

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

HISTORISK TIDSSKRIFT

I2. RÆKKE · BIND II · HÆFTE 2-3

Udgivet af
Den danske historiske Forening
ved dens bestyrelse
under redaktion af
Svend Ellehøj

KØBENHAVN
ROSENKILDE OG BAGGER
1967

HISTORISK TIDSSKRIFT

Bispetervet 3, 1167 København K.

Copyright © 1967

by Den danske historiske Forening.

Den danske historiske Forenings bestyrelse består af: Professor, dr. phil. POVL BAGGE, professor, dr. phil. AKSEL E. CHRISTENSEN (formand), professor, dr. phil. SVEND ELLEHØJ (sekretær), professor, dr. phil. ERLING LADEWIG PETERSEN og universitetsadjunkt, cand. mag. NIELS STEENSGAARD (kasserer).

Anmodning om *medlemskab* rettes til foreningens formand eller kasserer. Kontingentet, der omfatter en årgang = 2 hæfter, er for almindelige medlemmer 30 kr., for studenter 18 kr. *Abonnement* på Historisk Tidsskrift (som ikke medfører medlemskab af foreningen) kan tegnes hos Rosenkilde og Bagers Forlag, Kronprinsensgade 3, København K, og hos alle boghandlere. Bidrag til optagelse i tidsskriftet og bøger til anmeldelse bedes sendt til sekretæren.

Af foreningens publikationer er følgende endnu på lager:

- HISTORISK TIDSSKRIFT II (6 kr.), Nyt Historisk Tidsskrift III og IV (à 6 kr.), Historisk Tidsskrift 4. række I–VI (à 6 kr.), 5. række VI (6 kr.), 6. række III–VI (à 6 kr.), 7. række I–VI (à 6 kr.), 8. række I–VI (à 9 kr.), 9. række I–VI (à 12 kr.), 10. række II–VI (à 15 kr.), 12. række I–II (à 45 kr.). Foreningen yder medlemmerne en rabat på 33% af den anførte pris. Overskydende enkelthæfter kan erhverves til følgende priser: 1.–9. række: 2 kr. pr. hæfte; 10. række: 3 kr. pr. enkelthæfte, 5 kr. pr. dobbelthæfte; 11. række: 6 kr. pr. enkelthæfte, 10 kr. pr. dobbelthæfte; 12. række I: 9 kr. pr. hæfte, II: 15 kr. pr. enkelthæfte, 30 kr. pr. dobbelthæfte.
- ELLEN JØRGENSEN: Historieforskning og Historieskrivning i Danmark indtil Aar 1800. 1931. 3. oplag. Fotografisk genoptryk ved Københavns Universitets Fond til Tilvejebringelse af Læremidler. 1964. Gyldendal. 23 kr.
- JOH. STEENSTRUP: Nogle Omrids af min Virksomhed som Universitetslærer. Med en Fortegnelse over Joh. Steenstrups litterære Arbejder og en Oversigt over hans Universitetsvirksomhed. 1934. Rosenkilde og Bagger. 2,25 kr.
- A. D. Jørgensens Breve, udg. ved HARALD JØRGENSEN. 1939. Rosenkilde og Bagger. 6,75 kr.
- HENRY BRUUN: Indholdsfortegnelse til Historisk Tidsskrift. 1. række til 10. række IV bind. 1839–1938. 1939. Rosenkilde og Bagger. 4,50 kr.
- ELLEN JØRGENSEN: Historiens Studium i Danmark i det 19. Aarhundrede. 1943. 2. oplag. Fotografisk genoptryk ved Københavns Universitets Fond til Tilvejebringelse af Læremidler. 1964. Gyldendal. 23 kr.
- HENRY BRUUN: Dansk historisk Bibliografi 1943–1947. 1956. Rosenkilde og Bagger. 27,25 kr.
- HENRY BRUUN: Dansk historisk Bibliografi 1913–1942. Bd. I. 1966. Rosenkilde og Bagger. 49,50 kr.

Christiern den andens landlov

EN UNDERSØGELSE AF HÅNDSKRIFTET

AM 804 4to

AF

MOGENS RATHSACK

CHRISTIERN DEN ANDEN er en Janusskikkelse: På den ene side en tyrann, på den anden side en vidtskuende politisk og social reformator. I hans livshistorie løber både autokratiske og samfundsreformatoriske tendenser sammen og præger et billede af en kompliceret og sammensat personlighed. Hver ny generation af danske historikere og retshistorikere har derfor med rette gjort Christiern den anden og hans politik til genstand for undersøgelser. Den autokratiske tendens kulminerede som bekendt med det stockholmske blodbad, og både Allen, Paludan-Müller, Erslev, Lauritz Weibull og sidst Skyum-Nielsen har kulegravet dette område med megen skarpsindighed. I centrum af hans indenrigske politik står hans lovgivningsarbejde, som giver et omfattende og pålideligt billede af hans politiske og social-reformatoriske intentioner. Kulminationen af dette lovgivningsarbejde finder vi i de to store rigslove: Landloven og byloven fra henholdsvis slutningen af 1521 og 6. januar 1522. De ofte meget indviklede problemer i forbindelse med overleveringen og forståelsen af dette lovgivningsværk har derfor været underkastet indgående undersøgelser af en række retshistorikere: Kolderup-Rosenvinge, som var pioneren, J. E. Larsen og Henning Matzen. Endelig har fra kirkehistorisk side J. Oskar Andersen taget stilling til visse sider af lovgivningens problematik.¹

Det gælder om hele den ældre forskning, at den har måttet arbejde ud fra andre og mindre gunstige forudsætninger, end tilfældet er i dag. I en lille, tilsyneladende uanselig artikel i Scandia fra 1934 henledte nemlig Johan Hvidtfeldt forskningens opmærksomhed på, at den Arnemagnæanske Samlings håndskrift nr. 804 4to (herefter kaldet AM)

¹ Jfr. henvisningerne i det flg.

indeholder en afskrift af Christiern den andens landlov, som hidtil kun havde været kendt i et enkelt udkast. Håndskriftet havde tilhørt Mogens Gøye, og Hvidtfeldt hævdede, at den deri indeholdte lovtekst var den autentiske landlov, fordi Mogens Gøye havde benyttet loven på en rejse, som han på kongens vegne foretog i Jylland fra 1. marts til 10. april 1522. Oplysninger om denne rejse fandt Hvidtfeldt i et sagefaldsregister, som opbevares i Rigsarkivet i pakken »Adsk. Stk. kgl. Indtægtsregnskaber 1513–33«. ² Det er klart, at dette fund måtte være af epokegørende betydning for forskningen af Christiern den andens politik, for så vidt som der virkelig var tale om en afskrift af den endelige landlov.

Ikke mindre end 30 år skulle imidlertid gå, før den handske, som Hvidtfeldt havde tilkastet forskningen, blev taget op. Det skete i en artikel i *Scandia* 1964 af Jakob Pasternak, der her har fremlagt en detaljeret analyse af såvel de formelle som de reelle problemer i forbindelse med AM. Pasternaks undersøgelse er af stor interesse og indeholder mange værdifulde iagttagelser, og det skal understreges, at nærværende afhandling ikke kunne være blevet skrevet uden både hans og Hvidtfeldts arbejde. Pasternak når til et ganske andet resultat end Hvidtfeldt, idet han ikke mener, at AM er en afskrift af den endelige landlov, men at forlægget for AM tværtimod har været et udkast til landloven, og at dette udkast endvidere har foreligget på et tidligere tidspunkt end forlægget for det landlovudkast, som Kolderup-Rosenvinge har udgivet som den såkaldte gejstlige lov (herefter kaldet U1 efter det Uldallske manuskript, som K-R har benyttet), og som indtil 1934 var den eneste kendte tekst af Christiern den andens landlov. ³

Den metode, som Pasternak har anvendt, er imidlertid næppe alle steder uangribelig, og hans resultater som følge deraf ikke alle holdbare. Jeg skal på efterfølgende sider forsøge at begrunde, hvorfor jeg mener, at det standpunkt, som Hvidtfeldt i 1934 indtog, stadig må opretholdes.

I

Sagfaldsregistret.

DET CENTRALE punkt i Hvidtfeldts argumentation for at AM indeholder en afskrift af den endelige landlov er den sammenhæng, han mener at

² Udg. i *Danske middelalderlige Regnskaber* 1. rk. I, 1953, nr. 41.

³ Spm. om det indbyrdes forhold mellem det Uldallske manuskript og P. H. Resens udg. 1684 af landlovteksten og disses indbyrdes afvigende læsemåder er uden betydning for nærv. arbejds argumentation. Jfr. om spørgsmålet Pasternak, *anf. arb.*, s. 192, note 10, og Hvidtfeldt, *anf. arb.*, s. 160, note 1.

kunne påvise mellem håndskriftet og det omtalte sagesfaldsregister. Denne sammenhæng fremgår efter Hvidtfeldt af en sammenligning mellem følgende to tekster fra henholdsvis fuldmagten i AM og sagesfaldsregistrets indledning. Fuldmagten siger: »Sammeledis nar handt szaa omdragher tha skall handt haffue een medt segh, aff worth elskelighe raaedt eller en goedt mandt, medt een wor swornæ skriffwære, och høre alle fogderness reghenskaff paa wore weignæ. Och hwess brysth som ther wdj kandt befindis skall hand biwde oss thiill. Och skall samme wor skriffwære giffue for^{ne} oss elskelighæ her Maghens Giødhæ och thendt andhen etc. hwer thennom eth sedill lydindis att paa thendt dag for thendt sagh etc. ther for loffuede thendt mandt wor kærsthe nadighe herræ konningh szaa møghet. Och the samme sedlæ skulle thee hwer for sigh sendhe oss besegldhæ«. Indledningen til sagesfaldslisten siger: »Thette ær Erick Erickssens registher. Registher paa hwes sagesfald myn herre wort loffuit, then stwnd her Mogens met the andre gode mend, hanum til giffne waare, oc haffwer ieg effther waar naadigste herres ordinantie giffuit them hwer eth seiddell, som ære her Mogens Gøye, Erick Erickssen (och Jens Hwass *overstreget*), anno 1522 etc.« Hvidtfeldt mener på grundlag af en sammenligning mellem disse to tekster at kunne fastslå, at det seddel-system, der omtales i begge tekster, er det samme. Heroverfor hævder Pasternak, at efter den sammenhæng, i hvilken seddel-systemet forekommer i fuldmagten, har systemet her kun relation til fogedernes regnskaber, men ikke til den forinden i fuldmagten omtalte bemyndigelse til Mogens Gøye til at overvåge, hvorvidt den ny lov overholdes, og til (evt.) at afsige dom. Tager man fuldmagtens tekst på ordene, kan Pasternak måske have ret, men man kan dog næppe udelukke, at bestemmelsen om skriverens arbejdsområde på grund af en ikke helt klar stilistisk udtryksmåde foruden at forstås i sammenhæng med den i umiddelbar tilknytning til bestemmelsen om skriverens arbejdsområde stående meddelelse om kontrol med fogedernes regnskab også skal ses i relation til den Mogens Gøye iøvrigt tillagte kompetence. Et definitivt resultat kan næppe nås på grundlag af disse to tekster alene. Spørgsmålet bliver herefter, om der kan påvises en anden, helt utvetydig forbindelse mellem AM og sagesfaldsregistret.

Sagesfaldsregistret er gjort til genstand for en detaljeret undersøgelse af Pasternak. Her skal kun hovedlinierne trækkes op, og enkelte supplerende iagttagelser af interesse anføres (jfr. omstående oversigt).⁴ Sage-

⁴ Indledningsvis skal bemærkes, at sagesfaldsregistret ofte er vanskeligt at tyde med hensyn både til sagsforholdet og til hvilken instans der er afsagt dom i. Det resultat,

Oversigt over de i sagesfaldsregistret omtalte domme og forlig.

Sag nr.	Dato	Sted	In-stans	Sagens realitet	Domfældte personer
1.	1.3.	Hjørring	2.	»falst towgh«	Sandemænd
2.	2.3.	Hjørring	2.	»falst twog«	Ransnævninge
3.	5.3.	Thisted	1.	Voldtægt	Privatpersoner
4.	5.3.	Thisted	2.	»for een logh hand gaff«	Mededsmænd
5.		Thisted	1.	Falsk vidneførsel	Privatperson
6.	7.3.	Mors (?)	2.	»for een logh«	Mededsmænd
7.	9.3.	Vestervig	2.	»for een logh han gaff«	Mededsmænd
8.	10.3.	Vestervig	2.	»for thet thowg the giore«	Sandemænd
9.	10.3.		1.	?	Privatpersoner
10.	17.3.	Ringkøbing	2.	»for thet thowg etc.«	Sandemænd (?)
11.	21.3.	Varde	2.	»for thet herritzneffn, som swor NN plogfridt offwer med vrette«	Herredsnævn
12.	21.3.		2.	»for then herritzneffn, som swor NN plogfridt offuer«	Herredsnævn
13.	21.3.		2.	»for then herritzneffn, som swor NN plogfridt offuer«	Herredsnævn
14.	21.3.		2.	»for ran neffninge, som swor NN ran offuer«	Ransnævninge
15.	25.3.	Ribe	2.	»for ransneffningene, som swor NN ran offuer med vrette«	Ransnævninge (forlig)
16.			1.	Mened	Privatperson
17.			1.	?	Privatperson
18.			1.	Brud på tingfreden etc.	Privatperson
19.			1.	Advarsel af tyv	Privatperson
20.			1.	Falsk vidneførsel	Privatperson
21.			2.	»for kirkefridt han swor NN offuer met vrette«	Nævnsmedlem
22.			1.	Brud paa husfreden	Privatperson

som her er fremlagt, afviger paa enkelte, uvæsentlige punkter fra Pasternaks undersøgelse (jfr. s. 199–200). Mogens Gøye har, såvidt ses, i 26 tilfælde (Pasternak anfører 24) afsagt dom qua anden instans over nævn af forskellig art. Det drejer sig om følgende sager (nummereringen følger Pasternaks): 1, 2, 4, 6, 7, 8, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 21, 26, 28, 29, 30, 31, 32, 35, 37, 38, 39, 40, 41 og 42. I de øvrige 17 sager er ikke nævn, men privatpersoner blevet dømt (eller er indgået på forlig). Heraf er der, såvidt ses, kun to sager, hvor Mogens Gøye har dømt qua anden instans: 24 og 27. Resten af dommene er afsagt qua første instans. Grundlaget for at anse de nævnte to domme for afsagt i anden instans er den i begge tilfælde nævnte seks ugers termin, som antagelig står i forbindelse med den i Thords art. 25 indeholdte regel, hvorefter nævnens afgørelse er endelig, med mindre den anfægtes indenfor seks uger. Anførelsen af denne seks ugers termin i sagesfaldslisten omtale af de paagældende to domme må formentlig indicere, at der er tale om en forudgående dom i første instans. Spørgsmålet er dog tvivlsomt, og det kan ikke udelukkes, at Mogens Gøye også i disse to tilfælde har pådømt nævn. Jfr. om spørgsmålet P. J. Jørgensen i Tidsskrift for Rettsvitenskap 1944, s. 105.

Sag nr.	Dato	Sted	In- stans	Sagens realitet	Domfældte personer
23.			1.	Mened	Privatperson
24.			2.	Vold	Privatperson
25.			1.	Brud paa kirkefreden	Privatperson
26.			2.	»for een vrett logh«	Mededsmand (forlig)
27.			2.	Vold	Privatperson
28.			2.	»for wold, hanom bleff offuer- sworidt«	Nævnsmedlem- mer
29.			2.	»for then ran, the swore NN quidt fore, thi thet war twiff- somt«	Ransnævninge (forlig)
30.			2.	»for een logh, som han gaff«	Mededsmand
31.			2.	»for the swore NN gaardfridt offuer«	Nævnsmed- lemmer
32.			2.	»for the 8 mend i then herritz- neffn som swore NN quidt fore then husfridt emodt 4 andre neffninge«	Herredsnævn
33.			1.	Ulovlig hævd	Privatperson
34.			1.	Herredsfogeds nægtelse af at be- segle tingsvidne	Privatperson
35.			2.	»for een log NN haffde giffuit«	Mededsmand
36.			1.	Fredløshedssag	Privatperson
37.			2.	»for een logh, the gaffue NN met vrette«	Mededs mænd (forlig)
38.			2.	»for een logh hand gaffh«	Mededs mænd
39.			2.	»for herwerck NN waar offuer- sworidt«	Nævnsmed- lemmer
40.			2.	»for ran the soore NN quidt for«	Ransnævninge
41.			2.	»for eth vrett thowg the soore«	Sandemænd
42.	10.4.	Randers	2.	»for een vreth logh«	Mededs mænd
43.			1.	Indfæstnings sag	Privatperson

faldslisten oplyser os om, at Mogens Gøye i tiden fra den 1.3. til den 10.4. 1522 har berejst store dele af Jylland og i dette relativt korte tidsrum afsagt ikke færre end 43 domme (i enkelte tilfælde er der dog tale om forlig i stedet for dom), heraf hovedparten i anden instans. Af disse anden instans domme er 26 afsagt over medlemmer af forskellige nævn, sandemænd, ransnævninge, mededs mænd med partsed, herredsnævn o. lign. Disse nævns funktioner, som havde en mere end 300-årig hjemmel i landskabslovene, blev af den nye rigslovgivning under Christiern den anden enten stærkt begrænset eller helt ophævet. Både landlovteksterne og byloven, der som nævnt var trådt i kraft den 6.1.1522, indeholdt

en lang række rent processuelle regler, som radikalt omorganiserede og omformede det retsplejesystem, der havde været gældende i Danmark i århundreder.

På grundlag af sagefaldslistens oplysninger dels om de steder, hvor Mogens Gøye har afsagt dom, dels om de domfældte personers hjemsted, er vi i stand til at følge ham på hans rejse og kan konstatere, at han startede den 1. marts i Hjørring, at han dernæst rejste ned over Thisted, Vestervig, Ringkøbing og Varde og den 25.3. nåede Ribe. Sagefaldslisten ophører herefter med at oplyse stedet for domsafsigelserne, men bringer i stedet for de domfældte personers hjemsted, hvoraf vi med nogenlunde sikkerhed kan slutte os til hans videre rejserute. Det fremgår, at Mogens Gøye og hans selskab er rejst fra Ribe mod øst og videre op igennem det østlige Jylland med Randers som det sandsynlige rejsemål. Når man tager i betragtning, at der indenfor de nævnte 41 dage har været seks søndage, på hvilke retshandlinger ikke kunne foregå, at overordentlig megen tid må være medgået til at tilbagelægge en rejserute på flere hundrede kilometer til hest, og at der indenfor de resterende dage er blevet afsagt 43 domme, må den præstation, som Mogens Gøye her har ydet, siges at være særdeles bemærkelsesværdig. En anden omstændighed falder ligeledes i øjnene. Når det har været muligt eller rettere sagt nødvendigt for Mogens Gøye at underkende ikke færre end ca. 28 domme (formelt set er der naturligvis ikke tale om domme, men i praksis fungerede nævnenes afgørelser som domme), tegner der sig for os et ejendommeligt billede af tidens retstilstand. Som nævnt var de 26 af de underkendte domme blevet afsagt af nævn. Disse var som ovenfor omtalt stort set blevet ophævet eller dog væsentligt begrænset i deres funktionsområde i medfør af Christiern den andens landlov og bylov. Da disse to love trådte i kraft henholdsvis senest den 22.12.1521⁵ og 6.1.1522, og da Mogens Gøye først den 10.4.1522 afsluttede sine underkendelser af nævnsafgørelser, kunne man rejse det spørgsmål, om disse nævnsafgørelser er blevet afsagt efter de to loves ikrafttræden. I så fald kunne man opstille den formodning, at afgørelserne måtte anses for stridende mod gældende ret på det tidspunkt, da Mogens Gøye foretog sin rejse. Som grundlag for at anse de af nævnene afsagte kendelser for at være afsagt efter de to loves ikrafttræden kunne anføres bestemmelsen i Thords artikler 25, hvorefter fristen for underkendelse

⁵ Landloven er trådt i kraft senest den 22.12.1521, idet den er blevet benyttet i praksis på dette tidspunkt, jfr. Pasternak, anf. arb., s. 194 med note 13, og nærv. arb. s. 315, note 24.

i anden instans af nævnsafgørelser er ansat til seks uger.⁶ Da Mogens Gøyes første underkendelse af en nævnsafgørelse fandt sted den 1.3.1522, må nævnsafgørelserne, i det omfang art. 25 i Thords artikler er blevet fulgt, have fundet sted efter 6.1.1522. Som yderligere begrundelse kunne måske anføres en almindelig retskonservatisme hos de jydske bønder, som ikke straks ved de nye, revolutionerende loves fremkomst har lagt en århundrede gammel retstradition bag sig. Således har C. Paludan-Müller påvist, at endnu i 1526 fandtes der sandemænd, som dømte om markskel, til trods for at dette var blevet forbudt i Christiern den andens håndfæstning fra 22.7.1513.⁷ Sætter vi Mogens Gøye ind i denne situation, forstår vi for det første formålet med hans rejse, som ville være at tvinge endnu eksisterende nævn ud af funktion. For det andet ville vi kunne forklare, hvorledes det har kunnet lade sig gøre for Mogens Gøye at afsige så stort et antal domme som tilfældet er indenfor så kort et tidsrum som seks uger: Hvis et betydeligt antal af de underkendte domme er blevet underkendt af rent formelle grunde, har det ikke været nødvendigt for Mogens Gøye at behandle disse sager i realiteten, men han har været i stand til at afsige en underkendelsesdom alene på grundlag af et processuelt kriterium. Og for det tredje ville vi samtidig kunne give en rimelig forklaring på, hvorfor et så relativt stort antal nævnsafgørelser er blevet underkendt i anden instans. Konsekvensen af disse betragtninger ville være, at vi ville kunne påvise, at Mogens Gøye i det mindste indirekte havde anvendt den i AM indeholdte lovtæst, in casu de nye retsplejebestemmelser, som ophævede nævnens funktion.

Forskellige grunde taler imidlertid imod en sådan hypoteses rigtighed. I oversigten er anført, hvilke udtryk sagesaldslisten anvender for at karakterisere de pågældende 43 sager, som Mogens Gøye har afgjort. Betragter vi de ca. 26 anden instans domme, hvor afgørelser fældet af nævn underkendes, er der i visse tilfælde blot anført det rent faktiske sagsforhold, som f. eks. i sag nr. 14, hvor der står: »for ran neffninge i for^{ne} herrjt, som swor Per Skram ran offuer ock bleffue fælde«. I andre tilfælde bruges samme passus blot med tilføjelsen »mett vrette«, som f. eks. i sag nr. 15. I nogle få tilfælde er der derimod ganske klart tale om en realitetsbedømmelse i anden instans, som f. eks. i sag nr. 1 og 2, hvor det anføres, at henholdsvis sandemænd og ransnævninge har »gjort et falsk tov«. En realitetsbehandling har antagelig også fundet sted i

⁶ Jfr. Danmarks gamle Landskabslove IV, 1961, s. 410.

⁷ Jfr. C. Paludan-Müller: Jens Andersen Beldenak, 2. udg., 1837, s. 142-43. Håndfæstningen er trykt i Aarsberetninger fra Geheimearchivet II, 1856-60, s. 56 ff.

sag nr. 29, hvor der står, at sagen var »tvivlsom«. Endelig må en underkendelse af rent processuelle grunde anses for udelukket i sag nr. 32, hvor otte herredsnævninge ud af ialt 12 bliver domfældt af Mogens Gøye, hvorimod de resterende fire synes at blive frikendt. Her kan de otte naturligvis ikke være blevet domfældt, blot fordi de har afsagt dom qua nævn, når de øvrige fire, som også har tilhørt nævnet, går fri. Hertil kommer at den blotte anvendelse af ordene »med urette« på daværende tidspunkt undertiden indicerer, at en realitetsbedømmelse har fundet sted.⁸ Ligeledes er det tvivlsomt, hvorvidt den i Thords art. 25 anførte seks ugers frist er blevet efterfulgt i praksis.⁹ Endelig kan anføres endnu en omstændighed, som taler imod eller dog svækker den opstillede formodning om en rent processuel underkendelse. Sagefaldslistens primære formål har naturligvis været at tilvejebringe en fortegnelse over en række beløb, som Mogens Gøye på kongens vegne kunne indkassere. Disse beløb er bødestrafte, som de i anden instans domfældte nævn – foruden naturligvis de af Mogens Gøye i første instans domfældte personer samt de i anden instans domfældte personer, der ikke havde optrådt som medlemmer af nævn – er blevet idømt af Mogens Gøye. Kunne man tænke sig, at disse bødestrafte var blevet idømt, fordi der var blevet handlet i strid med den nye rigslovgivnings procesregler, ville disse bøder i sig selv indicere, at underkendelsen var sket af processuelle grunde. Imidlertid forholder sagen sig således, at til trods for at Jyske Lov ikke indeholder nogen hjemmel til at pålægge nævninge og sandemænd bøder, men kun taler om fortabelse af hovedlod eller boslod,¹⁰ har Mogens Gøye haft hjemmel i retspraksis gennem hele senmiddelalderen til at pålægge nævninge og sandemænd etc., der havde begået fejl, bødestrafte.¹¹ Konklusionen af de anførte betragtninger må derfor blive, at grundlaget for at verificere den nævnte hypotese forekommer utilstrækkeligt.

Spørgsmålet bliver herefter, om der foreligger nogen anden mulighed for at påvise en forbindelse mellem sagefaldslisten og AM. Inden vi går over til en undersøgelse af AM og dets enkelte bestanddele for at betragte spørgsmålet fra denne side, vil det imidlertid være praktisk at

⁸ Jfr. P. J. Jørgensen: Biskop og bedste Bygdemænd, Tidsskrift for Rettsvitenskap, 1944, s. 110.

⁹ Jfr. P. J. Jørgensen, *anf. arb.*, s. 105.

¹⁰ Jfr. Danmarks gamle Landskabslove II, 1933, Jyske Lov II, 7 og 41, jfr. 78.

¹¹ Jfr. her Allen: De tre nord. Rigers Hist., 1864, 5. bog, 1. afsnit, s. 24, samt noter s. 420. Endv. J. E. Larsen: Samlede Skrifter, 1861, 1. afd., 1. bind, s. 529 og 530, der henviser til Kolderup-Rosenvinge: Gl. danske Domme, 1842–48, II, s. XXIII.

rekapitulere situationen: Hvidtfeldt mente at kunne påvise en forbindelse mellem sagefaldslisten og AM under henvisning til seddelsystemet. Dette har Pasternak anfægtet. Vi har derefter søgt at opstille den formodning, at underkendelsen af de 26 nævnsdomme alene var sket på et processuelt grundlag, men har måttet forlade denne hypotese. Endelig har Pasternak meget nøje gennemgået samtlige 43 domme og er kommet til det resultat, at »alle de afsagte domme er eller kan være uden forbindelse med landloven. Det gælder de domme, hvor Mogens Gøye har virket som 2. instans, især de 24 underkendelser af nævn. Alle de 43 domme er jo som nævnt afsagt på et tidspunkt, hvor landloven forlængst har været i kraft; men begge de mss vi har bevaret, AM og UI, har kapitler, som strider mod dommene, således kap. 39 i AM og tilsvarende kap. 57 i UI, der forbyder sandemænd eller nævn at sværge eller granske om drab; men dom nr. 41 går ud over sandemænd, som har svoret falsk i en drabssag«. ¹² Såvidt jeg kan se, indeholder den citerede tekst en uklarhed: Pasternak må enten sigte til de af Mogens Gøye afsagte domme eller til de af nævnene afsagte kendelser. Har hans bemærkninger relation til de af Mogens Gøye afsagte domme, som er de eneste, der er relevante for det foreliggende spørgsmål, som går ud på, hvorvidt Mogens Gøye har anvendt AM eller ej, er hans bemærkning ikke korrekt: Hverken UI eller AM har kapitler, hvis indhold strider mod nogen af Mogens Gøye afsagt dom. Har derimod den citerede tekst relation til de af nævnene afsagte kendelser, er det vel rigtigt, at både UI og AM indeholder kapitler, som forbyder nævn at afsige kendelser, men denne kendsgerning har ingen relevans overfor den foreliggende problemstilling, som udelukkende omfatter Mogens Gøyes domme, hvilket Pasternak også i indledningen af den citerede tekst anfører. Pasternak fortsætter: »Hvad angår de øvrige sager, hvor Mogens Gøye har virket som 1. instans, drejer de sig alle om forhold, som landloven (mss AM og UI) ikke kommer ind på – forsåvidt sagforholdet er tydeligt formuleret i sagefaldsregistret«.

Vort foreløbige resultat må herefter være, at det ikke er lykkedes at påvise en sikker sammenhæng mellem AM og sagefaldsregistret. Kun så meget står fast, at vi ved, at Mogens Gøye fra 1.3. til 10.4.1522 i 43 tilfælde har afsagt dom eller er indgået på forlig. Vi vender os derfor mod AM for at undersøge, hvorvidt en forbindelse mellem en eller flere af dette håndskrifts bestanddele og sagefaldsregistret lader sig påvise.

¹² Pasternak, anf. arb., s. 201.

II

Fuldmagten i AM.

HÅNDSKRIFTET AM indeholder flere bestanddele: Først kommer en prolog, som med enkelte mindre afvigelser er den samme som bylovens. Prologen går dernæst uden nogen afbrydelse over i en fuldmagt til Mogens Gøye, således at prolog og fuldmagt udgør en enhed. Derefter følger selve lovteksten, som rummer 111 kapitler. Pasternak har påvist, at kapitlerne 105–111 er et selvstændigt indskud i kap. 104. Disse syv kapitler handler om den såkaldte profos, som i medfør af fuldmagten skulle følge med Mogens Gøye og hans selskab. Endelig følger en epilog, der bortset fra en datum-formel, som savnes i AM, har fuldstændig verbaloverensstemmelse med epilogen i Ul.

Betragter man uden forudfattet mening håndskriftet, må man nærmest opfatte det som en håndbog, der har været beregnet på at skulle bruges i praksis af Mogens Gøye. I så fald er det naturligvis en stødende tanke, at den i håndskriftet indeholdte lovtekst er et udkast til landloven, således som Pasternak hævder, og ikke en afskrift af den endelige landlov, således som Hvidtfeldt mener. Det er vanskeligt at forstå, hvad formålet skulle have været med at overdrage Mogens Gøye et sådant udkast, især når den umiddelbart foran anbragte fuldmagt tages i betragtning.

Med hensyn til indholdet af denne fuldmagt er det første problem, der må løses, spørgsmålet om, hvorvidt fuldmagten hjemler en bemyndigelse til at afsige dom. Hvidtfeldt besvarer dette spørgsmål bekræftende, Pasternak derimod benægtende. Det fremgår af fuldmagtens tekst, at Mogens Gøye skal optræde på kongens vegne, »att handt paa wore wegnæ schall ferdis trinth omkringh her wti landhett«. Såvidt jeg kan se, må dette indicere, at Mogens Gøye har haft den kongen gennem hele middelalderen tilkommende domsmyndighed, som havde hjemmel i lang tids ubrudt retspraksis.¹³ Denne fortolkning bestyrkes yderligere af den forudgående del af fuldmagtens tekst, der indleder med at udtale, at da kongen ikke selv personligt kan være til stede her i landet og erfare om loven bliver holdt . . . »ocsaa paa thet ath fattighe menniske ey skulle trenghiss thill at søghe theres reth hoess oss medt kosth oc theringh, nar wii steddhære i ander landhe, tha haffue wii beffalitt oss elskelighe her Maghens Giødhæ, ridder, wor mandt oc raadt, Danmarckis rigis marschalck, att handt paa wore wegnæ etc.«. Der tales altså om, at ind-

¹³ P. J. Jørgensen: *Dansk Retshistorie*, 1947, s. 519–20.

byggerne skal kunne søge deres ret hos kongen eller in casu hos Mogens Gøye, hvilket må have til nødvendig forudsætning, at Mogens Gøye på kongens vegne er i stand til at give dem deres ret, hvilket næppe kan ske uden en domsafsigelse. Endelig kan anføres som vigtigste argument for, at der virkelig er tale om en domskompetence, den bestemmelse i fuldmagten, der handler om, at en profos, »som wii ther thiill skickindis worder«, som altså specielt er beskikket Mogens Gøye, skal følge med denne »at straffe wretwished och reffzæ skalckæ«. Profossen skal med andre ord fungere som Mogens Gøyes eksekutor af loven, hvilket må have til forudsætning, at lovens overtrædelse er fastslået, hvad der igen kun kan ske ved dom. Særlig må fremhæves, at da profossen specielt er beskikket Mogens Gøye, vil det være ejendommeligt at tænke sig, at den dom, der var en forudsætning for, at profossen kunne træde i aktion, skulle afsiges af andre end Mogens Gøye selv. Til sidst skal der gøres opmærksom på, at sagefaldsregistret indeholder et utvetydigt vidnesbyrd om, at Mogens Gøye få uger efter at landloven var trådt i kraft i ikke mindre end 43 tilfælde faktisk har udøvet domsmyndighed. Da det er klart, at en sådan domskompetence måtte forudsætte en speciel fuldmagt fra kongens side, er det forsvarligt at anse den for afhjemlet netop ved den foreliggende fuldmagt. Resultatet af denne undersøgelse må herefter være, at der ikke foreligger nogen rimelig grund til at betvivle, at Mogens Gøye i medfør af fuldmagten i AM har haft en bemyndigelse til at afsige dom (og til at underkende domme afsagt i første instans).

Pasternak betvivler som nævnt, at fuldmagten bemyndiger Mogens Gøye til at afsige dom, omend han ikke kategorisk vil afvise denne mulighed. Endvidere er han af den opfattelse, at fuldmagten indeholder en meget væsentlig personel indskrænkning. Det drejer sig om forståelsen af følgende bestanddel af fuldmagtens tekst: »Thislighisthe skall handt (d.v.s. Mogens Gøye) medt thee andre szom ther tiill ordineritt och ther tiil skickedhæ flythelighen forfare, vm noghen aff wor och kronens thieners rettighet forthiess eller forsømmess, och thet taghe paa skriffther och forskicke thet thiill wor landzdommere, att handt oc the andre hielper thennem szaa møgett som logh oc reeth ær, och nar handt forfarer att landzdommere haffuer giortt ther wdj szaa møgett som rett ær, tha schall han thet wdsletthæ vtaff syen bogh och register«. Til forståelse af tekstens udtryk »wor och kronens thienere« henviser Pasternak s. 198 note 1 til W. Christensen: Dansk Statsforvaltning i det 15. Aarh., s. 511 ff., og fortolker på grundlag heraf det nævnte udtryk som dækkende selvejere og kronens fæstere eller blot en af delene. Pasternak

udlægger herefter det citerede tekststykke således, at selv om Mogens Gøye har været i stand til at afsige dom, så har han i hvert fald ikke været berettiget til at afsige dom over de nævnte persongrupper. Fuldmagten har derfor under alle omstændigheder været underkastet denne væsentlige begrænsning. Efter Pasternak bliver resultatet derfor, at »hvis de 43 afsagte domme ikke direkte skal stride mod fuldmagten, så kan de ikke være afsagte over kongens og kronens bønder, men kun over fæstebønder under adel og evt. kirke«. ¹⁴ Det er ganske vist ikke lykkedes Pasternak at aflæse af sagesaldslisten, hvilken slags bønder der er blevet domfældt, men han mener dog, at det i overensstemmelse med Jyske Lov er overvejende sandsynligt, at i hvert fald de domfældte sandemænd og nævninge har været selvejere eller dog fælligsbryder, men ikke fæstere.

Helt bortset fra den kendsgerning, at det ikke kan ses af registret, hvilke bønder de 43 domme er fældet over, kan den af Pasternak givne fortolkning af det citerede stykke i fuldmagten næppe være rigtig. Som nævnt indeholder fuldmagten en almindelig beføjelse for Mogens Gøye til at kontrollere om loven overholdes og til i givet fald at afsige dom. Dette er fuldmagtens primære indhold. Den bestemmelse, som er citeret ovenfor, og hvorefter Mogens Gøye i de tilfælde, hvor han konstaterer, at »wor och kronens thieneres« (altså kronens fæstere og/eller selvejere) rettigheder forties eller forsømmes, skal henvise sådanne sager til landsdommerens afgørelse, indeholder ingen personlig begrænsning i den Mogens Gøye tildelte fuldmagt til at afsige dom – men derimod en saglig begrænsning. Det omhandlede citat drejer sig om et helt andet spørgsmål, nemlig om de tilfælde, hvor Mogens Gøye konstaterer, at kongen og hans fæstere (evt. selvejere) ikke får, hvad der tilkommer dem. Der siges intet om, at rigets selvejere eller kronens fæstebønder skal være unddraget den Mogens Gøye som kongens stedfortræder tillagte domsmyndighed i de tilfælde, hvor han konstaterer, at disse persongrupper ikke overholder gældende ret. Hvis Pasternaks opfattelse var rigtig, ville konsekvensen være, at kongens stedfortræder, der var sendt ud i riget for at øve ret og påse lovenes overholdelse, var afskåret fra at domfælde kongens egne bønder og var henvist til blot at udøve sine funktioner overfor adelens og kirkens bønder. Meningen med den citerede tekst må være den, at sager, der drejer sig om, hvorvidt kongens fæstere (og evt. selvejere) får opfyldt deres retligt begrundede krav eller ej, af Mogens Gøye skal henvises til den neutrale landsdommer. Teksten inde-

¹⁴ Pasternak, anf. arb., s. 200.

holder således den meget rimelige bestemmelse, at Mogens Gøye som kongens stedfortræder ikke skulle være både part og dommer i samme sag; men den indeholder derimod ikke nogen regel, der fratager Mogens Gøye domsmyndigheden over kronens bønder (evt. selvejere), når de måtte have forbrudt sig mod gældende ret.

Vi vender herefter tilbage til vort udgangspunkt, som var at undersøge, hvorvidt der lod sig påvise en forbindelse mellem den i AM indeholdte fuldmagt og sagesfaldsregistret. Resultatet af den foretagne undersøgelse må være, at en sådan sammenhæng lader sig påvise. På den ene side en fuldmagt, der uden personel begrænsning bemyndiger Mogens Gøye til på kongens vegne at afsige domme, og som forefindes i et håndskrift, der efter alt at dømme må være nedskrevet omkring tiden for landlovens ikrafttræden (herom senere). På den anden side et sagesfaldsregister, der klart dokumenterer, at Mogens Gøye i tiden 1.3.–10.4. 1522 – altså godt et par måneder efter landlovens ikrafttræden¹⁵ – faktisk har afsagt en række domme, hvilket må have forudsat en fuldmagt fra kongens side. Det må herefter fastslås, at den i AM indeholdte fuldmagt er blevet benyttet i praksis. Dette må i sig selv bestyrke den formodning, at også den i AM sammen med fuldmagten indeholdte lovtekst er blevet benyttet i praksis. Næste skridt i vor undersøgelse må derfor være et forsøg på at påvise en forbindelse mellem sagesfaldsregistret og lovteksten i AM.

III

Lovteksten i AM.

HVERKEN Hvidtfeldt eller Pasternak har kunnet anvise nogen bestemmelse i den i AM indeholdte landlovtekst, som nødvendigvis må have ligget til grund for blot en eneste af de af Mogens Gøye afsagte 43 domme. Pasternak konkluderer (s. 201) efter i detaljer at have gennemgået samtlige domme, beskrevet deres sagsforhold og sammenholdt dette med lovteksten i AM, »at det kan ikke bevises, at der er blevet dømt efter noget kapitel i AM . . .«.

De afsagte domme lader sig inddele i tre grupper: For det første de domme, som af Mogens Gøye er blevet afsagt i første instans. For det andet de domme, som han har afsagt i anden instans, men hvor ikke nævn eller medlemmer af nævn er blevet domfældt. For det tredje de

¹⁵ Se om dette tidspunkt H. Matzen: *Dansk Retshistorie*, 1897, s. 258; J. Oskar Andersen: *Overfor Kirkebruddet*, 1917, s. 144 ff.; Allen: *Særtryk af Vidensk. Selsk. Skr. 5. R. III*, 1867, s. 22–23 (efterflg. henv. til Allen refererer til dette arbejde).

domme, ialt 26, der er blevet afsagt over medlemmer af forskellige nævn. Det er vistnok rigtigt, at der i de to første grupper, der omfatter ialt 17 domme, ikke lader sig påvise en dom, som er afsagt i henhold til AM. Med hensyn til dommene i gruppe tre synes forholdet imidlertid at være et andet. Som Pasternak (s. 202) gør opmærksom på, er der umiddelbart en vis lighed mellem Mogens Gøyes underkendelsesdomme og den domsfunktion, som »biskop og bedste bygdemænd« hidtil havde udøvet. I denne forbindelse citerer Pasternak, hvad P. J. Jørgensen i sin tidligere omtalte artikel i Tidsskrift for Rettsvitenskap (s. 101) har skrevet om denne institution: »Det anførte viser, at Biskop og Bygdemænds Kompetence i Slutningen af Middelalderen ikke har været strengt begrænset til at prøve Bevishandlinger, men at man undertiden ligefrem har benyttet dem som en Overinstans, for hvilken man kunde indanke de underordnede Domstoles Afgørelser. De kom herved til at optræde i Konkurrence med Landstinget, som i Datidens Lovgivning forudsattes at være den normale Appeldomstol i Forhold til Herredstingene og de med disse ligestillede Ting, men vistnok i Praksis kun spillede en ringe Rolle som saadan. Hvor almindeligt det har været at benytte dem paa denne Maade, kan dog ikke afgøres paa Grundlag af det foreliggende Materiale«.

Vender vi os herefter til lovteksten i AM, finder vi to kapitler, der omhandler dette spørgsmål, nemlig kap. 8 og 9. Kap. 8 lyder som følger: »Item om noghen biscop haffuer tiiltall tiil noghen neffnder, tha skall oss elskelige N medt thendt, hannom fylgher, taghe fleræ gode mendt till thennom och höræ thendt sagh for thennom och skillighe thennom att medt retthæ«. Kap. 9 indeholder i sit første afsnit en bestemmelse, der forbyder biskop og bygdemænd at stævne sandemænd, ransnævninge, herredsnævninge eller noget andet nævn for sig, med mindre kongen personligt eller hans repræsentant er til stede. Meningen med disse to kapitler tilsammen er altså følgende: If. kap. 9 må biskoppen ikke stævne noget nævn for sig, med mindre kongen selv eller hans repræsentant er tilstede – men altså godt i den situation, hvor kongen/hans repræsentant er tilstede. Men netop i denne situation bliver bestemmelsen i kap. 8 aktuel: Når biskoppen har stævnet et nævn for sig, »haffuer tiiltall tiil noghen neffnder«, da skal »oss elskelige N medt thendt, hannom fylgher, taghe fleræ gode mendt till thennom och höræ thendt sagh for thennom och skillighe thennom att medt retthæ«. Forsøger vi at sætte Mogens Gøyes navn ind i kap. 8 i stedet for »N«, får vi følgende mening: Når kongens repræsentant, in casu Mogens Gøye, er til

stede, må biskoppen stævne nævn for sig (kap. 9), og når så indstævnte indfinder sig for biskoppen, da skal Mogens Gøye sammen med andre gode mænd påhøre sagen og skille dem ad med rette, d.v.s. fælde dom. Det må understreges, at kap. 9 kun giver biskoppen en bemyndigelse til at stævne – ikke til at dømme i anden instans. Hvad der efter stævningen videre skal ske i sagen, bestemmer kap. 8: Når biskoppen har stævnet eller rejst tiltale, da skal 1) os elskelige Mogens Gøye 2) sammen med den, som følger ham, 3) tage flere gode mænd til sig, 4) høre sagen for sig og 5) skille dem ad med rette, altså afgøre sagen. »Oss elskelige N«, in casu Mogens Gøye, skal med andre ord indtræde i den biskoppen og bedste bygdemænd hidtil tilkommende kompetence til at dømme nævn i anden instans. Med hensyn til, hvilken kompetence der tilkom biskoppen og bedste bygdemænd, henvises til ovenfor citerede udtalelse af P. J. Jørgensen. Der er altså direkte i loven hjemlet kongens repræsentant en adgang til qua anden instans henholdsvis at dømme og underkende nævn og nævnsafgørelser. At »Oss elskelige N« for Jyllands vedkommende har været Mogens Gøye forekommer evident. Fuldmagten indeholder, som vi har set, en bemyndigelse for Mogens Gøye til at afsige dom eller til at underkende en i første instans afsagt dom som kongens stedfortræder: »thi har vi befalet os elskelige Mogens Gøye etc.«. På samme måde skal if. fuldmagtens bestemmelser en anden person drage omkring på Fyen, Sjælland og Skåne. Jævnfører vi endvidere teksten i kap. 8 og fuldmagten med indledningen til sagefaldsregistret, hvor der står: »Registher paa hwes sagefald myn herre wort loffuit, then stwnd her Mogens met the andre gode mend, hanum til giffne waare«, ser vi fuldstændig klart forbindelsen mellem fuldmagt og kap. 8 indbyrdes og mellem fuldmagt og kap. 8 på den ene side og sagefaldsregistret på den anden side.

Hvad der er foregået i praksis er altså følgende: I. Biskoppen har i henhold til kap. 9 i AM stævnet diverse nævn for sig, hvilket han har været berettiget til, da Mogens Gøye som kongens repræsentant var til stede. II. Mogens Gøye har i henhold alene til sin fuldmagt afsagt dom i 15 tilfælde i første instans. III. Mogens Gøye har qua anden instans (i lighed med den tidligere biskoppen og bedste bygdemænd tilkommende kompetence) i henhold til kap. 8 i AM underkendt 26 domme afsagt af nævn i første instans. IV. Mogens Gøye har qua anden instans i henhold alene til sin fuldmagt underkendt to domme afsagt i første instans. Resultatet af denne dommervirksomhed fremgår af sagefaldsregistret, der oplyser, at Mogens Gøye i tiden fra 1.3. til 10.4.1522 har afsagt

43 domme, heraf underkendt 26 domme afsagt af nævn, og at han har pålagt de pågældende domfældte personer forskellige bødestrafte, herunder specielt de domfældte nævnsmedlemmer bøder med hjemmel i lang tids retspraksis (jfr. ovenfor). Begivenhedsforløbet er således perfekt hjemlet i vore kilder, dels i fuldmagten i AM, dels i kap. 8 og 9 i den i AM indeholdte lovtekst, og dels i sagesfaldsregistret. Vi kan derfor drage den konklusion, at der lader sig påvise en forbindelse mellem den i AM indeholdte lovtekst og sagesfaldslisten. Endvidere kan vi fastslå, at såvel fuldmagt som lovtekst er blevet benyttet i praksis af Mogens Gøye, og at derfor den i AM optagne lovtekst er en afskrift af den endelige landlov.

Rent logisk er det ganske vist muligt at hævde, at Mogens Gøye i samtlige domme kun har benyttet sin i generalfuldmagten hjemlede dommerkompetence uden at bruge den mere specielle (og derfor snævrere) befuldmægtigelse, som er hjemlet i AM 8 og 9. Når imidlertid henses til, at Mogens Gøye i over halvdelen af de afsagte domme (26 ud af 43) netop har domfældt nævn, for hvilke AM 8 og 9 specielt indeholder bestemmelser om tiltalerejsning og domfældelse, kan denne mulighed lades ude af betragtning. Omvendt kunne man rejse det spørgsmål, hvorvidt det er berettiget, således som det er sket ovenfor (se s. 305), at fortolke den i AM indeholdte fuldmagtstekst, som er sammenskrevet med prologen, ud fra de rent faktiske kendsgerninger, som sagesfaldslisten oplyser os om, når vi nu har konstateret, at også selve loven indeholder en domsfuldmagt, i henhold til hvilken der er afsagt dom. Hertil må svares, at bemyndigelsen i henhold til generalfuldmagten som netop omtalt er af videre omfang end den i kap. 8 indeholdte, som kun bemyndiger Mogens Gøye til at afsige dom qua anden instans overfor diverse nævn, hvorimod den almindelige fuldmagt i forbindelse med lovens prolog ikke er underkastet sådanne begrænsninger. Som vi har set, er der en lang række af de af Mogens Gøye afsagte domme, som ikke lader sig henhøre til kap. 8, men som derimod har hjemmel i generalfuldmagten. Endelig kunne der måske ud fra en juridisk betragtning rejses den indsigelse, at da AM 8 er en formel kompetenceregulering eller en processuel bestemmelse, men ikke en materiel retsregel, har Mogens Gøye ikke kunnet lægge den til grund for sine retsafgørelser, men at han blot er blevet konstitueret til dommer i henhold til en fuldmagtsbestemmelse i lovteksten i AM. Ud fra en historisk betragtning af forholdet kan resultatet dog næppe udtrykkes på anden måde, end at Mogens Gøye i 26 tilfælde har dømt i henhold til en fuldmagt, hjemlet i AM 8, og at han

derfor i det mindste indirekte har benyttet den i AM indeholdte lovtekst på sin rejse.

Det kan samtidig tilføjes, at de vanskeligheder, som vi mødte ved forståelsen af generalfuldmagten med hensyn til dens upræcise formulering af den Mogens Gøye tilkommende dommerkompetence, lettere lader sig løse, når vi tager i betragtning, at udstederen af generalfuldmagten må antages at have haft kendskab til kap. 8 i landloven. Når hovedformålet med Mogens Gøyes rejse antagelig har været at optræde som dommer i anden instans over diverse nævn, hvilken kompetence var hjemlet i AM 8, kan dette have været medvirkende til, at den almindelige fuldmagt ikke er blevet formuleret med ønskelig klarhed. Når koncipisten har været vidende om indholdet af AM 8 og om hovedformålet med Mogens Gøyes rejse, har det været naturligt for ham at stille mindre strenge krav til formuleringen af den almindelige fuldmagts bestemmelser.

Til slut skal blot for en ordens skyld anføres, at en bestemmelse svarende til kap. 8 i AM hverken findes i UI eller i byloven. Når en sådan regel ikke er optaget sidste sted, er grunden naturligvis den, at institutionen »biskop og bedste bygdemænd« ingen eller dog kun ganske ringe rolle spillede i købstæderne. Pasternak mener ganske vist (s. 213), at kap. 8 indgår i kap. 19 i UI, som igen har en parallel i bylovens kap. 82. Denne opfattelse er afgjort forkert, således som det senere skal påvises (se s. 327). Optagelsen i AM af kap. 8 må ses på baggrund af den almindelige utilfredshed, der i tiden efter 1500 herskede omkring »biskop og bedste bygdemænd« ikke så meget på grund af selve institutionens eksistens og funktion som appeldomstol som på grund af den indflydelse, som kirken gennem biskoppen var i stand til at udøve på rent verdslige retsspørgsmål, især ejendomstrætter.¹⁶ Af den såkaldte »Optegnelse«, som er fra denne tid, og som må antages at indeholde et forarbejde til enkelte sider af landloven, fremgår således, hvilke motiver der har været afgørende for lovgiveren, da AM 8 blev indsat. Det hedder heri: »Item Bisperne wille, ath, hwat the dømme meth Bymendh, skall wære Logs Endhe, then menig Mand mien, ath huat ther dømmes saa wloffligh for Wild eller Gaffue skyldh, will thet icke wndgielle, men nydhe wor nadigste Herres och Rigsens Raads Dom ther paa«. ¹⁷

Hermed er første del af vor undersøgelse forbi. Tilbage står dels at

¹⁶ Jfr. P. J. Jørgensen, *anf. arb. i T. f. R.*, 1944, s. 122.

¹⁷ Aftrykt i *Danske Magazin VI*, 1752, s. 359 f. Jfr. J. Oskar Andersen, *anf. arb.*, s. 140–41.

undersøge, hvorfor der ikke i AM er anført nogen dato, hvilket Hvidtfeldt og Pasternak har givet hver sin forklaring på uden dog at nå frem til en tilfredsstillende løsning, dels at behandle den meget grundige indholdsanalyse, som Pasternak har foretaget af lovteksten i AM sammenlignet med landlovudkastet i Ul.

IV

Den manglende datering i AM.

DEN FORKLARING, som Hvidtfeldt giver på den manglende datering i AM, går ud på, »at afskrivningen har fundet sted inden den endelige udstedelse, idet man fra regeringens side har haft travlt med at føre loven ud i livet og derfor ønsket, at Mogens Gøye skulle begynde sin virksomhed i Jylland, straks loven var trådt i kraft. At han ikke gjorde dette, men som vi senere skal se, første gang fældede dom derefter 1. marts 1522, er en sag for sig; af en eller anden grund må han være blevet forhindret i at begynde før«. ¹⁸ Det synes dog, som om Hvidtfeldt ikke selv føler sig helt overbevist om hypotesens rigtighed, idet han aller sidst i sin afhandling udtaler: »når undtages spørgsmålet om datering, er det herigennem [d.v.s. gennem at fastslå at AM er en afskrift af landloven] blevet muligt for os at løse de væsentligste af de mange tvivlsspørgsmål etc.«. ¹⁹ Pasternak følger samme tankebaner som Hvidtfeldt; han skriver herom: »Men da AM mangler datum, må man gå ud fra at dets forlæg også har gjort det, dvs. at det på det tidspunkt, da AM blev skrevet, endnu ikke var blevet udsendt som gældende lov«. ²⁰

Som vi ovenfor har set, må det betragtes som givet, at AM indeholder en afskrift af den gældende landlov. Det er endvidere konstateret, at AM er blevet brugt af Mogens Gøye på hans rejse, der begyndte den 1. marts 1522. Ser vi derfor et øjeblik bort fra den kendsgerning, at AM mangler datering, og spørger vi, hvornår AM med størst sandsynlighed kan antages at være nedskrevet, må svaret blive, at nedskrivningen har fundet sted efter lovens ikrafttræden (som senest fandt sted den 22. december 1521), men før rejsens påbegyndelse den 1. marts 1522. Det er vel endog overvejende sandsynligt, at tiden for nedskrivningen ligger nærmere 1. marts end tiden for lovens ikrafttræden, da AM jo netop blev udarbejdet med henblik på rejsen. Da formodningen med

¹⁸ Hvidtfeldt, anf. arb., s. 165.

¹⁹ Sst., s. 166.

²⁰ Pasternak, anf. arb., s. 201.

andre ord må være for, at AM er blevet nedskrevet efter landlovens ikrafttræden, rejser det spørgsmål sig, om der kan gives en rimelig forklaring på, at AM mangler datering, selv om nedskrivningen har fundet sted efter lovens udstedelse.

Dette spørgsmål fører naturligt over i et andet: Hvor kunne en datering tænkes anbragt i håndskriftet? Der foreligger her to muligheder: Enten efter prologen (således som byloven har det) eller efter epilogen (således som landlovudkastet Ul har det). Det vil være nødvendigt at se nærmere på disse alternative muligheder.

Slutningen af prologen i AM lyder som følger: »Huilcken ordinantz och skickelssæ wii alworlighen wille och strengheleghen biwde, at szaa aff alle wbrødelighen holdis skall wti alle pwncther och articklæ, szom her efftherfylgger«. Disse ord har fuldstændig verbaloverensstemmelse med bylovens prolog. Efter disse ord, men før fuldmagtens begyndelse, følger i AM et indskud, der lyder således: »Och skulle alle rætthe sigh effther thiisszæ effther^{ne} artickler och icke effther loghen i tiissæ sagher som these articklær och pwncther er anrørindis. Och skall ther effther rettes och dømmess«. Disse sidste ord svarer til bylovens epilog og betyder, som Pasternak rigtigt bemærker, at modstridende lovgivning hermed ophæves. Efter dette indskud, men sammenskrevet med det, følger fuldmagtens begyndelse. Fuldmagtens tekst fortsætter, indtil selve lovteksten begynder med den første af de 111 paragraffer. Vender vi herefter tilbage til det sidste stykke af prologen, som har verbaloverensstemmelse med bylovens prolog, og ser vi på, hvad der i byloven følger efter dette stykke, finder vi en datum-formel af følgende ordlyd: »Giffuit paa vort slot Kiöpnehaffn helge tree konningerdag, aar effther gudz byrdt tusinde femhundert uppa thet andet tiill tiuffuende. Under vort signet«. Da der som nævnt er en åbenbar sammenhæng mellem prologen i AM og bylovens prolog, måtte man også i AM efter prologen vente en datum-formel. Dette kan imidlertid af gode grunde ikke lade sig gøre, da prolog og fuldmagt (samt det lille indskud, der svarer til bylovens epilog) er sammenskrevet i eet stykke. Den eneste mulighed for at anbringe en datum-formel i forbindelse med prologen i AM ville således have været efter fuldmagten, umiddelbart før selve lovteksten, men en datum-formel anbragt på dette sted ville ingen fornuftig mening have.

Som vi har set, består AM af tre forskellige bestanddele: En fuldmagt, landlovens tekst og syv kapitler, der alle omhandler den i fuldmagten særligt omtalte profos. Under forudsætning af, at nedskrivningen af AM har fundet sted efter landlovens udstedelsesdato, er det hævet over

enhver tvivl, at landloven har haft en i forhold til fuldmagt og profosbestemmelser uafhængig eksistens. Dette kan også med rimelighed antages om de to sidstnævnte bestanddele i deres indbyrdes forhold, selv om profos-reglerne har relation til fuldmagten. I så fald har der som forlæg for AM foreligget tre (i det mindste to) selvstændige dokumenter, nemlig en speciel fuldmagt for Mogens Gøye, en færdig udstedt landlov og en forordning om profossen. Disse tre dokumenter må alle have været daterede, og da der ikke foreligger nogensomhelst rimelig grund til at antage, at tre så forskellige dokumenter skulle være udstedt på samme dag, må de også have haft indbyrdes forskellige datoer. Men dette har medført, at skriveren af AM har stået overfor et problem, som overhovedet ikke lader sig løse: Nemlig at sammenskrive to eller tre forskellige datoer til een dato.

Der foreligger i denne situation kun to muligheder: Enten af anføre to forskellige datum-formler, hvilket forekommer unaturligt efter datidens tradition og i sig selv stødende, eller helt at undlade at anføre nogen dato. Stillet overfor dette valg har skriveren gjort det eneste naturlige: Han har foretrukket ikke at anføre nogen dato, hvilket han så meget roligere har kunnet gøre, som det drejede sig om udarbejdelsen af en håndbog, hvis ejer, Mogens Gøye, næppe kunne være i tvivl om, hvorvidt landloven var gældende ret eller ej på det tidspunkt, dette spørgsmål kunne blive aktuelt, nemlig den 1. marts 1522, da rejsen i Jylland påbegyndtes.²¹

Den anden mulighed for en datum-formels anbringelse i AM var som nævnt efter epilogen, men før registret. Nøjagtig det samme forhold som ved en datering efter prologen gør sig gældende her, men der foreligger tillige andre grunde til, at en dato ikke er anført efter epilogen.

Epilogen i AM har fuldstændig verbaloverensstemmelse med epilogen i UL, som har den anbragt i kap. 141. Den eneste forskel er den manglende datum-formel i AM. Pasternak har på helt overbevisende måde

²¹ Det kan naturligvis ikke strengt logisk udelukkes, at Hvidtfeldts forklaring på den manglende datering er den rigtige. Det kan heller ikke udelukkes, at det lovhåndskrift, der dannede forlæg for AM, har foreligget i endelig udstedt udgave forsynet med dato, hvorimod fuldmagten kun har foreligget i udkast uden nogen datering. I så fald ville dog en anbringelse af landlovens datering efter fuldmagten ikke alene give indtryk af, at denne forelå endeligt udstedt, men også bevirke, at datoen måtte opfattes som dækkende tidspunktet for fuldmagtens udstedelse. Skriverens problem ville altså blive af samme art som ovenfor fremstillet. Den opstillede forklaring prætenderer ikke at være den eneste mulige, men den har den fordel, at den ikke udelukker, at AM er nedskrevet efter landlovens udstedelse, hvilket i sig selv forekommer at være det mest sandynlige tidspunkt.

godtgjort, at epilogen i AM, som begynder med ordene: »Thii maa hwer mandt her widhæ att retthæ sigh effther«, er indskrevet i AM dels i dennes kap. 104, hvor nævnte ord alene er anført, dels efter kap. 111, som er selve landlovens sidste kapitel.²² Da skriveren af AM i sin afskrift af forlægget (altså landloven) har færdigskrevet kap. 104, som er det sidste kapitel, før de særlige kapitler om profossen begynder, og som også har verbaloverensstemmelse med UI, nemlig dennes kap. 140, er han begyndt på epilogen. Det har åbenbart været hans agt fuldstændigt at sammen-skrive den egentlige lovtekst og epilogen, hvilket ses af, at der blot ved hjælp af et punktum er markeret en afbrydelse mellem lovtekst og epilog og ikke noget afsnit, som var at vente. Efter epilogens første ti ord er han imidlertid standset op og har ligesom for at markere afbrydelsen sat en lodret streg til højre i margenen. Han har derefter fortsat sin afskrivning i kap. 105 i AM, ikke af den afbrudte epilogtekst, men derimod af det forlæg, hvori de såkaldte profos-kapitler har stået, og som udgør et særskilt indskud i kap. 104 og i AM i det hele. Først efter kap. 111, som er det sidste profos-kapitel, markeres et afsnit, hvorefter resten af epilogen følger.

Epilogen i AM er således skåret over i to dele, men til trods herfor er det lykkedes skriveren at give epilog-teksten efter kap. 111 en i sig selv hvilende stilistisk form. Forholdet lader sig bedst anskue, hvis hele den første del af epilog-teksten citeres, og den af skriveren foretagne afbrydelse markeres med en streg. Samtidig vil ordet »Thenne«, som er første ord i epilogen efter kap. 111, blive skrevet med stort T, således som i AM, hvorimod det rimeligvis i forlægget for AM har været skrevet med et lille t, eftersom ordet forekommer midt i en sætning. Epilogens indledning lyder da som følger: »Thii maa hwer mandt her widhæ att retthæ sigh effther / Thenne forschriffnæ ordinantz och skickelssæ szom forschriffwidt staaer, wille wii och strenghelighen biwdhæ att hwn aff alle andelighe och werdtzlighe, ehwat stadth werdighedyt eller skickelssæ thee wdti æræ, saa wbrødelighen wdti alle synæ pwncttther, ordt och artichller ligherwiiss som thee heer forschriffnæ staa, holdes skall etc.«. Medens den tilsvarende tekst i UI har punktum efter ordene »szom forschriffwidt staaer«, har skriveren af AM tilsyneladende søgt at camouflere en tilsvarende sætningsadskillelse i AM: Den i AM efter de netop citerede ord anbragte streg kan læses som et komma, ligesom det første bogstav i det følgende ord »wille« kan læses som et lille w. Han har herved opnået, at sætningerne, der følger efter /, sprogligt hviler i sig selv.

²² Pasternak, anf. arb., s. 203.

Efter denne digression vender vi tilbage til spørgsmålet om dateringen. Efter epilogen skulle i analogi med epilogen i UI, med hvilken der er verbaloverensstemmelse, en datum-formel følge. Denne har i UI følgende formulering: »Giffuet paa vort slot Kiöbenhafn hellig trefoldigheds söndag, aar effter gudtz byurdt thusindne femhundrede paa eth och tiugende, vor riges og regentis uti thet syufuende aar«. I AM er imidlertid ingen dato anført, men skriveren har blot efter epilogens slutning skrevet ordet »Giffuidt« – nærmest som vi i dag ville skrive »etc. etc.«. Forklaringen på den manglende dato følger her samme linier som ovenfor. Profos-kapitlerne udgør et indskud i lovtæksten, hvilket igen vil sige, at de har haft en af selve landloven uafhængig eksistens og måske har været nedfældet i en forordning med egen dato.²³ Da der samtidig ikke foreligger nogensomhelst rimelig grund til at antage, at denne forordning er blevet udstedt på samme dag som landloven (eller for den sags skyld som fuldmagten til trods for at profos-reglerne supplerer fuldmagtens bestemmelser om profossen, der skulle følge med Mogens Gøye), har skriveren været stillet overfor samme uløselige problem, som da han skulle indføre en dato-bestemmelse mellem prologen og landlov-teksten: En datering efter epilogen i AM ville nødvendigvis have relation til både landloven, fuldmagten og profos-kapitlerne, og derfor kunne en dato-formel overhovedet ikke anbringes på dette sted, med mindre alle tre forlæg var udstedt på samme dag og sted.

Konklusionen af vore betragtninger må herefter blive, at det er AM's karakter af håndbog, omfattende flere forskellige, af hinanden oprindeligt uafhængige retsdokumenter, der har medført, at AM savner en datering. Denne forklaring er fuldt ud i overensstemmelse med den i sig selv mest sandsynlige formodning om, hvornår AM er nedskrevet, nemlig i tiden op mod 1. marts – altså et par måneder eller mere efter landlovens ikrafttræden.

Hermed skulle vor undersøgelse for så vidt være endt. Vi har påvist en sammenhæng såvel mellem den i AM indeholdte fuldmagt og sagesfaldsregistret som mellem den i AM indeholdte afskrift af landloven og sagesfaldslisten. Denne sammenhæng viser klart, at AM er blevet brugt i praksis af Mogens Gøye, og at lovtæksten i AM følgelig må være en afskrift af den endelige lov. Vi har til slut givet en plausibel forklaring på den manglende datering i AM, som stemmer med vor i forvejen opstillede formodning om, at AM er nedskrevet efter landlovens udstede-

²³ Vi kan igen her operere med den mulighed, at forlægget, som har indeholdt profos-kapitlerne, blot har foreligget som udkast, jfr. ovf. s. 312, note 21.

delse. Tilbage står imidlertid at tage stilling til den af Pasternak foretagne, meget grundige indholdsmæssige undersøgelse af AM sammenholdt med teksten i Ul. Pasternak har ikke blot ment at kunne afvise tanken om, at AM skulle være en afskrift af den endelige landlov, men han har også ment at kunne påvise en udvikling mellem AM og Ul, der skulle indicere, at AM repræsenterer et tidligere stadium end Ul. Da der ovenfor er fremsat den opfattelse, at AM er en afskrift af den endelige landlov og således repræsenterer et senere stadium end landlovudkastet (Ul), vil det være nødvendigt at underkaste Pasternaks argumentation en nærmere undersøgelse.

V

Indholdsmæssig analyse af lovteksten i AM i sammenligning med landlovudkastet og byloven.

OPGAVEN for det følgende er altså at foretage en indholdsmæssig sammenligning mellem Ul og AM for at forsøge at afgøre, hvilken af de to tekster der repræsenterer det ældste trin. Det er nu klart, at al den stund de to tekster indholdsmæssigt adskiller sig fra hinanden, vil det være muligt at påvise en udvikling fra den ene til den anden og vice versa. Dette er imidlertid ingen løsning, men kun en uddybning af problemet. Løsningen må bestå i at påvise, i hvilken retning udviklingen faktisk er gået – om det er fra Ul til AM eller fra AM til Ul. Det er endvidere klart, at i tidsmæssig henseende kommer Christiern den andens bylov, som er udstedt den 6.1.1522, efter både Ul og AM.²⁴ Da byloven repræ-

²⁴ Muligheden for at Ul er senere end byloven kan lades ude af betragtning. Der er enighed om, at Ul er et landlovudkast, jfr. J. E. Larsen, anf. arb. I, s. 4 ff., Allen, anf. arb., s. 5 ff., og Matzen, anf. arb., s. 253 ff. I så fald må dette ligge forud for den endelige landlov (AM). Den endelige landlov er blevet benyttet i praksis den 22.12.1521 – det drejer sig om AM 37, der svarer til Ul 54 om dom på grundlag af udeblivelse. (Allen har henledt opmærksomheden på denne bestemmelses anvendelse i en af kongen den pågld. dag i Odense afsagt dom over Jørgen Friis, jfr. Allen, anf. arb., s. 21. Dommen er aftrykt i Suhms nye Saml. I, s. 372). En bestemmelse om dom på grundlag af udeblivelse er ukendt i dansk ret før Ul 54 og AM 37. Landloven må altså være trådt i kraft senest på dette tidspunkt og landlovudkastet Ul følgelig ligge før 22.12.1521 og dermed også før byloven, som blev udsendt den 6.1.1522. Udsendelsen af den endelige landlov har antageligt fundet sted sidst på året 1521, jfr. Matzen, anf. arb., s. 258. Det kan derfor ikke tillægges betydning, at Arild Huitfeldt, »Beskrivelse etc. under Christiern den Anden«, 1596, s. 208, udtaler, at »Kong Christen bleff udi dette Aar 1522 betenckt en ny Low oc Ræt at skicke offuer alt Riget«. H. anfører i fortsættelsen en række bestemmelser, som kun kendes fra Ul, men hverken fra AM eller byloven (Ul I, 4, 13, 70 og 104). H. har imidlertid næppe anvendt det Uldallske håndskrift. Han anfører nemlig, at kongen oprettede en ny kammerræt (en slags højesteret) bestående »aff tu eller tre Doctoribus« (s. 208), men den tilsvarende bestemmelse i Ul 21 (og AM 11 og byloven 77) afviger fra denne formulering, idet Ul 21 slet ingen

senterer det tidsmæssige slutpunkt på Christiern den andens rigslovgivning, vil en sammenligning med dens indhold være afgørende for bestemmelsen af de to foreliggende lovteksters relative alder. Den af de to tekster, der ligger byloven nærmest i indhold, må også formodes at ligge byloven nærmest i tid, altså være den yngste af de to lovtekster. Disse betragtninger kan forekomme temmelig indlysende, men når de alligevel fremføres her, er grunden den, at Pasternak i et ikke ubetydeligt antal tilfælde gennemfører sin sammenligning mellem UI og AM, som om byloven aldrig havde eksisteret. Det lykkes ham derfor undertiden at påvise en udvikling mellem UI og AM, som han anvender som støtte for den alternative mulighed, som han på forhånd mener repræsenterer sandheden. Den korrekte metode vil naturligvis bestå i konse-

talangivelse har (AM 11 og byloven 77 siger begge fire doctores). H. har derfor sandsynligvis benyttet et nu ukendt håndskrift indeholdende et udkast til landloven. I så fald behøver dette ikke at have været forsynet med den datering til 26.5.1521, som det Uldallske håndskrift indeholder (og som iøvrigt ikke har relation til selve landlovudkastet, men til den forordning om vrug, som udgør de sidste kap. i UI, og som blev udsendt nævnte dato, jfr. Kolderup-Rosenvinge: Gl. danske Love, IV, 1824, s. IX ff.; datoen 26.5.1521 bliver således terminus post quem for UI), hvorfor Huitfeldts datering af landlovudkastet til 1522 antagelig beror på en opfattelse af landloven og byloven som eet lovkompleks, der først fuldførtes den 6.1.1522, da byloven udsendtes. Denne antagelse må naturligvis forudsætte, at H. har haft kendskab til byloven, hvilket også er tilfældet, jfr. H.s omtale s. 209 af hvorledes skultus skulle modtage kongen i købstæderne. Denne fremstilling kan H. kun have hentet fra byloven (kap. 4). Det er uklart, hvorvidt H. selv har ment, at de bestemmelser, han omtaler for landets vedkommende, har stået i et udkast eller i den endelige landlov. For første mulighed taler hans anvendelse af udtrykket »Kong Christen bleff udi dette Aar 1522 *betenckt* en ny Low etc.«. Allens fortolkning af dette udtryk som ensbetydende med »han bestemte sig til« o. lign. kan ikke udelukke denne mulighed (se Allen, anf. arb., s. 10). For anden mulighed taler, at H. har haft kendskab til byloven, som han citerer i sammenhæng med landlovteksten. Det forekommer inkonsekvent at citere bestemmelser i flæng fra henholdsvis et lovudkast og en udsendt lov uden på nogen måde at skelne mellem de to kategorier under citeringen. (Dateringen til 1522 må antagelig samtidig udelukke, at H. har benyttet et udkast til byloven). Hertil kommer, at henførelsen af begge lovtekster til 1522 utvivlsomt betyder, at H. selv har ment, at der var tale om et samlet udsendt lovkompleks (jfr. ovf.). Rent bortset fra H.s egen opfattelse af spørgsmålet forekommer det evident, at han faktisk har benyttet et udkast til landloven og ikke selve loven. For det første står som nævnt flere af de af H. omtalte bestemmelser ikke i AM, som må være en afskrift af den endelige landlov. For det andet indicerer H.s citering fra den af ham benyttede landlovtekst dennes karakter af udkast (jfr. H.s formulering »tu eller tre Doctoribus«, som dels i sig selv er ufærdig og dels står i modsætning til den definitive formulering i både AM 11 og byloven 77, som begge siger »fire doctores«). Iøvrigt må det erindres, at de udstedte rigslove blev brændt på Viborg ting af Frederik den første efter sejren (jfr. H.s tekst s. 210), hvorfor et privat eksemplar som Mogens Gøyes AM og blotte udkast har haft størst chance for at undgå tilintetgørelse.

kvent at foretage en sammenligning mellem henholdsvis AM og byloven og Ul og byloven for derigennem at forsøge at påvise udviklingens retning.

Efter disse indledende, principielle betragtninger går vi over til den egentlige indholdsanalyse af Ul og AM. Af praktiske grunde vil fremstillingen stort set følge Pasternaks, som dækker siderne 204–15 i Scandia, 1964, men for at lette oversigten vil den efterfølgende eksemplifikation blive nummereret fortløbende.

I. Kap. 1–4, 6–8, 13 og 18 i Ul findes ikke i AM. De omhandler kirkens forhold og indeholder et indgreb i den kirkelige autonomi og er således udtryk for en negativ politik overfor gejstligheden qua immateriel organisation. Ved en sammenligning med bylovens tekst viser det sig, at disse bestemmelser heller ikke findes der.

For klarhedens skyld vil det være praktisk at bringe en skematisk oversigt over de første 21 kapitler i Ul, som fortrinsvis handler om kirkelige forhold, og som udgør en slags enhed i lovudkastet, før de arve- og familieretlige regler i kap. 23–31 følger. Oversigten skal vise, hvilke af disse 21 kap. i Ul der har en tilsvarende bestemmelse (evt. med formelle eller reelle ændringer) i henholdsvis AM og byloven. At + undertiden står i parantes, betyder, at reglen er optaget, men med formelle eller reelle ændringer.

Ul	AM	Byloven
Kap. 1–8	÷	÷
» 9	+	(+)
» 10	+	÷
» 11	+	(+)
» 12	(+)	(+)
» 13	÷	÷
» 14	(+)	(+)
» 15	+	(+)
» 16	(+)	(+)
» 17	(+)	(+)
» 18	÷	÷
» 19	(+)	(+)
» 20	(+)	÷
» 21	(+)	(+)

Som det fremgår, foreligger der kun to tilfælde, hvor en bestemmelse findes i AM, men mangler i byloven, nemlig kap. 10 og 20. Iøvrigt er der fuldstændig parallellitet mellem AM og byloven, hvorimod der er

tydelig forskel både mellem UI og AM og mellem UI og byloven. UI 10 handler om kirkesang og kap. 20 om landemode. Nu må det imidlertid erindres, at UI og AM er landlovtekster, og at byloven fortrinsvis har byforhold for øje. Det er derfor nødvendigt at tage stilling til spørgsmålet, hvorvidt det overhovedet har været muligt at optage i byloven de kapitler, som findes i UI, men som mangler i AM. Med andre ord: Hvis vi vil påstå, at AM med hensyn til bestemmelserne i UI kap. 1–8, 13 og 18 (kap. 5 – om skoleforhold – er i modsætning til Pasternaks undersøgelse medtaget her) indholdsmæssigt ligger byloven nærmere end UI, fordi AM og byloven mangler disse kapitler, må forudsætningen naturligvis være, at de pågældende kapitler overhovedet har kunnet stå i byloven – at der altså ligger en politisk hensigt og ikke en rent lovteknisk omstændighed bag deres manglende optagelse. Som det er nævnt, udgør de første 21 kapitler i UI en enhed, der fortrinsvis omhandler kirkelige forhold. Kap. 5 om skoleforhold knytter sig nær hertil, idet den bl. a. omtaler stiftsbiskoppens tilsyn med skolevæsenet. Af disse 21 kapitler genfindes i byloven kap. 9, 11, 12, 14, 15, 16, 17, 19 og 21, hvorimod kap. 1–8, 10, 13, 18 og 20 mangler. Nu ses der ikke at kunne foreligge nogen lovteknisk grund til i byloven at optage den første, men ikke den sidste gruppe. Disse sidste bestemmelser, som for fleres vedkommende udgør væsentlige indgreb i kirkens frihed, kunne f.s.v. alle være blevet optaget i byloven, men når de alligevel ikke er blevet det, må grunden formodes at være politiske hensyn. De samme hensyn må antages at have gjort sig gældende for AM's vedkommende, hvor de samme bestemmelser mangler – bortset fra kap. 10 og kap. 20. Det synes herefter berettiget at hævde, at der er en meget høj grad af overensstemmelse mellem AM og byloven i fælles modsætning til UI, og at dette forhold må forklares udfra en ændring i politisk henseende, hvor AM og byloven repræsenterer omtrent samme standpunkt.

II. Kap. 95 i UI udtaler, at ingen af kongens bønder skal være forpligtet til at holde staldøxne hos sig for kongens embedsmænd. Den tilsvarende bestemmelse findes i AM 62, som siger, at gejstlighedens og adelens bønder ikke længere skal være forpligtet til at holde staldøxne hos sig for deres herskab, og hvis de alligevel holder nogen, skal de ikke være forpligtet til at erstatte de øxne, der evt. måtte dø hos dem. Adelige og gejstlige, som vil holde staldøxne, skal holde dem på deres egen gård. Byloven indeholder af gode grunde ingen tilsvarende bestemmelse, da den fortrinsvis omhandler bymæssige spørgsmål. En sammenligning mellem UI 95 og AM 62 giver som resultat, at AM repræsenterer

en i forhold til Ul mere negativ politik overfor adel og gejstlighed qua material organisation eller godsbesidder til fordel for bønderne hos adel og gejstlighed.

III. Ul 101 siger, at en bonde, som fæster en gård under kronen eller hos adelen, først skal have en overenskomst med den, som han fæster hos, gående ud på, hvor længe han skal beholde gården, i 10 år, 12 år, længere eller kortere, som de kan enes om. I den tid bør han ikke udvises, så længe han overholder sine forpligtelser. Den tilsvarende bestemmelse findes i AM 68, der giver fæstebonden, hvad enten han henhører under kronen, kirken, ridderskabet eller andre, ret til at blive på gården, så længe han overholder de sædvanlige forpligtelser. Hvis en bonde fæster gård på ny, må han under de samme betingelser ikke kastes ud før efter mindst otte år. Byloven har naturligvis ikke nogen tilsvarende bestemmelse. En sammenligning mellem Ul 101 og AM 68 giver som resultat, at AM i forhold til Ul repræsenterer en overfor adel og kirke qua godsbesidder mere negativ politik til fordel for bønderne. Det må specielt bemærkes, at AM inddrager kirken under sit bortvisningsforbud, hvilket ikke er tilfældet i Ul. Ligeledes er de otte år i AM en fast minimumsfrist, der er uafhængig af fæstekontrakten.

IV. Ul 32 forbyder gejstligheden at drive handel på landet både med deres egne bønder og med andre, dog undtages deres landgilde, som de skal føre til købstæderne og sælge til hvem de har lyst. Sammesteds må de også købe, hvad de selv og deres gård har behov for. AM 15 indeholder samme regel, men inddrager også adelen under forbudet. AM repræsenterer således, hvad adelen angår, en mere negativ politik end Ul. Byloven har ikke nogen enkelt tilsvarende bestemmelse, men indeholder i kap. 42-45 en række bestemmelser, som sammenlagt giver omtrent samme resultat som AM 15. Efter AM 15 er det forbudt adel og gejstlighed at drive handel på landet. Efter bylovens 42 skal alt korn, der skal eksporteres, bringes til købstæderne. Bestemmelsen omfatter både adel og gejstlighed. Efter bylovens 43 er det forbudt bissekræmmere at købe og sælge på landet – det være sig med adel som gejstlighed. Bylovens 44 forbyder fremmede købmænd at fare til klostre, herregårde, præstegårde eller bøndergårde for at opkøbe indehavernes varer. Bylovens 45 indeholder en regel, hvorefter al eksport af øxne skal ske via købstæderne. Forskellen mellem AM og byloven er herefter den, at efter AM er enhver form for handelsvirksomhed udenfor købstæderne forbudt adel og gejstlighed; efter byloven er både adel og gejstlighed afskåret fra exporthandel omfattende korn og øxne, fra at handle med

indenlandske købmænd udenfor købstæderne og fra at sælge til udenlandske købmænd, hvilket vil sige, at der i realiteten ingen forskel er med undtagelse af den adel og gejstlighed (og andre) tilkommende ret, som if. byloven indirekte synes hjemlet dem, til at købe fra fremmede købmænd udenfor købstæderne, hvilken ret ikke hjemles i AM. Fælles for AM og byloven er således, at adelen er inddraget under restriktionerne, hvorimod Ul kun indfører et forbud for gejstligheden, ikke for adelen.

Pasternak giver s. 205–07 en sammenfattende vurdering af de første fire grupper (I–IV). Vi følger ham heri og kan på grundlag af de meddelte oplysninger opstille følgende oversigt:

Gruppe I: Ul's bestemmelser om indgreb i kirkens immaterielle forhold er hverken optaget i AM eller byloven. I henseende til kirken som åndelig organisation er AM og byloven mere tilbageholdende end Ul, hvis indgreb i kirkens selvstyre er betydelige.²⁵ Indholdsmæssigt ligger AM og byloven på linie i fælles modsætning til Ul.

Gruppe II: AM repræsenterer i forhold til Ul både overfor kirken qua jordbesidder og overfor adelen en negativ politik til bøndernes fordel. En sammenligning med byloven er ikke mulig.

Gruppe III: Som under II.

Gruppe IV: Ul's bestemmelse om forbud for gejstligheden mod at drive handel udvides i AM til også at omfatte adelen. Byloven indeholder en række regler, som i de vigtigste tilfælde er på linie med AM i modsætning til Ul.

Hvor en sammenligning med bylovens regler lader sig gennemføre (gruppe I og IV), er formodningen således for, at AM repræsenterer et senere stadium end Ul. Hvor en sammenligning med bylovens regler ikke er mulig (gruppe II og III), repræsenterer AM en politik, der er negativ i forhold til storgodsejerne, men positiv overfor bønderne. Omvendt er Ul udtryk for en godsejervenlig politik, men negativ overfor bønderne sammenlignet med AM.

Vender vi os herefter til Pasternak for at se, hvorledes hans konklusioner forholder sig til vore, læser vi s. 205–06 følgende: »På tre vigtige punkter, nemlig m.h.t. pligten at holde staldøksne, udvisning af fæstegården og adelens ret til købmandsskab på landet [gruppe II, III og IV ovenfor], er Ul udtryk for store indrømmelser til adelen – og delvis til kirken som godsejer – på bøndernes bekostning. Hvis man nu tænkte sig, at Ul repræsenterer det ældre stadium og AM det yngre, måtte

²⁵ Jfr. J. Oskar Andersen, *anf. arb.*, s. 148 ff.

man forestille sig udviklingen sådan, at kursen over for adelen er blevet betydeligt skærpet, men mildnet noget over for kirken, som har fået slettet nogle generende kapitler om indblanding fra statens side (de førstnævnte kapitler, som ikke findes i AM)« [gruppe I ovenfor]. Pasternak tilføjer lidt senere: »At en sådan udvikling – fra Ul's forlæg til AM's forlæg – skulle have fundet sted, virker ikke sandsynlig, når man ser sagen i en større sammenhæng«.

Hertil er for det første at sige, at den mest relevante sammenhæng, som man kan se det foreliggende spørgsmål i, er sammenhængen mellem på den ene side AM og Ul, på den anden side byloven, som er det mest sikre holdepunkt, vi har, og som er udtryk for Christiern den andens definitive politik i praksis. En sådan sammenligning afslører, hvor den er mulig, en indholdsmæssig overensstemmelse mellem AM og byloven. For det andet ses der ikke nogen grund til, at Pasternak forundrer sig over, »at kursen over for adelen er blevet betydeligt skærpet, men mildnet noget over for kirken etc.«. Med hensyn til adelens stilling er bylovens regler i kap. 42–45 stort set en gengivelse fra by-synspunkt af AM 15; såvel AM's som bylovens regler om adelen er m.a.o. på dette punkt udtryk for en skærpet politik.

Med hensyn til kirkens stilling er bylovens regler udtryk for en mildnelse, når f. eks. henses til at Ul's kirkefjendtlige regler i 1–4, 6–8, 13 og 18 ikke findes i byloven, og til at byloven i sit kap. 91 ikke har gjort ægteskabsindgåelse til en betingelse for gejstlighedens erhvervelse af jordegods. Heroverfor gør Pasternak imidlertid opmærksom på, at »i så fald kan kirken ikke siges at have vundet meget, eftersom ovennævnte indblanding nok ville være generende, men dog for intet at regne i forhold til mange andre kapitler, som f. eks. kapitlerne om forbud mod appel til Rom, fratagelsen af kirkens verdslige jurisdiktion, forbud mod erhvervelse af yderligere jordegods osv. Disse kapitler er nemlig ikke undergået nogen reel ændring« (i AM). I denne forbindelse vil jeg gerne citere, hvad kirkehistorikeren J. Oskar Andersen udtaler i sin bog »Overfor Kirkebruddet« (s. 148): »Allen mener ganske vist, at de kirkelige Kapitler i Landretten »er forholdsvis mindre anstødelige« sammenlignet med de Punkter, der gennem Byretten er godkendt (Forbud mod Jordegods-erhvervelse, Ophævelse af forskellig kirkelig Jurisdiktion angaaende Pengesager samt af Appeller til Rom). Men denne Opfattelse kan ikke godkendes. Landrettens paagældende Kapitler griber ind i Bispernes frie Bestemmelsesret med Hensyn til Ordination, Gudstjenesteforhold, Kollationsret overfor kirkelige Embeder, Landmoders Afholdelse, Dom

i Trolddomssager, ja i selve Cølibatsspørgsmålet, dvs. den gaar ind paa det egentlig kirkelige Omraade, selv om den ikke rammer det sakramentale eller selve Riterne. Overfor dette vil Mænd, der staar paa kanonisk Rets Standpunkt, vurdere Ændringer, der rammer Kirken økonomisk, ringe«. Såvidt J. Oskar Andersen. Hertil kommer, at uanset hvorledes man har vurderet (og i dag vurderer) de nævnte indgreb i kirkens organisation, er det dog ikke uden betydelig interesse at fastslå, at også byloven opretholder forbudet mod appel til Rom (kap. 77), ligesom den fratager gejstligheden dens verdslige jurisdiktion (kap. 82) og opretholder forbudet mod gejstlighedens erhvervelse af jordegods (kap. 91). I denne henseende ligger således alle tre lovtekster indholdsmæssigt på linie, og en udvikling kan slet ikke påvises.

Som vi har set under gruppe II og III er AM med hensyn til kirken som godsejer eksponent for en mere negativ politik end UI er det. Samtidig er AM mere negativ overfor adelen qua jordbesidder end UI (reglen i AM 15). Hvis udviklingen altså er gået fra en mindre negativ til en mere negativ godsejerpolitik, er UI ældre end AM. Hvis udviklingen er gået i modsat retning, er UI yngre end AM. Skal vi vælge mellem disse alternative muligheder, henviser Pasternak os til at se spørgsmålet i en større sammenhæng, eftersom byloven på dette punkt svigter os. Pasternak mener, at udviklingen er gået i retning af en mildere gods-ejerpolitik fra kongens side, især overfor adelen, og at »regeringen har indset, at adelen i Danmark stadig var en magtfaktor, man ikke kunne byde alt. Kongens tilbud om forhandling selv efter Viborgmødet og hans bortrejse d. 13. april 1523 uden kamp er et bevis herpå . . .«. ²⁶ Forholdet er imidlertid det, at vort kildemateriale udover lovteksterne er såre spinkelt og i virkeligheden ikke tillader nogen sikker slutning. Man kan derfor ikke bestemme AM's og UI's relative alder på grundlag af den politiske udvikling, som lige så godt kan have formet sig omvendt af Pasternaks fremstilling: Godsejerne (adel og kirke) har ikke ved oprøret handlet ud fra bevidstheden om en sikret magtposition (som en godsejervenlig politik måtte bidrage til at befæste), men ud fra erkendelsen af, at deres magtposition var blevet alvorligt truet (som følge af en godsejersfjendtlig politik).

V. Foruden de under gruppe I nævnte er følgende kapitler i UI ikke optaget i AM: 5, 24–30, 51–52, 65, 70, 73–76, 78–80, 84–85, 87, 91, 104, 119 og 127. Pasternak siger s. 207 om disse bestemmelsers manglende tilstedeværelse i AM, at det er »vanskeligt at tænke sig, at disse

²⁶ Pasternak, anf. arb., s. 206.

kapitler skulle være blevet slettet [hvilket jo må forudsættes, hvis AM er senere end UI], da de jo absolut er nyttige netop som supplement; især er det vanskeligt at se noget *system* de skulle være slettet efter«. Selv om det er rigtigt, at der ikke synes at foreligge noget fælles kriterium, hvorefter de pågældende bestemmelser er udeladt i AM, må det dog bemærkes, at mange nyttige regler gennem tiderne er blevet slettet, når lovforslag skulle føres frem til deres endelige form. Vigtigere er, at vi kan konstatere, at ikke een eneste af de pågældende bestemmelser er blevet optaget i byloven, hvilket Pasternak ikke tager hensyn til. Det fremgår af en sammenligning mellem de tre lovtekster, at der er utallige bestemmelser i de to foreliggende landlovtekster, UI og AM, som har tilsvarende kapitler i byloven. De her omhandlede bestemmelser foruden de under gruppe I nævnte findes alene i UI, men hverken i AM eller i byloven. Indholdsmæssigt står AM således byloven nærmere end UI gør, og det er rimeligt heraf at slutte, at det samme gælder tidsmæssigt. Det må understreges, at det antal kapitler i UI, som hverken findes i AM eller byloven, andrager ikke mindre end 35. Det må siges at være yderst påfaldende, at ikke en eneste af disse bestemmelser findes i byloven, når man tager i betragtning, at ikke færre end 50 kapitler i UI (49 i AM) har en parallel bestemmelse i denne. Hvis vi med Pasternak antager, at AM i forhold til UI repræsenterer et ældre stadium, skulle udviklingen have fundet sted efter en besynderlig bugetet linie.

VI. Pasternak bringer herefter en sammenligning mellem de bestemmelser i UI og AM, der vedrører skoleforhold. Det drejer sig om UI 125 og AM 91. I sammenligningen inddrages den såkaldte »skoleanordning«, der karakteriseres som værende på vej, men endnu ikke udsendt.²⁷ Afgørende for Pasternaks behandling af den foreliggende problematik bliver herefter en sammenligning mellem UI, AM og skoleanordningen. Imidlertid er forholdet det, at skoleanordningen blot foreligger i et udkast, og at vi ikke ved, fra hvilket tidspunkt dette udkast hidrører, endsiige om konceptet nogensinde er blevet udsendt i den foreliggende form eller i ændret redaktion. Pasternak hævder som sagt »at den er på vej«, men det må først bevises, at den nogensinde har nået vejs ende, m.a.o. er blevet udsendt, før den kan inddrages i undersøgelsen, ligesom det naturligvis bliver af afgørende betydning at afgøre, om den er blevet udsendt, således som vi kender den, eller om den tværtimod aldrig er blevet udsendt netop på grund af det indhold, som vi kender. Metodisk set forekommer det utilfredsstillende at søge at påvise en udvikling

²⁷ Aftrykt i Danske Magazin VI, 1752, s. 364 ff. Pasternak, anf. arb., s. 209.

mellem to tekster i indholds- og tidsmæssig henseende under påberåbelse af en tredje tekst, som vi hverken indholds- eller tidsmæssigt kan placere. Pasternak hævder imidlertid, at der er en udvikling mellem AM og UI, og heri har han ret, al den stund de to tekster ikke er identiske. Men spørgsmålet, som skal besvares, består jo netop i at påvise, i hvilken retning udviklingen går. Det er også rigtigt, som Pasternak påviser, at UI 125, jfr. 128, indeholder flere regler og f.s.v. er mere differentieret end den tilsvarende bestemmelse, som findes i AM 91. Men det påhviler dog Pasternak først at påvise, at udviklingen faktisk har bevæget sig fra et mindre til et mere differentieret plan. Den modsatte udviklingslinie er principielt lige så mulig. En sammenligning med bylovens tilsvarende bestemmelse, som findes i kap. 56, lader formode, at udviklingen netop er gået fra et mere til et mindre differentieret niveau, idet kap. 56 i al sin lakoniske enkelthed siger: »Skall engen goo tiill skole i vore kiøbsteder, andre end the som kost haffue, oc icke the, som løbe om by effter guds almøsse«. Sammenholder vi denne formulering med den første del af AM 91, som omhandler det tilsvarende spørgsmål, finder vi en meget høj grad af parallelitet. AM forbyder kort og godt bønderne at sende deres børn i skole i købstæderne, hvis de skal tigge til deres underhold ved at løbe fra dør til dør og bede om almisser. Hvis bønderne ikke har råd til at betale for deres børns skolegang, skal de beholde dem hjemme og lade dem pløje og så. Konfronteres bestemmelserne i AM 91 og bylovens 56 med UI 125, ses endvidere klart, at der er væsentlig overensstemmelse mellem AM og byloven i fælles modsætning til UI, hvis kap. 125 foruden at gentage forbudet i AM 91 opstiller et langt og detailleret reglement for skolegangen, som hverken findes i AM eller byloven.

VII. Pasternaks gennemgang af UI 50, der har en parallel bestemmelse i henholdsvis AM 34 og byloven 10, og som indeholder en regel om fortalere i retten, er af betydelig større principiel interesse. AM 34 lyder som følger: »Huilcken szom syn thalæ ey selffwer framsføræ kandt for retthæ, thendt maa skickæ segh een andhen i syn stedt, som hans thalæ framsføræ kandt och thidæ selffwer stillæ«. UI 50 har i andet og tredje punktum følgende ordlyd: »Item huilchen som selff ey kandt synn Thale fremføre for Rette, then maa schiche en anden y syn Stedt, som hans Ordt kandt fremfföre och thye selff stille. Er handt och saa vankundig, fattug eller elende, at handt kandt ingen Forthalere faa, tha schall Dommeren vere forplictet till, at schiche hannom en till, som y Lougen forfaren, viis och fornumstig er, och then skall annamme Sagen till sig,

och till Rette forfödrre; huo thet ey giöre vill, haffue forbrudt, som Dommeren tha finder hannom for«. I dette tilfælde konfronterer Pasternak de to citerede bestemmelser med bylovens tilsvarende kap. 10, der lyder som følger: »Hwilckenn som ey self kand syn Tale framføre fore Rette, han moo skicke en anden uti syn Stedt, som hanss Tale framføre kand, oc tye self stille, oc skal udi huer Kiöbstedt skickes two eller tree, efftersom Behoff giöres, the som Talsmend wære skulle, oc framføre saadane theris Sager i Rette; oc skulle woress Schultus, Borgemestere oc Raad giöre therpaa en skickelig Löen, som same Taalsmen haffue skulle fore theris Umage«. I sin kommentar til disse tre bestemmelser mener Pasternak at kunne påvise en udvikling, der begynder med AM, gaar over Ul og slutter med byloven. Betragter vi nærmere de tre bestemmelser og ser på, hvilke persongrupper der er tale om, og hvilke pligter og rettigheder der pålægges henholdsvis tildeles disse personer, kan vi opstille følgende skema:

AM 34: Den private får ret til at antage sig en fortaler. Om han skal betale denne fortaler eller ej, nævnes ikke.

Ul 50: Den private får ret til at antage sig en fortaler. Om han skal betale denne fortaler eller ej, nævnes ikke. – Dommeren er forpligtet til at beskikke de personer en forsvarer, som er så fattige etc., at de ikke selv kan antage sig en. Betalingsspørgsmålet nævnes ikke, men det må antages, at det har påhvilet det offentlige at udrede omkostningerne, med mindre der har været tale om en slags borgerligt ombud i moderne forstand. – Den beskikkede fortaler er forpligtet til at påtage sig hvervet.

Byloven 10: Den private har ret til at antage sig en fortaler. Der skal til rådighed for sådanne privatpersoner, der søger sig en fortaler, i hver købstad være to-tre fortalere. Betalingen skal udredes af det offentlige. – En pligt for dommeren til at udnævne en fortaler omtales ikke.

I alle tre bestemmelser statueres således en ret for den private til at antage sig en fortaler. Kun i Ul 50 er der desuden tale om en pligt for dommeren – nemlig til at beskikke en fortaler. Det kan ikke udelukkes, at dommeren efter byloven 10 har haft en ret til at beskikke en fortaler, men om en pligt for ham kan der naturligvis ikke være tale, når loven er tavs herom. Med hensyn til rettigheder og pligter er der altså stort set kongruens mellem AM og byloven i fælles modsætning til Ul. Betalingsspørgsmålet er ikke nævnt i AM. I Ul må det forudsætningsvis antages at påhvile det offentlige. I byloven anføres det udtrykkeligt, at omkostningerne skal udredes af det offentlige. På dette punkt er der således størst overensstemmelse mellem Ul og byloven. Der består

dog den forskel mellem Ul 50 og byloven 10, at der if. Ul i hvert enkelt tilfælde skal beskikkes en lovkyndig fortaler af dommeren, hvorimod der i byloven er tale om, at der som en fast institution skal forefindes to-tre beskikkede fortalere, der skal stå til rådighed i påkommende tilfælde. Konklusionen må blive tvivlsom: På visse punkter er Ul indholdsmæssigt nærmere byloven, end AM er det, på andre punkter er forholdet omvendt.

VIII. Ul 17 har følgende formulering: »Skall ingen Prelathe, Prest eller Clerck, aanderlig eller verdzelig, mue kiöbe thill sig noget Jordegotz, Kiöbstedzguodtz eller Landtzguodtz effter thenne Dagh y nogen Maade, uden the ville effterfølge St. Pauli Lærdom, som hand skriiffuer utii syn förste Epistel Cap. 3 ad Timotheum, raader thennom, ath the thager Hustrue och leffuer utii thenn hellige Echteskab, som theris gamble Forfædre giort haffue«. Denne bestemmelse har tilsvarende regler i både AM og byloven, henholdsvis i kap. 7 og kap. 91. Disse to kapitler er i indbyrdes indholdsmæssig overensstemmelse, men ingen af dem gør gejstlighedens erhvervelse af jordegods afhængig af ægteskabs indgåelse, således som Ul gør det. De står således begge i modsætning til Ul 17.

IX. Ul 23 udtaler, at bestemmelserne i et testamente ikke træder i kraft, før afdødes gæld er betalt. Testamentariske gaver til kirken må kun omfatte guld, sølv og penge, ikke andet gods. Dernæst følger en række formkrav til testamenter, og endelig omtales i kapitlets anden del dødslejegaver, som erklæres genkaldelige. Pasternak sammenholder Ul 23 med AM 7 og byloven 92 og påviser, at Ul's regler om testamente mangler i AM bortset fra det i AM 7 indeholdte forbud mod at give gaver til kirken i jordegods, hvorimod byloven i sit kap. 92 indeholder en bestemmelse, der svarer til Ul 23 f.s.v. angår reglen om, at intet testamente må »fuldgøres«, før afdødes gæld er betalt. Dette er rigtigt og må i sig selv indicere en nærmere forbindelse mellem Ul og byloven end mellem AM og byloven. Ul 23 må imidlertid betragtes i et videre perspektiv. Kapitlerne 23–30 inkl. i Ul handler udelukkende om arve- og familieretlige spørgsmål, men det er betegnende, at af samtlige bestemmelser er kun en til Ul 23 svarende bestemmelse optaget i AM og byloven (ganske vist med omtalte forskel mellem AM 7 og byloven 92), hvorimod samtlige andre bestemmelser er udeladt i begge lovtekster, hvilket må indicere en nærmere forbindelse mellem AM og byloven end mellem Ul og byloven. Afgørende bliver derfor en samlet vurdering af Ul 23–30 dels i relation til AM 7 og byloven 92 og dels i relation til

den omstændighed, at kap. 24–30 hverken findes i AM eller byloven. Det forekommer rimeligt at hævde, at fraværelsen i AM af UI 23's til kap. 92 i byloven svarende regel om testamenters fuldbyrdelse er af mindre vægt end AM's og bylovens overensstemmende tavshed om reglerne 24–30 i UI. I så fald må resultatet i det pågældende tilfælde blive, at forbindelsen mellem AM og byloven er nærmere end mellem UI og byloven.

X. Pasternak går herefter over til at behandle to kapitler i AM, 8 og 61, som ikke findes i UI. Kap. 8 er omtalt ovenfor. Som anført findes en til AM 8 svarende regel ikke i byloven – idet biskop og bedste bygdemænd slet ikke eller dog kun i meget ringe grad var kompetente indenfor købstæderne. At købstæderne på den anden side ikke var unddraget Mogens Gøyes domskompetence fremgår af generalfuldmagten i AM foran selve lovteksten: »Thesligisthe skall handt forfare wdj wore kiøpsteder hwoer handt fram dragher om thenne wor ordinantz och skickelszæ szaa wbrødelighen holdis . . .«. Som begrundelse for, at en til AM 8 svarende regel ikke findes i UI, skriver Pasternak s. 213: »Denne bestemmelse kan være udeladt i UI ved en afskriverfejl, men det er dog mere sandsynligt, at den er blevet strøget, fordi den i virkeligheden indgår i kap. 9 i AM, som også findes tilsvarende i kap. 19 i UI«. Med hensyn til en afskriverfejl kan man naturligvis tænke, som man vil, men med hensyn til sidste del af argumentet er en korrigerig nødvendig. Kap. 9 i AM og kap. 19 i UI siger, at biskoppen og bygdemændene ikke fremover på nogen måde skal have bemyndigelse til at kalde nævn for sig (med mindre kongen eller hans repræsentant er til stede), og de tilføjer begge, at biskoppen og hans officialer ikke på nogen måde fremover må befatte sig med disse sager. Kap. 8 i AM siger derimod, at når biskoppen i henhold til undtagelsesbestemmelsen i AM 9 (i det tilfælde, hvor kongen eller hans repræsentant er til stede) kan stævne for sig, da skal kongens repræsentant (»oss elskelige N«) afgøre sagen i stedet for biskoppen. Kap. 9 i AM indeholder således primært et forbud for bispen (nemlig mod at stævne nævn for sig) og kun sekundært en ret for ham (til at foretage omtalte stævning), hvorimod kap. 8 i AM udelukkende indeholder en ret for kongens repræsentant til at dømme nævn (nemlig når biskoppen i henhold til kap. 9's undtagelsesbestemmelse har stævnet nævnene for sig). Det står således fast, at den positive bestemmelse i kap. 8, der tillægger kongens repræsentant en bemyndigelse til at afsige dom, ikke er optaget i kap. 9 og heller ikke i den tilsvarende bestemmelse i UI 19.

Om kap. 61 i AM, der indeholder et forbud mod at hindre fyrster og sendebud, som har deres egne kokke med, i at lade »indkøbæ och koghæ for thennom«, skriver Pasternak s. 213: »Kap. 61 i AM har en pendant i byloven kap. 103 (109). Indholdet kan ganske vist ikke siges at være af større vigtighed, men når det er optaget i byloven er der for så vidt ingen grund til, at det ikke skulle være i Ul. Her er det derfor sandsynligt, at der er tale om en afskriverfejl«. Muligheden kan aldrig udelukkes, men begrundelsen forekommer spinkel. Hellere konstatere, at der på dette punkt er fuld indholdsmæssig overensstemmelse mellem AM og byloven i fælles modsætning til Ul.

XI. Endelig omtales AM 11 og 12, hvor Pasternak s. 213 indleder med at sige, at problemstillingen er en anden. Jeg citerer Pasternaks tekst: »Kap. 11 og 12 i AM omhandler den nye appelret i gejstlige og verdslige sager, som bl. a. skal forhindre, at sager appelleres uden for riget. De har næsten fuldstændig verbaloverensstemmelse med de tilsvarende kapitler i byloven [77 og 78], mens de både reelt og formelt adskiller sig fra kap. 21 i Ul. Den vigtigste forskel er, at denne domstol i Ul skal følge kongens hof, hvor han er i Danmark, mens den ifølge AM og byloven skal have permanent sæde i Roskilde. Noget lignende gælder for enkelte andre kapitler. – Da forholdet mellem AM og Ul skulle være tilstrækkeligt klarlagt ved fremlæggelsen af alt det tidligere anførte bevismateriale, må ovenstående kapitler forklares med, at Ul i disse tilfælde repræsenterer ændringsforslag, som må formodes ikke at være taget til følge i den endelige landlov, da de ikke er fulgt med over i byloven«. Som det ses, er det en temmelig usædvanlig konstruktion, Pasternak opstiller: Da byloven ikke har de i Ul fra byloven og AM afvigende regler, er disse regler i Ul ikke blevet optaget i den endelige landlov! Det foreliggende spørgsmål drejer sig ikke om en rekonstruktion af den endelige landlov, men om en sammenligning af Ul og AM set i relation til byloven. Pasternaks argumentation forekommer derfor irrelevant, og det turde være tilstrækkeligt at fastslå, at der foreligger en næsten fuldstændig verbaloverensstemmelse mellem AM og byloven i fælles modsætning til Ul.

XII. Til slut omtaler Pasternak AM 50, der vedrører tyveri. Kap. 72 i Ul svarer til første afsnit af AM 50. Ul 73, 74, 75 og 76, der ligeledes omhandler tyveri, findes derimod ikke i AM. Ul 77 svarer til tredje afsnit af AM 50, men er noget mere detaljeret. Ul 78 og 79, der handler om trolddom, findes heller ikke i AM bortset fra en bemærkning herom i andet afsnit af AM 50. På grundlag af disse oplysninger konkluderer

Pasternak s. 214 som følger: »Der kan ikke herske tvivl om, at kap. 72–79 incl. i Ul taget som helhed betyder en stor forbedring i strafferetlig henseende, sammenlignet med den summariske fremgangsmåde i AM. Alligevel har byloven fulgt AM i denne sag, *eftersom kap. 37 (43)–40 (46) incl. i byloven følger kap. 50 i AM stykke for stykke* [min fremhævelse], blot med omskrivning til byforhold. – Der er her to muligheder, som kommer i betragtning: Enten repræsenterer Ul et supplerende ændringsforslag, som ikke er blevet taget til følge i den endelige landlov eller også er det alligevel optaget i denne i Ul's form. At denne sidste mulighed har en vis sandsynlighed for sig, ligger i den omstændighed, at der ikke foreligger nogen *indre* modsætning mellem Ul og byloven i denne sag; dels fordi Ul jo trods alt blot er mere differentieret, dels fordi flere af kapitlerne i Ul udelukkende tager sigte på landforhold, f. eks. kap. 75 og 79«. Dette er antagelig det grelleste eksempel på Pasternaks forsøg på at påvise, at der mellem de to i henseende til indhold og tid indbyrdes afvigende landlovtekster har været en udvikling, som passer ind i hans på forhånd opstillede teori om, i hvilken retning denne udvikling har bevæget sig. Også her må det være tilstrækkeligt at konstatere en udpræget parallellitet mellem AM og byloven i fælles modsætning til Ul.

XIII. Forinden den endelige konklusion af de ovenfor foretagne undersøgelser kan drages, vil det være nødvendigt til slut kort at berøre AM 105–11, der som nævnt udgør et indskud i AM, og hvortil der ikke findes modstykke i hverken Ul eller byloven. Pasternak omtaler dette spørgsmål s. 203–04. Han gør opmærksom på, at ordet »skultus« kun findes eet sted i hele AM, nemlig i kap. 105. Denne skultus (eller overborgmester, som vi måske kunne kalde ham) omtales derimod tre steder i Ul, nemlig i 5, 14 og 16, som har paralleller i AM 5 og 6, ligesom ordningen omtales utallige steder i byloven, som introducerer selve skultusordningen i sin helhed. Pasternak argumenterer nu, at da ordet skultus ikke forekommer i AM 5 og 6, men blot i 105, som står i et indskud, der senere er tilføjet, og da det forekommer tre gange i Ul, må dette forhold indicere, at AM's forlæg er skrevet på et tidligere tidspunkt end Ul's forlæg. Dette behøver imidlertid ikke at være tilfældet. Rent bortset fra, at en til Ul 5 svarende regel slet ikke er optaget i AM (hvorfor heller ikke ordet »skultus« i denne sammenhæng kan forefindes i AM), forekommer det ikke berettiget at slutte fra det forhold, at ordet ikke findes i AM (i kap. 5 og 6), men tre steder i Ul og endnu flere steder i byloven, til at der foreligger en analog indbyrdes tidsfølge. Skultusordningen var i støbeskeen, da forlæggene for Ul og AM blev udarbejdet.

Kun byloven indeholder en gennemarbejdet og konsekvent introduktion af dette nye retsinstitut i dansk administration (jfr. f. eks. 1, 2, 4, 89 og 90). Sammenholder man den fuldstændigt manglende anvendelse af ordet i AM (bortset fra 105, som ikke interesserer i foreliggende relation) med den foretagne anvendelse af ordet i Ul 5, 14 og 16, ses det klart, at brugen forekommer aldeles inkonsekvent i Ul. Hvis Ul ville være konsekvent, måtte der – ligesom tilfældet er i byloven, jfr. kap. 1 og 2 – i Ul være optaget et kapitel, der overhovedet beskrev, hvad skultus-ordningen gik ud på. En henvisning til byloven kunne af gode grunde ikke forekomme, da landloven trådte i kraft før byloven. Landloven i Ul's form har således ikke fulgt den for al lovgivning almindelige regel, at en lov må kunne forstås i sig selv, med mindre loven indeholder udtrykkelig henvisning til andre love, der forklarer forhold, som ikke direkte fremgår af vedkommende lov selv. Spørger man altså om grunden til, at ordet »skultus« ikke omtales i AM 5 og 6, må svaret blive, at stod det der som de to eneste steder i loven, ville anvendelsen af ordet de to pågældende steder være aldeles blottet for mening og konsekvens. Man ville ikke få oplyst, hvad en skultus var, hvad hans kompetence var, og hvor han skulle fungere. Konsekvent lovgivningsarbejde forefinder vi dels i byloven, der indfører en gennemarbejdet ordning, dels i AM, der helt undlader at anvende ordet. Ul viser på dette punkt klart sin karakter af udkast, hvorimod der intet er til hinder for at betragte AM som en afskrift af en endelig lov – og dermed som repræsenterende et yngre, mere gennemarbejdet stadium. Man kan uden tvivl tillade sig at hævde, at havde AM anvendt ordet »skultus« på samme inkonsekvente måde, som Ul gør det, havde dette udgjort et meget væsentligt indicium mod, at AM kunne være en afskrift af en gældende, definitiv lov. Kun ved in pleno at bringe de til bylovens regler om skultus svarende bestemmelser – eller ved helt at undlade at nævne ordet – ville AM opfylde de krav, der må stilles til en endelig lov. Det er derfor af afgørende betydning for opfattelsen af hele AM, at ordet i AM kun forekommer i et fra selve lovteksten oprindeligt uafhængigt indskud, således som Pasternak har påvist det. Da samtidig kap. 5 og 6 i AM, der svarer til Ul 14 og 16, rent sagligt egentlig slet ikke henhører under landforhold, men – således som det er påvist af J. E. Larsen²⁸ – blot er hensat for at give landbefolkningen en orientering om byforholdene, forstår man bedre, hvorfor lovgiveren har valgt at stryge ordet »skultus« i AM. Vi kan herefter konkludere, at den manglende anvendelse af ordet »skultus«

²⁸ Anf. arb. I, s. 8 f.

i AM ingenlunde behøver at indicere, at AM repræsenterer et ældre stadium i forhold til UI, som – inkonsekvent – anvender ordet tre steder, men at tværtimod UI's anvendelse af ordet indikerer et mindre gennemarbejdet stadium end AM's.

Ad I–XIII. Der er nu taget stilling til samtlige de eksempler, som Pasternak har benyttet til at underbygge sin teori om, at AM repræsenterer et tidligere stadium end UI i udarbejdelsen af den endelige landlov, som Pasternak mener, at vi ikke kender. – For at give et samlet billede af det store antal eksempler vil det formentlig være praktisk at give en skematisk fremstilling af de opnåede resultater. Samtlige diskuterede kapitler i de tre lovtekster vil indenfor de respektive grupper, som ovenfor er benævnt I–XIII, blive anført under den lovtekst, som de tilhører, og udfor hver gruppe vil resultatet af vore undersøgelser blive angivet på følgende måde: + betyder, at der er konstateret en indholdsmæssig overensstemmelse mellem AM og byloven, som er større end overensstemmelsen mellem UI og byloven; ÷ betyder, at der er konstateret en indholdsmæssig overensstemmelse mellem UI og byloven, som er større end overensstemmelsen mellem AM og byloven; + ÷ betyder, at det ikke kan afgøres klart, hvilken af de to tekster der indholdsmæssigt står byloven nærmest. Hvis ingen signatur er anført, betyder det, at en sammenligning med bylovens tekst ikke har været mulig.

	UI	AM	Byloven	Resultat
Gruppe I	1–4, 6–8, 13, 18			+
Gruppe II	95	62		
Gruppe III	101	68		
Gruppe IV	32	15	42–45	+
Gruppe V	5, 24–30, 51–52, 65, 70, 73–76, 78–80, 84–85, 87, 91, 104, 119, 127			+
Gruppe VI	125, 128	91	56	+
Gruppe VII	50	34	10	+ ÷
Gruppe VIII	17	7	91	+
Gruppe IX	17, 23, 24–30	7	92	+ (÷)
Gruppe X		8, 61	103	+
Gruppe XI	21	11, 12	77, 78	+
Gruppe XII	72–79	50	37–40	+
Gruppe XIII	5, 14, 16	5, 6, 105	1, 2, 4, 89, 90	

Resultatet bliver følgende: Indenfor samtlige 13 eksempelgrupper lader en indholdsmæssig sammenligning med bylovens regler sig gennem-

føre i ti tilfælde. Af disse ti tilfælde er de otte rent positive, eet positivt med et vist forbehold (hvilket antydes af parantesen omkring ÷) og kun eet tilfælde tvivlsomt. I intet tilfælde af de ti bliver resultatet negativt. I gruppe II og III lader en sammenligning med byloven sig ikke gennemføre. I gruppe XIII må den indholdsmæssige sammenligning af teksterne vige for en rent lovteknisk betragtning, som går på tværs af indholdsanalysen. Gruppe XIII hører derfor f.s.v. ikke hjemme i denne sammenhæng. – Konklusionen bliver herefter ikke vanskelig at drage: På en række afgørende punkter er der mellem AM og byloven påvist en væsentlig indholdsmæssig overensstemmelse, som adskiller begge tekster fra Ul. Der er samtidig ikke blevet påvist et eneste tilfælde af en større grad af parallelitet mellem Ul og byloven end mellem AM og byloven. Hermed er tilvejebragt et stærkt indicium for, at AM's forlæg er udarbejdet på et senere tidspunkt end Ul's forlæg.

Sammenfatning.

DET ER ovenfor påvist, at AM består af tre bestanddele: En fuldmagt, en lovtekst og en række bestemmelser om den profos, som skulle følge med Mogens Gøye. Det må antages, at disse bestanddele, der hver for sig har dannet forlæg for AM, har haft hver sin datering, og der foreligger ingen grund til at tro, at disse dateringer har været ens. Dette forklarer, hvorfor AM savner en dato: Der har slet ikke været nogen tilfredsstillende mulighed for at anføre en sådan. Den manglende dato forhindrer derfor ikke, at AM kan være afskrevet efter sine tre forlæg efter det tidspunkt, da landloven trådte i kraft. Dette betyder igen, at AM kan antages at være en afskrift af den endelige landlov. Tidspunktet for denne afskrivning må sandsynligvis henlægges til tiden kort før 1. marts 1522, da Mogens Gøye tiltrådte sin rejse, på hvilken han har medbragt AM som juridisk håndbog.

Vi har endvidere kunnet konstatere, at den i AM indeholdte fuldmagt hjemler en bemyndigelse for Mogens Gøye til at afsige dom, og at fuldmagten ikke har været underkastet nogen personel begrænsning. Af sagesfaldsregistret fremgår, at fuldmagten er blevet benyttet i praksis, hvilket indebærer, at AM er blevet brugt, hvilket atter bestyrker en formodning om, at den i AM indeholdte lovtekst er blevet lagt til grund for visse af Mogens Gøyes domme.

Vi har dernæst konstateret, at kap. 8 i AM indeholder en hjemmel for kongens repræsentant, in casu Mogens Gøye, til i lighed med hvad der

tidligere gjaldt for biskop og bedste bygdemænd at underkende domme afsagt af nævn, som biskoppen i medfør af AM kap. 9 kunne stævne for sig, når kongens repræsentant var til stede. Da ikke mindre end 26 domme af de i sagesfaldslisten omtalte 43 er underkendelsesdomme, som er afsagt af Mogens Gøye qua anden instans, og hvori første instans afgørelser afsagt af nævn underkendes, er det hermed med næsten fuldstændig sikkerhed godtgjort, at Mogens Gøye har benyttet sin i AM 8 hjemlede fuldmagt, og at derfor AM er blevet benyttet i praksis. AM må således indeholde en afskrift af den gældende landlov, hvilket bekræfter den formodning, som ovenfor er opstillet, at tidspunktet for nedskrivningen af AM ligger efter landlovens ikrafttræden.

Der er til sidst i tilslutning til Pasternaks gennemgang foretaget en indholdsmæssig analyse af landlovteksten i AM i sammenligning med landlovudkastet UI og byloven af 6.1.1522, og det har på næsten alle de omhandlede punkter været muligt at konstatere en overordentlig høj grad af indholdsmæssig overensstemmelse mellem AM og byloven i fælles modsætning til UI, hvilket utvivlsomt godtgør, at AM's forlæg hidrører fra et senere tidspunkt end UI's forlæg, hvad også resultatet af de ovenfor omtalte undersøgelser måtte forudsætte.

Til slut vil det være rimeligt at gøre opmærksom på, at de kapitler i UI, som forskningen før opdagelsen af AM i 1934 har anset for indeholdende bestemmelser, der må have stået i den endelige landlov, også faktisk står i AM. Det drejer sig om UI 54, som handler om dom på grundlag af udeblivelse. Den tilsvarende regel findes som nævnt i AM 37 og er af kongen blevet lagt til grund i dommen over Jørgen Friis den 22.12.1521.²⁹ Dernæst drejer det sig om UI 101 og 111, som handler om henholdsvis udvisning af fæstegård og forbud mod at sælge bønder. De tilsvarende regler findes i AM 68 og 85. Det er disse bestemmelser, der, som Allen har gjort opmærksom på, henvises til i to breve fra biskop Lage Urne til kongen fra henholdsvis 6.2. og 23.4.1522.³⁰

Den endelige konklusion af den foretagne undersøgelse af AM 804 må derfor blive den, at dette håndskrift indeholder en afskrift af Christiern den andens landlov i dennes endelige form. Det resultat, som Johan Hvidtfeldt nåede til i 1934, må således opretholdes.³¹ – På grundlag af denne erkendelse er vi i stand til at opstille en udviklingsrække inden

²⁹ Jfr. ovf. s. 315, note 24.

³⁰ Jfr. Allen, anf. arb., s. 22. Brevene er aftrykt sammesteds s. 24.

³¹ Dette resultat bekræftes også af rent ydre kriterier. Selve håndskriftet AM er et slidt, fedtet eksemplar, som tydeligt bærer præg af flittig brug.

for Christiern den andens rigslovgivning begyndende med forordningen af 10.2.1521, landlovudkastet, der hidrører fra tidsrummet 26.5.1521 til op mod 22.12. samme år, på hvilket tidspunkt landloven senest trådte i kraft, den egentlige landlov, som ligger indenfor samme periode, men efter udkastet og formentlig i periodens sidste del, og sluttende med byloven af 6.1.1522. Vi er således i stand til at anskue udviklingen indenfor Christiern den andens politiske intentioner og kan samtidigt erkende et politisk og socialt reformværk, hvis mål var en stærk, central kongemagt, som støttede sig på en på handel og håndværk beroende borgerstand, og som aggressivt vendte sig mod rigets mægtige jordbesiddere, adel og kirke. Resultatet var den jydsk godsejerstands opsigelsesbrev i Viborg den 20.1.1523, hvis underskrivere omfattede medlemmer fra både aristokrati og gejstlighed.

SUMMARY

Christian the Second's Land Act.

A study of the AM 804 4to manuscript.

Christian the Second (1513–23) was a true exponent of his times: at one and the same time a self-asserting autocrat and a far-sighted reformer. The King's efforts within domestic policy constitute an attempt at modernising the existing state organisation, and at re-modelling the social structure along novel economic and religious lines. This policy manifests itself most clearly in the two national laws: the Land Act and the Town Act, from the end of 1521 and from Jan. 6, 1522, respectively. Great encroachments on the established rights of the Church were made: a new High Court was introduced, under whose jurisdiction came even the bishops of the realm. Radical changes were made in the judicial system: the courts of justice were reorganised, the administration of justice rationalised, and the century-old participation in the legal procedure of common people and peasants was done away with and the function taken over by professional officers. Trade was centralised in the towns and country fairs were prohibited. For the protection of the peasants a number of their relations to the clerical and secular landowners were regulated.

While the manuscripts of the Town Act offer but few problems, the Land Act has kept historians busy for more than one century. Until 1934 no more than one ms containing the text of the Land Act was known (The Royal Library, Copenhagen, The Uldall Collection, no. 255 4to, henceforth U1), together with a somewhat divergent printed edition from 1684. Historians agreed, however, that these texts were nothing but drafts which did not represent the Land Act in its final form. Considerable ground was gained, therefore, when in 1934 Johan Hvidtfeldt published a paper (Scandia, vol. VII), in which he

called attention to a ms hitherto unknown (The Arnamagnean Collection, no. 804 4°, Copenhagen, henceforth AM). This ms had belonged to Mogens Gøye, a member of the Danish *Rigsråd* (Council of State). Hvidtfeldt insisted on its authenticity. His proof that AM really represented the Land Act in its final form was a file in the Record Office containing a list of fines that Mogens Gøye had collected on a tour in Jutland between March 1 and April 10, 1522. These fines had been recovered on the basis of 43 court sentences passed by Gøye on the said journey. Hvidtfeldt found the legal basis for these court sentences partly in a special authority for Mogens Gøye in AM, and partly in the AM Land Act text. Since the Land Act text had thus been put into practice it must needs constitute the Act in its final and promulgated form. Hvidtfeldt, however, could not conclusively prove which of the AM provisions Mogens Gøye had used, and he was not able to offer any satisfactory explanation why AM bore no date. Unfortunately Hvidtfeldt's article was not followed by the publication of AM; this no doubt accounts for the fact that the problem was not touched upon for the next 30 years. In a paper published in 1964 (Scandia, vol. XXX) Jacob Pasternak has challenged Hvidtfeldt's conclusion, not only arguing that AM does not contain the final text, but also asserting that the AM source must have been a draft dating from some time earlier than the draft contained in U1. The object of the present article is to show that the conclusion Hvidtfeldt reached in 1934 must still be regarded as valid. While solidifying the foundation of Hvidtfeldt's thesis the article presents a parallel argumentation against the methods and results found in Pasternak's paper.

The present investigation falls into five sections. The first section deals with the aforementioned list of fines and its relation to AM. Of the 43 court sentences mentioned therein, Mogens Gøye pronounced 26 sentences on various tribunals, whose functions were generally abolished by the new national legislation. In these cases therefore, Mogens Gøye served as a judge of second instance; in another two cases Gøye functioned with a similar status, but in private cases where no tribunals were involved. In the remaining 15 cases Mogens Gøye presided over a court of first instance. Hvidtfeldt links up these court sentences with the authorisation given to Gøye, asserting that Mogens Gøye was thus invested with authority to pass sentence in the name of the King. Contrary to this Pasternak contends that there is no conclusive evidence that the authorisation granted any legal authority to Mogens Gøye, and that the authorisation was considerably limited anyhow as the King's tenants and perhaps also freeholders were outside Gøye's jurisdiction.

Accordingly the second section of the present investigation makes the authorisation the object of a detailed analysis. It is established beyond doubt that the text extends to Mogens Gøye the right to function as a judge; it is also made clear that the limitations in the range of the authorisation mentioned by Pasternak, do not in principle divest Mogens Gøye of his jurisdiction over the tenants of the Crown and freeholders: the limitations in the authorisation have been made for technical reasons only. The preliminary conclusion, then, must be that the authorisation included in AM did find practical application; this, however, does not lead to conclusive proof that the AM law text was applied in actual practice.

The third section, consequently, wants to establish an unquestionable connection between the fine-register and the law text of AM. Such a connection can be found in chapter 8, cf. chapter 9. When taken together these chapters contain provisions authorising the representative of the King, *in casu* Mogens Gøye, to pass sentence in the second instance upon tribunals. Up till then no one but the bishops had been invested with such legal authority; from then on the bishops' right was restricted to bringing charges against tribunals, and only in the presence of the King's representative. The fact that 26 of the sentences mentioned in the fine-register have been passed upon tribunals, establishes an unambiguous connection between this register and the law text of AM, which must consequently constitute the final Land Act. A provision corresponding to AM 8 is not to be found in UI.

The fourth section explains why the Land Act text of AM bears no date. It is the nature of AM, which is in fact a manual, containing transcripts of three different and originally independent documents (authorisation, law text, and an insertion containing provisions as to the *profos* (executioner), all issued at different times) that forbids dating. The writing-together of the three parts to one whole has made dating impossible.

Section five presents a comparison between the Land Act text of AM and the Town Act on the one hand and, on the other, the Land Act draft of UI and the Town Act. As mentioned earlier Pasternak seeks to date the text of AM to a time earlier than the text of UI, thus presupposing a concord between UI and the Town Act that is greater than the agreement between AM and the Town Act. However, a critical study of all the instance groups given by Pasternak reveals greater accordance in contents between AM and the Town Act than between UI and the Town Act. That the agreement between AM and the Town Act is greater undoubtedly indicates that the UI text represents an earlier stage than AM. Pasternak's thesis, therefore, must be considered untenable.

So the final conclusion of the investigation is that AM contains a copy of Christian the Second's final Land Act. On the basis of this fact can be ranked the various stages in Christian the Second's national legislation, and his political and social reform efforts assessed; the object of these efforts was to create a strong central royal power, supported by a bourgeoisie looking to trade and the industries for their subsistence, and to turn aggressively on the great landowners of the realm: the Nobility and the Church. The result was the letter of Jan. 20, 1523, in which the secular and clerical Nobility in Jutland withdrew their allegiance from the King who was forced into exile the very same year.

Odense-privilegiet af 1527

AF

ERIK SJØBERG

LIGESOM det i tiden forud for de store omvæltninger i dansk historie i 1660 og 1849 er muligt at pege på udviklingslinier, som varsler om det kommende, dybtgående brud med den gamle styreform, er det ikke vanskeligt at få øje på forhold og begivenheder i årene forud for reformationens endelige sejr i 1536, der tydeligt angiver udviklingens retning. »Hvad der skete i August 1536, er som en Tanke, der blot venter paa en Leilighed for at træde fuldtruet ind i Virkeligheden, tilstede i August 1527«, har en kender af tiden, professor C. Paludan-Müller, udtalt.¹ En smule overdrevet er denne påstand vel nok; men givet er det, at statskuppet i 1536 må betragtes som kronen på et værk, der tog sin begyndelse en halv snes år tidligere. For at forstå, hvordan det gik til, at den katolske kirke i Danmark så forbavsende let lod sig rydde af vejen, bogstavelig talt af kongelige drabanter, vil det være nyttigt nærmere at studere de vigtigste begivenheder i årene forud for den egentlige reformation.

En af de historikere, som har bidraget meget til at kaste lys over denne periodes historiske hændelser, er netop Paludan-Müller. I 1857 udsendte han sin afhandling »Herredagene i Odense 1526 og 1527«, der med rette er blevet vurderet som et banebrydende arbejde.² Undertitlen – »Et Bidrag til en kritisk Behandling af den danske Reformationshistorie« – berettiges i høj grad af afhandlingens værdifulde indhold. Forfatteren peger på nødvendigheden af et kritisk studium af perioden og underbygger sin udtalelse ved i sit arbejde at gøre op med den hidtidige historieskrivnings skildring af et hovedpunkt i reformationens historie: herredagen i Odense 1527.

¹ C. Paludan-Müller: Herredagene i Odense 1526 og 1527, særtryk af Videnskabernes Selskabs Skrifter, 5. rk., 2. bd., 1857, s. 78.

² Jfr. J. Oskar Andersen: Er 1527 i retslig Henseende Epokeaaret i dansk Reformationshistorie?, Festskrift til Kristian Erslev, 1927, s. 227.

Klart og overbevisende viser Paludan-Müller, at kirkehistorikeren, biskop Frederik Münters beskrivelse af denne herredag, der endnu ved reformationsfesten i 1836 gjaldt som den prøvede og endelige sandhed om »en af de mindeværdigste Forvandlinger« i dansk historie, bygger på en temmelig ringe, sekundær kilde – Pontoppidan – og nogle få af de fra herredagen bevarede aktstykker, som tilmed af Münter er brugt i ukorrekte afskrifter.³ Pontoppidans kilder er atter Cort Aslak og Huitfeldt, af hvilke den sidstnævnte formentlig har benyttet historiske optegnelser af den ældre Hans Svaning. De ændringer, Huitfeldts beretning er undergået hos de senere historieskrivere, og hans egne misforståelser og fejl, som disse har optaget, resulterer nødvendigvis i en opfattelse og en skildring af herredagen, der er meget forskellig fra det resultat, Paludan-Müller efter kritisk analyse af samtlige bevarede aktstykker når til.

Ifølge Münter var religionsspørgsmålet hovedpunktet på mødets dagsorden. Han lader kong Frederik træde myndigt op som overbevist lutheraner og holde en velformet latinsk tale til rigsrådet. De betrængte prælater vinder dog flertallet i rådet for sig og fremkommer gennem dette med en lang række klager og krav til kongen; især forlanger de, at han ikke må beskytte bortløbne munke, som er gået over til det lutherske kætteri. Münter skildrer udfaldet af styrkeprøven mellem konge og rigsråd i følgende ord:

»Af denne Rigsraadernes Forestilling sees, at deres Stemning i det hele ikke var gunstig for det evangeliske Partie, omendskiønt man vel ogsaa indsaae, at Bisperne vare gaaet for vidt med deres Fordringer, og søgte at indskrænke dem. Alligevel trængte Kongen dog tilsidst igiennem ved Hielp af nogle Rigsraader, som yndede Reformationen, og i Spidsen for hvilke stod den ædle Mogens Giøe. Han udrettede saa meget, at en Constitution blev affattet og bekiendtgiort, hvilken ligefrem bør ansees som et Toleranz-Edict for de Evangeliske og som den Grundvold, hvorpaa Reformationens Bygning siden blev opført. Bestemmelserne af denne Constitution vare følgende:

1) Fra denne Dag af skulde hver Mand have Samvittigheds Frihed, saa at ingen skulde være beføiet at kræve nogen til Regnskab for, hvad enten han var luthersk eller katholsk. Enhver skulde sørge for sin egen Siel.

2) Kongen tog de Lutherske, som hidindtil ei havde havt fuldkommen Sikkerhed og Leide, i samme Beskyttelse som de Katholske.

³ Frederik Münter: Den danske Reformationshistorie I, København 1802, s. 495 ff., og Paludan-Müller, anf. arb., s. 5 ff.

3) Den siden nogle Aarhundreder Kirkebetienterne, Domherrerne, Munkene og allehaande Geistlige forbudne Ægtestand blev tilladt, og det blev overladt enhvers frie Villie, om han vilde træde i Ægteskab eller forblive i Reenlivenhed.

4) For Fremtiden skulde Bisperne ikke mere søge Pallium i Rom, men indhente Confirmation hos Kongen, naar de først retmæssigen vare valgte af Capitlerne, som heri beholdt deres Rettigheder.

Lærerne skønne lettelig, at ikkun den øiensynlige Fare [for] at miste langt mere har bevæget Biskopperne til at lade [en] saadan Constitution udstæde«. ⁴

For en af Münters læsere faldt det dog ikke så let at skønne dette eller overhovedet at godtage forfatterens forklaring af herredagens udfald. Paludan-Müller studsede over den oplysning, at kongen alligevel »trængte . . . igennem« og udrettede så meget på trods af en afgjort katolsk majoritet i rigets råd. Som Münter fremstiller begivenhederne, kan han, mente Paludan-Müller, kun ved dette »Magtsprog« forklare omslaget i rigsrådet og kongens sejr – »eller rettere sagt overhugge Knuden uden at løse den«. ⁵

Men Paludan-Müllers skepsis forvandlede til ubetinget afvisning af Münters skildring, da han fik læst samtlige bevarede herredagsakter. ⁶ Bispens beretning, den være nok så anerkendt og autoriseret, måtte nu vige for levningernes klare tale. Aktstykkerne indeholdt intet, der tydede på et stemningsskifte i rådet, da herredagen nærmede sig sin afslutning. Tværtimod vidnede de om, at kongen til sidst måtte bøje sig for et enigt råds krav om stadfæstelse af kirkens ret til tiende og selvstændig rets-

⁴ Münter, anf. arb., s. 507 ff.

⁵ Paludan-Müller, anf. arb., s. 8.

⁶ Hovedparten af kilderne til herredagen i 1527 blev i 1827 trykt i Nye danske Magazin 5. bd. som del af en samling kilder, udgivet under titlen Forhandlinger paa Herredagene og i Rigens Raad fra Aar 1523 til 1530. Aktstykkerne til herredagens historie er følgende: 1) Rigsrådets første indstilling, anf. udg., s. 215 ff.; 2) en kortere version af samme, forfattet i kongens kancelli, trykt af Paludan-Müller, anf. arb., s. 85 ff.; 3) kongens svar på rigsrådets indstilling, NDM 5. bd., s. 288 ff.; 4) prælaternes første svar på en nu kun fra dette kendt henvendelse til dem fra den verdslige adel, sst., s. 293 ff.; 5) prælaternes andet svar på adelsens indstilling, sst., s. 303 ff.; 6) rigsrådets gensvar til kongens første svar, sst., s. 299 ff.; 7) kongens svar på rådets anden indstilling, trykt af Paludan-Müller, anf. arb., s. 87 ff.; 8) recessen af 20. august 1527, trykt i Arild Huitfeldts Frederik Is Historie, kvartudgaven 1597, s. 151 ff., i Kolderup-Rosenvinge: Samling af gamle danske Love IV (Danske Recesser og Ordinantser af Kongerne af den Oldenborgske Stamme), 1824, s. 137 ff., og i Kr. Erslev og W. Mollerup: Kong Frederik den Førstes danske Registranter, 1878, s. 132 ff.; 9) kancellioptegnelser om nogle kongebreve, ekspederet i forbindelse med herredagen, trykt af Paludan-Müller, anf. arb., s. 90 f.

udøvelse, omend for sidste punkts vedkommende med den indskrænkning, at kronen og den verdslige adel fremtidigt skulle have ret til bøder og sagesfald, som deres undergivne blev idømt ved gejstlige domstole. Eller sagt med andre ord: dokumenterne pegede på recessen af 20. august 1527 som herredagens resultat, og på den alene. Münter kendte nok dens vigtige beslutninger, men han placerer dem i sin reformationshistorie *efter* omtalen af det såkaldte tolerance-edikt, i urigtig indbyrdes rækkefølge og uden at nævne selve recessen.⁷

For Paludan-Müller var hovedsagen at gøre op med den traditionelle opfattelse af 1527 som epokeåret i den danske reformations historie: at mane i jorden det spøgelse, som af Münter kaldtes en konstitution eller et tolerance-edikt. Han viser meget overbevisende, at dets fjerde punkt fejlagtigt er henført til herredagen i 1527, at det i virkeligheden hører hjemme på herredagen i december måned året før.⁸ Med hensyn til de tre andre punkter i ediktet benægter Paludan-Müller rent ud deres ægthed, selv om han naturligvis ikke er blind for den lutherske bevægelses store fremgang i årene efter 1527. Denne bør dog ikke, mener han, tilskrives en lov om tolerance for lutheranerne, men kong Frederiks personlige beskyttelse af prædikanterne, navnlig i form af værnebreve til den enkelte reformator.

Argumentationen imod den hidtil gængse opfattelse af herredagen som retsligt skelsættende i reformationshistorien fremfører forfatteren i sin afhandlings første afdeling.⁹ Foruden den åbenbart usikre tradition kender dog i det mindste én samtidig skribent til visse bestemmelser om kirkelige forhold, som stammer fra denne herredag. Karmelitermunken Poul Helgesen omtaler nemlig sådanne i den såkaldte Skibykrønike, hvad Paludan-Müller som venteligt også har set og taget i betragtning.¹⁰ Krønikens meddelelse om udstedelsen af visse dekretter til gunst for lutheranerne skal omtales nærmere i det følgende; på dette sted er der kun anledning til at konstatere, at Paludan-Müller afviser oplysningen som stridende imod herredagens aktstykker, som en misforståelse fra Poul Helgesens side af den kendsgerning, at kongen tidligere havde givet enkelte prædikanter beskærmelsesbreve og som »et af disse galdebittre Udbrud af Partihadet, man hvert Øieblik støder paa i den Egn af den Skibyske Krønike«. ¹¹

⁷ Paludan-Müller, anf. arb., s. 10, og Münter, anf. arb., s. 507 ff.

⁸ Paludan-Müller, anf. arb., s. 28 og 55 ff. ⁹ Sst., s. 8-29.

¹⁰ Skrifter af Paulus Helie VI, udgivet af Det danske Sprog- og Litteraturselskab, 1937, s. 112, og Paludan-Müller, anf. arb., s. 22 ff.

¹¹ Paludan-Müller, anf. arb., s. 23.

Bortset fra denne ene notits kan Paludan-Müller i hele den samtidige litteratur ikke finde så meget som en antydning af, at nogen – katolik eller lutheraner – har kendt til bestemmelser om trosspørgsmål fra mødet i Odense. Det synes, som om alle har »sammensvoret sig om at fortie« sådanne, og han må derfor drage den konklusion, at Odense-konstitutionen hos Münter og dennes forgængere ganske savner grundlag i samtidige kilder.¹² Også den mulighed, at Frederik I på egen hånd, uden rigsrådets samtykke, kan have udfærdiget et tolerance-edikt, afviser Paludan-Müller som helt usandsynlig.¹³ Følgelig når han dertil, at epokeåret i den danske reformations historie er 1526 – fordi kongen dette år første gang brød sin håndfæstning og afslørede sin sympati for dem, der forkyndte »Guds ord og det rene evangelium«.¹⁴

Den i talrige henseender fortræffelige afhandling publiceredes i 1857 og har sat sit tydelige præg på eftertidens syn på og skildring af reformationshistorien. Men i 1927 offentliggjorde professor J. Oskar Andersen en afhandling om samme emne, i hvilken visse af Paludan-Müllers resultater blev taget op til kritisk revision.¹⁵ På et hovedpunkt måtte J. O. Andersen erklære sig uenig med sin forgænger: den gamle tradition om skabelsen af et retsligt grundlag for lutheranernes virksomhed fra og med herredagen i 1527 har alligevel været rigtig, Paludan-Müllers skarpsindighed og omhu til trods. J. O. Andersen, hvis store fortrolighed med reformationstiden er almindelig anerkendt, fandt, at Paludan-Müller havde overvurderet rækkevidden af sin bevisførelse, som »hovedsagelig, men dog ikke helt [er] Slutning e silentio«.¹⁶ Med god grund indvender J. O. Andersen imod denne, at den samtidige litteratur, der intet kendskab røber til Odense-bestemmelserne, jo er stridsskrifter, som alene interesserer sig for åndelige, fra den hellige skrift hentede argumenter, ikke for landets lovgivning.¹⁷

Afgørende er dog dette, at det er lykkedes J. O. Andersen at finde endnu et par vidnesbyrd om visse bestemmelser i religionssagen i skrifter fra samtiden. Malmøreformatoren Peder Laurentsen omtaler i et fejdeskrift fra 1533 »kongelig majestæts reces og privilegium, som han har gjort og givet i Odense herredag«.¹⁸ Hermed må Laurentsen tænke på mødet i 1527. Og i de beretninger om herredagen i København 1530,

¹² Sst., s. 15 ff. ¹³ Sst., s. 24 f. ¹⁴ Sst., s. 29.

¹⁵ J. Oskar Andersen: Er 1527 i retslig Henseende Epokeåret i dansk Reformationshistorie?, Festskrift til Kristian Erslev, 1927, s. 227–270.

¹⁶ Sst., s. 235 og 237. ¹⁷ Sst., s. 239.

¹⁸ Sst., s. 243 ff., jfr. Peder Laurentsen: En stacket vnderuisning, nyudgivet af H. F. Rørdam i Skrifter fra Reformationstiden, 1890, s. 38.

som de lutherske prædikanter lod udgå fra Malmø og Viborg, hedder det i en af klageposterne om bisperne, at de ikke sørger for at indsætte kristelige, lærde prædikere og sognepræster i menighederne, som de burde, og som »de selv har forpligtet sig [til] ifølge Eders Nådes kongelige majestæts reces og mandat«. ¹⁹

I alt foreligger der altså tre samtidige og uafhængige vidnesbyrd om visse bestemmelser fra 1527, som gav prædikanterne store fordele: de to lige nævnte og Skibykrønikens notits. J. O. Andersen kommer efter en analyse af disse kildesteder og herredagens akter til det resultat, at der må være ført politiske forhandlinger på herredagen også *efter* recessens udstedelse den 20. august. ²⁰ Han finder, at recessen rummer en slags løfteparagraf om, at konge og rigsråd eventuelt ville »fastslaa en ny Ordning« af den kirkelige jurisdiktion, og at en sådan virkelig blev gennemført kort efter i form at det dokument, han kalder Odenseordinansen – Münters edikt eller konstitution. ²¹

De tre vidnesbyrd i skrifter fra reformationstiden, herredagsakterne og lutheranernes store resultater i årene efter 1527 overbeviser forfatteren om, at 1527 og ikke 1526 er epokeåret i reformationens historie, fordi de lutherske prædikanter fra da af blev stillet på lovens grund og ikke længere var afhængige af kongens til enkeltpersoner givne beskyttelsesbreve. Det var tolerancen, der gav herredagen i Odense dens »fremtrædende Hædersplads i dansk Historie«. ²²

NÅR DER kun i de groveste træk ovenfor er gjort rede for resultater og synspunkter i J. O. Andersens afhandling om herredagen i 1527, er årsagen den, at meget taler for, at det vil være umagen værd nærmere at undersøge forfatterens argumentation for den såkaldte Odenseordinans. At der i 1527 i forbindelse med herredagen må være blevet udfærdiget visse religionsbestemmelser, synes hævet over enhver tvivl; men det forekommer mig, at spørgsmålet om disses form – om de optoges i en reces, så at der altså vedtoges to recesser på dette møde, eller om de fandtes i et generelt kongeligt værnebrev – er mindre tilfredsstillende besvaret af J. O. Andersen. ²³ Spørgsmålets rette besvarelse har

¹⁹ Andersen, anf. arb., s. 246 ff., jfr. Malmø-beretningen af lutherske prædikanter om herredagen i København 1530, nyudgivet af H. F. Rørdam i 1889, s. 56, og Viborgberetningen om samme herredag, ligeledes genoptrykt af Rørdam, 1885, s. 21 (ikke s. 25, som Andersen angiver).

²⁰ Andersen, anf. arb., s. 253 ff. ²¹ Sst., s. 253 f. ²² Sst., s. 258 og 270.

²³ Der er intet i vejen for, at der på denne herredag som på andre (jfr. f. eks. recesserne af 3. og 4. juli 1533) kan være udfærdiget *to* recesser.

interesse, fordi det angår lutheranernes stilling i samfundet: stod de fra 1527 på lovens sikre grund, eller beroede deres tryghed udelukkende på, at de takket være kongemagtens beskyttelse af dem ikke kunne forfølges for kætteri efter loven.

I modsætning til Paludan-Müller lægger Andersen stor vægt på, hvad Poul Helgesen meddeler om herredagen i sin krønike. Læserne vil forhåbentlig tilgive, at hans notits om denne bringes her i teksten – for klarhedens skyld. Efter et par indledende linier skriver Helgesen:

Abrogatum ius episcoporum 1527 »In hoc conuentu minis extortum est ius episcoporum, non tam principis quam prophanorum procerum malicia, quod habebant ex iure ecclesiastico, ex legibus Cesareis, ex lege Danica, ex longa consuetudine, atque etiam ex priuilegio omnium principum Christianorum, in criminosos, nimirum adulteros, incestos, atque eos qui aliquosque in ius diuinum quicquam designassent, quos comprehensos et de crimine conuictos punire solebant, nunc pecuniaria mulcta, quandoque carcere et inedia, nonnunquam flagris et compede. Hoc quaecunque ius, quod tamen multum ponderis conciliabat pontificum authoritati, transiit ad singulos regni proceres, ut quisque cum sibi subiectis rusticis aut aliis quibuscunque subditis hoc iuris habeat, perpetuoque possideat, hac lege, ut cetera episcoporum iura omnia ipsis remaneant illibata. Qua in re, nec est seruata publica principis ceterorumque nobilium fides, nec ulla diplomata, quantiscunque sigillis obfirmata, quoniam ab hoc conuentu minus est seruata publica fides et sigillata diplomata ecclesiasticis uiris, quam unquam regis Christiarni temporibus. Ex hoc conuentu emanarunt etiam mira impudentia ac temeritate littere quedam decretales, episcopis et inuitis et irrequisitis, quibus omnes et singuli sacerdotes ac monachi recipiebantur sub publica regis tutela, qui euangelice libertatis pretextu uolebant uel clericatum abdicare, uel uxorem ducere. Vnde sequuta est magna uite licentia, turpisque multorum scelerum seruitus, cepitque ab illo die publice et palam conculcari pietas, negligi religio, rideri pudicitia, prophanari uite sanctimonia. Talis erat fides sacrilegorum principum illius seculi, contra iusiurandum, contra publicam fidem, ac contra signatos inaugurationum libellos et diplomata.«²⁴

Apostate defenduntur, fideles opprimuntur

J. O. Andersen finder, at Poul Helgesen her ikke specielt bebrejder kongen udstedelsen af brevene, eller brevet, som betydningen også kan være: »Poul Helgesen bebrejder jo overhovedet ikke specielt Kongen dette; han siger kun i Almindelighed: »ex hoc conuentu emanarunt etiam . . . littere quædam decretales«. Og ved »etiam« refererer han

²⁴ Skrifter af Paulus Helic VI, s. 111 f.

til det, der for ham var saa graverende ved Mødet: at man først »med Trusler« aftvinger Bisperne en Ophævelse af de gamle Bandsrettigheder mod at love dem, at deres øvrige Rettigheder skal hævdes og saa straks, endnu paa Mødet, narrer dem, *nemlig* ved at udstede de omtalte »Breve«. . . . Hvis Helgesen altsaa forvrænger Sandheden for at komme Kongen til Livs, har han udtrykt sig meget kejtet«. ²⁵

Denne tolkning kan ikke være korrekt. Helgesen siger ganske rigtigt, at bispernes tab af deres jurisdiktion i særlig grad skyldtes den verdslige adels ondskab; men han tillægger klart og utvetydigt kongen skylden for brevenes udstedelse: de frafaldne gejstlige tages under *hans* beskyttelse ved disse breve, og som for at ingen skal være i tvivl om, hvem brevene stammede fra, afslutter han sin omtale af dem med bemærkningen: »Talis erat fides *sacrilegorum principum* illius seculi, contra iusiurandum, contra publicam fidem, ac contra signatos inaugurationum libellos et diplomata«. Urigtig er også Andersens oversættelse af adverbiet »etiam« i det ovenfor citerede stykke. Som det ses, lægger han her betydningen »nemlig« i ordet, hvorved han opnår at skabe en indholdsmæssig sammenhæng mellem krønikens første afsnit (krænkelsen af bispernes rettigheder) og det følgende stykke, som handler om noget nyt, nemlig kongens breve. Den rette oversættelse af adverbiet må være »fremdeles« eller »også«, eventuelt »endog«. Ordet peger ikke tilbage til det foregående tekststykke, det forbinder ikke dette og det efterfølgende, men understreger, at et nyt emne nu skal omtales. At denne læsning er korrekt, bekræftes af de to randnoter, som tydeligt nok markerer, at skildringen af herredagen rummer to hovedpunkter: afskaffelsen af bispejurisdiktionen og de famøse kongebreve.

J. O. Andersen er dog overbevist om, at afsnittet om brevene »kun [er] Del af en større Helhed, hvori Poul Helgesen rejser den alvorlige Anklage mod Kongen, de verdslige Rigsraader og alle de »profane« Stormænd, at de paa det groveste svigtede den Overenskomst, der efter hans Opfattelse »ved Trusler« var aftvunget Prælaterne«. ²⁶ Og videre hævder han, at når Helgesen skriver »quoniam ab hoc conuentu minus est seruata publica fides . . .«, giver han forklaringen herpå i det følgende afsnit: »Nu følger som Vidnesbyrd om dette Tillidsbrud, Stykket om »Dekretalskrivelsen«. ²⁷ Det forekommer mig, at følgende tolkning må være rigtigere: første afsnit – begyndende ved randnote et – omhandler bispernes tab af domsmagten, bekræftelsen af deres øvrige rettigheder og

²⁵ Andersen, *anf. arb.*, s. 240. Forf. har fremhævet »nemlig«.

²⁶ Sst., s. 241 f. ²⁷ Sst., s. 242.

bruddet på denne garanti: »*Qua in re, nec est seruata publica principis ceterorumque nobilium fides . . .*«. Poul Helgesen slutter altså omtalen af dette emne ved at kaste et blik ud i fremtiden: »*quoniam ab hoc conuentu minus est seruata publica fides . . .*«. Efter denne herredag brød man tro og love mod kirkens mænd i højere grad, end det nogen sinde skete i den hensynsløse kong Christians tid. Da det er en kendsgerning, at overgrebene mod kirken florerede i tiden efter 1527, er karmeliterens skarpe og bitre slutbemærkning ingen overdrivelse. Hvad jeg her kalder første afsnit, er for øvrigt at opfatte som Helgesens referat af herredagens *reces*. Det er fejlagtigt og ufuldstændigt: bisperne mistede ikke deres jurisdiktion, men bøder og sagefald måtte de for eftertiden overlade til kronen og adelen, når disses undergivne dømtes ved deres domstole, og afgørelsen af den vigtige tiendesag er slet ikke omtalt i krøniken.

Men der skete mere i forbindelse med mødet, som Helgesen har fundet værdigt til optagelse i sin skildring af samtidens historie, og nu følger omtalen af brevene, eller brevet, begyndende ved marginalnote to. Brevene blev så at sige udfærdiget bag bispernes ryg: »*episcopis et inuitis et irrequisitis*«, åbenbart da herredagens politiske forhandlinger var forbi. Kancelliet kan næppe have fået ordre til at udstede dem, før religionssagen den 20. august – i og med recessens besegling – var udebatteret. Ganske som i første afsnit slutter Helgesen dette med et blik ud i fremtiden – de pågældende stykker af krøniken blev skrevet flere år efter begivenhederne – for at oplyse læseren om brevenes forfærdelige følger for al religion og gudsfrygt. Dette afsnit er Poul Helgesens redøgørelse for det münterske tolerance-edikt. Det ses let, at også dette referat er temmelig ufuldstændigt, idet Helgesen kun meddeler et mindre uddrag af Odense-bestemmelserne, rimeligvis hvad han anså for væsentligst og mest graverende.

Hvad betyder i grunden det mærkelige udtryk »*littere quedam decretales*«? J. O. Andersen mener, at det ikke er brugt som betegnelse for den slags kgl. værnebrev, som Hans Tausen modtog i 1526, men at der her må være tale om breve, eller et brev, af et mere generelt indhold, altså ikke stilet til en enkelt person, og han tilføjer: »Men en samtidig Læser, kendt med kanoniske Udtryk, vilde nu næppe heller falde paa, at Skibykrøniken mente kgl. Protektorier, naar den ved Adjektivet »*decretalis*« karakteriserede disse Aktstykker eller rettere det paagældende Dokument . . . som mindende om de autoritative kirkeretlige Afgørelser fra Pavens Side (»*Dekretalerne*«)«. ²⁸ Man undrer

²⁸ Sst., s. 241.

sig over, at den slutning, som da ligger snublende nær, ikke er faldet Andersen ind, nemlig at Poul Helgesen, den lærde munk, netop anvender dette ord for at understrege det egenmægtige og autoritative ved brevdstedelsen. Det særprægede udtryk tyder følgelig på, at der er tale om et brev – for nu med forfatteren at vælge ental i betydningen – udstedt af kongelig magtfuldkommenhed, uden godkendelse af rigets råd.

Skibykrønikens udtryk »clericatum abdicare« oversætter Andersen med rette: frasige sig gejstlig stand; men det er derimod umuligt at følge ham, når han drager følgende slutning ud herfra: »at Udtrykket »clericatum abdicare« for ham [Poul Helgesen] involverer en retslig Tilladelse til at unddrage sig den stadfæstede Bispejurisdiktion, er aldeles tydelig af Sammenhængen, af det følgende atter gentagne Udfald mod Fyrster, der svigter offentlig givne Ord, og af Fortællingerne, der gør Rede for Udviklingen efter 1527.«²⁹ Påstanden rummer en klar misforståelse: Poul Helgesen skriver jo, at bisperne tværtimod at få stadfæstet deres retsmyndighed *mistede* denne på herredagen, og i øvrigt er det aldeles ikke muligt af sammenhængen, udfaldet mod troløse fyrster og resten af krøniken *tydeligt* at se, at Helgesen opfatter brevet som en *retslig* bestemmelse, truffet af rigets lovgivende myndigheder.

Fra Skibykrøniken til et af de andre samtidige vidner om religionsbestemmelser fra herredagen: reformatoren Peder Laurentsen. I sit skrift »En stacket vnderuisning« fra 1533 protesterer han imod, at biskopperne kræver en ukristelig forpligtelse og edsaflæggelse af dem, der skal prædike; det er i strid med skriften og kirkeloven, hævder Laurentsen. »Det er oc mod kongelige maiestatis recess oc priuilegium, som han haffuer giord oc giffuet i Othensse herredag, alle som kan oc ville rettelige oc renlige effter den hellige scrifft predicke oc lære, at de maa det gøre frilige alle wegne i alle hans naadis land, huort de bliffue kallede, Eller huor de see at behoff gøris, Som de wille haffue Gudz wenskaff oc forsuare oc bestaa hoss hans naade oc det erlige Danne-marckis rigiss raad oc huer god, forstandig christen mand. Dette kan oc naturlig skel oc kerlighed giffue, at det saa bør at være«, slutter han sin kommentar til bispernes fremgangsmåde ved indsættelse af præster.³⁰

J. O. Andersen mener, at oplysningen om, at aktstykket udstedtes i Odense herredag, tyder på, at der med dette tænkes på en af konge og råd vedtaget reces, udstedt af kongen på rådets og egne vegne.³¹ Det

²⁹ Andersen, anf. arb., s. 243.

³⁰ Se note 18.

³¹ Andersen, anf. arb., s. 244.

forekommer mig, at forfatteren med fordel kunne have fæstnet sig mere ved den kendsgerning, som han selv fremhæver, blot for straks at forkaste dens betydning, nemlig at »Laurensen lægger stærk Vægt paa Kongens Forhold til dette Lovbud: det er *hans* Reces og Privilegium, givet af *ham*. Man kunne maaske læse ud deraf, at han ikke anser det for en normal »Reces«, tiltraadt af Rigsraadet«. ³² Ja, således vil det være rigtigst at tolke Laurensens ord. Thi at han kalder bestemmelserne – af hvilke han dog kun nævner én, idet han ligefrem synes at citere dens tekst – for en reces, bør ikke tages for bogstaveligt. Dels har Laurensen næppe været vidende om, hvad der seks år forinden virkelig foregik under og efter Odense-herredagens forhandlinger, dels er ikke alene gejstlige, men selv rigets øverste myndigheder på denne tid yderst inkonsekvente, når det gælder benævnelser af love, forordninger, traktater og breve. Af tautologien reces og privilegium må det sidste ord foretrakkes som det, der bedst karakteriserer Odense-bestemmelserne. Uden videre at anse disse for »Lovbud« er en forhastet slutning.

Det tredje vidnesbyrd om religionsbestemmelser fra 1527 findes i to beretninger om den københavnske herredag i 1530, udgået fra lutheranernes trykkerier i Malmø og Viborg. Heri er prædikanternes såkaldte klageskrift over prælaterne optaget, og den anden klagepost – her citeret efter Malmø-beretningen – lyder: »The icke aleneste predicke selffue inthet. Men the ey heller til skicke christelige lærde predickere oc sogneprester i theriss stigt, som theriss embede tilburde, oc the self haffue beplictet thennom effter eder naadis K. M. Recess oc mandatt«. ³³ Også den her nævnte reces og mandat er af J. O. Andersen med god grund henført til Odense-herredagen i 1527. ³⁴ Ligesom hos Laurensen tales der her om en reces, og antagelig er det blandt andet denne betegnelse af aktstykket, som har ført Andersen til at tænke sig bestemmelserne indeholdt i en sådan, forstået som en af konge og råd i enighed vedtaget lov. Som ovenfor nævnt mener jeg dog, at man ikke tør tillægge prædikanternes *benævnelse* af brevet nogen afgørende vægt. Hvad der for mig er det væsentlige, er dette, at denne kilde, i overensstemmelse med de to allerede omtalte kilder, udtrykkeligt peger på *kongen* som brevets udsteder. Med alt for stor vished taler Andersen allerede under sin analyse af disse tre kilder om *retsbestemmelse* og *retskilde*, *lovgivning* og *lovbud*. Han gør dette i vid udstrækning, allerede før han har

³² Sst.

³³ Se note 19.

³⁴ Andersen, anf. arb., s. 247 ff.

fremført den for sin opfattelse væsentlige støtte, som han finder i akterne fra herredagen, navnlig i recessen af 20. august.

Denne herredagens reces, som ikke kalder sig en reces, men efter sit indhold en kontrakt og forligelse om tienden og andre artikler, rummer en artikel, der har spillet en vigtig rolle i J. O. Andersens argumentation og er blevet tolket vidt forskelligt af Paludan-Müller og Andersen. Det hedder i denne: »Schulle oc icke prester oc mwncke oc menige klerckeriidt dragis till leegmendtz ting, wdenn for theris tillbørilige dommere oc prelater, vndertagghen iordt deele (retssager om jord), som bør att handlis till herridtzting oc landtzting, dog mett saa skiell, att ehwo, som thennom haffuer till att tale, maa wederfaris oc skee saa møgett offuer thennom, som low och rett er, fore samme theris tillbørilige dommere oc prelater, saa framptt att wy oc wortt elskelige Danmarcks riigis raadt skulle icke skicke ther offuer saa møgett, som rett er«.³⁵

Efter sin gennemgang af recessens øvrige artikler skriver Paludan-Müller om den citerede paragraf: »Dernæst maatte Prælaterne finde sig i, at Kongen gav sig og Rigsraadet en Myndighed til at modtage Appellation fra Prælaternes Domme over geistlige Personer, altsaa henstillede Statsmagten som den overordnede, den Kirken controllerende Myndighed. Dermed er den danske Nationalkirke rykket et betydeligt Stykke frem i Retning af at blive en Statskirke«.³⁶

Hvis denne tolkning af artiklen er rigtig, siger J. O. Andersen hertil, »er det mig aldeles ubegribeligt, at man [i første række: Paludan-Müller] alligevel kan paastaa, at gejstlig Jurisdiktion over Prædikanter og forløbne Munke bestaar *uforandret* efter 1527. . . . *Ogsaa* med den Fortolkning af Recessen er *den kirkelige Retstilstand blevet en anden* for Lutheranerne, og de følgende Aars Fremvækst af de evangeliske forstaas bedre«.³⁷ Hertil må dog bemærkes, at Andersen har misforstået artiklens sigte, når han som her prøver at læse den, som Paludan-Müller gjorde: der er i den tale om præster, munke og menige klerkeri, altså om rettroende *katolske* gejstlige; derimod er der slet ikke tænkt på de *tidligere* klerke eller munke, som er gået over til det lutherske kætteri. Disse sidstnævnte kaldes i herredagens aktstykker klart nok de *lutherske* præster og *forløbne* munke.³⁸ Denne tolknings rigtighed underbygges af

³⁵ Kong Frederik den Førstes danske Registranter, s. 134. Se i øvrigt note 6.

³⁶ Paludan-Müller, anf. arb., s. 78.

³⁷ Andersen, anf. arb., s. 252.

³⁸ Jfr. den kortere redaktion af rigsrådets første indlæg, der taler om »the forløbne mwncke«, Paludan-Müller, anf. arb., s. 86; kongens svar på rådets første indstilling gentager dette udtryk, NDM 5. bd., s. 292; prælaternes andet svar på henvendelsen fra

artikel fem i prælaternes andet svar til den verdslige adel, givet under herredagens forhandlinger. Den nævnte artikel lyder: »Item, at preste, mwncke, oc Klercke icke dragis tiill Landztingh, Medenn forre theris prelatther, vndertaget Jordelle«. ³⁹ Som det ses, er det netop dette ønske fra kirkens mænd, der – omend i let modificeret form – imødekommes og stadfæstes i recessens ovenfor citerede artikel vedrørende gejstlighedens såkaldte privilegium fori.

Det er allerede antydnet, at J. O. Andersen ikke kunne tilslutte sig Paludan-Müllers tolkning af recessens her fremdragne artikel. Udtrykket »skikke derover« fører ifølge Andersen »naturligt til Forstaaelsen »fastslaa en ny Ordning«. Men er dette rigtigt, siges der altsaa her intet om den eventuelle Nyordnings Art. Vi har kun et *Forbehold*, der viser os, at man, da Recessen udstedtes, endnu ikke var naaet til Afgørelse af, i hvilket *Omfang* den i det hele godkendte gejstlige Retsmyndighed over »Klerkeriet« fremtidig kunde bestaa. . . . Men vidner »Forbeholdet« om, at man ikke er naaet til Ende med en Sags Drøftelse, som man forstaar maa have en Løsning, saa fastslaar denne »Løfteparagraf« paa den anden Side ved at lægge den endelige Afgørelse over i Kongens og Rigsraadets Haand, at denne Instans nu har Ret til at træffe en ny Ordning, *selvom* den ikke stemmer med kanonisk Rets Krav til gejstlig Domsmyndigheds Omfang«. ⁴⁰

Hvor naturligt det end måtte være at forstå udtrykket, som forfatteren gør, kan en sådan tolkning næppe være rigtig. Nogle få eksempler ud af mange på brugen af det samme udtryk i andre samtidige breve vil vise det. I et brev til tre rigsråder fra 1532 angående en retssag, som endnu ikke er ført til ende, befaler kongen sine råder at stævne parterne i rette for sig, og hans brev slutter: »och flier ther szaa møget offuer, som ret er«. ⁴¹ I et domsbrev fra samme år hedder det til afslutning: »och ther som nogenn feiler nogett paa samme lagheffd, tha skulle thennd indsteffne for biscop och wuilde bygdemennd eller for oss och wortt elsk. Danmarcks r. r., och tha ganngæ ther om saa møgitt, szom

den verdslige adel omtaler prædikanterne som »the luttherske Presthe oc forløbnæ mwncke« og som »sliig prester eller forløbne mwncke«, sst., s. 305; rigsrådets gensvar på kongens første indlæg bruger udtrykkene »the nye predickere«, »the fortwillæ (vildfarne) prester oc forløbnæ mwncke« og nævner »prester oc forløbnæ Mwnke, som . . . giifte thennom«, sst., s. 302; endelig taler kongen i sit sidste indlæg om »the ny predicker« og omtaler to gange »the forløbne mwncke«, første gang med tilføjelsen »som haffue forlobett theres closter«, Paludan-Müller, anf. arb., s. 89.

³⁹ Nye danske Magazin 5. bd., s. 305.

⁴⁰ Andersen, anf. arb., s. 252 f.

⁴¹ Kong Frederik den Førstes danske Registranter, s. 377.

rett er«. ⁴² Til magistraten i Helsingør skriver kongen også i 1532; han anmoder byens øvrighed om at »schicke hannom [en vis Tile kælder-svend] offuer samme baaskier [badskeer] saa møgett, som log och rett [er], vthen all lengher forhaling«. ⁴³ Og ligeledes i 1532 pålægger kongen Mogens Gøye og Erik Banner at tage sig af en ægteskabssag: »At the høre then sag, nar the furst i Iutland igen kommendis worde, i rette for thennom, steffner thennom paa bode sider i rette for thennom och ther effther skicke huer saa møgit, som log och ret er, giffuendis fran thennom bescriffuit«. ⁴⁴ Den betingende ledsætning »såfremt vi og vort elskelige Danmarks riges råd skulle ikke skikke derover så meget, som ret er« bør nok retteligt forstås således: såfremt vi og vort elsk. Danmarks r. r. ikke skulle dømme i vedkommende sag efter gældende ret. ⁴⁵ Fra arilds tid har det været en af kongens fornemste opgaver at sørge for fredens opretholdelse mellem landets indbyggere og at »overholde domme og gøre ret«, som Jyske Lov udtrykker det; langt tilbage i middelalderen har kongens domstole da også plejet ret, ofte i konkurrence med både kirkelige og andre verdslige domstole. ⁴⁶ At skikke over nogen eller noget så meget, som ret er, er uden tvivl et meget gammelt og stående udtryk i rets- og kancellisprog. Hvis kongen og rådet i 1527 havde

⁴² Kong Frederik den Førstes danske Registranter, s. 398.

⁴³ Sst., s. 402. ⁴⁴ Sst., s. 455.

⁴⁵ Jfr. også Christian II's håndfæstning af 1513, hvor § 11 taler om at »schicke rätt« i en retssag og § 14, der lyder: »Item skulle wore lænsmænn schicke dannemenn till herritzfogder, som schicke hwer man logh oc rætth vden wild (partiskhed) . . .«. Aarsberetninger fra Det kongelige Geheimearchiv, 2. bd., 1856–1860, s. 59. Ligeledes Frederik Is håndfæstning af 1523, § 22, hvor det om herredsfogderne hedder: »dog skwille the icke aff settis, then stwnnd the skicke huer mannd log oc rett for vden vild«, og § 25, som fastslår, at kongen er pligtig »alle rett att skicke«, sst., s. 73.

⁴⁶ Fra Jyske Lovs fortale, cit. efter Danmarks Riges Historie I, s. 825. M.h.t. kongelige domstoles forhold til gejstlige og andre verdslige domstole se Christoffers håndfæstning af 1320, § 3, 8 og 28; Valdemars hdf. af 1326, § 3, 5, 23 og 36; Hans' hdf. af 1483, § 16, 17, 27 og 38; Christian II's hdf. af 1513, § 2, 18, 19, 34, 35, 49, 53, 54 og 55; Frederik Is hdf. af 1523, § 1, 7, 8, 23, 24, 38, 39, 40, 43, 52, 55, 59, 60 og 61. Gentagne indskærper af kongens pligter turde vidne om krænkelser af gammel ret og sædvane i form af kongernes indblanding i domstolenes retsudøvelse. Håndfæstningerne er trykt i Aarsberetninger fra Det kgl. Geheimearchiv, 2. bd. Jfr. at rigsrådet på herredagen i Odense 1526 anmoder kong Frederik om, »at h. N. her effther icke will giiffue nogher breff, som er emodt logen eller emodt h. n. Kon. recesser och sworn edt och breff, och icke heller will giiffue breff emodt breff, eller emodt Riighens indbygghers priuilegier, och om nogher komme for h: N. met nogher klagemooll offuer prelatther, Riidderskaff eller andhre, at h: N. will foruisse thenum tiill Herriitz tingh and landtztvingh eller andhre theres tilbørlige dommere, eller och skicke ther dommere tiill effther sagens Leyliighed, besyndherliig nar hans Nade er i førstedommen«, NDM 5. bd., s. 114. Også på herredagen i 1527 klager rigsrådet over, at »ther giiffues breff emodt breff aff hans Nades Cancellerij«, sst., s. 303.

ønsket en »løfteparagraf« om en eventuel nyordning af den biskoppelige jurisdiktion med henblik på lutheranernes retslige stilling optaget i herredagens reces, var en sådan artikel sikkert også blevet markeret tydeligt og ikke »gemt væk« som et mindre væsentligt vedhæng til en paragraf, som absolut intet har at gøre med de lutherske prædikanter. Da recessens første artikel netop bekræfter og stadfæster bispernes domsmagt – »Først att bisper oc prelater mwue oc skulle bruge oc beholde theris iurisdiction, som the her till giortt haffue« – ville det være meget ulogisk, om man, ikke i den egentlige artikel om bispejurisdiktionen, men i en anden paragraf med et andet og mere specielt sigte, samtidig tog et så væsentligt forbehold – på så svævende og uklar vis.⁴⁷ Hvad der også gør tanken om en sådan »løfteparagraf« så urimelig, er den påfaldende meningsløshed i dette, at konge og råd skulle have fundet det vigtigt og nødvendigt at udstyre recessen af 20. august med en sådan, når de – som Andersen forestiller sig – fortsatte deres forhandlinger om religionssagen i de nærmest følgende dage, ifølge forfatteren med det resultat, at en ny reces blev vedtaget, en reces, der omgående måtte gøre »løfteparagraffen« inderlig overflødig og højst besynderlig. I hvert fald tør man sige, at hvis Andersen har ret, foreligger der her et enestående eksempel på en hurtig opfyldelse af en kirkelig løfteparagraf.

J. O. Andersen giver følgende forklaring på den såkaldte løfteparagrafs optagelse i artiklen, der stadfæster gejstlighedens juridiske særstilling: »Med Kongens bestemt udtalte Stilling til Værnebrevene, til Klosterflugt og Cølibatsbrud in mente er Forbeholdet fuldt forstaaeligt. Det er Udtryk for, at en Ordning *maa* findes, ti naas den ikke, har Herredagen paa en Maade stiltiende sanktioneret en kirkelig Tilstand, hvor Magt gaar for Ret: hvor Kongen har Magt, vil én Ret komme til at gælde, hvor Prælaterne kan diktere deres Vilje, en anden. Ogsaa saaledes vil kirkelig Jurisdiktion reelt være indskrænket eller delvis sat til Side, men samtidig vil det føles som et fuldkomment retsligt Uføre«.⁴⁸ Hvor tilforladelig denne forklaring end forekommer at være, er den dog utvivlsomt urigtig og et udtryk for, at Andersen har en fejlagtig opfattelse af situationen omkring herredagen i 1527. Der kan nemlig dårligt være tvivl om, at det i 1527 ligesom under herredagen i 1526 netop må have været i kongens interesse at opretholde det, som Andersen kalder et retsligt uføre – for lutheranernes skyld. Man kan nemlig meget vanskeligt forestille sig, at det stort set katolsksindede

⁴⁷ Kong Frederik den Førstes danske Registranter, s. 133.

⁴⁸ Andersen, anf. arb., s. 253.

rigsråd skulle kunne enes med den luthersk indstillede konge om en for begge parter tilfredsstillende ordning af spørgsmålet om lutheranernes retslige stilling i samfundet. For at noget sådant skulle kunne ske, måtte prælaterne svigte deres embedspligt til at forfølge kættere, tillade kongen at sætte sig ud over håndfæstningens bestemmelser og i det hele gå på akkord med deres samvittighed og så at sige underskrive deres egen dødsdom som kirkeledere. I denne tidsalder var tolerance så godt som ukendt både som begreb og som realitet. En kompromisagtig *overenskomst* om en slags fri konkurrence om sjæle er utænkelig. Herredagens akter vidner da også tydeligt nok om helt uforenelige standpunkter: rigsrådet forlanger, at kongen skal ophøre med at udstede beskærmelsesbreve til lutherske kættere og tilbagekalde de allerede givne breve; kongen svarer diplomatisk undvigende, men klart nok afvisende.⁴⁹

Ud fra sin opfattelse af recessens her diskuterede artikel må J. O. Andersen nødvendigvis regne med, at der er blevet ført politiske forhandlinger om religionssagen også *efter* recessens udfærdigelse den 20. august.⁵⁰ Dette har været påkrævet, fordi kongen før denne dato stædigt nægtede at tilbagekalde værnebrevene, mener forfatteren. Men da han erkender, at de to parter under drøftelserne af religionssagen *før* recessens udstedelse stod meget stejlt over for hinanden – jfr. min bemærkning herom ovenfor – føres han til at forestille sig, at der er sket et afgørende omslag i rådets holdning til denne sag: »Men med Hensyn til selve dette »Omsving«, der er foregaaet i sidste Øjeblik, kan vi paa Grund af manglende Kilder kun udtale Formodninger. Et »Omsving«, der har ført de verdslige Raader til sluttelig at foretrække en Afgørelse fremfor Recessens Løfte om senere Bestemmelse, maa i alt Fald hævdes, ti at Kongen alene, paa Trods af en afgjort Rigsraadsmajoritet, skulde have udstedt et »Mandat«, netop efter at han i Recessen havde erklæret »at ville skikke derover saa meget, som Ret er« *sammen med Rigsraadet*, er utroligt.«⁵¹

Da den væsentligste støtte for teorien om et omsving, den såkaldte løfteparagraf, må anses for at være bortfaldet, bliver der tilbage kun de tre ovenfor diskuterede, samtidige skribenters vidnesbyrd; disse peger dog som vist ikke på, at Odense-bestemmelserne fandtes i en af konge og råd vedtaget reces, men tværtimod på, at kong Frederik alene var deres ophavsmand. Det må derfor konstateres, at Andersens teori

⁴⁹ Se note 6 nr. 2, 3, 6 og 7.

⁵⁰ Andersen, anf. arb., s. 253 ff.

⁵¹ Sst., s. 254.

kildemæssigt svæver ganske frit i luften. »Omsvinget« er i øvrigt ganske gådefuldt; thi hvordan kan nogen forestille sig, at de verdslige rigsråder, hvis store flertal var katolsk, pludselig skulle kunne finde på at kaste sig i kongens arme og forråde deres gejstlige trosfæller, lige efter at kirkens ledere – netop for at sikre sig adelens støtte i forhandlingerne med kongen om kirkelige spørgsmål – havde gjort deres verdslige råds-kolleger og hele den udenråds adel den store indrømmelse at overlade dem bøder og sagefald, som deres undergivne idømtes ved kirkelige domstole. Prælaterne købte sig i realiteten i dyre domme adelens loyalitet – kan man da tænke sig, at adelen straks efter og uden nogen indrømmelser til dens fordel fra kongens side skulle kunne falde biskopperne, dens trosfæller og dens »slægt og byrd, blod og køn«, i ryggen. Nej, det er utænkeligt.

Tidsmæssigt er der intet i vejen for, at man på herredagen kan have ført politiske forhandlinger også *efter* den 20. august, idet kongen i hvert fald opholdt sig i Odense endnu den 24. august.⁵² Men der findes intet i det bevarede kildemateriale, som giver den ringeste grund til at antage, at noget sådant virkelig er sket. Tværtimod tyder alt på, at de problemer, herredagen indkaldtes til drøftelse af, var løst med udfærdigelsen af recessen af 20. august. En afsluttende passage i denne lyder: »Thesse fornøffinde articler oc pwncther haffuer menige Danmarcks riigis prelater, her nw forsamblede, bewilligett, fuldbiwrdt oc samtyckt wdi alle maade saa att skulle holdis wbrødeligheden, indtill saa lenge att thett første menige oc generale concilium bliffwer holdett, oc wy tha mett then menige christenhedt mwue wiide att rettthe oss effther then skickelse oc christelige reformadtz, som tha giordt bliffuer«. ⁵³ Netop denne henvisning til et forventet almindeligt kirkemøde om reformer inden for den katolske kirke synes at betyde, at de kirkelige forhold i Danmark indtil da skulle være, som det fremgik af recessens indhold – at der altså ikke af rigets højeste verdslige og gejstlige myndigheder ville blive taget noget skridt i retning af en lovgivning om den nye lutherske lære og dens danske tilhængere.

Den forklaring på Odense-bestemmelsernes lovformelige tilblivelse, som J. O. Andersen giver, minder iøjnefaldende om biskop Münters – og lider af samme svaghed som denne i henseende til troværdighed. Når Münter taler om, at kongen trods rigsrådets fjendtlige stemning mod de evangeliske alligevel *til sidst* »trængte igennem« modstanden

⁵² Kong Frederik den Førstes danske Registranter, s. 135–142.

⁵³ Sst., s. 134.

»ved Hielp af nogle Rigsraader, som yndede Reformationen«, forklarer Andersen kong Frederiks succes med »et »Omsving«, der har ført de verdslige Raader til *sluttelig* at foretrække en Afgørelse«. ⁵⁴ Hverken forklaringerne eller de to forfatteres opfattelse af det antagne omslags store følger kan være rigtige. Paludan-Müller har overbevisende vist dette for Münters vedkommende i sin afhandling fra 1857.

J. O. Andersens konklusion, »at den danske Kirke ved Herredagen 1527 *retslig* bestemt blev gjort »taalsom og tvedelt«, bygger på præmisser, som har vist sig ikke at kunne stå for en nærmere prøvelse. ⁵⁵ Det spørgsmål, der udgør hans afhandlings titel – Er 1527 i retslig Henseende Epokeaaret i dansk Reformationshistorie? – og som han selv besvarer bekræftende, må følgelig i stedet besvares med et afgjort nej. Med samme styrke må det dog fremhæves, at det er Andersens fortjeneste at have fremdraget de to lutherske vidnesbyrd fra samtidige skrifter om religionsbestemmelser fra 1527. ⁵⁶ Sammen med Skibykrønikens notits herom viser de, at den gamle tradition om disses eksistens var i alle fald delvis rigtig, og at Paludan-Müller ikke har læst samtidens skrifter grundigt nok.

DER VIL efter undersøgelsen af J. O. Andersens resultater være grund til i korthed at gøre rede for den afsluttende fase af herredagens forhandlinger og tage stilling til Paludan-Müllers tolkning af den ovenfor omtalte artikel i recensen, som Andersen tillagde så stor betydning.

Henimod herredagens afslutning var kongen bragt i defensiven takket være prælaternes ovenfor omtalte økonomiske indrømmelser til den verdslige adel, som førte til de to herrestænders enighed og fælles optræden over for kongen. Det samlede rigsråd gentager nu kravet fra sin *første* indstilling til kong Frederik om, at han bør ændre sin politik over for de lutherske kættere. Kongen havde i sit svar på rådets *første* indlæg lovet, at han ville ophøre med at give beskyttelsesbreve til prædikanter; men han havde rigtignok gjort denne sin imødekommenhed temmelig illusorisk ved i samme forbindelse at erklære, at hvis der var nogen, der ville og kunne prædike kristeligt og ikke forvoldte oprør og splid, ville han tillade dette. Nu, efter rigsrådets *andet* indlæg, siger kongen, at han *ikke* kan inddrage de allerede givne værnebrev, men at

⁵⁴ Münter, anf. skrift, s. 507, og Andersen, anf. arb., s. 254. Forf. har fremhævet *sluttelig*.

⁵⁵ Andersen, anf. arb., s. 258.

⁵⁶ Se note 18 og 19.

han vil lade de af ham beskyttede prædikanter stå til ansvar for deres forkyndelse for ham selv, enten i riget eller i hertugdømmerne – hvor kongen som regel opholdt sig – og hvis de har forbrudt sig, vil han »beskikke det sådan med dem, at det ikke skal ske oftere«, ligesom de i så tilfælde vil miste deres kgl. beskærmelsesbrev.⁵⁷ Kongen er altså til det sidste utilbøjelig til at efterkomme rådets ønsker i dette anliggende. Recessen kom derfor heller ikke til at indeholde nogen beslutninger om de lutherske prædikanter eller de frafaldne munke og præster. Kongens lige nævnte svar blev det sidste indlæg i debatten. De politiske drøftelser var endt med enighed på alle punkter – med undtagelse af religionssagen.

Hvordan gik det til, at herredagen således ganske undlod at træffe nogen bestemmelser om lutheranerne? Betragter man herredagens aktstykker, især rigsrådets og kongens sidste indlæg, fremgår det af disse, at kong Frederik rimeligvis formåede at modstå presset fra prælaterne på dette punkt, fordi de økonomiske problemer – i første række spørgsmålet om tienden og andre afgifter til bisperne – af de ret materielt og verdsligt indstillede prælater afgjort var prioriteret højere end det ønskelige i en almindelig forfølgelse af de lutherske kættere. Netop ved at vise imødekommenhed på disse for bisperne vitale punkter lykkedes det for kongen at få rådet til at samtykke i en reces, der helt undlod at nævne prædikanter og forløbne munke – ja, i bogstaveligste forstand kan man tale om rigsrådets billigelse heraf, idet just denne reces som en af de ret få fra senmiddelalderen er medbeseglet af hele rigsrådet.⁵⁸ Den fuldstændige besegling er for så vidt ganske naturlig, som det var prælaterne, der havde begæret herredagen indkaldt til drøftelse af forholdsregler imod den gæring og uro, som var opstået blandt bønderne i Jylland på grund af de kirkelige afgifter, og desuden kan man sige om recessen – kontrakten og forliget om tienden og andre artikler, som den kalder sig – at den i grunden er en økonomisk overenskomst mellem adelen og gejstligheden.

De katolske bisper opgav altså at fortsætte og forøge pressionen mod kongen i anledning af hans lovstridige kirkepolitik. De gik fra mødet i Odense med det, Paludan-Müller rammende har kaldt en halv sejr – og en dyrekøbt sejr, idet de lod den selvrådige konge få sin vilje i religionssagen.⁵⁹ Det bør i forbindelse hermed nævnes, at de også forlod herre-

⁵⁷ Rådets krav: Paludan-Müller, *anf. arb.*, s. 86, og NDM 5. bd., s. 302; Kongens svar: NDM 5. bd., s. 292 f., og Paludan-Müller, *anf. arb.*, s. 89.

⁵⁸ Kong Frederik den Førstes danske Registranter, s. 134.

⁵⁹ Paludan-Müller, *anf. arb.*, s. 76.

dagen i 1526, på hvilken denne sag første gang blev fremdraget, uden at have opnået en løsning af den.⁶⁰ En utrolig kortsynet og uansvarlig holdning, vil man måske mene. Men det kan formentlig tjene til en delvis forklaring af bispernes politik på disse herredage, at deres gamle, lovsikrede rettigheder nu blev truet fra flere sider: af den godsgriske adel, af utilfredse bønder og af lutherske borgere samt af landets konge. Endvidere stod der ikke noget brugbart magtmiddel til prælaternes rådighed, hvormed de kunne tvinge den genstridige konge til at ændre signaler. Ganske vist gav artikel 76 i Frederik Is håndfæstning rigets indbyggere ret til at sætte sig op imod kongen, hvis han handlede imod sin håndfæstning og ikke ville lade sig »undervise« af rigsrådet. På baggrund af herrestændernes ubehagelige erfaringer med kongens forgænger, Christian II, var Frederiks håndfæstning tilmed blevet skærpet i dette punkt, idet det her rent ud slås fast, at i nævnte tilfælde skyldte undersåtterne ikke kongen huldskab, ed og tro tjeneste.⁶¹ Som de politiske forhold var omkring 1527, lod en sådan oprørsret sig dog ikke realisere. Det ville for mangan en stormand have været næsten som at grave sin egen grav at gøre opstand mod kong Frederik – og dermed bane vej for den landflygtige konges tilbagekomst, den regent, rigets stormænd havde gjort væbnet oprør mod blot få år tidligere. Kong Christian var næppe højgejstligheden eller adelen gunstigt stemt, og tilmed var han nu konverteret til Luthers ukristelige kætteri. Nej, de katolske rigsråder måtte affinde sig med den konge, de selv havde sat på Danmarks trone. Forbundet mellem disse to parter med Christian II som den fælles fjende kunne ingen af dem bryde uden den største risiko.

Paludan-Müllers opfattelse af den artikel, J. O. Andersen antog for en løfteparagraf, er næppe ganske korrekt. Han mener, at kongen med den gav sig selv og rigsrådet ret til at modtage appel fra prælaternes domme over *gejstlige* personer.⁶² Bisperne ønskede fastslået, at præster, munke og klerke ikke måtte indstævnes for verdslige ting, men at de skulle stævnes for gejstlige domstole, undtagen i sager om jord.⁶³ Deres begæring vidner om, at gejstlige personer må være blevet indstævnet for verdslige domstole i tiden forud for herredagen, også i retssager, som

⁶⁰ Kongen udstedte endog under mødet i 1526 endnu et værnebrev, idet han den 1. december gav Jørgen Jensen Sadolin tilladelse til at oprette en luthersk skole for unge mennesker, som ikke havde råd til at læse ved et universitet, Kong Frederik den Førstes danske Registranter, s. 124.

⁶¹ Aarsberetninger fra Geheimearchivet 2. bd., s. 79.

⁶² Paludan-Müller, anf. arb., s. 78.

⁶³ NDM 5. bd., s. 305.

ikke drejede sig om jord eller gods, idet en indskærpelse af kirkens privilegium *fori* ellers ville have været overflødig. Det er kun naturligt, at prælaterne ønskede en sådan krænkelse af det retslige privilegium bragt til ophør eller i det mindste begrænset. Kirkens juridiske særstilling var gammel og bl. a. blevet stadfæstet i en række håndfæstninger fra 1320 til 1523. Frederik Is håndfæstning siger således, at hver biskop og prælæt skal og må nyde og bruge den hellige kirkes ret og jurisdiktion frit, dog at de sager, som bør føres for herreds- og landsting, indbringes for disse verdslige ting, og den pålægger kongen at føre sager mod gejstlige ved kirkelige domstole »med undtagelse af sager om jord, købstad-gods eller verdslige sager, som bør afgøres for verdslige dommere«. ⁶⁴ Som det vil ses, er prælaternes ønske om en fornyet stadfæstelse af privilegiet et vidnesbyrd om, at gejstlige og verdslige domstole konkurrerede med hinanden, på denne tid til skade for førstnævnte. Men også kongen blandede sig i denne som i tidligere perioder kraftigt i retsudøvelsen; ved kongebreve kunne kongen nemlig drage sager ind for sin domstol, som ellers hørte hjemme ved lavere verdslige eller ved gejstlige domstole. ⁶⁵ Inden for det kirkelige retssystem var der adgang til at appellere sager til højere instanser, med paven som en art højesteret. Men fra og med herredagen i 1526 var den danske kirkes forbindelse med Rom reelt afbrudt, så at den mulighed nu forelå, at konge og rigsråd kom til at fungere som de facto øverste retslige instans for landets kirkelige domstole. I modsætning til Paludan-Müller kan jeg dog ikke se noget skridt i retning af en dansk nationalkirke i den her diskuterede artikel, fordi dens sidste sætning åbner mulighed for, at visse sager, som hørte hjemme ved gejstlige domstole, undtagelsesvis kunne blive pådømt af rigets øverste dommere. Det er også en overdrivelse, når samme forfatter hævder, at med denne artikel gjordes statsmagten til »den overordnede, den Kirken controllerende Myndighed«; thi statsmagten havde gennem lange tider blandet sig i kirkens retsudøvelse og ført en vis kontrol med denne. ⁶⁶ Artiklen stadfæster privilegium *fori*, blot med den klausul,

⁶⁴ Frederik Is håndfæstning § 7 og 23, Aarsberetninger fra Geheimearchivet 2. bd., s. 72 og 73.

⁶⁵ Se note 46.

⁶⁶ Paludan-Müller, *anf. arb.*, s. 78. I hvor høj grad kirkens ledende mænd på denne tid fandt en art kongeligt tilsyn med gejstlige institutioner som klostrene naturligt, ses af bispernes tilbud om at reformere klostrene, som de fremsatte på herredagen i 1526: »Sammeledes at bisperne fanghe hans nadhes breff och befalling, at reformere alle closther, Herre closther och Jomfrue chlosther . . .«, NDM 5. bd., s. 114. Kongen afviste dog brysk dette tilbud: »At reformere closter, Herreclosther och Jomfruclosther kommer oss inthet wiidt, thy setthe wij thet ind tiill bisperne och prelattherne«, sst., s. 119.

at hvis en *lægmand* ikke kunne komme til sin ret ved en kirkelig domstol, kunne han »skyde« sig ind for konge og råd. Det første er reglen, det sidste undtagelsen.

Artiklen i sin helhed har ingen politisk betydning, men er en blot og bar indskærpelse af gældende ret og en lovfæstelse af et naturligt forbehold til gunst for den læge part i en gejstlig retssag, som gammel praksis må have gjort fuldt berettiget. Den er ikke enestående i en tidsalder, hvor tilliden til de kirkelige dommeres afgørelser var i aftagende, og den kan slet ikke sidestilles med det reelle brud med Rom, som kong Frederik gennemførte i disse år. Denne kirkens isolation fra pave og kurie kan derimod med rette siges at have ført den danske kirke »et betydeligt Stykke frem i Retning af at blive en Statskirke«. ⁶⁷

UNDERSØGELSENS konklusion må blive, at de bestemmelser til gunst for lutheranerne, der udgik fra Odense i sidste del af august 1527, som deres eneste ophavsmand har kong Frederik. Det privilegie- og værnebrev, hvori de indeholdtes, er ikke bevaret; men ud fra de samtidige kilders vidnesbyrd om dets indhold er det muligt med ret stor sikkerhed at rekonstruere det tabte brev. Det må i det mindste have omfattet følgende fire punkter:

1) Hver biskop lover, dersom brøst forefindes, i sit stift at sørge for indsættelse af gudfrygtige, lærde præster, som skal prædike og lære det hellige evangelium og Jesu Kristi ord for menigmand, det yderste Gud giver dem sin nåde til. ⁶⁸

2) Men er der nogen, som kan og vil prædike og lære retteligt og renligt efter den hellige skrift, må de gøre det frit overalt i kongens rige, hvor de bliver kaldet, eller hvor de ser, at der er behov derfor; de skal kunne forsvare og stå til ansvar for deres prædiken over for kongen og rigets råd og hver god kristen mand. ⁶⁹

3) Præster eller munke, der ønsker at træde ud af den gejstlige stand, eller som vil gifte sig, må på eget ansvar gøre, hvad de kan forsvare over for Gud. Kongen vil hverken byde eller forbyde dette. ⁷⁰

4) Hvis der er nogen, som imod ret og rimelighed drister sig til med vold og magt at overfalde dem, der prædiker det, som gudeligt og

⁶⁷ Paludan-Müller, anf. arb., s. 78 og s. 58, hvor afbrydelsen af forbindelsen med Rom kaldes »et mægtigt Skridt fremad imod [kongens] Maal: Suprematet i den danske Kirke«.

⁶⁸ NDM 5. bd., s. 303, og de under note 19 anførte skrifter.

⁶⁹ NDM 5. bd., s. 293, og det under note 18 nævnte skrift.

⁷⁰ Paludan-Müller, anf. arb., s. 89, og Skrifter af Paulus Helie VI, 1937, s. 112.

kristeligt er – hvad kongen ikke håber – kan og må kongen ikke tillade dette i nogen måde.⁷¹

I sin håndfæstning af 3. august 1523 forpligtede Frederik I sig til, at »ville eller skulle . . . aldrig tillade nogen kætter, Luthers disciple eller andre, at prædike eller lære lønligt eller åbenbart imod den himmelske Gud, den hellige kirkes tro, helligste fader paven eller den romerske kirke, men hvor de findes i vort rige, ville vi og skulle lade straffe dem ved deres liv og gods«. ⁷² Kontrasten mellem lovens ord og kongens gerning er slående.

Kong Frederik må have draget den slutning af rigsrådets villighed til at lade herredagen i 1527 ende med udfærdigelsen af en reces, hvori der ikke var taget stilling til religionssagen, at han uden stor risiko kunne tage endnu et skridt i luthersk retning. Som det ses af det rekonstruerede privilegium, gik han yderst dristigt til værks. Få dage efter recessens udstedelse udgik Odense-privilegiet til velsagtens alle købstæderne i form af åbne breve, bestemt til forkyndelse på tinge. Det var jo i byerne, at den lutherske bevægelse først og lettest vandt indpas.

Hvad der bevægede kongen til at gå dette skridt videre ad den vej, han var slået ind på, er ikke svært at se. Allerede året før tog han parti for den nye læres talsmænd i kongeriget ved at tage dem under sin personlige beskyttelse. Viborg-reformatorerne Hans Tausen og Jørgen Jensen Sadolin modtog i 1526 hver et til dem *personligt* stilet kgl. værnebrev.⁷³ Givet var det, at et *almindeligt* kgl. beskærmelsesbrev ville virke overordentlig inspirerende på de lutherske prædikanter og således fremskynde den gamle kirkes fald. Virkningerne af det i 1527 udstedte almindelige værnebrev blev da også som beregnet: en enorm fremgang for lutheranerne, der på herredagen i København 1530 var ganske sejrssikre. Næsten gribende virker prælaternes endeløse klager til kongen over de ufattelige ødelæggelser, kætterne i de forløbne fire år havde forvoldt kirken, som de – uden at det nyttede dem noget – fremførte ved samme lejlighed.⁷⁴

Den kirkerøverske kong Frederik – som Poul Helgesen i sin forstæelige dybe harme kalder kongen i sine private historiske optegnelser, Skiby-

⁷¹ NDM 5. bd., s. 293.

⁷² Frederik Is håndfæstning § 2, Aarsberetninger fra Geheimearchivet 2. bd., s. 71.

⁷³ Hans Tausens beskærmelsesbrev er udstedt den 23. oktober, jfr. H. Knudsen i *Annaler for nordisk Oldkyndighed og Historie*, 1847, s. 117 ff. Ang. Jørgen Jensen Sadolins værnebrev se note 60.

⁷⁴ Prælaternes »undervisning«, i hvilken de ligefrem citerer flere artikler af kongens håndfæstning, er trykt i NDM 5. bd., s. 315 ff.

krøniken – satte sig med den største frimodighed ud over lov og ret, undtog lutheranerne fra gældende retsregler og negligerede, med forbavsende held, sin medregent, rigsrådets, indsigelser herimod. Om denne dristige, kloge og behændige fyrste, hvis styre faldt sammen med hele det store religiøse røre i Nord- og Mellemeuropa, har Paludan-Müller træffende sagt, at Gud kender hans personlige religion – historien giver ikke data nok til at bedømme den. Men om kongens kirkepolitik oplyser kilderne til gengæld tilstrækkeligt til, at jeg tør karakterisere den som *luthersk* og ikke, som både ældre og nutidige historieskrivere gør, som tolerant.

Fra Arild Huitfeldt til Johan Hvidtfeldt er Frederik I blevet skildret som tolerancens forkæmper;⁷⁵ men når man ser kongen åbenlyst, aktivt og ensidigt støtte den ene trosretning, når man ser ham forbyde vold – og endog lovmæssig retsforfølgelse – for kun den ene parts vedkommende, mens der stedse ses gennem fingre med alle arter af overgreb og ulovligheder mod den katolske kirkes personer og ejendom, når kongen kort sagt inden for visse, af politiske hensyn dikterede grænser gør alt, hvad han kan, for at fremhjelpe lutheranerne på katolikkernes bekostning, er det visselig ikke tolerancepolitik, der er tale om. Odense-privilegiet af 1527 er et af mange vidnesbyrd om, at kong Frederiks kirkepolitik var luthersk – i så vid udstrækning, som de politiske forhold inden- og udenlands tillod det.⁷⁶

⁷⁵ Således betegnes kongen i Politikens Danmarks Historie 5. bd., 1963, s. 540; jfr. sst. s. 514, hvor der om kongens svar på rigsrådets første indstilling siges: »Så klart og tydeligt, som det var muligt, var kongens politik slået fast. Tolerancen var proklameret, kongen skulle og ville beskytte mod vold og uret, men han ville ikke være dommer over sjæle«. I Den danske Kirkes Historie III, 1965, s. 317 hedder det: »men 1527 var tolerancen en simpel nødvendighed, af uden- og indenrigspolitiske, af sociale og religiøse grunde«.

⁷⁶ Det er mit håb i en senere afhandling at kunne bringe begrundelsen for denne vurdering af Frederik Is kirkepolitik.

SUMMARY

The Royal Ordinance of 1527.

In 1536 the Catholic Church in Denmark was abolished by a coup d'état which was carried into effect by the young Lutheran king, Christian III. In the preceding decade there were, in fact, two different churches in this country: the old, rich, but rather worldly-minded Church of Rome, and a young, aggressive, and steadily growing Lutheran community. It is beyond doubt that King Frederik I (1523–1533) had a liking for the new creed, though it is impossible to establish what religion he himself professed. In those days supreme power was shared by the King and the *Rigsråd*, so that e. g. a bill would have to be approved by both parties to become law. In his coronation charter King Frederik had committed himself to protect the Church, and to punish Lutheran heretics with death and confiscation of property. Throughout the period from 1526, when the first Lutheran sermons were delivered in the kingdom, to 1536 there was a large Catholic majority in the *Rigsråd*. Obviously, the King therefore was compelled to be cautious when dealing with religious matters. Furthermore, the fact that the exiled king, Christian II, had converted into Lutheranism, must also have influenced the King's considerations with regard to church policy. He had to do his best to counter a propaganda offensive launched by his enemy, now appearing as an advocate of the new faith. The question which is examined in the present monograph is whether the Lutheran "preachers", most of whom were former priests or monks, obtained, as early as 1527, by Statute a right to preach the gospel publicly, to secede from the Church of Rome, and to marry. What was, in actual fact, the outcome of the negotiations between the King and the *Rigsråd* at the meeting, a so-called *Herredag*, at Odense, 1527?

In the course of time this subject has been submitted to examination by several historians. In 1802 (cf. note 3), before the era of modern historical criticism, the church historian, Bishop Frederik Münter, claimed that the *Herredag* resulted in the promulgation of an Act, which he called an edict of toleration, that became "the foundation on which the building of the Reformation was later erected". Münter's view, which prevailed unchallenged during the first half of the nineteenth century, was, however, sharply refuted by Professor C. Paludan-Müller in 1857 (cf. note 1). According to Münter, the King "finally" triumphed, surmounting the resistance of the Catholic majority in the *Rigsråd* against pro-Lutheran legislation. Paludan-Müller, however, pointed out the fact that Münter's account was based on rather poor sources, and showed that his predecessor had neither known nor used all the relevant documents that have come down to us. In the opinion of Paludan-Müller, the remains from the meeting in 1527 pointed to the recess of 20 August as the sole outcome of the *Herredag*. This document is, in fact, a contract between the spiritual and the temporal members of the *Rigsråd*. According to the provisions of this Act the tithe right and the jurisdiction of the Catholic clergy were confirmed, whereas henceforward the nobility and the King would receive all fines imposed on their subordinates by spiritual courts of law. The recess does not mention the Luthe-

rans with a single word. As, moreover, all narrative sources, with the exception of the so-called *Skibykrønike*, are silent as regards the alleged favours conferred on the Lutheran clergymen, the author arrived at the conclusion that the tradition must be wrong. This being so, he did not attach great importance to the meeting in 1527. He maintained that the safety of the Lutherans even after the *Herredag* depended exclusively on individual letters of protection issued by the King.

In all essentials the interpretation of this distinguished scholar remained undisputed for almost two generations. In 1927, however, the church historian, Professor J. Oskar Andersen, published a monograph (cf. note 2) in which Paludan-Müller's main arguments were rejected. Andersen pointed to the fact that the argumentation of his predecessor was primarily reasoning *e silentio*. He was, moreover, able to bring to light two additional sources that pointed towards the truth of the old tradition. Thus, including the *Skibykrønike*, Andersen could point to three independent observations, confirming, in his opinion, the theory of a pro-Lutheran legislation in 1527. In addition, he found that his reading was supported by a passage in the recess. Andersen took it for granted that the debate continued even after the issue of the recess (20 August), maintaining that the debate resulted in the passing of a bill, the so-called edict of toleration. Contrary to Paludan-Müller, he characterized the *Herredag* as epoch-making.

In the present paper the question about the judicial form of the privilege is examined. While it is beyond doubt that the Lutherans were granted a privilege in connection with the meeting in 1527 it is highly doubtful that this document had the form of a Statute. A close study of the relevant passage in the *Skibykrønike* shows that Andersen's interpretation does not prove correct: in his chronicle Poul Helgesen clearly blames the King for having issued certain letters, bestowing great favours on the heretics, notwithstanding his solemn pledges to protect the Church of Rome. The other two narrative sources indicate just as indisputably that the privilege was granted on the initiative of the King. A critical examination of the recess reveals, furthermore, that Andersen has misinterpreted a decisive passage in that document, in as much as an old legal term has been given a new, but unfounded meaning, thus supporting his theory. In fact, nothing suggests that a prolongation of the political debate really took place after 20 August.

This monograph concludes that the privilege was not an Act, but a Royal Ordinance. King Frederik went his own way, setting the existing legislation and his coregent, the *Rigsråd*, at defiance. The document itself has been lost, but from the evidence given by the three narrative sources and still extant documents it is possible to reconstruct the chief part of the privilege. The letter must have included the following four points: 1. Each bishop will be careful to institute pious, learned priests; 2. All who want to preach and are able to do so properly and cleanly from Holy Writ, may do it freely, everywhere in the kingdom; 3. Priests or monks who wish to secede from the Church of Rome, or to marry, are allowed to do so, on their own responsibility; 4. The King cannot and must not allow that people who preach devoutly and decently are assaulted.

Småstykker

EN HÅNDBOG FRA 1462 FOR STUDERENDE VED UNIVERSITETET I ROSTOCK

AF

JAN PINBORG

UNIVERSITETET i Rostock blev i det 15. og 16. århundrede besøgt af mange studerende fra de nordiske lande.¹ Vi ved endnu kun lidt om den åndelige indstilling, der prægede dette universitet. Vi ved ganske vist, at de fleste lærere ved universitetets grundlæggelse i 1419 kom fra Erfurt, og at der længe bestod intime forbindelser mellem disse to universiteter.² Men desværre hjælper denne oplysning os i sig selv ikke meget videre, da der heller ikke er foretaget mere end indledende undersøgelser af skrifter og personer med tilknytning til Erfurts universitet.³ Stort set har man indskrænket sig til at beskrive forholdene på de nordtyske universiteter ved at undersøge, hvorvidt de i deres statutter eller læseplaner bekendte sig til den realistiske, konservative »via antiqua« eller til den nominalistiske »via moderna«. Således skulle Erfurt have været knyttet til »via moderna« i modsætning til Köln, hvor »via antiqua« var fremherskende. I Leipzig, Greifswald og Rostock skulle endelig begge retninger have været repræsenteret.⁴

Imidlertid har det vist sig, at disse to »viae« ikke er så egnede som formler til at give os en meningsfyldt beskrivelse af det åndelige milieu ved de nordtyske universiteter. De to begreber er nemlig ikke fuldstæn-

¹ L. Daae: Matrikler over nordiske Studerende ved fremmede Universiteter, Christiania 1885; Ellen Jørgensen i Hist. Tidsskr. 8. rk. V og VI.

² E. Kleineidam: Universitas studii Erfordensis. Überblick über die Geschichte der Universität Erfurt im Mittelalter I, Erfurter Theologische Studien 14, Leipzig 1964, s. 86 ff.

³ Vigtigst er Kleineidam, anf. arb., s. 181 ff.

⁴ Franz Kardinal Ehrle: Der Sentenzenkommentar Peters von Candia, Franziskanische Studien, Beiheft 9, Münster 1925, s. 210 ff.

digt entydige og synes ikke overalt at dække de samme realiteter. Man har ofte været tilbøjelig til at identificere »via moderna« med William Ockhams radikale nominalisme og nye teologi. Denne identifikation svarer imidlertid kun i ganske enkelte tilfælde til virkeligheden. I Paris fordømtes en række ockhamistiske sætninger, skønt i hvert fald artist-fakultetet dør opfattede sig som »moderna«. I Heidelberg, hvis universitet inden for det tyske område rivaliserede kraftigt med Köln, docerede man nok en streng nominalistisk erkendelsesteori, men man kombinerede den med en teologi af traditionel observans, som man har beskrevet som »thomistisk«. ⁵

Ved de fire nordtyske universiteter, Erfurt, Greifswald, Leipzig og Rostock synes der i modsætning til Köln og Heidelberg ikke at have været tale om en egentlig strid mellem de to retninger. I hvert fald er der ikke tale om en opdeling på de to retninger inden for universiteternes organisation. Selv om man traditionelt har gjort Erfurt til »via moderna«s højborg, var der næppe principielle forskelle på lærerretningen ved disse fire universiteter. Det »moderne« blev her især opfattet som en metode: anvendelsen af de terministiske lærebøger i logik som tekstbøger ved artistfakultetets elementærundervisning – samt som et afgjort nej til universalismen, i det mindste i den outrerede form, den havde fået ved universitetet i Prag, hvor den oven i købet var led-saget af kætterske anskuelse (Jan Hus). »Via moderna« er her således snarere at opfatte som en garant for den dogmatiske ortodoksi end som en radikal ny teologi med reformatoriske indslag. (Her ses bort fra, at konciliebevægelsen fandt så stærk genklang ved de nordtyske universiteter. Det er en bevægelse, der ikke har indre sammenhæng med den ene eller den anden af de to retninger). ⁶ I virkeligheden er modsætningen mellem den ovenfor skitserede indstilling og indstillingen ved et universitet af den »gamle« retning som Köln ikke overvældende stor. Der kan inden for rammen være tale om modsætninger i interpretationen af erkendelsesteorien – hvor der i øvrigt også inden for de enkelte universiteter gjorde sig individuelle modsætninger gældende – men lærestoffet, Aristoteles-tolkningen og teologien, havde stort set et ensartet præg.

Det er karakteristisk, at man netop ved det »moderne« universitet i Erfurt lagde stor vægt på, at undervisningen sluttede sig så tæt som muligt til Aristoteles og de klassiske kommentatorer: Thomas Aquinas, Albertus Magnus og Aegidius Romanus. Sådan forventede i hvert fald grundlæggeren af Collegium Porta coeli, Amplonius, at hans alumner

⁵ Gerhard Ritter: Studien zur Spätscholastik. I: Marsilius von Inghen und die occamistische Schule in Deutschland. II: Via antiqua und via moderna auf den deutschen Universitäten des XV. Jahrhunderts, Sitzungsberichte der Heidelberger Akademie der Wissenschaften, Phil.-hist. Klasse, Heidelberg 1921–22.

⁶ Se f. eks. G. Ritter: Studien II, s. 131 f.

skulle studere. Det er i øvrigt værd at notere, at netop denne moderate, formidlende og traditionelle aristotelisme kommer til udtryk i det eneste større filosofiske værk fra det 15. århundrede, der er efterladt af en dansker, den senere ærkebisp Tue fra Viborgs metafysikkommentar fra 1438.⁷

Da vi kun har dette ene direkte vidnesbyrd om, hvad danske har lært ved de nordtyske universiteter i det 15. århundrede, kan der nok være grund til at forsøge en nøjere bestemmelse af den *undervisning*, de talrige danske studerende her har modtaget. Nordtyskland modtog jo langt den største del af de danske, der rejste udenlands for at få en universitetsuddannelse.⁸

Vi må især koncentrere os om undervisningen ved artistfakultetet. Af de mange hundrede danske immatrikulerede ved universitetet i Erfurt i tidsrummet 1420–1500 har kun 13⁹ taget afsluttende eksamen som magistre fra dette fakultet; og dog var denne grad forudsætning for at modtage en videregående uddannelse ved et af de højere fakulteter. Disse tal kan nok virke overraskende, og det er derfor værd at betone, at der ikke er tale om et for danske studerende specielt forhold: Gennemsnitligt tog kun 3–5 % af de immatrikulerede studerende magistergraden ved artistfakultetet og kun ca. 30 % den lavere baccalaureusgrad, der kunne opnås efter 1–2 års studier.¹⁰ Langt de fleste studerende har således kun haft berøring med artistfakultetet. (De fleste af ordenerne havde deres egne generalstudier, hvor der bl. a. ydedes undervisning svarende til uddannelsen ved artistfakulteterne. Studerende fra ordensstanden er således ikke medindbefattet i dette udsagn taget i streng forstand).

Der er grund til, at vi særlig skal interessere os for forholdene ved universitetet i Rostock, hvor endnu flere danske studerede. Herfra erhvervede også et noget større antal magistergraden ved artistfakultetet, nemlig 23.¹¹ Selv om kilderne her flyder noget sparsommere end for Erfurter universitetets vedkommende, er det også her muligt at vinde et almindeligt indtryk af undervisningens art og omfang.

Jeg har tidligere gjort opmærksom på et håndskrift fra Det kgl. Bibliotek i København, der indeholder forelæsninger holdt ved artistfakultetet i Rostock. Forfatteren, Nicolaus Theoderici fra Amsterdam, hylder

⁷ E. Kleineidam, *anf. arb.*, s. 181 ff. Om Tue, *sst.*, s. 187. Metafysikkommentaren er bevaret i et Erfurter håndskrift, 4° 436. Den vil forhåbentlig inden for en overskuelig fremtid blive udgivet i *Corpus philosophorum Danicorum Medii Aevi*.

⁸ Ellen Jørgensen, *anf. arb.*, og L. Daae, *anf. arb.*

⁹ Optalt efter Kleineidams liste over magistre fra artistfakultetet i Erfurt, der er et optryk af Erfurts dekanatsbog, *anf. arb.*, s. 358 ff. Jvf. appendix B.

¹⁰ Jvf. statistikken hos Kleineidam, *anf. arb.*, s. 218.

¹¹ Optalt efter A. Hofmeister: *Die Matrikel der Universität Rostock I*, Rostock 1889. Jvf. appendix A.

her en moderat nominalisme, under stærk indflydelse fra den franske nominalist, Johannes Buridanus.¹²

Flere og nøjagtigere oplysninger om studieforholdene i Rostock får vi af et håndskrift, der nu opbevares på universitetsbiblioteket i Kiel. Håndskriftet har tidligere tilhørt augustinerkorherrestiftet Bordesholm og er nu katalogiseret som Codex Ms. Bordesholm 118 fol. Det indeholder på 243 dobbeltsider en »håndbog« for studerende ved universitetet i Rostock. Værkets titulus angiver tydeligt dets karakter: »Incipiunt questiones metaphysice, phylosophie naturales (sic!) et loyce secundum dicta concordantium in via communi super omnes libros ordinate compilate, que in verbis sunt breves, sed in virtute prolixæ, quia puncta ultimata questionum non obmisi explicare causa brevitatis« (f. 1 ra).

Tekstens slutningsord fortæller os om dens forfatter og oprindelsesstedspunkt: »Finite sunt questiones iste anno domini m° cccc° lxii die 6ta mense julii in Rostock in collegio artistarum per me Johannem Meyer« (f. 243 vb). Johannes Meyer fra Lübeck optræder i Rostocker matriklen som baccalaureus receptus i 1458.¹³ Han blev magister ved artistfakultetet sammesteds i 1462.¹⁴ Skriftet kan altså opfattes som en frugt af hans eksamensrepetition.

Skrifter af samme »genre« kan også påvises andetsteds. Den nærmeste parallel stammer fra Erfurt. I et håndskrift, der nu opbevares i Göttingen,¹⁵ finder vi »Questiones metaphysice et philosophye naturalis et totius loyce compendiose compilate Erfordie civitate secundum dicta concordantium in via communi super omnes libros ordinatim . . .«.

Fra baccalaureatseksamen i Erfurt har vi et analogt eksempel: Erfurt 4° 241 indeholder »Puncta materiarum librorum quasi omnium, que pro baccalariatus gradu Erfordie leguntur et examinantur, scilicet secundum colleccionem magistri Herbordi de Lippia Erfordie promoti«. Skriftet indeholder questioner i tilknytning til de i Erfurt anvendte terministiske lærebøger i logik. Det er fristende at antage, at elementærundervisningen i Rostock har anvendt de samme eller tilsvarende lærebøger til undervisningen før baccalaureatet. I hvert fald forudsætter vor Rostocker tekst kendskab til sådanne traktater (tractatus anglicani, jvf. nf. s. 369, pkt. 6).

Interessant er understregningen af »via communis« både i Erfurter og Rostocker eksemplarets indledning til gennemgangen af forelæsningserne for de magisterstuderende. Det viser klart hen til en moderat,

¹² Jan Pinborg: Die Aristoteles-Quaestionen des magister Nicolaus von Amsterdam, *Classica et Mediaevalia* XXV, København 1964, s. 244–262.

¹³ Hofmeister, anf. arb., s. 117, 18 og s. 118.

¹⁴ Sst., s. 135, 6.

¹⁵ Göttingen, Universitätsbibliothek, Codex Luneburg. 63. Jvf. Verzeichnis der Handschriften im preussischen Staate, I Hannover, 2 Göttingen, 2, s. 523.

traditionel retning. »Via communis« defineres i Rostocker teksten ligefrem som »tracta ex dictis philosophi et commentatoris« (jvf. nf. s. 369, pkt. 3). Denne indstilling fremtræder også ved valget af de tekster, der er blevet gennemgået og kommenteret. Efter det ovenfor aftrykte »Explicit« følger i Kieler håndskriftet en indholdsoversigt, som jeg vil aftrykke her, da den muliggør et nøjagtigt overblik over de bøger, der benyttedes ved artistfakultetets undervisning, og samtidig i grove træk afspejler den betydning, man tillagde de enkelte skrifter og emner:

In hoc volumine continentur hii libri		
1	12 libri metaphysice	habent questiones 98
2	8 libri physicorum	99
3	4 libri de celo et mundo	28
4	duo libri de generatione et corruptione	21
5	4 libri metheorum	30
6	tres libri de anima	59
7	liber de sensu et sensatu	12
8	liber de memoria et reminiscencia	4
9	liber de sompno et vigilia	8
10	liber de morte et vita	2
11	liber de longitudine et brevitate vite	4
12	liber de inspiratione et respiratione	2
13	liber de differentia spiritus et anime ¹⁶	5
14	liber de ente et essentia ¹⁷	2
15	liber de probleumatibus	10
16	19 libri de animalibus	133
17	liber Porphyrii et predicamentorum	44
18	liber periarmenias	16
19	liber sex principiorum	7
20	duo libri priorum	21
21	duo libri posteriorum	28
22	octo libri topicorum	24
23	duo libri elencorum	16
	Summa questionum omnium	673

Ligesom tekststudvalget ikke afspejler nogen radikal nominalisme, vidner også konklusionerne i de enkelte quaestiones om en moderat og traditionel standpunkttagen. Som et karakteristisk træk fortjener det at nævnes, at den middelalderlige linguistiks centrale begreb »modi significandi« er genstand for drøftelse i en quaestio – interessant nok i sammenhæng med Aristoteles' peri hermeneias (f. 202 r) – ja, at deres

¹⁶ Pseudo-Aristoteles = Qosta ibn Luqa. Med undtagelse af dette og det følgende skrift samt nr. 19, ofte tilskrevet Gilbertus Porretanus, er alle opførte skrifter aristoteliske.

¹⁷ Der synes at være tale om Thomas Aquinas' skrift af dette navn. Dette var også grundlag for forelæsninger ved universitetet i Krakow. Jvf. W. Senko i *Mediaevalia philosophica Polonorum III*, Warszawa 1959, s. 7–17.

realeksistens antages. Denne antagelse var ellers et hovedemne i diskussionen mellem »via antiqua« og »via moderna«. ¹⁸

På baggrund af det hidtil sagte – selv om udtalelserne har måttet holdes i bred almindelighed – kan man således karakterisere den uddannelse, de danske studerende har modtaget ved de nordtyske universiteter, som en væsentlig traditionel Aristotelisme, udvidet med den nye terministiske logik – ikke nødvendigvis i nominalistisk interpretation – ved baccalaureatstudierne og med dele af den nye fysik, ¹⁹ som vel nu studeres ved alle universiteter uanset »retning«. Selv om også skarpere standpunkter har gjort sig gældende af og til, har det brede flertal af studenterne næppe stiftet indgående bekendtskab med radikale, »moderne« tankegange. Formlerne »via antiqua« og »via moderna« synes i denne sammenhæng snarere at tilsløre de virkelige forhold end at beskrive dem. Der er således ingen grund til at tro, at oprettelsen af Københavns Universitet i 1479 har betydet et brud med den hidtil gældende filosofiske og teologiske dannelsesstradition, selv om det nye danske universitet ligesom universitetet i Uppsala blev grundlagt med lærere fra Köln, der tilhørte »via antiqua«, mens størstedelen af de danske studerende tidligere var uddannet ved de såkaldte »moderne«, nordtyske universiteter.

Også med hensyn til studiemetoden giver Kieler håndskriftet ganske interessante oplysninger. Klart fremgår dette ved en analyse af de enkelte quaestioners opbygning. Johannes Meyger har selv leveret en sådan analyse, og dette afsnit ²⁰ skal her aftrykkes, så at vi hører tidens egen terminologi; hertil skal så tilføjes nogle få kommentarer.

Hic sunt, que in sequentibus utilia prenotanda:

Primo quod conclusiones, notabilia, distinctiones, et maxime rationes, et solutiones, quas semel signavi, sepius habent locum, quia eedem rationes, que probant conclusiones positas in aliqua questione ante distinctionem conclusionum arguunt ad utramque partem eiusdem questionis; ²¹

secundo quia ratio probans aliquod de uno probat idem de omni, sicut probans ens esse subiectum metaphysice probat idem de subiectis aliorum librorum;
3° quia omnes conclusiones, que tractant de una materia, probantur eisdem

¹⁸ Også fra det »moderne« universitet i Erfurt har vi adskillige vidnesbyrd om forelæsninger over »modi significandi«. Derimod hørte de ikke med til god tone i Heidelberg, hvor modsætningerne var skarpere og institutionelt forankrede. Jvf. Jan Pinborg: *Die Entwicklung der Sprachtheorie im Mittelalter*, København 1967.

¹⁹ Jvf. således indholdet af det ovenfor omtalte håndskrift fra Rostock nu i København (note 12): Både Nicolaus fra Amsterdams fysikkommentar og adskillige småskrifter (bl. a. Jacobus de Sancto Martinus *De latitudinibus formarum*) er vidnesbyrd om den nye fysik.

²⁰ f. l ra straks efter den ovenfor anførte titulus.

²¹ Transskriptionen vanskeliggøres ved, at Johannes Meyger bruger samme forkortelse for 'questio' og for 'conclusio'. Teksten her forekommer noget gådefuld.

rationibus et improbantur ipsis negative sumptis, quia una sequitur ex alia et probant se mutuo. Et ideo oportet, ut in talibus opinio teneatur, sicut ponens analogum habet ponere, quod non habeat proprium individuum et e converso, quia unum sequitur ad aliud.

2° sciendum, quod de rationibus tantum signavi media cum probationibus premissarum, quia ex medio leviter completur ratio, et quia ut plurimum rationes hic incomplete posite possunt deduci ex dictis declaratis positis in ipsarum solutionibus.

3° sciendum, quod conclusiones hic posite quasi omnes possunt allegari ex libris Aristotelis, super quas sunt conformiter disputate, quia via communis principaliter trahitur ex dictis philosophi et commentatoris.

4° nota, quod declarationes et notabilia in questionibus adducenda non obmissa simpliciter, sed ad minus adduxi per modum rationum arguendo per divisionem.²²

5° nota, questiones non sunt hic posite per 'utrum' et quesitive, sed tantum responsive, eo quod ex responsione ad unamquamque questionem leviter potest elici titulus eius sive 'utrum', et ideo proprius nominantur responsiones quam questiones.

6° nota, quod (f. 1 rb) in loyca veteri et nova semper ultima ratio loyca cuiuslibet questionis est sumpta ex quatuor tractatibus anglicanis secundum ordinem vel ex libris philosophi.²³

7° et ultimo sciendum: quotiescumque magna littera ponitur, semper incipit questio nova, et ponitur tali ordine: primo stant conclusiones tenende una cum rationibus suis appropriatis. In secundo articulo declaratur modus ponendi questionum. In tertio ponuntur motiva opinionum et omnes rationes in contrarium cuiuslibet rationi, immediate suam solutionem causa brevitatis annexando.²⁴

²² Meningen er vist, at distinktionerne, der ofte blev givet i form af »notabilia«, her er indført i argumenterne, der således får disjunktiv form: Hvis A skal opfattes som B, følger . . . ; hvis A derimod skal opfattes som C, følger . . .

²³ Logica vetus: De først kendte af Aristoteles' logiske skrifter, i fortegnelsen ovenfor skrifterne 17–18 (og 19), der alle beskæftiger sig med begrebslogik. Logica nova: De først i løbet af det 12. århundrede oversatte logiske skrifter af Aristoteles, skrifterne 20–23, der alle beskæftiger sig med syllogistikken. Tractatus anglicani: De terministiske, logiske lærebøger. Et påfaldende stort antal af disse havde engelske forfattere (f. eks. Walter Burleigh, William Heytesbury, Thomas Maulfeld, Richard af Chilmington og mange andre). Der mangler endnu en nøje analyse og sortering af disse tekster: Det er endnu ikke muligt at sige, hvilke af disse forfattere der tolkede logikken nominalistisk, og hvilke realistisk.

²⁴ Den oprindelige quaestionsform var: 1. positio questionis, argumenter pro et contra; 2. solutio, problemløsning; 3. svar til modargumenterne. I det 14. og 15. århundrede forskydes denne inddeling lidt; quaestionerne bliver længere og struktureres for tydelighedens skyld i tre »artikler«: 1. positio questionis, argumenter pro et contra; 2. modus ponendi, den personlige stillingtagen i form af conclusioner og correlarier; 3. diskussion af andre opfattelser og deres begrundelser (motiva) samt gendrivelse af modargumenterne. Det er denne sene inddeling, der genspejles i modificeret form under pkt. 7.

Disse 7 punkter giver et karakteristisk billede af undervisningsformen. Den største rolle spillede stadig den overleverede quaestions- eller disputationsform. I forbindelse med hver tekst rejste man en række spørgsmål, quaestiones, i hvis antal og rækkefølge man kun gjorde få variationer. Samtidige kommentarer er i reglen så godt som identiske på dette punkt. Hver sådan quaestion havde yderligere sine traditionelle argumenter pro et contra. Formen er knap længere udtryk for en virkelig disputation, men er stivnet i en fast topik, hvor hvert rejst spørgsmål fremkaldte de samme forudsigelige argumenter. Disse var for en stor del hentet fra litteraturen, d.v.s. fra tidligere kommentarer og diskussioner. Tidligere redigerede »øvelser« fungerede således som materiale-samlinger for de studerende, der skulle deltage i en disputation. Derved blev de fejl, der vel altid havde ligget implicit i den middelalderlige disputationsmetode, stærkt understreget. Den middelalderlige topik blev historisk bestemt, i stedet for sagligt bestemt.²⁵ Som anført af Ludger Oeing-Hanhoff i en skarpsindig kritik af middelalderens »metafysiske metode«,²⁶ kom de enkelte argumenter derfor strengt taget til at mangle bevismagt. Der var nemlig ikke, som man ofte kan forledes til at tro, tale om en deduktiv metode, der af første evidente principper afledte al senere erkendelse, men der var tale om, at man som udgangspunkt for sine argumenter valgte mere eller mindre tilfældige sætninger, der af historiske grunde forekom uantastelige. Derved får den middelalderlige tænkning det formalistiske og autoritets-afhængige præg, som ofte med rette er blevet dadlet. Derfor må man dog ikke overse det positive aspekt i denne uddannelsesform: evnen til at analysere argumenter og deres begrænsning; den nøjagtige sproglige og logiske analyse af det sagte; den suveræne beherskelse af den formelle logik, der f. eks. klart fremgår af de »forkortelser« i argumentationen, Johannes Meyger kan tillade sig uden at hæmme den middelalderlige læsers forståelse (jvf. pkt. 2 i teksten ovf.). Endelig må man ikke glemme, at man ikke beskriver en uddannelse blot ved at skildre eksamenskravene og mere eller mindre middelmådige studenters forsøg på at honorere disse. Foruden disputationerne og Aristotelesstudiet gjorde også andre strømninger sig gældende på universiteterne. I Erfurt eksisterede der for eksempel en nok så stærk humanistisk og bibelteologisk bevægelse. Denne har sikkert også haft udløbere til Rostock, selv om det endnu ikke er lykkedes at spore håndgribelige nedslag heraf. Studiet af det senmiddelalderlige åndsliv står endnu kun ved sin begyndelse; mange grundige kildeundersøgelser er endnu nødvendige, før der kan gives præcisere og bedre underbyggede domme.

²⁵ Et eksempel på, hvorledes en bestemt historisk diskussion indgår i en genres traditionelle topik, har jeg analyseret i *Die Erfurter Tradition im Sprachdenken des Mittelalters, Miscellanea Mediaevalia V*, Berlin 1967.

²⁶ L. Oeing-Hanhoff: *Die Methoden der Metaphysik im Mittelalter, Miscellanea Mediaevalia II*, Berlin 1963, s. 71 ff.

APPENDIX A

Danskere med magistereksamen fra artistfakultetet i Rostock i det 15. århundrede.²⁷

	Imm.	Bacc.	Mag.
Helgo Petri de Halmstad	1444 (71,128)	receptus fra Leipzig (71)	1445 (75,4)
Acho Pauli de Lundis	1443 (66,257)	1444 (73,4)	1447 (85,5)
Laurentius Johannis de Vibergia	1451 (93,66)	1453 (97,4)	1456 (108,5)
Petrus Halmestadis			1461 (128,10)
Johannes Urne de Feonia	1458 (118,72)	1460 (124,26)	1462 (135,2)
Detleuus Rantzow de Holsatia .	1458 (120,41)	1462 (135,3)	1466 (146,1)
Johannes Jacobi de Arusia	1462 (133,82)	1464 (142,9)	1468 (155,4)
Marquartus Preen de Holsatia .	1462 (131,6)	1464 (140,20)	1468 (155,6)
Ketillus Krabbe de Wibergia . .	1465 (143,30)	1466 (149,12)	1469 (164,4)
Christiernus Petri de Wibergia .	1466 (147,48)	1467 (153,21)	1469 (164,6)
Nicolaus Starke de Haderslewe	1467 (152,65)	1468 (160,6)	1470 (168,3)
(?) Jacobus Martini de Selandia (?)	1463 (137,66)	1466 (146,11)	1470 (168,6)
(?) Kanutus Johannis de Hauenis (?)	1468 (157,117)	1469 (164,33)	1473 (180,10)
Johannes Krabbe	1474 (188,1)	1476 (196,7)	1477 (207,7)
(?) Bartoldus Andree de Boghenes (?)	1475 (192,55)	1476 (200,25)	1478 (211,6)
Hartwicus Thoen de Iucia	1480 (217,14)	1481 (226,13)	1483 (236,8)
Magnus Paysen de Flensborch .	1480 (218,51)	1482 (229,12)	1484 (240,7)
(Nicolaus Cristierni) ²⁸	mag. promotus, København før receptus i Rostock (240)		1484, dette år
Petrus Nicolai de Arusia	1478 (208,35)	1479 (214,9)	1485 (244,5)
Petrus Andree (de Vibergia?) .	1486 (245,15?)	receptus 1485 (242), fra Greifswald.	1486 (247,6)
Lago Urne de Othonia	1491 (258,90)		1491 (260,3)
Nicolaus Aleuelt de Holsatia . .	1489 (253,46)	1492 (265,1)	1494 (276,2)
Nicolaus Nicolai de Alburgia . .	1493 (267,76)	1493 (268,18)	1495 (279,2)
	eller:	1495 (276,5)	1496 (284,2)
Boecius Hoen (Hanne) de Eyderstede	1492 (263,133)	1495 (279,1)	1497 (288,4)

²⁷ I parentes er anført side og nummer hos Hofmeister. Udskillelsen af danske magistre vanskeliggøres ved, at eksamensfortegnelsen ikke har nationalitetsangivelser; disse må søges i immatrikulationslisten. Ovenstående liste tør derfor ikke gøre krav på at være fuldstændig.

²⁸ Formodentlig identisk med Nicolaus Christierni de Jutzia, baccalaureus fra Rostock 1478 (207,17). Hans immatrikulationsår dér er 1476 (199,157).

APPENDIX B

*Danskere med magistereksamen fra artistfakultetet i Erfurt i det 15. århundrede.*²⁹

	Imm.	Mag.
Kanutus Michaelis de Arusia ³⁰	1424 (129 b, 38/39)	1425 (123)
Johannes Ibari de Arusia	1424 (129 b,40)	1428 (150)
Thuo Nicolai de Vibergia ³¹	1426 (135 b,34)	1428 (160)
Johannes de Roskildia	1426 (135 b,36)	1430 (173)
Eckhardus Roding de Sleswig	1440 (179 a,38)	1445 (282)
Laurentius Petri de Roskildia	1441 (186 b,16)	1446 (310)
Casperus Henrici de Ottonia	1444 (199 a,24)	1447 (319)
Johannes Petri de Haffnis	1442 (190 a,29)	1449 (359)
Laurentius Johannis de Dacia ³²	?	1459 (454)
Andreas de Vibergia ³³	?	1466 (521)
Clemens Olavi de Roskildia	1462 (291 b,18)	1468 (563)
Nycolaus Andree de Rispis	1459 (278 b,31)	1469 (579)
Ericus Nycolai de Vibergia ³⁴	1465 (307 a,31)	1470 (590)

²⁹ Af dekanatsbogen er kun listen over magistre udgivet af E. Kleineidam, anf. arb., s. 358–398. Jeg har derfor ikke kunnet opgive årstal for baccalaureus-eksamen. Efter immatrikulationsåret opgives side og nummer i Weissenborn & Hermann: Acten der Erfurter Universität, Geschichtsquellen der Provinz Sachsen und angrenzender Gebiete VIII, Halle 1881 ff. Efter magisteråret anføres nummeret i Kleineidams liste.

³⁰ 1421 imm. Rostock, 1422 bacc. sst. 1434 rektor for Erfurts universitet. 1436 doctor utriusque iuris i Erfurt. 1460–77 biskop af Viborg (Kleineidam, s. 313).

³¹ 1439 dr. theol. i Erfurt. Samme år rektor for universitetet. 1443–72 ærkebiskop af Lund (Kleineidam, s. 285).

³² Måske identisk med presbyter Laurencius Becker de Alburgia, imm. Erfurt 1455 (249 a,32).

³³ Har formodentlig senere studeret jura, dog vist uden at tage nogen grad. Håndskriftet Erfurt Fol. 185 med juridisk indhold er af Andreas testamenteret til lærerne ved Porta Coeli kollegiet.

³⁴ Archidiaconus eccl. Vibergensis eciam canonicus Ripensis. Bacc. iur. can. før 1472. Dette år rektor for Erfurts universitet (Weissenborn, s. 348).

ZUSAMMENFASSUNG

*Ein Handbuch für Studierende an der Universität Rostock
aus dem Jahre 1462.*

Im XV. Jahrhundert zogen die meisten nordischen Studenten, die im Ausland eine höhere Ausbildung suchten, nach den neugegründeten norddeutschen Universitäten: Leipzig, Erfurt, Rostock und Greifswald. Wenn wir deshalb die wissenschaftlichen und weltanschaulichen Voraussetzungen des skandinavischen Geisteslebens im Mittelalter besser kennen lernen wollen, ist es unumgänglich, die geistige Haltung dieser Universitäten zu erforschen. Besonders wichtig erscheint dabei die Erforschung des Unterrichts an den Artistenfakultäten; denn von den vielen hundert skandinavischen Studenten z.B., die im XV. Jahrhundert an der Universität Erfurt immatrikuliert wurden, haben nur 13 die Magisterwürde an der Artistenfakultät erworben (vgl. Appendix B), während die Zahl für Rostock ein wenig höher liegt: hier sind 23 Dänen als *magistri artium* promoviert worden (vgl. Appendix A). Und doch war dieses Examen notwendige Voraussetzung für weitere Studien an den höheren Fakultäten. Die meisten Studenten traten also nur mit der Artistenfakultät in engere Beziehung. Die vorliegende Abhandlung will auf eine neue Quelle unseres Wissens über die Artistenfakultät zu Rostock hinweisen.

Wir wissen nur wenig über die geistige Einstellung dieser Universität. Zwar steht es fest, dass ihre ersten Professoren aus Erfurt kamen, und dass lange innige Beziehungen zwischen diesen beiden Universitäten bestanden. Wir wissen aber auf der anderen Seite nur wenig mehr über die geistige Einstellung der Erfurter Universität. Einen wertvollen Überblick hat jedoch vor kurzem Professor Erich Kleineidam gegeben. Aus seiner Untersuchung geht hervor, dass die Beschreibung des Universitätsunterrichts durch das Begriffspaar »*via antiqua*« und »*via moderna*« zu vage ist, um den Tatsachen gerecht zu werden. Obwohl Erfurt als Hochburg der »*via moderna*« gilt, zeigte sich, dass das »Moderne« nicht so sehr in einem Anschluss an die radikalen Lehren Ockhams bestand, als vielmehr in einer entschiedenen Verneinung des Universalienrealismus im platonischen Sinne, der wegen der ketzerischen Folgerungen Wiclifs und des Johannes Hus verdächtig geworden war; mit dieser Einstellung liessen sich aber die klassischen Lehren eines Thomas von Aquin oder eines Duns Scotus sehr gut vereinen. Es scheint, dass ein gemässigter, die Gegensätze vermittelnder Aristotelismus sehr verbreitet war und als »*via communis*« angesehen wurde; ein solcher wurde auch von Amplonius für sein Kollegiatstift in Erfurt vorgesehen. Es verdient in diesem Zusammenhang Beachtung, dass eben diese geistige Einstellung die einzige grössere philosophische Schrift kennzeichnet, die aus dem XV. Jahrhundert von einem dänischen Gelehrten überliefert ist, den Metaphysikkommentar des späteren Erzbischofes von Lund, Thuo de Vibergia (Hs.: Erfurt, 4° 436).

Ähnliches darf wohl auch für Rostock vermutet werden. Der wohl bis jetzt am besten bekannte Professor der Rostocker Universität, Nicolaus Theoderici von Amsterdam, vertritt einen gemässigten Nominalismus, der stark von Buridanus beeinflusst ist.

Etwas genauere Auskünfte über die Studien an der Artistenfakultät zu Rostock gibt nun die Handschrift der Universitätsbibliothek Kiel, Ms. Bordesholm 118 fol., aus dem ehemaligen Augustinerchorherrenstift Bordesholm in Holstein. Die Handschrift enthält auf 243 Folien »*Questiones metaphysice, philosophie naturalis et loyce secundum dicta concordantium in via communi super omnes libros ordinate compilate, que in verbis sunt breves, sed in virtute prolixæ, quia puncta ultimata questionum non obmisi explicare causa brevitatis*«. Sie enthält also die wichtigsten Fragen aus der Examensliteratur, die für die Erwerbung der Magisterwürde an der Artistenfakultät notwendig war. Die Handschrift wurde 1462 von Magister Johannes Meyer in Rostock geschrieben, der im selben Jahre dort magister artium wurde. Ein ganz paralleler Text, der die Verhältnisse in Erfurt berücksichtigt, liegt in der Handschrift der Göttinger Universitätsbibliothek, cod. Luneburg. 63 vor.

Zu beachten ist die Hervorhebung der »*via communis*«. Johannes Meyer vertritt einen gemässigten, traditionellen Aristotelismus. Das geht aus den kommentierten Texten klar hervor (oben S. 368f.). Auch die »*conclusiones*« der einzelnen Quaestionen zeugen von dieser Geisteshaltung. So werden z.B. die *modi significandi* in einer eigenen Quaestion erörtert und ihre Realexistenz im offenen Gegensatz zum Nominalismus angenommen.

Aus diesem Text darf man vielleicht schliessen, dass die meisten Studenten, auch an den »modernen« Universitäten Rostocks und Erfurts in einem gemässigten Aristotelismus erzogen wurden. Die Gründung der Universität Kopenhagen in 1479 hat kaum einen Bruch in der philosophischen und theologischen Bildungstradition Dänemarks bedeutet, obwohl diese Gründung durch Lehrer der Universität Köln bestritten wurde, die sich entschieden zur »*via antiqua*« bekannten, während die dänischen Studenten früher meistens an den »modernen« Universitäten Norddeutschlands erzogen wurden.

PEDER VINSTRUPS
TALE VED CHRISTIAN 4.s KRONING
ET TEOKRATISK INDLÆG

AF

FREDE P. JENSEN

OM CHRISTIAN 4.s kroning den 29. aug. 1596 og festlighederne før og efter er vi vel underrettet.¹ Allerede samme år udkom beskrivelser af begivenheden, og århundredet ud fremkom nye beretninger om denne særprægede tildragelse, der så fuldstændigt havde sat København på den anden ende. Aldrig så denne by så mange fremmede, aldrig sådanne fyrværkerier, ridderspil og optog. Meget var vel plat og vulgært, som f. ex. når kongen klædte sig ud som pave, omgivet af munke og kurtisaner, men det kan ikke nægtes, at begivenhederne som helhed kastede en sjælden glans over den nye konge, der hele tiden havde været begivenhedernes midtpunkt. Sammenholdt med Frederik 2.s beskedne kroningshøjtidelighed var dette noget nyt. Eller med Fridericias ord: »Der lå i dem (festlighederne) en forherligelse af kongedømmet, egnet til at tiltrække sig opmærksomhed. De varslede om en tid, hvor Kronens bærer ville gøre sig til midtpunkt for hele det offentlige liv, gøre det i kraft af sin ungdom, sin friskhed, sin lyst til det ny«.²

Trods al den ydre larm var dog kroningen i Frue Kirke den 29.

¹ På vers og prosa, på dansk, tysk og latin udkom en lang række beskrivelser af begivenhederne; flere må nu anses for tabte. Hovedkilden er: Augustus Erich: *Aussfürliche und Warhaffte Beschreibung Des Durchlauchtigsten, Grosmechtigen und Hochgebornen Fürsten und Herrn, Herrn Christians des Vierden dieses Namens . . . Krönung*, Kbh. 1597. Dansk udgave 1598 ved Andr. Bened. Dallin. Andre primære kilder eller kilder med primært indslag er: Chr. Hunnius: *Relatio oder Warhafftiger und eigentlicher Bericht . . . , Hamburg 1596. – Was bey der Cronung des Fürsten Christiani des IIII. Königs in Dennemarck newlich zu Koppenhagen vom 20. Aug. bis auff den 14. Sept. 1596 fürgelauffen* (Anonym). – *Kurtzer Discurs, was Feyrlichkeit und Geprenge zu Copenhagen den Monat Aug. dieses 96 Jahrs, bey Inauguration und Krönung des Fürsten Christian des Vierdten zu Dennemarch . . .* (Anonym). – Håndskriftet Ny kgl. Samling 988. – Håndskriftet Ny kgl. Samling 988 b. Skrevet af Christian Ebbesson med »egen hånd«; synes at være en kortfattet instruktion beregnet for en af deltagerne i kroningshøjtidelighederne. – Som secundære kilder må følgende håndskrifter betragtes: Håndskriftet Gl. kgl. Samling 2601. Ordlyden i dette håndskrift er identisk med A. B. Dallins kroningsbeskrivelse. – Håndskriftet Ny kgl. Samling 987. Det meget svært læselige håndskrift består af uddrag, med verbal overensstemmelse, fra August Erichs kroningsbeskrivelse.

² Danmarks Riges Historie, bind IV, s. 75 f.

august det centrale i festlighederne. Her blev kongen salvet og her modtog han regalerne, som en officiel overdragelse af det embede, han allerede havde tiltrådt. Allerede tidligt var historikere inde på, at Christian 4.s kroningsceremoni syntes at betegne en stramning af rigsrådets magt, idet man pegede på rigsrådernes deltagelse i ceremoniellet samt oplæsningen af håndfæstningen i kirken. Dette synspunkt er rigtigt, men må sammenholdes med et andet synspunkt, fremsat af Knud Fabricius. Fabricius rettede som den første opmærksomheden mod de indledende bispetaler ved kongekroningerne før 1660, og han iagttog i disse taler »en modsat løbende udviklingslinje, en stadigt voksende følelse af monarkens betydning«, kulminerende i talen ved Frederik 3.s kroning 1648, hvor biskop Jesper Brochmand kaldte kongerne guder, og talte om »den ubegrænsede magt«, som Gud ville dele med dem.³ Denne teokratiske opfattelse skulle, ifølge Fabricius, være genoplivet på dansk grund af Jesper Brochmand og første gang klart udtrykt i hans store værk »Systema universæ theologiæ« fra 1633.⁴ Æren herfor bør dog ikke tildeles Jesper Brochmand. Nærværende studie vil vise, at Sjællands biskop Peder Vinstrup klart udtrykte den teokratiske tanke allerede ved Christian 4.s kroning, og det i langt stærkere vendinger end Jesper Brochmand nogensinde anvendte.

Vi læser om Peder Vinstrups indledende tale ved Christian 4.s kroning i hovedkilden, August Erichs kroningsbeskrivelse: »... und beginnete der Ordinator eine schöne Lateinische Oration, in welcher ehr die vrsachen diese versammlung andeutete, Vermahnete auch alle anwesende zu fleissiger dancksagung zu Gott... Lerete auch ferner, welcher gestalt Reich vnd Regiment allein durch Gottes mechtigen beystand vnd Segen erhalten würden. Und dan letztlich, wie sich ein König vnd Herr in seinem Regiment bezeigen sollte...«.⁵ I den lidt ændrede danske udgave af kroningsbeskrivelsen ved A. B. Dallin, kongens hofpræst, optræder samme referat, men nu yderligere strammet. Talens hovedpunkter fremtræder nu klart: 1. Om årsagerne til denne forsamling og opfordring om bøn til Gud. 2. Om rigers og regimenters oprettholdelse ved Guds bistand. 3. Hvorledes en konge bør virke.

Ud af disse korte referater kan vi nok læse en teokratisk⁶ opfattelse,

³ Knud Fabricius: Kongeloven, 1920, s. 99 f.

⁴ Sst. s. 92.

⁵ August Erich: Aussförlliche und Warhaffte Beschreibung... g II.

⁶ Termen teokrati bruges i tilslutning til den af Carl-E. Normann anvendte definition i »Prästskapet och det Karolinska Enväldet«, Lund 1948, s. 12: »teokrati eller gudsvälde säges råda i en stat, när den högste maktägaren härleder sin myndighet omedelbart av Gud... Adjektivet teokratisk brukas vanligtvis i något vidare mening, så att man brukar säga, att synen är mer eller mindre teokratisk, allteftersom synpunkten, att överheten är av Gud och har sin makt av Gud, blir starkare eller svagare framhävd«. Iøvrigt må der skelnes klart mellem den i alle kristne lande udbredte

men udtrykkene er dog for vage til, at vi kan bygge noget på dem. Imidlertid eksisterer Peder Vinstrups tale in extenso i en afskrift fra 18. årh. Talen er blot overleveret os under en anden persons navn og har derfor indtil nu ikke været indsat i den rette historiske sammenhæng. Dette forhold må først belyses lidt nøjere.

I Ny kgl. Samling på Det kgl. Bibliotek findes under nr. 988 en afskrift af en stor latinsk tale (15 blade) fra Christian 4.s kroning. Talens afskriver, der af H. F. Rørdam⁷ blev identificeret som Jacob Langebek (1710–75), har på bagsiden af talens omslag skrevet: Geo. Dibvadii Orat. in Coronatione C qti. MS. Afskriveren har altså tillagt den daværende universitetsrektor Dr. Jørgen Dybvad⁸ talen.

H. F. Rørdam, der grundigst har behandlet Dybvadernes historie,⁹ siger forsigtigt om denne tale: »Universitetets rektor, Dr. Jørgen Dybvad, synes også at have spillet en rolle ved kroningen, i alfald haves endnu i håndskrift en lang latinsk tale, der tillægges ham, og som efter indholdet at dømme må være holdt eller dog bestemt til at holdes på kroningsdagen«. Senere tilføjer H. F. Rørdam, at talen »må . . . antages at være gået forud for biskoppens tale og selve kroningsakten«. ¹⁰ Efter H. F. Rørdam er disse synspunkter, som positive historiske kendsgerninger, gået ind i den historiske litteratur.¹¹

Imidlertid har talen ikke hidtil været genstand for nøjere granskning, dens særprægede indhold tiltrods. H. F. Rørdam fastslog, at det ikke er nogen akademisk tale, men heftede sig ellers mest ved den frimodige beskrivelse og fordømmelse af uduelige regenter.¹² Det er dog muligt, ud fra talen selv, at fastslå dens placering og funktion i kroningsceremoniellet.

Allerede af talens indledning fremgår det, at den holdes i en kirke: »Quocirca nos qui . . . hodierna die in hac æde sacra convenimus«. ¹³ Endvidere synes taleren at skulle spille en fremtrædende rolle ved

teokratiske lære om øvrigheden, og mere specielt den teokratiske kongelære, der sædvanligvis indebar en politisk stillingtagen til fordel for kongemagten.

⁷ H. F. Rørdam: *Kjøbenhavns Universitets Historie*, bind III, 1877, s. 87. Håndskriften er imidlertid ikke Jacob Langebeks. I *Håndskriftsamlingens alfabetiske katalog* står talen opført som: Afskrift rimeligvis for Langebek.

⁸ Jørgen Dybvad var professor i teologi fra 1589 og blev 1596 universitetsrektor. Omend en dygtig og lærd teolog er han mest blevet kendt for sit stride sind. Han lagde sig således ud med Sjællands biskop Peder Vinstrup og flere af sine kolleger og blev afsat 1607 efter at være kommet med forskellige stiklerier mod adelen og øvrigheden. 1612 døde han i elendighed.

⁹ *Danske Magazin*, 4. række II, s. 105–144, 211–264, og 4. række V, s. 40–53.

¹⁰ H. F. Rørdam: *Kjøb. Univ. Historie*, bind III, s. 87.

¹¹ Bjørn Kornerup: *Biskop Hans Poulsen Resen*, 1928, s. 145; Erik Arup: *Danmarks Historie*, bind II, 1932, s. 649.

¹² H. F. Rørdam: *Kjøb. Univ. Historie*, bind III, s. 87 f.

¹³ Ny kgl. Samling nr. 988, s. 1 recto; jvf. nedenstående aftryk.

kroningsceremonien: »aut etiam ea, quæ ad solemnem hunc Regiæ coronationis actum presenti loco et tempore perficiendæ spectare videntur, digne exequi valeam«. ¹⁴ Af talens fortsættelse fremgår det, at taleren foruden denne latinske tale umiddelbart herefter skal holde endnu en tale, denne dog på dansk: ». . . ut me, primum sermone latino, mox Patrio, dicentem benigne audiant«. ¹⁵ Endelig forstår man af talens slutning, at taleren kort efter skal overdrage kongen sværdet: ». . . et gladio, quem ego T. Majestati mox Dei loco traditurus sum, utaris . . .«. ¹⁶

Ud fra vort kendskab til ceremoniellet ved de danske kongekroninger efter 1536¹⁷ er det åbenbart, at kun een person kan dække de ovenomtalte funktioner, hvor navnlig overdragelsen af sværdet er afgørende: den ordinerende biskop, i 1596 Sjællands biskop Peder Vinstrup.¹⁸ Efter de bevarede kilder at dømme havde Jørgen Dybvad ingen funktion at udfylde ved kroningsceremonien. Ved en misforståelse – om årsagerne til hvilken der kun kan gættes – er Peder Vinstrups kroningstale imidlertid blevet tillagt ham.

I sin omtale af talen heftede H. F. Rørdam sig som allerede nævnt mest ved den stærke fordømmelse af uduelige regenter, der finder sted i talen, og Rørdam, ligesom senere Erik Arup, så heri en påfaldende frihed. En yderligere gennemgang af talen foretog han dog ikke, hvorfor det vil være naturligt her at fremdrage talens hovedpunkter.

Efter en panegyriske indledning, hvori Peder Vinstrup taler om den umådelige velgerning, som denne kroning er, og om Herrens beskyttelse af disse riger i Christian 4.s mindreårighed, går taleren over til at tale om rigers og herredømmers tilstand og om deres bevarelse midt i alle omskiftelser. Han betoner stærkt, at han helst ville have tiet om så høje emner, men såvel den høje øvrighed som den hellige skrift har påbudt ham at tale.

Biskop Vinstrup begynder med datidens sædvanlige udgangspunkt for politiske betragtninger, Nebukadnezars drøm, og fremmaner på denne baggrund et trøstesløst billede af de politiske tilstande: Riger tilintetgøres, fyrsteslægter rykkes op med rode, Tyrken hærger med ild og sværd, og rundt omkring vælter pøbelen rettens skranker.

¹⁴ Ny kgl. Samling nr. 988, s. 3 verso.

¹⁵ Sst. s. 4 recto.

¹⁶ Sst. s. 15 recto.

¹⁷ Arthur G. Hassø: Kong Kristian III's og Dronning Dorotheas kroning den 12. August 1537, Kirkehistoriske Samlinger, 6. række II, s. 287–377; Frederik 2.s Kronings- og Salvingsakt 20/8 1559, Danske Samlinger IV, s. 143–161.

¹⁸ Peder Jensen Vinstrup (1549–1614) blev 1588 biskop i Århus og 1591 kaldet til biskop over Sjællands Stift. Han kronede Christian 4. 1596. Bedst kendt er han dog, fordi han 1606, efter kongelig befaling, udelod djævlbesværgelsen ved prinsesse Elisabeths dåb. I begge biografiske leksika beskrives han som en lidet betydelig mand (biografier ved H. F. Rørdam og Bjørn Kornerup).

Peder Vinstrup må i den forbindelse også indrømme, at de lærde strides om, hvorvidt rigerne er af Gud eller blot opretholdes ved menneskelige våben; således lægger nogle vægt på dygtighed, energi eller krigerisk talent, andre på succession eller arv. Så anonyme disse ord end er, så møder vi i dem en genklang af den europæiske debat om den politiske etik og den fyrstelige arveret, hvor de fleste, ifølge biskop Vinstrups opfattelse, synes at forkaste den guddommelige indflydelse på jordiske forhold. Selv er han dog ikke i tvivl: Han ser i det politiske hierarki (*ordo politicus*) Guds bestemmelse og værk, og i analogi med himmellegemernes lovbestemte stillinger og bevægelser opfatter Peder Vinstrup alle omskiftelser i den politiske verden som udtryk for den guddommelige retfærdighed og vilje. Dette lovmæssighedens princip udstrækker naturligt også til menneskene, som Gud ønskede skulle styres ved »lovenes stemmer«. Og her får kongemagten sin guddommelige funktion: »Og for at lovenes stemme ikke skulle være en tom lyd satte Gud, som vogtere og udøvere af hans retfærdighed og vilje, gudfrygtige, velgørende og heltedige konger, fyrster og regenter (*gubernatores*), som han indgyder gode råd; han væbner deres højre hånd med en enestående myndighed, lykke, visdom og styrke: han pryder dem med sejre og magt, skænker dem held og fremgang, gunstige resultater og lykkelige udfald . . .«. ¹⁹

Den middelalderlige tanke om fyrsten som Guds stedfortræder ligger bag disse ord. Gud selv har indsat kongen og udstyret ham med særlige evner og beføjelser, for at han kan sikre lovenes opretholdelse. Sender Gud i sin overbærenhed gode, gudfrygtige og kloge regenter, så indsætter han på samme vis i sin vrede og retfærdige harme en grum og vilkårlig øvrighed. Ud fra dette gammeltestamentlige gengældelsesbegreb opfatter taleren Farao, Saul, Sankerib m. fl. som Herrens svøber, svøber som Herren brugte og bruger for at tugte menneskenes utæmmelige ondskab. Og atter og atter gentages det, at det står i Guds magt at afsætte og indsætte fyrster, at styrte dem i elendighed eller ophøje dem.

Efter således at have vist, at staters og kongers skæbne ligger i Guds hånd, påpeger biskop Vinstrup i en slutbetragtning over dette emne, at det væsentlige formål med oprettelsen af riger og bevarelsen af det politiske hierarki er, at Guds ord kan udbredes rent i alle lande, gudstjenesten varetages på rette måde, retten håndhæves, forældreløse, enker og forkuede værges, al vold holdes borte, hæderlighed og orden bevares. Her som andre steder i talen betoner biskoppen, at statens vigtigste opgave er at vogte og huse den betrængte kirke; thi når kirken har gode tider, har staten det ligeledes.

Efter i mange forbindelser at have omtalt kongedømmet, kommer biskoppen i talens sidste afsnit (fra side 8 verso) ind på den særlige

¹⁹ Ny kgl. Samling nr. 988, s. 6 verso.

behandling af kongens beføjelser og pligter, og pointerer, at det er pligter snarere end rettigheder, der først og fremmest påhviler en konge.²⁰ Kongerne skal vide, fortsætter han, at de ikke er indsat for at byde vidt og bredt, udvide deres rige eller trælbinde andre folkeslag. Men kongerne skal tænke på, at de er indsat på guddommelig vis for at tage sig af kirken (ut piam curam religionis suscipiant), vogte og beskytte den, optræde som kirkens fosterfædre (nutricii). Derfor skal de uddrive afgudsdyrkere og bortkaste overtroens snavs, indsætte rettroende lærere rundt om i byerne, se til, at den rene lære overgives folket, så at alt kan gå lovligt til og statens sikkerhed bevares.

På denne opremsning af de kongelige pligter følger en beskrivelse af kongens guddommelige hverv: »På grund af denne guddommelige opgave giver Gud dem del i sit navn, idet han rundt om i den hellige skrift kalder dem guder og den ophøjedes sønner og smykker og værdiger dem med talrige andre såre ophøjede titler; thi med betegnelsen guder viser han, at de er hans hjælpere, der som et levende og besjælet billede af ham på jorden indtager hans plads og udfører guddommelige hverv og pligter, og hvis tjeneste og indsats han anvender til kirkens fremme og værn, til udbredelsen af den sande lære og gudsdyrkelse, til bevarelse af lovene, tugten, dommene, kontrakterne, videnskaberne, de frie kunster og endelig alle det menneskelige samfunds bånd, uden hvilke hverken hans ære, kirkens eller statens sikkerhed eller offentlig orden kan bevares længe mellem mennesker uden at blive krænket. Dernæst kalder han dem også den ophøjedes sønner, for at tilkendegive sin kærlighed til dem og vise, at sådanne konger elskes på guddommelig vis, ledes, begunstiges og værnes mod alle ugudeliges rænker, og endelig, når livsbanen er gennemløbet, krones med en evig ære i det himmelske rige«. ²¹

Denne passus er en næsten klassisk gengivelse af den teokratiske kongelære: kongen opfattet som en jordisk gud, et genbillede af den himmelske Gud. Kongen som Guds hjælper og stedfortræder, forvalter af den guddommelige magt. Endvidere den fremfor alle andre mennesker begavede og begunstigede, nydende en særlig ære ikke blot på jorden, men også i himmelen. – Og atter må vi søge tilbage til middelalderlige begreber for at finde grundlaget for biskop Vinstrups tanker: den augustinske lære om kongen som imago Dei, Guds billede.²² Denne tanke vandt vid udbredelse i højmiddelalderen gennem den blomstrende fyrstespejlsliteratur og gik via denne genre over i renaissancens stats-

²⁰ Denne betoning af kongens pligter var et fast led i den teokratiske kongelære. Jvf. artiklen teokrati i Svensk Uppslagsbok, andra upplagan (Fredrik Lagerroth).

²¹ Ny kgl. Samling nr. 988, s. 9 verso.

²² For en udredning af den middelalderlige lære om imago Dei henvises til Wilhelm Berges: Die Fürstenspiegel des hohen und späten Mittelalters, Leipzig 1938, s. 24–34.

lære. Muligvis er den her oversatte passus i sin helhed hentet fra et sådant fyrstespejl.

Videre opfordrer biskop Vinstrup kongerne til at lade sig belære, til at tjene Herren i frygt og elske retfærdigheden. Kongen skal skaffe sig et eksemplar af loven og læse i den alle sine dage. Som eksempler værdige til efterfølgelse nævner taleren blandt de bibelske konger David, Josafat, Josias m. fl. – fra dansk grund Christian 1 og Christian 3, Frederik 1 og Frederik 2. Over for disse gode konger stiller Peder Vinstrup nu de konger og fyrster, der lever uden Guds lys og uden at udbrede hans ære; som eksempler tjener Alexander den Store, Themistokles, Alkibiades m. fl. I meget skarpe vendinger omtales disse fyrster: »O, ulyksalige konger og fyrster, som blot tragter efter indflydelse, rigdom og dette livs ære og magt, eller kun hengiver sig til hofforlystelser og vender deres sind mod tomme og barnlige øvelser; dyrker spil, dans, jagt, dystløb, kunstridningens tomhed og letsind: eller søger at skaffe sig den største ære og magt ved undertrykkelse af andre folkeslag, for at de efter forgodtbefindende kan byde over mange, tvinge andre ved magt og frygt og fylde bugen med udsøgte retter. De raver vellystigt rundt og kender ikke den særlige, høje bestemmelse med deres embede men forlyster og fornøjer sig og undersåtterne med dette livs flygtige ting, idet de har tilsidesat de evige. O, tomme mennesketanker! O, skuffende håb, o, dette ulyksalige og elendige livs blændværk, o, luftige, forgængelige og kortvarige ære . . .«. ²³ Så stærke og dadlende ord kunne en protestantisk biskop tillade sig at fremsætte i dette fyrstelige selskab. Hvor let kunne ordene ikke synes møntede på alle de verdslige fornøjelser i forbindelse med kroningshøjtideligheden!

Måtte fyrsterne, fortsætter biskoppen, da atter og atter tænke på det sidste store regnskab, som skal aflægges for den højeste dommer, for at de kan være sig deres høje kald bevidst, og for at de ikke skal trække ulykker ned over sig selv og deres folk og derved til sidst nedstyrtet i den dybeste elendighed.

Taleren vender sig nu til den unge konge og beder ham overveje alt dette, såvel i dag som hvert øjeblik af hans liv, for at den rette tro, fred og hæderlighed kan bevares i disse riger. Og biskop Vinstrup fortsætter, idet han formulerer den direkte guddommelige magtoverdragelse: »Deres Majestæt skal vide, at i dag overgives riget, folket, kronen, sceptret, sværdet og al kongelig værdighed til Deres Majestæt fra kongernes konge og herrernes herre Jesus Kristus som fra hånd til hånd«. ²⁴ Sluttelig påkalder Peder Vinstrup Guds beskyttelse over den unge konge; at kongen må få et langt og lykkeligt liv, gode rådgivere, et lydigt folk, fred og fremgang.

²³ Ny kgl. Samling nr. 988, s. 12 verso.

²⁴ Sst. s. 14 recto.

Hermed slutter den latinske tale, og kroningsceremonien fortsætter med en tale på dansk, oplæsning af håndfæstningen og selve kongens salving. I biskop Vinstrups vidtløftige udlægning af kronregaliernes betydning er det teokratiske islæt atter tydeligt, men formuleringen er nu mere moderat. I øvrigt skal kroningsceremoniellet ikke behandles her.

Knud Fabricius beskrev i »Kongeloven« de politiske idestrømninger, der forekom i Danmark op mod 1660; han søgte i den forbindelse at spore læren om kongedømmets guddommelige natur tilbage og standse ved biskop Jesper Brochmand. Gennem nærværende studie, der nøje slutter sig til Fabricius' undersøgelser, synes det imidlertid godtgjort, at biskop Peder Vinstrup allerede ved Christian 4.s kroning 1596 konsekvent udtrykte den teokratiske kongelære. Kommende undersøgelser må vise, hvor udbredt læren har været blandt gejstlige og lægfolk.

APPENDIX

Håndskriftet Ny kgl. Samling nr. 988.²⁵

ILLUSTRIS: AC POTENTISS: principes et domini, magnifici et generosissimi regni Senatores, amplissima nobilitas et omnes cujuscunque status, ordinis ac conditionis, Domini mei clementissimi, Mecænates reverendissimi et amici in Christo dilectissimi,

Illuxit salutaris ille et omnium votis exoptatissimus dies quo Serenissimus ac Potentissimus Princeps et Dominus noster, dns Christianus ejus nominis Quartus, Dei gratia, Daniæ, Norvegiæ, Slavorum Gothorumque Rex etc. designatus felici numine et fausta omnium ordinum acclamatione Regio diademate inaugurandus, aviti paternique per electionem Regni habenas moderandas suscipiet. Quocirca nos qui ad hanc solennitatem incredibili cum læticia, hodierna die in hac æde sacra convenimus, tanquam veros pietatis Christianæ cultores decere in confesso est: ut gratis animis et linguis, immensum hoc beneficium, quod toti genti Danicæ divinitus præstatur (: cujus ego amplitudinem ne animo quidem comprehendere, nedum verbis digne explicare queam:) agnoscamus, deprædicemus, celebremus. || Initio itaque Regi summo et immortalis Deo lv optimo max: Patri Domini nostri Jesu Christi gratias quantas maximas capere potest imbecillitas nostra humana, agimus, cum de aliis innumeris ab ipsius inexhausta bonitate ac misericordia profectis beneficiis: tum maxime, quod inclyta hæc Regna Ecclesiæ suæ florens domicilium, tranquillum hospitium et φιλοικτήριον²⁶ esse voluerit: quod nobis tuta halcyonia et salutarem doctrinæ coelestis propagationem sine ullis falsarum opinionum contagiis, et pestiferæ

²⁵ Håndskriftet gengives bogstavret og med bibeholdelse af datidig tegnsætning og brug af store bogstaver. Trykstreger er udeladt. En hjertelig tak skal rettes til lektor, dr. phil. Jan Pinborg, der har bistået ved manuskriptets udgivelse og udarbejdelsen af kommentar.

²⁶ Glosen findes ikke i H. G. Lidell og R. Scott: Greek-English Lexicon eller i D. Dimitrakos: Mega leksikon tis ellinikis glossis.

- luis seminariis, puram et illibatam concesserit, foverit, custodierit. Regna etiam ducatus et ditiones, ut multis annis antea; ita vero ab illo difficili et tristi tempore, quo Sanctiss: et nunquam satis laudatus princeps ac Dominus Dns Fridericus Secundus, olim horum Regnorum borealium Rex potentiss. et Sapientiss. divina sic ordinante providentia, fati naturæque (: rebus suis ad salutem religiose dispositis:) concessit: cujus pia justa et sapiens gubernatio, hisce Regnis et Ecclesiis adeo felix et fausta extitit, ut præclara passim vigeat æternumque vigebit solida nominis ejus gloria et celebritas, grataque perpetuo sit
- 2r non modo incolis universis; sed et exteris, ad quos || etiam summa redundare gloria et utilitas nunquam non posse videatur, virtutum facinorumque ejusdem recordatio. Quod, inquam, ab illo tristi et difficili tempore, Regna, Ducatus et Ditiones paterna sua protectione et angelorum præsidio, ab omnibus insultibus Sathanæ et perniciosi conatibus hostium nostrorum clementer tutatus sit. Regni similiter status et ordines universos ac singulos in pace et tranquillitate, sancta disciplina et honestarum legum observantia conservaverit, eosdemque omni benedictione corporali et spirituali cumulaverit et locupletaverit: Generosissimis etiam Regni proceribus, qui ad rerumpublicarum gubernacula proximis elapsis annis sedebant, pia, justa et moderata Ecclesiæ Christi et Regnis salutaria consilia inspiraverit, et interea Sereniss. Electum Regem nostrum, ad quem coronandum, nobilissima sua præsentia hac jucundissima et fausta luce convennerunt omnes ordines, sub tegumento manus suæ protexerit, spiritu principali donaverit et gubernaverit, mentem ejus, pietate sapientia et vera virtute instruxerit, ac donis suis ita ornaverit, ut hodierna die non modo paratus, sed omnibus ornamentis Regiis præparatus dignus et idoneus inveniatur, cui horum
- 2v Regnorum || gubernatio, Christo fortunante tuto demandetur et concedatur.
- Hæc et alia inenarrabilia omnipotentis Dei opera et illustria præsentis et bonitatis ejus erga hanc gentem nostram testimonia, mente agnoscimus, et voce deprædicemus gratissima: Eundemque Deum patrem Domini nostri Jesu Christi intimis præcordiis suppliciter rogamus, ut immensum hoc bonum quo nos modo beavit, diuturnum nobis et perpetuum esse velit, et ante omnia deinceps lucem doctrinæ suæ coelestis inter nos accensam fovere et conservare dignetur, ut semper sint et maneant in his locis, aliqui coetus, depositum verbi et sacramentorum in adventum filii ejus fideliter custodientes, et nomen ejus puris cordibus celebrantes. Dignetur etiam Sanctissima ejus Majestas, huic augustissimæ coronationi, sua divina præsentia adesse, ac Serenissimum Regem nostrum misericordia et miserationibus coronare, læta et salutaria ipsi (: Regia corona redimito:) gubernationis auspicia, felices successus et progressus, prosperitatem, spiritum fortitudinis, intelligentiæ, constantiæ, et omnium virtutum heroicarum incrementum benigne largiri. Diuturno quoque ipsum animi corporisque vi- ||
- 3r gore, alacritate et felicitate exornatum confirmare: mittat ipsi assestricem sapientiam suarum sedium de sede magnitudinis suæ, ut cum ipso sit, et cum ipso laboret, quo omnia ejus consilia conatus et actiones ad divini nominis gloriam, Ecclesiæ tranquillitatem, Reip. salutem et imperii Danici amplificationem dirigantur perpetuo. Illustrissimos quoque hosce Principes et Dominos meos clementissimos qui Regii honoris et publicæ hujus solennitatis causa ad nos singulari amore et benevolentia erga gentem nostram extimulati, e longinquis advenerunt locis, salvos et florentes conservare, omne infortunium animæ et

corporis ab illis amoliri, et en vera concordia, sancta animorum conjunctione, piaque hilaritate custodire dignetur: Ac tandem rebus bene feliciterque apud nos expeditis, eosdem sua paterna protectione ab omnibus adversitatibus et periculis custoditos, sospites et incolumes in sua reducere pro bonitate velit. Hæc vota nostra exaudiat Deus misericors propter Jesum Christum filium suum Amen.

Verum enim vero cum mihi publico hoc ovationis et gaudii tempore in hoc celeberrimo et illustri omnium ordinum conventu officium dicendi demandatum sit: || decreui in hac Illustriss. Principum corona, initio parce et breviter quædam 3 v prælibare, de miranda Regnorum et Imperiorum constitutione, et inter maximas rerum humanarum confusiones conservatione: tum etiam de vero fine officii Regii; idque ideo, ut oratione hac tenui et inculta, ex Dei tamen verbo exstructa, auditores omnes ad considerationem amplissimi beneficii exuscitem, quo Deus æternus et misericors genus humanum omnibus seculis afficit, maxime vero hac postrema, turbulenta, languida, et delira mundi senecta, dum pios et salutares Heroas, Reges Principes et gubernatores largitur, sub quorum alis et defensione, omnia juste et legitime administrantur, atque pie et tranquille vivitur. Ac quamuis neminem ita præstare eloquentia aut valere iudicio arbitrer, nedum me, qui parum ingenio possum, et potius animo dejectus et consternatus modo peneque elinguis sim, ut de tam excellenti gloria, summo officio et dignitate Regia, quæ pene infinitam suppeditat orationis materiam, verba facere queam; aut etiam ea, quæ ad solennem hunc Regiæ coronationis actum presenti loco et tempore perficiendæ spectare videntur, digne exequi valeam: Cujus rei causa 4 r satius esse iudico, de magnis rebus silen- || tium facere, quam ita dicere, ut propositi argumenti dignitatem non assequatur oratio: Interim tamen obsequutus mandato summi Magistratus, cui secundum Deum parere necesse est; tum etiam Dei consilium reverenter et demisse agnoscens, quem sæpe sanctorum hominum et ministrorum suorum opera in eligendis, inaugurandis et confirmandis Regibus docet scriptura et testantur exempla Saulis, Davidis, Salomonis, Benhadab, Jechoniæ, Jehu et aliorum, voce et ministerio prophetarum confirmatorum auspiciatum iter ingredi, et de proposita materia aliquid verborum facere, Deo mentem et linguam meam Spiritu suo illuminante, et gubernante constitui. Interea ab Illustrissimis principibus et Dominis totaque Ecclesia, subjectione et reverentia, qua par est, maxima contendo; ut me, primum sermone latino, mox Patrio, dicentem benigne audiant, atque me potius officii mei ratione, magisque obediendi quam dicendi studio, provinciam hanc suscepisse, sibi persuadeant.

Insignis est apud prophetam Danielem in interpretatione mirabilis istius somnii Regis Nebuchadnezaris imago et pictura, de grandi, sublimi et immensæ magnitudinis statua, ex quadruplici materia, pro diversita- || te partium corpo- 4 v ris, auro, argento, ære et ferro lutea materia mixta, conflata: quam saxum sine manibus coelitus avulsam, eidemque statuæ illisum, impactumque contrivit et in nihilum redegit.²⁷

Hanc imaginem etsi de Monarchiis et fatali quatuor summorum Imperiorum mutatione ac translatione de gente in gentem, qua (: ut in versu dicitur:)

²⁷ Daniel 2, 31 ff.

Assyriis rapuit Moedus Diademata, Moedum
 Affligunt Persæ: Macedum Rex moenia Persis
 Stravit, et huic rursum frenum imposuere Quirites.²⁸

rite interpretari solet: haud tamen obscure eadem ostenditur imagine, tantum fore summorum Imperiorum et regnorum discrimen, facta ad priora comparatione quanta est similitudo et discrepantia auri et ferri: lapsum illorum ex optimo felicissimoque statu in vilissimum et tristissimum secuturum, inque iis non tam externam potentiam, majestatem et splendorem, quam internam vim vigoremque paulatim deflorescere et evanescere: ut tandem secutura sint ante finem hujus seculi imperia, partim ferrea h.e. cruenta et turbulenta, partim lutea h.e. ignava et fragilia.

Hanc in pejus mutationem et declinationem Regnorum nos qui in hanc
 5 r languidam et effætam mundi || senectam, cui tanquam in prostrato corpore vires hiscunt et faticunt, incidimus, magis quam unquam alias fieri videmus et experimur. Cernimus enim Imperia labescere, Regna nutare, Regiones inter sese collidi et admodum debilibus fulcris et fundamentis inmiti: Delentur Respublicæ, extirpantur funditus amplissimæ et florentissimæ Regum et Principum familiæ, magnæ et fatales mutationes ubivis locorum accidunt, multæ nationes cruentis bellis turbis et latrociniis effrenate sursum feruntur et deorsum: grassatur immanis crudelitas Barbarica et Tyrannis Turcica, quæ ferro et flamma omnia miscet, et cum stabulis armenta trahit: Indomita multitudo passim, ruptis legum repagulis, disciplinam et honestatem aspernatur: ut in hanc corruptionem, instabilitatem et vicissitudinem omnium fere regnorum præcipiti gradu dehiscientium intuentes, altiusque hos eventus considerantes plurimi, non possunt non animo turbari et offendi: Quin imo multi disputant et dubitant, an imperia sint ex Deo, an armis solum constituentur et retineantur humanis. Multi ea saltem consiliis aulicis, calliditate, Industria, vel etiam virtute bellica acquiri: Multi jure Successionis aut hæreditatis; Alii aliis artibus et mediis
 5 v obtineri || autamant. Sunt etiam fanatici et furiosi, ut apud Platonem Hyppias, item Carpocrates, Anabaptistæ et similes, qui statum politicum et leges acerbè insectantur et petulanter condemnant.²⁹ Plurimi etiam in has tristes imagines, oculorum aciem defigentes dubitationum procellis et fluctibus concussi, non aliter quam undæ et arenæ contrariis Syrtibus agitatæ, omnia temerario fortunæ fluxu inopinatoque casu fieri judicant, pronunciantes, quod est in Hypolito Senecæ: Res humanas ordine nullo, Fortuna regit spargitque manu munera cæca, pejora fovens.³⁰ Neque ullo credunt (: ut juven. ait:) mundum Rectore moveri.³¹ Ne igitur in his tragicis eventibus succumbat mens humana, necesse est animos erigi, muniri et confirmari verbo Dei, quo conuincimur evidentissime Imperia et Regna non fortuito constitui, disponi, mutari vel administrari: Sed ordinem Polyticum Dei ordinationem et opus esse et certissimum testimonium præsentia divina in genere humano, qui ut omnis εὐταξίας et boni ordinis in natura author et conservator existit: Ita ex adverso detestatur ἀκαταστασάν

²⁸ Forfatteren har ikke kunnet identificeres.

²⁹ Platon, Protagoras 337 c ff.

³⁰ Seneca, Hippolytos 978–980.

³¹ Juvenal, satire XIII, 87.

seu ordinis Polyctici confusionem et cyclopicam ἀναρχίαν, in qua οὐδείς οὐδενὸς οὐδέν ἀκούει. Quemadmodum enim in hac visibili mundi || machina, 6r
 miranda rerum cernitur gubernatio, sunt ordinati positus, ordo, figura, motus
 et effectus syderum, certissimæ leges revolutionum et vicissitudinum corporum
 coelestium: Sol totum orbem sua fulgore illuminat, omnia calore suo fovet et
 vegetat; terræ foecunditatem radiis suis inspirat, seminibus in ejus gremio tepe-
 factis, herbescentem viriditatem imprimit, eamque novis alimentis suffultam
 confirmat, donec in florem exurgat, et ex flore in frugem adolescat: Hinc (:ut
 Poeta ait:) conspicimus coelum nitescere, arbores frondescere, vites lætificas
 pampinis pubescere, ramos baccharum ubertate incurvescere, segetes largiri
 fruges, florere omnia, prata herbis convestirier.³² In Regione similiter elementari,
 mirandas rerum generationes et corruptiones; in vicissitudinibus temporum
 constantissime motus cursusque suos servantibus, admirandam Dei summi
 opificis et architecti providentiam cernimus, omnia mensura numero et pondere
 disponentis, ut in libro Sapient: dicitur cap. 11.³³ Haud minus etiam in socie-
 tatibus humanis seu ἱεραρχία politica a Deo ipso statim post turbatam pri-
 mævam illam lapsu primorum parentum Harmoniam divinitus constitutam,
 introducta: In Regnorum constitutione, Rerumpubl: administratione, || legum 6v
 conservatione et similibus ad communem utilitatem hominum spectantibus.
 Item, in mutationibus, translationibus et eversionibus eorundem, certissimum
 testimonium sapientiæ, justitiæ præsentis et voluntatis divinæ omnia recte dis-
 ponentis, omnibus providentis, atque ad destinatum finem suum cuncta diri-
 gentis conspicitur. Etenim ut in Deo est immensa sapientia, discernens honesta
 ab inhonestis, justa ab injustis, et justitia approbans recta et destruens contraria:
 ita etiam vitam ordinavit et constituit humanam ut velit eam regi et gubernari
 voce legum quæ præcipiunt honesta, et prohibent contraria. Et ne legum vox
 inanis esset sonus, addidit Deus custodes et executores justitiæ et voluntatis
 suæ, Reges, Principes et gubernatores pios salutare et heroicos, quibus inspirat
 recta consilia, armat illorum dextras singulari autoritate, felicitate, prudentia
 et fortitudine: ornat eos victoriis et opibus, tribuit illis successus auspiciatos,
 prosperos eventus, et felices rerum exitus: adeo, ut nihil in illorum gubernatione
 tam arduum et difficile inveniatur, quod non consilio suo regere, integritate
 tueri, et excellenti quadam virtute (: Deo per Spiritum || corda et consilia 7r
 gubernante et movente :) exequivaleant; Estque ut pie dixit Poeta:

In Domini conclusa manu terrena potestas,
 Pro meritis Reges addit et ille bonos:
 Ipse Deus Regnum, vires et scepra tuetur,
 Omnia ut auspicio pro superiore gerant.³⁴

Neque minus etiam Dei opus et ordinationem esse dicimus, quod interdum ex
 ira et justo judicio suo, Magistratus ignavos, crudeles et immanes Rebus publicis
 præficit, qui licentia, Tyrannide et furoribus, summa atque ima miscent, quem-
 admodum ipse Dominus apud prophetam minatur, inquiens, Dabo pueros

³² Ennius hos Cicero Tusculanae Disp. I, 28, 69.

³³ Visdommens Bog 11, 21.

³⁴ Forfatteren har ikke kunnet identificeres.

principes illorum, et effeminati dominabuntur eis.³⁶ Item Oseæ 11. Assur erit Rex eorum, quia renuerunt conuerti.³⁶ In furore meo abstuli Regem, et in indignitate mea dedi Regem.³⁷ Item: Propter peccata populi, multitudo principum.³⁸ Tales olim fuere Pharao, Saul, Senacherib, Achab, Antiochus, Nero, Attila, Tamerlanes et similes humani generis pestes, quibus tanquam flagellis et accensis iræ suæ facibus, in ignem paulo post conjiciendis, usus est Deus et etiamnum utitur, ad coercendam et consumendam effrenatam malitiam hominum qui non patiuntur iracunda Jovem manibus || deponere tela: Nec dubium est immanitatem Turcicam, quæ hodie cædibus, rapinis, et fædissimis libidinibus omnia implet, tale Dei flagellum esse, πλήγην Θεήλατον, et virgam furoris Domini, qua mundum immundum ob atrocitatem enormium flagitiorum adeo punit et flagellat, ut metuendum piis sit, (: ni Deus Zebaoth injecto naribus tanti hostis annulo, tyrannidem ejus represserit :) quod de Roma olim pronuntiavit Sybilla: ῥώμη μὲν ῥύμη ἔσσειται καὶ δῆλος ἄδηλος, καὶ ψάμμος ἄμμος: Roma erit ruina, Delus obscura et Sammos arena.³⁹ Haud igitur cæco casu, quo denique [?] cunque cadant, res hominum volvuntur: sed Dei sapientia et potentia gubernantur et disponuntur. Hic solus dominatur principibus et in nihilum redigit eosdem: Hic extollit quos vult, sceptrisque exornat Regiis, et quos vult e solio depositos dominatum administratione privat, et errare facit eos in solitudine absque via, ut loquitur Job, cap. 12.⁴⁰ Testatur hoc ipsum Daniel 2. cap. dum inquit, Deus mutat tempora et tempestates et transfert Reges, et constituit Reges:⁴¹ idque (: ut dixi:) vel ex indignatione sua justa, quando malos et crudeles mittit magistratus: vel ex clementia, quando largitur

8r bonos, pios, prudentes, pacificos, ju- || stos, fortes et salutare populorum Rectores et Gubernatores augustissimos, qui difficilius (: ut Pyrrhus apud Plutarchum de Fabricio loquitur:) a pietate et honestate, quam Sol a cursu suo dimoventur.⁴² His nihil in vita humana pulchrius, nihil utilius nihil præstabilius aut magis salutare hominibus datum est divinitus; sub quorum umbra et alis vere fit, quod in imagine proceræ et patulæ arboris apud Prophetam pingitur: in qua omnis generis aviculæ nidificabant, et animalia cuncta, tanquam sub tecto cubantia, ingravescentis solis ardorem declinabant, alnis ejus fructibus alebantur, et gratissima quiete fruebantur.

Hinc liquido constare arbitror, quod quamvis ærumnis, confusionibus, armis et seditionibus Imperia et Regna in hac extrema mundi senecta lacerentur et concutiantur; propter rabiem Diabolorum, propter atrocitatem delictorum, et propter fatalem imperiorum periodum, quæ nunc, urgentibus fati, quassantur, turbantur et terribili ratione ac truci aspectu interitum minari videntur: Deum tamen servaturum aliquas reliquias, et quidem in his oris et insulis borealibus

8v adversus vastatrices flammæ incendiorum || Diabolicorum fortique brachio

³⁶ Esajas 3, 4.

³⁶ Hoseas 11, 5.

³⁷ Hoseas 13, 11.

³⁸ Ordsprogenes Bog 28, 2.

³⁹ Sibylla III, 365–66 (ed. A. Rzach, Wien 1891).

⁴⁰ Job 12, 24.

⁴¹ Daniel 2, 21.

⁴² Plutarch, Fabricius.

repressurum rabiem et furores omnium hostium ac Tyrannorum immanium, spe et exspectatione indubia confidimus: ut si non caput aureum pectusve argenteum aut foemora ænea; Talos tamen et pedes statuae giganteæ ex ferro limoque conflatos in gloriosum adventum filii sui lapidis angularis Jesu Christi, fulciet, stabiliet et conservet, idque propter Ecclesiam suam et honestatem publicam tuendam et conservandam.

Hunc etenim finem constitutionis Imperiorum et conservationis politici status primum et præcipuum esse sciamus, ut verbum Dei passim in omnibus regnis purum putum propagetur: ministerium Sacrosanctum diligenter et recte curetur, jus dicatur, orphani, viduæ et oppressi defendantur, injusta vis a temptis, tectis, moenibus, a vita, fama, fortunisque subditorum averruncetur et propellatur, et publica honestas et tranquillitas vitæ humanæ conservetur et provehatur.

Non igitur existiment Reges et Principes, se in illud fastigium dignitatis evectos esse, ut solummodo supra omnes alios emineant, terris longe lateque patentibus imperent, gentes plurimas sibi servitutis vinculo constringant, Regni fines et terminos terra marique tu- || multario exercitu propagent, Regumque 9 r ac Magnatum amicitias sibi demereantur: aut se subditosque suos quamdiu quidem ipsis tali eminentia vitæque usura frui in hoc seculo concessum fuerit, locupletent, pascant et in tranquillitate conservent: verum potius ad hoc se divinitus constitutos esse sciant, ut piam curam religionis suscipiant, Ecclesiæ languidæ, moestæ et multiplici mole ærumnarum oppressæ custodes, protectores, et, ut Esai. loquitur, nutricii et benigni τροφῆς esse debeant.⁴³ Ea propter operam dent sedulam, ut exputatis Idolomanii et ejectis superstitionum sordibus, Christi Regnum in illorum Imperiis et ditionibus innotescat: ærumnosus Christi coetus hospitium habeat: doctores orthodoxi oppidatim constituantur et alantur: pura sinceraque doctrina populo tradatur, et ad posteritatem illibata transmittatur. Tum etiam ut omnia juste et legitime domi forisque administrentur et incolumitas Reipublicæ sarta tecta conservetur et propagetur. Nihil enim (: ut Plutarchus ait:) tam egregium tamque proprium Regi esse videtur, quam pietatis et justiciæ opus: Mars enim, ut Timotheus inquit, Tyrannus est; Lex autem Rex omnium.⁴⁴ Et Reges (: teste Homero:) non expugnatrices urbium machinas æratasque naves sed justitiam a jove || sumptam exercere custodireque 9 v decet. Huc etenim omnis administratio Polytica, huc pacis et societatis defensio et illa periculosa gubernatorum functio tendit in solidum. Propter hoc etiam munus coeleste, impertit ipsis Deus societatem sui nominis, dum eos in Scriptura passim Deos et filios excelsi vocat, plurimisque aliis augustissimis titulis ornat et indigetat. Deorum namque appellatione, suos indicat esse ministros, qui imago ejus in terris viva et animata existentes, ipsius vices gerant, et officiis ac muneribus divinis fungantur, quorum etiam ministerio ac opera utatur in nutritione ac defensione Ecclesiæ, in propagationem veræ doctrinæ et verorum cultuum divinorum, in conservatione legum, disciplinæ, judiciorum, contractuum, honestarum disciplinarum, artium liberalium, et omnium denique vinculorum societatis humanæ, sine quibus neque ipsius gloria, neque Ecclesiæ aut politiæ incolumitas, neque pax publica diu inter mortales conservari potest integra. Deinde etiam nominat eosdem filios excelsi, ut suum erga eos affectum

⁴³ Esajas 49, 23.

⁴⁴ Plutarch, Demetrius 42, 5.

declaret, et ostendat tales Reges divinitus amari, gubernari, foveri, et contra omnes machinationes impiorum defendi, ac tandem, emenso hujus vitæ curriculo, æterna gloria in coelesti regno coronari. ||

- 10r Audite ergo Reges et attendite,⁴⁵ discite Rector finium terræ, auscultate qui multitudini imperatis et vobis placetis in gentium turbis, vobis sane a Domino imperium et a supremo potestas data est: audite inquam Spiritum Sanctum per os Davidis Psal. 2. vos compellantem, dum inquit: Et nunc Reges intelligite, erudimini qui judicatis terram, Servite Domino in timore, et exultate cum tremore, osculamini filium ne quando irascatur, et deficiatis in via, quia breui exardescet ira ejus.⁴⁶ Aperite portas Principes vestras, et elevamini portæ æternales et introibit Rex gloriæ.⁴⁷ Quis est iste Rex gloriæ? Dominus exercituum ipse est Rex gloriæ.⁴⁸ Diligite, inquit Salomon, justiciam qui judicatis terram et quærite Dominum.⁴⁹

Ipse etiam Dominus Deut. 17. severe mandans ut Rcx sedens in solio Regni sui, describat sibi exemplar legis ad exemplar libri sacerdotum Levitarum, eritque illud penes eum, et legat in eo cunctis diebus vitæ suæ, ut discat timere dominum Deum suum et servare omnia verba legis et statuta ejus, ut faciat ea: nec extollat cor suum super fratres suos, neque recedat a præcepto neque ad dextram neque ad sinistram.⁵⁰

- 10v Tales multos pios et salutare Rectores et Prin- || cipes superno Spiritu actos et instructos, omnibus seculis excitavit Deus, qui suis aliisque regionibus et subditis saluti et decori fuerunt, atque magna animi constantia, pietate, fide et dignitate imperia administrarunt. David vir secundum cor Dei, cui, primi inter omnes Reges honores debentur, non modo ipse Deum sincere coluit et publicam utilitatem promovit: sed et sibi subjectum populum recte de Deo erudiri, et in officiis pietatis honestarumque legum religiosa observantia contineri curavit. Josaphat summo studio et zelo ardente, lucos et excelsa sustulit, turpia dogmata et blasphemias abolevit, doctrinam puriorem de Deo propagavit, et judices in omnibus et singulis civitatibus collocavit, quos suamet ipsius voce instruxit, docuit, monuit, eos videlicet non discernere judicia hominis sed Dei. Ac propterea ipsis videndum quid agerent in conspectu ejus, qui penes ipsos in causa judicii versabatur. Quocirca Dominus Deus præparavit et confirmavit in manu ejus Regnum Israelis. Ezechias religionem a patre, Manasse horribiliter deformatam ac superstitionibus contaminatam repurgavit, templum aperuit, 11r verum cultum instauravit, præmia doctoribus constituit, || Rempub. rite administravit, et, ut Scriptura loquitur, quod bonum erat in conspectu Dei, fecit.⁵¹

Josias similiter turbavit idola a prædecessoribus in immensum [. . .], restituit sacerdotum gradus et officia, coelestisque doctrinæ et publicæ tranquillitatis ac honestatis custos et defensor fuit acerrimus. Quid de pio Asa? Quid de Cyro? Constantino, Theodosio, Carolo Magno, Alphonso? quid de multis Principibus

⁴⁵ I margen en findes tilføjet: Ψ 6. Vist en misforståelse.

⁴⁶ Salmernes Bog 2, 11–13.

⁴⁷ Manuskriptet har her spørgsmålstegn.

⁴⁸ I margen en findes tilføjet: Ψ 24. Jfr. Salmernes Bog 24, 7–8.

⁴⁹ Visdommens Bog 1, 1.

⁵⁰ Femte Mosebog 17, 18–20.

⁵¹ Anden Kongebog 18, 3.

religiosissimis Germaniæ? quid de Regibus Daniæ Christianissimis, Christiano 1. et 3. Friderico 1. et 2. qui [. . .] veræ Ecclesiæ viva membra, præclara virtutum simulacra et decora ornamenta generis humani essent, omnes suas cogitationes, consilia, labores et curas, tam belli quam pacis tempore, domi et foris, in fovenda, tuenda et suis exemplis ornanda et locupletanda Ecclesia atque in recte administranda Republica indefesse collocarunt atque impenderunt. Neque unquam per totam vitam a laudabili hoc proposito rerum secundarum illecebris, adulatorum et Empoectarum *πθανολογίας*, variis gloriæ et potentiæ spebus, neque etiam laborum difficultatibus, periculorum magnitudine aut molestiis aliis infinitis, quæ pietatis studium, ut umbra corpus comitari solent, || sese abduci 11 v patiebantur: Sed in vera Dei agnitione, professione et propagatione gloriæ ipsius atque in civili sua statione rite tuenda et ornanda, ad extremum usque vitæ halitum fortiter perseverantes, propositum pietatis, justitiæ, constantiæ, patientiæ et aliarum virtutum Regiarum mordicus stantes, vigilantes, morientes retinuerunt.

O præclara laus piorum magistratuum! O quanta dignitas, quanta felicitas, quanta gloria in hac et futura vita Regum et Principum, qui hoc modo et se in fidem tutelamque Dei dedunt, et ipsius in terris Regnum ac gloriam summa alacritate, industria, sumptibus et periculis ornant et amplificant. His revera adest Deus, hos efficaci suo spiritu regit et gubernat, hos dextera potentiæ suæ protegit, de his rectissime dicitur illud Psalmistæ: Domine in virtute tua lætabitur Rex, et in salutari ejus exultabit vehementer desiderium cordis ejus tribuet ei, et petitionem labiorum non negabit ei: Quoniam præveniet eum benedictionibus bonis, ponet in capite ejus coronam auri optimi.⁵²

At qui sine luce agnitionis Dei, sine zelo propagandæ gloriæ ejus, sine vivificatione orta a Spiritu || Sancto manent, quantumvis potentia, splendore gloria 12 r et sapientia vitæ præsentis illustres, a Deo tamen deseruntur et in extremas miserias abjiciuntur.

Perrumpit Alexander ille, qui ob stupendam magnitudinem et felicitatem rerum gestarum Magnus est appellatus, et volitat per orbem fere universum, non secus ac sagitta vi excussa e brachio fortis bellatoris, et florentissima Regna in oriente juvenis 30 annorum occupat: Attamen ille idem tantus Rex et tam felix bellator, quia sibi hunc finem propositum non habuit, ut Deo serviret, et Ecclesiæ ejus locum inter suos subditos concederet, veramque de ipso noticiam propagaret, non solum amittit vitam, valetudinem, Regna, successus et magna illa ornamenta, quibus, præ aliis mundi Monarchis fulgebat, sed prorsus a Deo desertus in poenas ruit tristissimas et gravissimas.

Idem etiam Themistocli, Alcibiadi, Demetrio, Pompejo, Julio et similibus Heroibus potentissimis accidisse testantur Historiæ. Item quoque Regibus populi Dei, Sauli, Rhoboamo, Achabo, Ochaziæ et similibus, postquam *θεομαχεῖν*, et jugum timoris Domini abjicere impie ceperunt, evenisse legimus.

O igitur infelices Reges et Principes, qui tantum || opes, divitias et hujus vitæ 12 v gloriam et potentiam sectantur, aut qui aulicis solummodo vacant deliciis, ad inanes puerilesque exercitationes ingenia convertentes, indulgent lusibus, choreis, venationibus, hastiludiis, vanitati et levitati desultoriæ: Aut ex oppres-

⁵² Salmernes Bog 21, 2–4.

sione aliarum gentium sibi gloriam summamque potestatem quærunt et conciliant, ut pro libidine multis imperent, vi ac metu alios coerceant et ventrem deliciis expleant. Hi voluptatibus ebrii ignarique proprii et præcipui finis officii sui, et se et subditos, momentaneis hujus vitæ rebus, neglectis æternis, pascunt et oblectant. O inanes cogitationes hominum! o spem fallacem, o ludibria infelicis miseræque vitæ, o fluxam caducam et momentaneam gloriam, quam cum in manibus habere somniant, cumque sibi ejusdem usuram quam diutissime concedi sperant, de repente fumi instar avolat et in media lætitia ac voluptate eos omnibus sensibus hiantes tolutim deserit.

Quam quæso reddituri sunt in extremo terribili et inevitabili iudicio rationem? quando magnus ille Regum Rex, cui dicta, facta, sensa denique cogitataque hominum sigillatim patebunt universa, in Majestate sua apparens, rationem administrationis severe ab || omnibus flagitans atrocitatem tantæ impietatis ac vesaniæ potentioribus ob oculos ponat: quod in tantis dignitatibus olim constituti (: ut essent Ecclesiæ nutricii, pietatis defensores et honori bono operi :) gloriam Dei et salutem cum propriam tum subditorum suorum, neque sibi cordi esse siverint, neque ullo studio quæsiverint, imo ne pensi ullius duxerint.

Hæc cogitent Magnates, hæc expendant potentiores, qui in eminentiæ et sublimi dignitatis Majestatisque solio collocati ad summa rerum gubernacula a Deo admoti sunt: hæc inquam cogitent identidem ne ex magma fortuna sibi licentiam usurpantes, officio suo male defungantur, sibique ac suis calamitates ex justo iudicio Dei tandem attrahant: perpendant sedulo ante omnia, se aliquando istam suam coronam, Majestatem, potentiam, omnesque imperii sui opes et honores, quæ dolore plerumque concluduntur et amaritudine una cum hoc mortali corpore ad pedes summi Regis Jesu Christi deposituros esse. Ideoque dum ipsis hujus præsentis vitæ et gloriæ usura conceditur, nervos omnes intendant sedulo, ut timor Dei sit cum ipsis, cum diligentia cuncta faciant, et sublimem suam potentiam, opes et dignitates πρὸς ἕνερ- || γειαν⁵⁸ μή πρὸς ὕβριν impense referant; quo benedictiones temporales et æternas sibi, suis et toti posteritati acquirant, et post se relinquunt. Et quando ipse Christus Rex Regum et Dominus Dominantium Regnum Deo et patri suo traditurus est, et uniuscuique secundum opera sua retributurus, tandem ab eodem cui in vita impigre servierunt, immarcessibilem vitæ coronam, promissam omnibus ejus adventum expectantibus, gloriose consequantur.

Firmum proinde ratumque manet perpetuo, quod initio posuimus principium, Deum propter Ecclesiam suam et publicam honestatem in adventum filii sui, lapidis istius immensi, coelitus sine manibus avulsi servaturum esse Regna et Politias, et quemadmodum sua voce testatur sæpius, Imperia sine Religione, pietate, et cum suo numine communionem, felicia, firma aut salva diu esse non posse: Deficiente enim propheta, inquit Salomon, dissipatur populus, et remota doctrina coelesti, omnia erroribus et furoribus impleri necesse est. Ita ex adverso testatur se, imperia et regna, hospitia ærumnosæ Ecclesiæ suæ præbentia, servaturum, seque pios Reges veræ Religionis nutricios ac propagatores, non tantum in hac vita præmiis || ornaturum, halcyonia concessurum, et subditorum placidam gubernationem, defensionem et rerum necessariorum affluentiam benigne

⁵⁸ Glosen findes ikke i ovennævnte ordbøger.

largiturum: Sed etiam illos ipsos in coelestia receptos, æternis præmiis ornaturum, juxta promissionem, Ego glorificantes me glorificabo, et contemnentes me contemniam.

Hæc tibi Rex inclyte Christiane Quarte, Domine Clementissime, hodie post accepta Regia Diademata, et omni vitæ tuæ momento expendenda erunt diligentissime: ut in hisce Regnis Majestatis tuæ Imperio subjectis, Religio, pax et honestas sarta tecta perpetuo conservetur et floreat.

Sciat tua Majestas, Regnum, populum, coronam, Sceptrum, Gladium, et omnem dignitatem Regiam, tuæ Majestati hodierna die a Rege Regum et Domino Dominantium Jesu Christo veluti de manu in manum tradi.

Hunc igitur tuæ gloriæ autorem semper intuere, hunc assidue sincero cultu venerare, in ipso omnes tuas curas ad Ecclesiæ et Reipublicæ salutem defige, a quo summa prosperitas, felicitas authoritas et rerum gerendarum dexteritas, summaque tum regendi ac tuendi, tum etiam amplificandi imperii scientia, tuæ Majestati communicabitur, si modo, quod felici auspiciis coepisti, constanter urgere, et ad finem divinitus constitutum deducere perrexeris. ||

Et simul nobis omnibus Rex inclyte, hactenus optimæ Indolis, veræ pietatis, 14 v
justitiæ, sapientiæ, mansuetudinis, fortitudinis et omnium virtutum Regiarum documenta, ætate tua majora, dedisti præclarissima: Ita in spem amplissimam omnes et singuli erecti sumus hodie, Tuam Majestatem in finem usque patrem patriæ fore piissimum, Ecclesiæ nutricium liberalissimum, veritatis defensorem acerrimum, Ministrorum Christi patronum clementissimum, Mecoenatem eruditum munificentissimum, Gubernatorem regnorum mitissimum, afflictorumque asylum tutissimum.

Et quia in manu Dei cor Regis,⁶⁴ ipsum intimis gemitibus iterum atque iterum rogamus, ut det tuæ Majestati cor perfectum, teque omni καρισμάτων et benedictionum genere ubertim magis magisque locupletet, quo omnia statuta et testimonia ejus custodias, et in cursu illarum virtutum, quæ hactenus majestate tua illuxerunt indefesse pergens per majorum tuorum vestigia progrediaris, patrisque tui nunquam satis laudati Principis facinora æmuleris. Regat mentem tuam idem Dei filius Jesus Christus ἡγεμονικῶ Spiritu; mittat tibi auxilium e sanctuario, ex Sion te suffulciat, et in te confirmet quod operatus est propter templum sanctum suum; det tuæ Majestati Impe- || rium fortunatum, pacem 15 r
diuturnam, Senatum prudentem, populum obedientem, vitam longævam, valetudinem firmam, successus felices: ut Christo portas aperias justiciam et judicium facias; et gladio, quem ego T. Majestati mox Dei loco traditurus sum, utaris, in defensionem bonorum et vindictam malorum: Quo nos sub umbra alarum majestatis tuæ bene beateque agentes perpetuo tranquillissimi et tuti sub ficu et vite nostra sedeamus, tuoque sceptro diutissime regamur, et in salute tua ovantes, inque nomine Dei nostri triumphantes, semper in hac vita læti maneamus, ac tandem exantlatis omnibus hujus mundi miseriis, vitæque præsentis munere strenue perfuncti, ex terrestri et umbratili hoc domicilio, in Regnum illud lucis sempiternæ translati, et in Majestate coelesti collocati, cum omnibus Angelis et electis, felicitate modo æterna affluentibus, jugi voce et jubilo, Deum summum Regem Regum, Dominum Dominantium, Ducemque ac triumphatorem Jesum Christum cum Patre et Spiritu Sancto laudemus et celebremus Amen.

⁶⁴ I margenem findes tilføjet: Prov. Jfr. Ordsprogenes Bog 21, 1.

SUMMARY

*Peder Vinstrup's Address at the Coronation of Christian the Fourth.
A Theocratic Contribution.*

In his work "Kongeloven", 1920, Knud Fabricius, having analysed Danish coronations since the Reformation, reached the conclusion that two conflicting conceptions of the function and importance of the monarchy found expression in the coronation ceremonies. Already earlier it had been pointed out that the coronation ceremonies of Christian the Fourth and Frederik the Third seemed to indicate a strengthening of the power of the Nobility, since the *Rigsråd* (Council of State) commanded a prominent position at the ceremonies and since the charter was recited. Fabricius, however, was the first historian to call attention to the introductory addresses given by the bishops at coronations before 1660; in these speeches he found "a reverse development, as they expressed an ever increasing emphasis on the importance of the monarch"; their point of culmination was the Jesper Brochmand address at the coronation of Frederik the Third in 1648, in which the bishop called the kings gods and spoke of "the boundless power" which God would share with them. Fabricius was convinced that the theocratic dogma, so wellknown from the Middle Ages, had been revived by Jesper Brochmand and clearly expounded for the first time in his great work "Systema universæ theologiæ", 1633. The present investigation aims at countering this point of view by demonstrating that Peder Vinstrup (1549–1614), bishop of Zealand, clearly expressed the theocratic dogma as early as 1596 at the coronation of Christian the Fourth, using far more conclusive terms than Jesper Brochmand ever did.

Up till now Peder Vinstrup's introductory address in Latin at the coronation of Christian the Fourth has been known merely from a brief summary in the main source of the coronation: August Erich's description of the coronation, published in German in Copenhagen in 1597. Though a theocratic conception may well be felt in this summary it is so brief that it does not justify any final conclusion. Peder Vinstrup's address does exist *in extenso*, however, in an 18th century copy; the address has been wellknown and used by historical research for about 100 years, though ascribed to another author. In the Royal Library, Copenhagen, the New Royal Collection no. 988 contains a copy of a great Latin speech held at the coronation of Christian the Fourth. The title page claims the author to be the well-known divine, Jørgen Dybvad D.D. (d. 1612), who was Chancellor of Copenhagen University in 1596. H. F. Rørdam, who wrote the history of Copenhagen University, somewhat reluctantly ascribed the address to Jørgen Dybvad, alleging that it had been delivered before the bishop's speech and the coronation ceremony. H. F. Rørdam was mostly arrested by the frank description and denunciation in the speech of incompetent sovereigns. Since Rørdam's days the speech has been incorporated among historical documents as an important source for the understanding of Jørgen Dybvad's controversial personality.

The object of the present investigation is to show that the said speech must be ascribed to Peder Vinstrup, ordaining bishop at the coronation of Christian

the Fourth. The Latin text, printed above, proves that besides the Latin address the speaker was to deliver a speech in Danish: “. . .ut me, primum sermone latino, mox Patrio, dicentem benigne audiant” (4 recto). Furthermore the concluding lines of the address: “. . .et gladio, quem ego T. Majestati mox Dei loco traditurus sum, utaris . . .” (15 recto) give us to understand that the speaker was soon to hand over the sword to the King. From our knowledge of the coronation ceremony we may ascertain that the speaker is the ordaining bishop. Judging from relevant sources we know that Jørgen Dybvad had no function at the coronation ceremony, and some error must account for Peder Vinstrup’s coronation speech being ascribed to Dybvad. The speech is characterised by consistent adherence to the theocratic dogma. The king is considered a god on earth, a living image of the Heavenly God. The king is endowed and privileged above all others, and he is invested with unique authority and power. Since the king is a divine instrument, God in his wrath will sometimes send evil and cruel kings, scourges of the Lord, to chastise the boundless evil of man. The speaker stresses the kings’ great obligations towards the Church which they must guard and protect. They must cast out all idolaters and discard all superstition. Princes who live without the Light of the Lord and without propagating His Glory are spoken of in unusually harsh terms. They covet but pleasure, power, and voluptuousness, and will be hurled into deepest despair.

None of these ideas are original, of course. They are part of a common European heritage, ultimately derived from St. Augustine, but wide-spread throughout Europe in various versions through the extremely popular Mirror of Princes genre. It is to be supposed that considerable portions of Peder Vinstrup’s address have been taken from a Mirror of Princes. At any rate his address differs from other Danish coronation speeches from the time between the Reformation and the introduction of Absolutism in its length, powerful language, and king-exalting tone.

Oversigter

PARTIDANNELSEN I DEN SENE ROMERSKE REPUBLIK

AF

JENS ERIK SKYDSGAARD

I LØBET af dette århundrede har opfattelsen af romersk partidannelse og dermed romersk partipolitik været genstand for et meget intensivt studium. Det er ikke overdrevent at hævde, at vor opfattelse af den romerske republik og dens omformning til kejserrige nu er principielt anderledes end ved århundredskiftet. Dette er baggrunden for nedestående forsøg på at skitsere den udvikling, der er sket, idet det dog må understreges, at der kun er tale om en oversigt, der i *grove træk* omtaler en del af de hovedværker, der i dag synes at være om ikke milepæle så dog kilometersten i forskningshistorien.

Det er næppe urigtigt at hævde, at den ældre forsknings opfattelse på godt og ondt var domineret af *Theodor Mommsens* »Römische Geschichte«, hvis første udgave kom i årene 1854–1856 og omfattede perioden til og med Caesar (bd. I–III). Det er imidlertid ofte fremhævet, at Mommsen som så mange engagerede historieskrivere førte en stor del af sin egen tids politiske problematik med sig. Ikke mindst den strid mellem optimates og populares, der kendetegner tiden mellem Gracchernes reformer og Caesars diktatur, minder hos Mommsen om striden mellem konservative og liberale i forfatterens samtid. Mommsen bekæmper sine egne konservative modstandere, når han skildrer denne tid, og er langt fra den tilstand af uengagement, som ofte – siden Tacitus – er blevet fremhævet som en af historieskriverens vigtigste forudsætninger. I mange måder kan man sige, at Mommsen »holdt med« populares, og han så i Caesars person en redning fra et konservativt styre, som han selv hadede.¹ Skønt Mommsen senere skrev et bd. V om de romerske provinser, ud-

¹ En oversigt over den ældre forskning *før* Mommsen findes i Pauly-Wissowas *Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft* bd. 18,1, sp. 775 ff. (artikel »optimates«).

kom bd. IV om kejserriget aldrig. Dette gav anledning til megen forundring og forventning i samtiden, og følgende citat fra professor Ussings erindringer kan give et indtryk heraf, samtidig med at det ganske godt karakteriserer den noget bidske slesvigholstener og danskerhader Mommsen. Ussing var i Tyskland i året 1886 og traf Mommsen ved universitetsjubilæet i Heidelberg. Han refererer følgende replikskifte: »Jeg spurgte ham nu, om vi ikke snart kunde vente det manglende 4. Bind. »Nein«, svarede han, »der kommt nicht. Das kann Jedermann thun; das können Sie thun«. Det skulle være en Kompliment«. ²

Navnlig Mommsens elever arbejdede med en ret fast opfattelse af et romersk topartisystem, der i mange måder tolkedes i analogi med samtiden. Normgivende var dog stadig Mommsens eget værk, og sjældent har nogen enkelt mand i den grad præget en forskning i flere generationer. Endnu i den aldrende *Eduard Meyers* »Cäsars Monarchie und das Principat des Pompejus« fra 1918 finder vi topartitanen gennemført, selvom forfatteren – måske også under påvirkning af sin samtids begivenheder – tager sit udgangspunkt i den revolutionære situation. Han mener, at den romerske forfatning, der jo var en bystatsforfatning, ikke egnede sig til at styre et verdensrige, samt at den heller ikke *accepteredes* som gældende forfatning af store dele af indbyggerne i den italienske enhedsstat, der var opstået, da hele Italien efter forbundsfællekrigen havde fået romersk borgerret. Påvirkning fra dette værk ser man tydeligt i en af Adam Afzelius' tidligste studier »Pompejus og hans Modstandere 66–62 f. Kr.« (1930). ³ Her finder vi anvendt betegnelser som »regeringsmagten«, »det oligarkiske parti«, »folkepartiets kandidater« o. a. – ganske som hos Eduard Meyer. På dette tidspunkt var imidlertid en ganske ny tolkning undervejs.

Normalt – og sikkert ikke med urette – anføres *Matthias Gelzer* som foregangsmanden for den nye opfattelse. Grundlæggende er hans artikler »Die Nobilität der römischen Republik« (1912) og »Die Nobilität der römischen Kaiserzeit« (1915) ⁴ samt de berømte biografier af Caesar (1921) og Pompejus (1949). Gelzer opfattede begrebet »nobilitet« som betegnelsen for senatets øverste lag, den egentlige romerske herskerklasse, som bogstavelig talt var født til at beklæde consulatet. For at forstå den enorme koncentration af indflydelse og prestige, som gjorde det muligt at bevare statens øverste embeder som et privilegium for ret få familier, må man antage, at denne overklasse havde en magt, som ikke fremgår umiddelbart af den romerske forfatnings organer. Det er især denne ikke-forfatningsmæssige indflydelse, den nyere forskning har

² J. L. Ussing (1820–1905): *Af mit Levned*, s. 55.

³ *Studier fra Sprog- og Oldtidsforskning* nr. 156.

⁴ I tidsskriftet *Hermes* bd. 50, 1915. Begge afhandlinger findes i hans »Kleine Schriften« I–III, 1962 ff.

beskæftiget sig med. Den afspejler sig i den romerske patronus' forhold til hans cliens.

I den ældste romerske republik er begrebet clientela udmærket kendt og synes ret fast afgrænset. Blandt andet nævnes det i de tolv tavlers lov. Clientes udgjorde ved siden af patricii og plebs en selvstændig stand. Stænderkampene udkæmpedes mellem på den ene side patricii med deres clientes og på den anden side plebs, men den eksakte forskel mellem patriciere og plebejere er som bekendt et omstridt spørgsmål, som her ikke skal berøres.⁵ Fra omkring år 300 hører vi imidlertid ikke mere om clientes som afhængige af patricierne, og den traditionelle opfattelse har været, at clienterne som stand gik op i plebs, da stænderkampene døde ud med plebejernes fuldstændige ligeberettigelse. Når vi i senrepublikanske og kejsertidens kilder finder betegnelsen clientes om de personer, der gjorde fornemme folk deres opvartning og fulgte dem til forum, opfattede den ældre forskning dette som en nydannelse og noget rent udvortes. A. B. Drachmann kunne i sin »Romerske Statsforfatning« fra 1903 skrive: »Det er et frit underordningsforhold, hvori en ubemidlet stiller sig til en rig og mægtig mand«. Det nye ved Gelzers opfattelse er, at han antager, at clientela-forholdet er langt mere udbredt end tidligere antaget, samt at det har langt videre politisk rækkevidde. Patronus hjælper cliens økonomisk og juridisk, mens cliens er forpligtet til at støtte patronus politisk. Imellem de enkelte nobiles, der rådede over uhyre mængder af clientstemmer, sluttedes politisk forbund – amicitia – og ved således at danne »valgforbund« kunne nobiliteten sikre valg af de ønskede kandidater.

Herhjemme var *Hartvig Frisch* den første, der indførte denne fortolkning af den politiske kamp i Rom, først i »Europas Kulturhistorie« 1928 og senere i »Ciceros kamp for Republikken« fra 1942. Derimod er det *Adam Afzelius*, der afgørende har bevist, at Gelzers opfattelse af nobilitas er rigtig. I sin uhyre grundige disputats fra 1935 »Den romerske Nobilitets Omfang«, viser han, at alene nobiles i den senere republik er consuler eller efterkommere af consuler. Det at opnå dette embede forlenede en mand med en sådan prestige, at den automatisk nedarvedes til hans efterkommere og var en anbefaling i sig selv, når disse søgte et embede. Nobiliteten udgjorde således en lille overklasse inden for senatorstanden, og den så med udpræget modvilje på folk som Marius og Cicero, homines novi, der ikke havde en anerække af consuler at vise tilbage til. Dette var ganske vist også Gelzers opfattelse, men det afgørende bevis for tesens rigtighed gav først Afzelius.

Forskningen har siden Gelzer i stigende grad interesseret sig for forholdet mellem cliens og patronus og de konsekvenser, denne nyvurde-

⁵ Se f. eks. Ernst Meyer: *Römischer Staat und Staatsgedanke*², 1961, s. 29 ff.

ring har for forståelsen af det politiske liv. For mig at se har især tre forskningsgrene hver på sit felt bidraget til den opfattelse, der nu kan siges at være dominerende.

Inden for den *klassiske filologi* har der været en udtalt interesse for en meget bredt funderet definition af en række ord og begreber, der fremtræder næsten som termini technici. To store artikler af *Richard Heinze* har her været normgivende, »Auctoritas« (1925) og »Fides« (1929).⁶ Ordene studeres ikke rent leksikalt, men snarere i deres fulde relation til beslægtede begreber og dermed hele den romerske kultur. Derved får man en langt fyldigere forståelse af deres valeur. *Auctoritas*, der sprogligt er afledt af verbet *augeo*, fremtræder som et specifikt romersk begreb, og den person, der besidder *auctoritas*, har i kraft af sine fremragende egenskaber og sin slægt ret og pligt til at regere og råde og derved forøge både sin og det romerske folks magt. *Auctoritas* modsvares hos andre af *fides*, der både er den aktive loyalitet mod den, der har *auctoritas*, og det passive forhold at man står under dennes beskyttelse, »in fide alicujus esse«. Disse begreber finder anvendelse såvel i religiøs og juridisk som politisk sfære og er helt fundamentale for forståelsen af romersk livsholdning og moral.⁷

Prosopografien har navnlig fået et vældigt opsving gennem Pauly-Wissowas »Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft«, der påbegyndtes i 1893 og endnu ikke er bragt til afslutning. Værket har ganske sprængt de normale rammer for en encyklopædi, idet de enkelte artikler har udviklet sig til en række monografier i leksikonstil, men her er samlet et umådeligt materiale. For prosopografien har dette medført, at praktisk taget hver eneste oplysning om enkeltpersoner er samlet og let tilgængelig. Intensive studier inden for det romerske slægtssamfund har her ført til overbevisende resultater. Navnlig er *Friedrich Münzers* indsats banebrydende, idet en række værdifulde biografier er forfattet af ham, ligesom han samlede sin opfattelse i afhandlingen »Römische Adelsfamilien und Adelsparteien« fra 1919. Münzer slutter sig til Gelzers opfattelse af begrebet nobilitet og undersøger især konsulernes slægts- og venskabsforbindelser. Ægteskaber, adoptioner og andre privatretlige fænomener afslører ofte et politisk samarbejde mellem de enkelte gentes, der ad den vej søger at sikre sig så mange embeder som muligt, især naturligvis consulatet. En sådan gruppering af slægter kalder Münzer »Adelspartei«. Konstellationerne kan skifte, men førende slægter står ofte sammen i århundreder. Den egentlige politiske kamp foregår derved

⁶ Oprindeligt publiceret i *Hermes* bd. 60 og 64, nu optaget i »*Vom Geist des Römertums*«², 1960.

⁷ Et bredt udsnit af denne forskningsgren søges nu udgivet af *Wissenschaftliche Buchgesellschaft* under titlen »*Römische Wertbegriffe*« (*Wege der Forschung* Bd. XXXIV).

i selve senatet mellem sådanne grupper af hinanden nærtstående senatorer, og det er karakteristisk for Münzers bog, at hans Sachverzeichniss *ikke* indeholder ord som »comitia« eller »Volksversammlung«, men nok »Gastfreundschaft« og »Leichenfeiern«.

Økonomisk og social historie forstået som forsøget på ikke at skildre »konger og krige«, men samspillet mellem de forskellige befolkningslag, derunder ikke mindst de klasser, som i den ældre historieskrivning havde mindre interesse, er som bekendt et forholdsvis moderne fænomen, men til gengæld dyrket med stor flid også inden for den romerske historie. Erindres må blot, at man her har at gøre med en periode, hvor man mangler næsten alt, hvad der blot ligner statistisk materiale, hvorfor en række resultater altid vil være meget omdiskuterede. De førende forskere er her *Tenney Frank* (*An Economic History of Rome*, 1920) og *M. Rostovtzeff* (*A Social and Economic History of the Roman Empire*, 1926). Skønt uenige i mange detaljer er de to forfattere dog enige om i nogen grad at ændre den ældre historieskrivnings billede af det store og uordnede, arbejdsløse romerske folk, der levede af almisser. Handel og håndværk centraliseredes aldrig – i alle fald ikke i detailledet – og den romerske plebs bestod netop i høj grad af småhandlende og håndværkere samt den ikke talmæssigt definerbare arbejdsløse gruppe. Karakteristisk for den romerske politik er imidlertid, at disse klasser i borgerkrigstiden fra Graccherne til Caesars diktatur *ikke* optræder som en politisk organiseret masse. Egentlig socialisme i moderne forstand er et ukendt fænomen, men ved at bejle til disse klassers stemmer ved et politisk initiativ kunne medlemmerne af nobiliteten binde dem til sig politisk og gøre dem til deres klienter. Selv tog de lavere klasser øjensynlig ikke politisk initiativ eller forsøgte en revolution.

Det blev ikke Rostovtzeff selv, der drog de politiske konsekvenser af den økonomisk-sociale histories resultater. I hans kortfattede »History of the Ancient World« II fra 1927 arbejdes stadigvæk med et topartsystem, samtidig med at clientelasamfundet søges indpasset i billedet. Først med to afgørende værker fra 1930'erne åbnedes vejen for en virkelig nytolkning af de politiske grupper i Rom. Begge værker har som hovedformål at skildre baggrunden for det augustæiske principat, og som det vil fremgå af nedenstående, er forfatterne i ikke uvæsentlig grad inspireret af deres samtids begivenheder.

Tyskeren *Anton von Premerstein* var i 1927 medudgiver af det såkaldte Monumentum Antiochenum,⁸ hvorved mange forbedrede læsemåder kunne optages i Res Gestae Divi Augusti (tidligere almindeligvis kaldet Monumentum Ancyranum). Den mest betydningsfulde ændring er i kap. 34, hvor Ankaraindskriftens latinske tekst havde en lakune, som

⁸ W. Ramsay u. A. v. Premerstein: Monumentum Antiochenum, Klio Beiheft 19, 1927.

Mommsen udfyldte på grundlag af den græske oversættelse: »Post id tempus praestiti omnibus dignitate, potestatis autem nihilo amplius habui quam qui fuerunt mihi quoque in magistratu conlegae«. Von Premerstein kunne nu i stedet for *dignitate læse auctoritate*, og dermed var vejen åben for en ny fortolkning af Augustus og hans principat, idet ordet *auctoritas* – efter Heinzes fortolkning – jo er terminus technicus i forholdet mellem cliens og patronus. Von Premersteins store monografi »Vom Werden und Wesen des Prinzipats« blev i 1937 udgivet af en elev,⁹ og heri begrundes en helt ny opfattelse af det romerske principat som ikke i første række baseret på den republikanske forfatning – *res publica restituta* – men på et personligt *clientela*, der så at sige omfattede hele det romerske folk. Princeps er en »Gefolgschaftsführer«, og hans vigtigste beføjelser hviler på hans *auctoritas*, som overdrages ham ved en edsaftæggelse, hvor folket sværger ham troskab.

Afhandlingen er i høj grad af systematisk karakter. Skønt hovedvægten ligger på en fortolkning af Augustus' egen stilling, benyttes til belysning heraf også kilder, der med nogen ret kan hævdes kun at udsige noget om principatets senere faser. Derimod har englænderen *Ronald Syme* i meget høj grad blik for den dynamik, der ligger i den øjeblikkelige historiske situation. Hans klassiske værk »The Roman Revolution« udkom i 1939 og er en fremadskridende beretning om Gajus Octavius-Octavianus-Augustus og hans gradvise magtovertagelse indtil år 23 f. Kr. I bogens sidste trediedel koncentrerer opmærksomheden om det augustæiske styre efter dette vendepunkt.

Symes hovedinteresse ligger ikke i begivenhedernes hovedpersoner, men snarere i deres tilhængerskare eller parti, »faction« eller »gang« som det ofte hedder. Han har draget den fulde konsekvens af, at den romerske *nobilis* er leder af en utallig skare af *amici* og *clientes*, og følgelig udspilles borgerkrigen eller revolutionen mellem disse dynaster og deres tilhængere. Til tider føres kampen politisk – ofte med bestikkelse, vold og undertiden attentater – til andre tider bryder åben krig ud. Augustus' sejr består i at han – som den sidste af de store dynaster – opsuger alle andres *clientela* i sit, således at hans »parti« til slut omfatter hele det romerske folk. Herefter kan han organisere rigets styre, men med stadig hensyntagen til de mange interesser, der skal tilgodeses, hvilket er en medvirkende årsag til principatets konservative præg.

Syme anvender i udpræget grad den prosopografiske metode og betragter sig her som elev af Münzer. Han kender periodens persongalleri som få og jonglerer behændigt med de forskellige aktører og statister. Bogen er naturligvis forsynet med et fremragende personregister. Ind-

⁹ Abhandlung der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Abteilung, Heft 15, 1937. Fotografisk genoptrykt af Johnson Reprint Corporation 1964.

stillingen til det historiske forløb er præget af forfatterens opfattelse af fascismens fremmarch i hans samtids Europa. Tonen er – for at bruge forfatterens egne ord – »pessimistic and truculent«, og selv opfatter forfatteren sig som en moderne afløser af Sallust, Tacitus og Asinius Pollio, hvis nu tabte historiske værk tillægges en stor betydning for udformningen af den historiografiske tradition. »The Roman Revolution« hører til dette århundredes mest glansfulde historieskrivning, og forfatteren har som professor i Oxford i høj grad dannet skole.

I sin bog »Party Politics in the Age of Caesar« (1948) uddyber *Lily Ross Taylor* det billede af den senromerske republiks politiske milieu, som Syme havde skitseret. Bogen falder i to dele, først en mere systematisk, derpå en applikation af det politiske system på republikkens sidste femten år. I den sidste del anlægges overraskende nok et optimistisk synspunkt, således at hovedinteressen samler sig om den yngre Cato og hans politik. En Ehrenrettung af denne, som siden Mommsen oftest er blevet betragtet med den dybeste *dédain*, var i sig selv en tillokkende opgave, men lykkes ikke ganske i Ross Taylors bog. Hovedinteressen i vor sammenhæng har da også den systematiske del. Heri fastslås, at den romerske nobilitet gik til valg *uden* noget program, men som politisk person støttet af sine venner og klienter, herunder også veteraner, der havde gjort krigstjeneste under familiens auspicer. Venskaber såvel som clientela-forhold var nemlig arvelige. Vi besidder her en udmærket kilde i broderen Quintus' brev til Marcus Cicero, da denne som »*homo novus*« var kandidat til consulatet.¹⁰ Dunkel er ikke mindst de romerske valgmetoder, men Ross Taylor fremhæver, at navnlig ved prætor- og consulvalgene, der normalt fandt sted i juli, spillede de tilrejsende fra den municipale overklasse en væsentlig større rolle end byproletariatet, skønt dette naturligvis talmæssigt var langt overlegent. Nobiliteten var derfor stærkt interesseret i disse tilrejsendes stemmer, som for størstedelen blev afgivet af folk, der havde samme politiske og økonomiske interesser som den romerske overklasse. Ved at beklæde de livsvarige præsteembeder havde adelen desuden uanede muligheder for at obstruere lovforslag, der som regel i årets første måneder fremsattes af tribunerne på *comitia tributa*. På den måde kunne den fåtallige nobilitet i vid udstrækning bevare monopolet på de højere embeder, hvortil valget foregik på *comitia centuriata*, men i det lange løb kunne den ikke beherske besættelsen af de lavere embeder og dermed tilgangen til senatet, der med Sullas udrensning havde fået en udpræget konservativ sammensætning. For en »*homo novus*« gjaldt det i første række om at skaffe sig velyndere blandt nobiliteten, og det lykkedes især, hvis man optrådte som advokat for retten. Ciceros forbløffende karriere, der giver

¹⁰ På dansk findes en kort introduktion til dette brev, »*commentariolum de petitione*«, i Carsten Høegs »Introduktion til Cicero«, 1942, s. 101 f.

ham consulatet anno suo – dvs. da han er 43 år – skyldes især hans meget succesrige advokatvirksomhed, der skaffede ham mange amici, men ikke så mange clientes, at han blev i stand til at føre sin egen politik.

For Lily Ross Taylor dækker begreberne *optimates/boni* og *populares*, der er udprægede politiske slagord, kun til en vis grad over en egentlig deling i senatet. Der er ikke tale om nogen egentlig politik, endsig da et program. Snarere drejer det sig om en forskel i politisk metode, nemlig om man regerer *via* senatet eller *via* tribunernes lovgivningsinitiativ på *comitia tributa*. I begge tilfælde rekrutteres politikerne i de samme kredse. Der bliver således i virkeligheden kun en lille forskel på de forskellige politikere set med moderne øjne. Deres mål er i første række personlige. Valgagitationen forud for embedsbesættelser sammenlignes ikke uvittigt med de amerikanske nomineringsvalg indenfor det enkelte parti, hvor jo mange for en udenforstående ret uforståelige faktorer kan spille afgørende ind.

Medens Ross Taylor behandlede et udsnit af den eftergracchiske periode, har *H. H. Scullard* i »Roman Politics 220–150 B. C.« (1951) appliceret den prosopografiske metode på en ældre fase af den romerske historie. Hovedkilden er her Livius' beretning, og skønt denne jo ikke er nogen førsterangs kilde, er der dog herigennem bevaret gode oplysninger om embedsbesættelserne i de enkelte år. Hovedsagelig baseret på dette materiale skaber Scullard et fascinerende billede af de enkelte familiers kamp om embederne og den dermed forbundne direkte politiske indflydelse. De enkeltes *amicitiae* og *inimicitiae*, ægteskabs- og adoptionspolitik har stadig til formål at bevare indflydelsen i en ganske lille kreds af senatorfamilier. Herved kommer mange interessante synspunkter frem – blandt andet understreges det stadig, i hvilken grad den ene gruppes politik og hele holdning er medbestemmende til at skabe den rivaliserende gruppes opfattelse. Den berømte modsætning mellem Scipionernes kreds og den ældre Cato er således langt mere et led i Catos kamp for at erhverve censorembetet end en ideologisk kamp mellem philhellenere og gammelromere.¹¹

En meget betydelig indvending kan imidlertid rettes mod Scullards metode og dens resultater. En romersk *nobilis* kan gennemløbe embedskarrieren fra *quaestur* til *consulat* fra han er 30 til han er 43 år gammel. I perioden derefter er hans politiske indflydelse ofte meget vanskelig at efterspore, med mindre han beklæder særlige – ofte militære – poster. Vi besidder jo ikke nogen protokol for senatets forhandlinger. Derved bliver det let sådan, at den enkelte families indflydelse *kun* kan ses, når et medlem besidder et embede, og følgelig ser vi også i Scullards fremstilling, at betydelige slægter som *Cornelii*, *Fulvii*, *Flacci*, *Claudii*

¹¹ For denne opfattelse af den ældre Cato se D. Kienast: *Cato der Zensor*, 1954.

osv. dukker op som dominerende med knap 30 års mellemrum, nemlig når de kan stille kandidater til de eftertragtede embeder og få dem valgt. I den forbindelse må man erindre, at romerske senatorslægter ikke er børnerige. Man har indtryk af, at den enkelte familie næppe har mulighed for at sikre mere end et eller to consulater inden for samme generation, og familiens prestige tåler ikke, at der er en stor mængde sønner, der ikke bliver consularer. Imidlertid er det givet, at talrige exconsuler har spillet en betydelig rolle, som ikke lader sig aflæse af embedsbesættelserne, og som vi følgelig ikke har nogen overlevering om.¹² Også i samtiden kan de have været kendt kun i en inderkreds. Ikke mindst i de politiske processer mod fremstående politikere kan de ældre have haft stor indflydelse, men ikke altid i forreste række. Ofte er yngre kræfter anvendt som anklagere og forsvarere, og dermed kan det egentlige politiske sigte med en sådan proces være tilsløret for os.

Processerne spiller en stor rolle i Scullards fremstilling, men her svigter vor historiografiske overlevering ofte. Det berømteste eksempel er processerne mod Scipionerne, hvor det er lykkedes for Livius at sammenblande forskellige traditioner på en sådan måde, at hans fremstilling er ret uforståelig.

Ikke mindst når man som Scullard bygger sin prosopografiske forskning på kilder, der er langt senere end den periode, der skildres, må man stille det spørgsmål, om vor viden overhovedet er tilstrækkelig. Mange af de personer, der så behændigt opereres med, er for os kun navne, og ofte er kun familienavnet årsagen til, at den pågældende placeres så centralt i en politisk situation. Scullards bog vil altid stå som et interessant eksperiment, men i mange detaljer er metoden dog presset på en sådan måde, at resultatet må stå ganske for forfatterens egen regning.

Clientelabegrebet bliver voldsomt udvidet af *E. Badian* i hans »Foreign Clientela« (1958). Denne bog er en studie i romersk udenrigspolitik fra 264–70 f. Kr., men tillige forsynet med en oversigt over den tidligere udvikling. Badian slutter sig fuldt og helt til forgængernes opfattelse af clientelas betydning for romersk politik og har sat sig den opgave at undersøge de ikke romerske borgeres tilhørsforhold – i første halvdel af bogen til den romerske stat, i anden halvdel til de enkelte nobiles. Roms store ekspansion medførte som bekendt, at der sluttedes en række bilaterale traktater med talrige stater i og uden for Italien, store landområder

¹² I sin artikel »Caepio and Norbanus, Notes on the Decade 100–90 B.C.«, *Historia* 1957, søger Badian at redegøre for Marius' indflydelse efter hans consulater. Ofte finder man det fastslået som en uigendrivelig kendsgerning, at Marius kom ganske til kort i den romerske indenrigspolitik, men Badian søger at vise, at han i virkeligheden er bagmand for en række meget vanskelige gennemskuelige processer i disse år. Artiklen er et skoleeksempel på, hvorledes den prosopografiske forskning arbejder.

blev gjort til romerske forvaltningsområder, og flere suveræne fyrster opnåede status af »amici«. Dette oprindeligt ligestillede forhold ændredes på grund af den romerske ekspansion således, at Rom i virkeligheden antog patronens rolle, mens den allierede – socius eller amicus – blev client. For Badian er det evident, at den romerske udenrigspolitik kan fortolkes ud fra det privatretlige forhold mellem patronus og cliens. Endvidere sluttedes en række private forbindelser mellem romerske nobiles og den befolkning, som de styrede som statholdere på det romerske senats og folks vegne. Badian søger at påvise, hvorledes dette ikke-romerske clientela udnyttedes også i romersk indenrigspolitik. Inderkredsen omkring Graccherne henvendte sig til de italiske socii og sprængtes derved. Scipio Aemilianus kunne mobilisere talrige frivillige både i Italien og i Spanien til sin hær, og senere politikere som den unge Crassus og Pompejus begyndte deres politiske løbebaner som generaler for hære, der var hvervede blandt deres clienter. Når Badian slutter med år 70, Pompejus' første konsulat, er det ikke fordi han mener, at udviklingen her har nået sit endepunkt, men snarere fordi den her virkelig tager sin begyndelse. Der annonceres derfor også et andet bind, der skal følge udviklingen frem til republikkens slutning ud fra samme synsvinkel.

Badians synspunkter sprænger i virkeligheden forskellen mellem udenrigspolitik og indenrigspolitik bort. Man kan med flere af recensenterne spørge, hvorfor han kalder sin bog *Foreign Clientela*. Al romersk politik bliver efter hans opfattelse at fortolke under synsvinkelen patronus-clientis, og det er et spørgsmål, om han derved ikke har forenklet sin vurdering af romersk politik så meget, at en række politiske situationer slet ikke rigtig lader sig begribe. Badian må således betragte hele opgøret med Numiderkongen Jugurtha som »the exception that proves the rule«. Det er imidlertid denne krig, der giver Gajus Marius den militære baggrund for den senere dominerende stilling, og det er denne krig, der giver starten til det fjendtlige forhold mellem Marius og Sulla, som senere fører til den første store serie af borgerkrige. Hvis dette skal betragtes som en »undtagelse«, så man gerne thesen appliceret på den sene republiks historie, hvor kilderne flyder rigeligere, og vor mulighed for at bedømme politiske hensigter og metoder er langt større. Dette udelukker dog ikke, at Badians bog er et fremragende stykke historieforskning – ikke mindst bør fremhæves hans udredning af det vanskelige spil om forbundsfællernes borgerret fra ca. 125 til forbundsfællekrigens afslutning. Her er vor opfattelse virkelig blevet beriget med frugtbare synspunkter, som også har vundet almindelig tilslutning.

Det helt personlige forhold mellem borgerne, som hele det her nævnte udvalg af den moderne forskning anser for så betydningsfuldt, har fået en markant skildring i en artikel af *Erik Wisstrand* »Caesar och det

samtidda romerska samhället«. ¹³ Hele det romerske adfærdsmønster består af en udveksling af beneficia. Ydelsen af et beneficium kræver en genydelse »officium«, der jo også ligefrem betyder »pligt«. At være *ingratus*, dvs. ikke at opfylde sine officia, er således kardinalsyndens for en romer. Caesars storladne clementia overfor sine overvundne modstandere var en måde at binde disse på. Derfor stod han moralsk set meget stærkt, og samvittighedskonflikten for tyrannmorderne var meget stor. Propagandaen mod Caesars mordere havde således meget gode kort på hånden. Kampen mellem de små *factiones* af nobiles kunne således også udvikle sig til en kamp om at få lejlighed til at udøve beneficia, f. eks. at skænke romersk borgerret til hele byer og landsdele. I sin yderste konsekvens er borgerkrigenes partikampe herved totalt opløst i fejder mellem indbyrdes rivaliserende grupper af nobiles med deres tilhænger-skarer, der er bundet til dem af et næsten ubrydeligt moralsk krav. Her er ikke længere tale om politik, men kun om personer, der til gengæld har pligt til stadig at sørge for deres clients vel. Denne bestandige overbydning i forhold til modstandernes ydelser sprænger den romerske republik.

Det ubehagelige ved denne udlægning er, at den hviler på en bestemt fortolkning af kilderne, ikke på kilderne selv. Vi kan ganske vist hos Sallust læse en dom som denne: »... pauci potentes, quorum in gratiam plerique concesserant, sub honesto patrum aut plebis nomine dominationes affectabant« ¹⁴ – men det vil altid kunne diskuteres, om en sådan ytring skal tages for sin pålydende værdi eller den må stå for forfatterens egen regning. Tilhængerne af factionsteorien har da også været interesserede i begrebsanalyser og tekstfortolkning, der kan støtte deres opfattelse. Nævnes skal her blot den måske vel fortænkte af-handling af *Friedrich Lossmann* »Cicero und Caesar im Jahre 54. Studien zur Theorie und Praxis der Römischen Freundschaft« (1962), ¹⁵ og *J. Hellegouarc'h* »Le vocabulaire latin des relations et des partis politiques sous la république« (1963). Utvivlsomt vil det være nødvendigt med en meget gennemgribende analyse af de enkelte forfatteres politiske terminologi, før en sikrere underbygning af factionsteorien kan nås.

Kritikere af factionsteorien har det ikke skortet på. Det ses alene af antallet af dybtgående recensioner, de pågældende værker har været genstand for. Der er ganske vist næppe nogen, der i dag vil se bort fra clientela-teorien som noget ganske fundamentalt for romersk politik og den sejhed, hvormed oligarkiet kunne bevare sin magt. Ej heller vil vel nogen benægte, at ord som *amicitia*, *beneficium* osv. kan have en ud-præget politisk nuance. Spørgsmålet er blot, om man kan tillægge

¹³ I hans »Politik och Litteratur i Antikens Rom«, 1962.

¹⁴ *Historiae* I, 12.

¹⁵ *Hermes*, Einzelschriften, Heft 17, 1962.

ganske små gruppers indbyrdes rivalisering den betydning, som mange – med Ronald Syme i spidsen – har villet. Her skal kun nævnes den – mig bekendt – sidste, der gør alvorlig indsigelse herimod, nemlig *Christian Meier* »Respublica Amissa. Eine Studie zu Verfassung und Geschichte der späten Römischen Republik« (1966). På grundlag af kilderne og med anvendelse af den prosopografiske metode kan Meier vise, at den romerske adelsklan *ikke* er en fast og ubrydelig politisk enhed. I en række situationer – som modstanderne naturligvis vil være tilbøjelige til at betragte som undtagelserne – kan man se selv nære slægtninge bekæmpe hinanden, ikke mindst i den endelige strid mellem Pompejus og Caesar. Man kan heller ikke påvise nogen *udbredt* anvendelse af valgforbund og karteller. De af factionsteoriens tilhængere anførte eksempler betragter Meier som undtagelser. Meier er fortsætter af den tyske Gelzer-skole, hvis fornemste repræsentant måske var *Hermann Strassburger*, der blandt andet skrev artiklen »optimates« i Pauly-Wissowas *Realencyclopädie* (1939). For denne – og Meier, som har skrevet artiklen »populares« sammesteds¹⁶ – er populares ikke grupper af politikere, men enkeltpersoner, der for at opnå øjeblikkelig politisk fordel »slår ind på den populære vej«, dvs. forelægger lovforslag uden om senatet via det tribuniciske lovgivningsinitiativ på *comitia tributa*. Det forbløffende ved romersk politik er således, at der ingen partidannelse er, kun ganske løse grupperinger omkring personer uden program. For Meier bliver der knap nok tale om nogen egentlig politik længere i den politiske kamp. Republikkens fald skyldes efter hans opfattelse ikke dynasternes indbyrdes kampe med deres *clienthære*, men den disintegration af staten, der fandt sted, fordi der i den romerske adelsrepublik ikke var plads for en behandling af de påtrængende politiske problemer. I virkeligheden var der – på politisk plan – intet alternativ til det adelige regime. *Nobiles* var professionelle, født til deres herskerstilling, og uden for selve senatorstanden fandtes politisk interesse kun for så vidt som egne interesser berørtes. Dette kan især iagttages hos ridderstanden, der – under andre forhold – havde kunnet give det politiske liv den fornyelse, som tiltrængtes.

Af ovenstående eksempler på indlæg i en stadig standende debat fremgår det atter, i hvilken grad samspillet mellem historieforskningen og historikeren og dennes egen samtids problemer præger forskningsresultaterne. Dette er ikke ensbetydende med, at historien og dens resultater er ganske relativiseret. Ikke mindst forsøgene på at fortolke det politiske milieu, i hvilket den romerske republik kom til kort og afløstes af et kejserdømme, har på afgørende måde forøget vor reale viden. Også en Meier antager *clientela* som noget ganske konstituerende

¹⁶ Supplementband X, 1965, s. 549 ff.

for det romerske samfund, og det er ikke længere muligt at læse kilderne som før. Problemløse sætninger, der ikke tillagdes betydning af tidligere forskere, fremstår pludselig i en ny sammenhæng, og ganske banalt kan det konstateres, at vi i dag ved mere om periodens politiske former. Samtidigt kan det ikke nægtes, at historien som sådan er blevet en anden end i positivismens dage. Det ses alene deraf, at ovenstående synspunkt næppe kunne være anlagt på Mommsens tid.

DET SENROMERSKE SAMFUND

AF

TORBEN DAMSHOLT

DET FOREKOMMER maaske lovlig systematisk, men er dog næppe ganske overflødig, indledningsvis at gøre opmærksom paa, at interessen for og udforskningen af senantikken kan være bestemt af tre forskellige udgangspunkter, og at dette forhold har vidtrækkende følger ikke blot for den samlede vurdering, men i høj grad ogsaa for opfattelsen af de enkelte forhold, placeringen af begivenheder og tolkningen af kildesteder.

For det første har historikere, filosoffer og mange andre interesseret sig for perioden under synsvinklen: det romerske riges – eller med en ofte ganske let vægtforskydning: den antikke kulturs – forfald og undergang. Det er ikke for meget sagt, at dette har været et af de største temaer i europæisk historieskrivning, hvis egen historie det kan være særdeles tankevækkende at følge, saaledes som det bl. a. er muligt i *Santo Mazzarinos* bog »La fine del Mondo Antico«,¹ hvor problemets diskussion følges fra Polyb til Piganiol med det attende aarhundredes oplysningsmænd Montesquieu og Gibbon som begrebsudviklingens vendepunkt.

Edward Gibbons monumentale »History of the Decline and Fall of the Roman Empire« (1776–88) kan ogsaa passende staa som denne traditions moderne udgangspunkt. Den læses vistnok stadig ogsaa for den historiske fremstillings skyld og er nylig udsendt paa dansk, desværre dog i forkortet udgave;² ganske vist er de forskellige partiers oplysende værdi ikke lige stor, men det drejer sig dog om et hovedværk i hele det attende aarhundredes litteratur, der har krav paa at læses og vurderes som saa-

¹ S. Mazzarino: *La fine del Mondo Antico*, Milano 1959, 212 s.; tysk udg. München 1961; engelsk udg. London 1966.

² Ed. Gibbon: *Det romerske riges forfald og undergang I–IV*, efter D. M. Low's udgave . . . paa dansk ved H. C. Huus, K. Hannestad og Birgit Busch, København 1963, ialt 1044 s.

dant. Et nyere værk inden for samme tradition som *Otto Seecks* »Geschichte des Unterganges der antiken Welt« (1895–1921) er baade mere detailrigt inden for sin snævrere kronologiske ramme – perioden 305–476 mod Gibbons 180–1453 – og skrevet paa grundlag af systematiske, kildekritiske studier; karakteristisk for sin generations historiesyn udsendte forfatteren reviderede udgaver af værkets tidligere bind, inden de sidste endnu var udkommet. I sin vurdering af senantikken ligger Seeck meget nær ved Gibbons bekendte »triumph of barbarism and religion«, men søger en socio-biologisk forklaring herpaa i formlen »Ausrottung der Besten«.

Af Mazzarinos omtalte bog fremgaar det imidlertid, hvorledes diskussionen om Roms eller antikkens »forfald og undergang« i tiden omkring og efter den første verdenskrig dels paavirkedes kraftigt af en følelse af aktualitet og samtidig fik fornyet indhold ved en mere intens udforskning af den økonomiske og sociale historie med *A. W. Perssons* »Staat und Manufaktur im römischen Reiche« fra 1923 og *Michael Rostovtzeffs* »A Social and Economic History of the Roman Empire« fra 1926³ som hovedværkerne – og dels opløste sig i den drøftelse af spørgsmaalet om kontinuitet eller brud, ogsaa dette især paa det økonomisk-sociale omraade, som i de sidste 30 aar har været knyttet til *Henri Pirennes* navn.

Med spørgsmaalet om kontinuitet er vi imidlertid naaet over i en helt anden problematik, hvor udgangspunktet ikke er antikken, men middelalderen, hvor der ikke længere spørges om et gammelt kultur- og samfundsmønsters nedbrydning, men først og fremmest om et nyt mønsters tilblivelse i den samme periode. En værdig repræsentant for denne holdning til senantikken var for den vesteuropæiske middelalders vedkommende *N. D. Fustel de Coulanges*, der i sin »Histoire des institutions politiques de l'ancienne France«, paabegyndt i 1874, som den første metodisk søgte at udlede de middelalderlige samfundsinstitutioner af de romerske i stedet for af de oldgermanske. Linien er ført videre bl. a. af *Alfons Dopsch*, *Ferdinand Lot* og *Sture Bolin*, men ellers er det naturligt nok især byzantinister, der har beskæftiget sig med senantikken under en saadan synsvinkel; det gælder bl. a. *J. B. Bury*, hvis grundige »History of the Later Roman Empire« fra 1923 stadig er læseværdig.⁴ Selve statens fortsatte eksistens har gjort det særlig vanskeligt at trække grænse mellem romersk og byzantinsk historie – Bury forsøgte at hævde aar 800 – men i den sidste menneskealder har flere betydelige forskere ladet den egentlige byzantinske tidsalder tage sin begyndelse med de afgørende uden-

³ 2. udgave I–II, Oxford 1957, xxxii + 848 s., 80 plancher, er revideret af P. N. Fraser paa grundlag af Rostovtzeffs egen italienske udgave fra 1933. Perssons bog er Skrifter utg. af Vetenskaps-Societeten i Lund 3, Lund 1923.

⁴ J. B. Bury: History of the Later Roman Empire from the death of Theodosius I to the death of Justinian I–II, billigudgave, New York 1958, xxvi + 472 + 492 s.

rigspolitiske og administrative begivenheder under Herakleios (610–41). Saaledes kunne *Ernst Stein* i indledningen til sin »Geschichte des spät-römischen Reiches«⁵ begrunde, hvorledes den senromerske periode fra Diokletian, den første af de store »Reglementierer«, til det syvende aarhundrede ogsaa kunne opfattes som »protobyzantinsk«, og hele hans værk bærer præg af denne tilgang til emnet. Paa stadig flugt for nazismen naaede Ernst Stein, der var østrigsk jøde, desværre kun at føre sit arbejde frem til 565, men det efterladte kunne udgives paa fransk af J.-R. Palanque, som ogsaa siden har tilføjet en oversættelse af 1. bind med supplerende noter,⁶ og Steins værk maa uden tvivl idag regnes for den bedste eksisterende fremstilling af denne periodes politiske historie.

Som et tredie, fra de to antydede forskelligt udgangspunkt ville jeg endelig opstille en interesse for senantikken som selvstændig periode, med perspektiver fremad og bagud i tiden, men med hovedvægt paa dens egenart ikke blot som overgangstid, men ogsaa set i modsætning til forudgaaende og følgende perioder. En kraftig inspiration til denne betragtningsmaade er vistnok udgaaet fra kunsthistorien, hvor de senantikke værker naturligt i vort aarhundrede har opnaaet en helt ny vurdering; af noget andre grunde har ogsaa den nyere religions- og kirkehistoriske forskning viet senantikken en primær interesse og fremlagt resultater og tolkninger, som tillige har kunnet bidrage til forstaaelse af andre sider af perioden, og som iøvrigt selv undertiden har været kraftigt paavirket af kunsthistorien.⁷ Baade for disse discipliner og for den profane historieforskning er det fjerde aarhundrede kommet til at staa i centrum – af flere aarsager, men vel især, fordi det er saa forholdsvis rigt paa kildemateriale af de forskelligste genrer og derfor i særlig grad indbyder til den strukturanalyse, som de sidste generationers historikere har lagt saa stor vægt paa. Meget af denne forskning, hvoraf nogle værker vil blive omtalt i det følgende, har karakter af enkeltanalyser, men et typisk eksempel paa denne tredie mulige holdning til senantikken udtrykt i en samlende fremstilling finder jeg i *André Piganiols* »L'Empire chrétien«,⁸ hvis anden halvdel udgøres af en oversigt over

⁵ Ernst Stein: *Geschichte des spät-römischen Reiches*. I: Vom römischen zum byzantinischen Staate (284–476 n. Chr.), Wien 1928, omtalt i Erik Bachs oversigt »Byzans og den moderne forskning«, *Hist. Tidsskr.* 10. rk. VI, s. 259–72.

⁶ Ernest Stein: *Histoire du Bas-Empire*, éd. J.-R. Palanque. I, Desclée de Brouwer 1959, xvi + 672 s., 4 kort; II, 1949, xxxiv + 900 s., 3 kort.

⁷ Et kendt eksempel er den inspiration fra H. P. L'Oranges skrifter, som Hal Koch fremhævede i sin »Konstantin den Store. Pax Romana – Pax Christiana«, Københavns Universitets festskrift november 1952, især s. 23, 47–53; sml. ogsaa Hal Kochs oversigt »Nyere Litteratur om Konstantin den Store«, *Hist. Tidsskr.* 11. rk. IV, s. 506–15.

⁸ *Histoire générale fondée par Gustave Glotz, Histoire Romaine* tom. IV 2e partie, André Piganiol: *L'Empire chrétien* (325–395), Paris 1947, xvi + 446 s.

institutioner og samfundsforhold; her findes foruden mange originale og ofte overbevisende enkeltvurderinger en gennemført betoning af periodens skabende kræfter, og det er denne, som danner baggrunden for Pigioli's tilspidsede og ofte citerede konklusion vedrørende årsagerne til Roms (delvise) fald, en konklusion der i lige grad er vendt mod forfalds- og kontinuitetsopfattelserne: »La civilisation romaine n'est pas morte de sa belle mort. Elle a été assassinée«.⁹

FUNDAMENTAL for al beskæftigelse med senantikken er den iagttagelse, at institutioner, samfundsformer og menneskelig udtryksmaade i fjerde til sjette århundrede er forskellige fra dem, man finder i de første to århundreder. En særlig interesse kommer derved til at knytte sig til det tredje århundrede, den uhyre vigtige, men kildemæssigt desværre saa slet oplyste overgangstid, som man alt efter sin indstilling kan hæfte paa den ene eller anden periode, men hvis betydning man ikke kommer uden om at skulle tage stilling til, ogsaa selv om det maa ske i form af hypotetisk forklaring af strukturændringerne. Af de ovennævnte standardfremstillinger af senantikken er det karakteristisk nok kun Gibbons, der tager sit udgangspunkt ved Marcus Aurelius' død, dvs. paa et tidspunkt, hvor mange forskere idag af helt andre grunde hentet fra baade den økonomiske historie, religions- og kunsthistorien vil være tilbøjelige til at finde de nye kræfters frembrud.¹⁰

Rostovtzeff's klassiske skildring af det romerske kejserriges økonomisk-sociale historie byggede i lige høj grad paa et minutiøst kendskab til baade arkæologisk og litterært kildemateriale og paa en – ikke mindst for en russisk emigrant – højst original teori om, at den romerske samfundsudvikling i første række bestemtes af klassekamp, og at det for det tredje århundrede skæbnesvangre var en ny alliance mellem bønder og soldater mod byernes overklasse, hvoraf siden senantikken »orientalske despoti« fremgik. Rostovtzeff's idé og især hans centrale tolkning af begivenhederne i 238, hvor først de afrikanske provinser og senere Italien rejste sig mod soldaterkejseren Maximinus I Thrakeren, er blevet kritiseret og modereret af adskillige, men det er ikke uberettiget, naar den fornylig har kunnet omtales som fortjenende »mindst lige saa stor ære og videnskabelig opmærksomhed som det syn, hvorover Henri Pirenne byggede sin berømte bog *Mahomet et Charlemagne*«.

Denne udtalelse falder i *Jean Gagé's* bog »Les classes sociales dans l'Empire Romain« fra 1964,¹¹ og hele dette værks opbygning og de

⁹ Anf. værk, s. 422.

¹⁰ Det fremhæves bl. a. af S. Mazzarino, »La democratizzazione della cultura nel Basso Impero«, XIe Congrès International des Sciences Historiques, Stockholm 1960, Rapports II (Antiquité), s. 35–54.

¹¹ Jean Gagé: Les classes sociales dans l'Empire Romain, Bibliothèque Historique, Paris 1964, 486 s. Citatet findes s. 35.

grundlæggende vurderinger røber en dyb afhængighed af Rostovtzeff. Af bogens tre hovedafsnit er det midterste viet det tredie aarhundredes krise, medens det første og det sidste skildrer samfundsklasserne under henholdsvis den ældre og den senere kejsertid (le Haut- og le Bas-Empire), det første set under synsvinklen: italienere over for provinsfolk, det sidste med overskriften »Les puissants et les petits«. Forfatteren, som er professor ved Collège de France, er en udmærket repræsentant for fransk videnskabelig tradition; efter en 26 s. lang ræsonnerende bibliografi og en lige saa lang indledning, hvor fremstillingens motiver anslaaes, fortsætter han gennem hele resten af bogen baade i tekst og noter med diskussion af de enkelte forholds og kildsteders tolkning; dens værdi er utvivlsomt størst for læsere, som i forvejen har et vist kendskab til disse spørgsmaal. Modsætningen til Rostovtzeff viser sig især i den mindre vægt, Gagé lægger paa de økonomiske forhold. For ham er det i første række selve kejserdømmet, principatet, hvis karakter og tilblivelse han udlægger i forlængelse af A. v. Premerstein,¹² der skal forstås som drivkraften bag de sociale strukturændringer, og i overensstemmelse hermed afsluttes bogen med en virkelig original kronologisk tavle over kejserne fra Augustus til Theodosius I (27 f. Kr.–395 e. Kr.), hvor en kolonne meddeler deres fulde navn, afstamning og karriere, den næste deres ægteskabelige og adoptionelle forbindelser og endelig den sidste de samfundshistorien vedkommende forhold og begivenheder, love m. v.

En kritik af Gagés bog maa nødvendigvis begynde med en stillingtagen til Rostovtzeffs tese, og her maa man vistnok nu anse det for godtgjort, især ved *G. Forni*s systematiske indskriftstudier,¹³ at der ikke kan konstateres et skifte i de romerske legioners rekruttering fra byboere til bønder ved det tredie aarhundredes begyndelse, saaledes som Rostovtzeff hævdede. Hæren bestod fra begyndelsen fortrinsvis af bønder, selvom legionærene naturligvis som romerske borgere almindeligvis havde juridisk tilknytning til en eller anden bystat, og efter *Ramsay MacMullens* fremstilling i hans uhyre velunderbyggede »Soldier and Civilian in the Later Roman Empire«¹⁴ er det snarere karakteristisk for det tredie aarhundrede, at soldaternes civile funktioner og hele integration i det almindelige samfund voksede, saa de tværtimod at blive en ny klasse, hvis interesser kolliderede med bysamfundenes, snarere selv har været genstand for en bevidst urbaniseringspolitik netop fra de severiske kejseres side. De bestræbelser, som baade Severerne og senere kejsere udfoldede for at gøre det romerske municipalsystem generelt inden for

¹² Sml. J. E. Skydsgaards oversigt ovenfor s. 399 f.

¹³ G. Forni: *Il reclutamento delle legioni da Augusto a Diocleziano*, Milano-Roma 1953.

¹⁴ R. MacMullen: *Soldier and Civilian in the Later Roman Empire*, Harvard Historical Monographs 52, Cambridge Mass. 1963, x + 218 s.

riget med Caracallas berømte og omdiskuterede *Constitutio Antoniniana* fra 212 som den centrale begivenhed, tolkes iøvrigt af Gagé som tegn paa en virkelig stedfunden urbanisering, medens de vel snarere maa ses som et modtræk mod den stagnation i byerne, som arkæologien afslører netop paa dette tidspunkt.¹⁵

Af særlig interesse for nærværende oversigt er det imidlertid, at Gagé ogsaa accepterer Rostovtzeffs og overhovedet den traditionelle modstilling af den ældre og den senere kejsertids samfund, det første skildret som aabent og med en stadig fornyelse af de højeste *ordines*, senat og ridderstand, fra byernes velhavende befolkningslag, medens det senantikke samfund som saa ofte før »opfattes som et stivnet, hierarkisk samfund, hvor enhver var bundet til den plads i livet, hvortil han fødtes«, en opfattelse, der bygger paa de mange bestemmelser i *Codex Theodosianus* fra 438, som tilsigter at binde skatteydere og arbejdskraft til deres for staten livsvigtige funktioner.

Denne traditionelle opfattelse, som den moderne forskning har arvet fra den theodosianske lovsamlings store kommentator *Jacques Godefroy* (*Gothofredus*) (1587–1652), staar imidlertid ikke længere uanfægtet. Den ovenfor citerede sammenfatning af den herskende forestilling om det senantikke samfund stammer fra det essay, hvori *A. H. M. Jones*, professor ved University of Cambridge, først vendte sig imod den.¹⁶ Hans hovedargument er, at disse lovbestemmelser ikke kan tages som udtryk for en gennemført tilstand, men tværtimod tyder paa, at »den tilvante samfundsstruktur var blevet rystet, og bestemmelsernes stadige gentagelse og de periodiske indrømmelser viser, at regeringen havde meget lidt succes med at imødegaa de bevægelser, den betragtede som farlige«. Jones vil snarere anse den ældre kejsertids samfund for statisk og fremhæver, at de nye medlemmer af rigets højeste stænder, som rekrutteredes fra provinsernes aristokrati, hurtigt assimileredes.¹⁷ Det tredie aarhundredes krise gav derimod baade aarsag til og større mulighed for bevægelse i samfundet; mangelen paa arbejdskraft førte til uro i landbefolkningen og en intern folkevandring med *agri deserti* og uopfyldte

¹⁵ Sml. E. Gabba: *Considerazioni sulla società dell'impero Romano*, Rivista di filologia e di istruzione classica 94, ser. 3 (1966), s. 306–16. Gagé finder tegn paa dekadence for byernes vedkommende allerede hos Plinius d.y. (anf. værk, s. 182–85); netop for byernes økonomiske blomstring i første del af det andet aarhundrede vil man imidlertid finde rig dokumentation i den centrale del af Rostovtzeffs *Roman Empire* (2. udg., s. 130–352).

¹⁶ A. H. M. Jones: »The Social Background of the Struggle between Paganism and Christianity«, Arnaldo Momigliano (ed.): *The Conflict between Paganism and Christianity in the Fourth Century*, Oxford 1963, s. 17–37; citatet findes s. 34.

¹⁷ Det maa betegnes som den største svaghed ved Gagés »*Les classes sociales dans l'Empire Romain*«, at forfatteren ikke har overvejet, hvad samfundsklasser egentlig er. Naar man betænker, hvor ringe økonomisk og dannelsesmæssig forskel der har været paa de højeste *ordines*, er det meget problematisk overhovedet at tage udvekslingen mellem dem til indtægt for social mobilitet.

skatteforpligtelser som resultat; opbygningen af en mobil elitehær og en omfangsrig centraladministration med en helt ny hofembedsstand som fælles overbygning aabnede uanede muligheder for social opstigning for de mere foretagsomme elementer i samfundets lavere lag, og det vel at mærke ad en bane, som fra det fjerde aarhundrede førte lige ind i senatorstanden og gav de højeste statstjenere sæde i de ærværdige og indflydelsesrige forsamlinger i Rom og Konstantinopel – til forargelse for konservative iagttagere som den lærde Libanios i Antiochia, der i en tale opregner folk, som er avanceret fra kontorister til senatorer, heriblandt flere prætorianerpræfekter og konsulere, hvoraf en var søn af en garderobebetjent i en badeanstalt, en anden af en pølsebager og en tredje af en arbejder;¹⁸ endelig frembød ogsaa den kristne kirke efter kristendommens etablering som statsunderstøttet religion en »carrière ouverte aux talents«, men i modsætning til de andre nævnte uden automatiske følger for eventuelle efterkommere.

Hele denne paa mange maader revolutionerende opfattelse af det senantikke samfunds karakter og kilderne hertil støttes med nye eksempler af R. MacMullen,¹⁹ og den danner grundlaget for A. H. M. Jones' store og veldokumenterede oversigtsværk »The Later Roman Empire 284–602« fra 1964.²⁰ Denne bog er ikke, fastslaaer forfatteren paa første side, nogen historiebog, men en »historisk behandlet oversigt« over rigets samfund, økonomi og administration; den handler mere om hæren end om krige, mere om regeringsformen end om politik og mere om hierarkiet end om dogmatiske stridigheder. Imidlertid har han ikke kunnet gennemføre sin oprindelige intention, men indleder med en historisk oversigt, som fylder ca. 1/3 af fremstillingen; derved fremkommer naturligvis nogle gentagelser, men den 300 aar lange periode, der analyseres, kommer ogsaa til at fremtræde som mere statisk og ensartet, end Jones selv opfatter den, i det mindste for Vestrigets vedkommende.²¹

¹⁸ Libanios, Oratio xlii, 23 f., citeret af Jones, anf. værk s. 28 f., og i samme forf.: *The Decline of the Ancient World* (sml. note 20), s. 53; sml. P. Petit: *Libanios et la vie municipale à Antioche au IVe siècle après J.-Chr.*, Institut français d'archéologie de Beyrouth, Bibliothèque archéologique et historique 62, Paris 1955, s. 362 f.

¹⁹ R. MacMullen: »Social Mobility and the Theodosian Code«, *The Journal of Roman Studies* 54, 1964, s. 49–53.

²⁰ A. H. M. Jones: *The Later Roman Empire 284–602. A Social, Economic and Administrative Survey I–III*, Oxford 1964, xvi + 1068 s. tekst, 448 s. noter m. v., 7 kort i mappe. – A. H. M. Jones: *The Decline of the Ancient World*, London 1966, viii + 414 s., er en forkortet og paa enkelte punkter suppleret udgave af det store værk, beregnet for et lidt bredere publikum (incl. studenter) og udsendt i Longmans General History of Europe, ed. by Denys Hay. Med sin udmærkede indledning om hovedkilderne og faa, men centrale henvisninger er den særdeles anbefalelsesværdig, og prisen er 35 sh. mod 14 guineas for *The Later Roman Empire*.

²¹ Sml. slutningskapitlet »The Decline of the Empire«, s. 1025–68, som gentager synspunkter fra Jones' afhandling »The Decline and Fall of the Roman Empire«, *History* 40, 1955, s. 209–26.

– At det faktisk kan lade sig gøre at indpasse den politiske udvikling i en rent analytisk fremstilling ogsaa for et stort publikum, er nylig bevist af den unge Oxford-historiker *Fergus Millar* i dennes særdeles originale og velskrevne skildring af Romerriget 14–284 e. Kr. i Fischer Weltgeschichte,²² hvor der for øvrigt i god overensstemmelse med Jones' opfattelse er lagt vægt paa den tidlige udvikling af mange »typisk senantikke« institutioner (*annona, munera, cursus publicus* m. m.).

Professor Jones' store værk er frugten af mange aars arbejde inden for denne periode, og det vil alle dets øvrige kvaliteter ufortalt sikkert ikke mindst blive staaende som en guldgrube for forskere, der søger oplysninger om institutioner og administrative detaljer. Sin originale karakter skylder det formodentlig bl. a. forfatterens særlige – eller maaske typisk engelske – lærdomsform, som han gør udtrykkelig rede for i forordet: »Jeg forstod paa et tidligt tidspunkt, at hvis jeg paa et saa stort omraade prøvede at læse den moderne litteratur udtømmende og holde mig à jour med forskningen, ville jeg ikke faa tid til at læse kilderne. Derfor opgav jeg det førstnævnte forehavende. Det vil ikke sige, at jeg ikke har læst og haft udbytte af mange moderne bøger og artikler (især dem, hvis forfattere var saa venlige at sende mig særtryk), men jeg er utvivlsomt gaaet glip af meget værdifuldt og har sikkert af uvidenhed gentaget nogle opklarede fejltagelser. Det vil ogsaa forekomme uhøfligt, naar jeg ikke vedgaar afhængighed i de tilfælde, hvor jeg uafhængigt er naaet til samme konklusion, som en anden forsker tidligere har draget. Under disse omstændigheder ville det være uærligt at sammenstille en bibliografi.«²³ Derefter fortsætter han med at opregne de dele af den samtidige litteratur, han *ikke* har læst – det er væsentlig den rent teologiske – og de 25 ud af 119 romerske provinser, hvor han *ikke* har været og orienteret sig i ruiner og musæer, samt redegør for de særlige metodiske problemer ved anvendelsen af lovsamlingerne som historiske kilder, der er omtalt ovenfor. Hermed er for saa vidt værkets styrke og svagheder givet, men for den, der er almindelig orienteret i kilder og moderne litteratur, er det uhyre tankevækkende og ikke til at komme udenom. – En fortræffelig oversigt over den litteratur, som Jones kunne have draget fordel af at tage hensyn til, kan for øvrigt findes i Lellia Cracco Rugginis anmeldelse.²⁴

I Jones' gennemgang af det senantikke samfund er som nævnt adskillige forhold opfattet paa en ganske anden maade, end man er vant til.

²² Fischer Weltgeschichte 8, Das römische Reich und seine Nachbarn, hrg.v. Fergus Millar, Frankfurt a.M. 1966, 346 s.; Millars eget afsnit om Romerriget fylder s. 9–249.

²³ The Later Roman Empire I, s. vi. I samme forfatters Decline of the Ancient World indledes hvert kapitel med en kort litteraturhenvielse, for fleres vedkommende dog kun til det tilsvarende kapitel i The Later Roman Empire.

²⁴ Rivista storica Italiana 77, 1965, s. 201–11.

Iøjnefaldende er saaledes den plads, ikke blot administrationens apparat og former og kirkens opbygning, men ogsaa de nye samfundsgupper, funktionærerne, hofembedsmændene og præsteskabet, indtager. Ved kejsernes mobile hof, *comitatus*, skabtes et nyt aristokrati af opkomlinge og rene barbarer, som kun i begrænset omfang kunne assimileres med de traditionsbevidste senatorslægter; til gengæld blev de højere poster i administration, hof og hær, som fra den senere del af det fjerde aarhundrede automatisk gav sæde og forrang i senaterne, nu ogsaa eftertragtelseværdige for det gamle aristokratis medlemmer, og det opsving ogsaa for det romerske senats politiske betydning, som er tydeligt allerede i Stilichos tid og fortsætter gennem det femte aarhundrede og under ostrogoternes herredømme,²⁵ har formodentlig en væsentlig baggrund heri.

Men netop den mulighed for social opstigning, som de nye ekspansive institutioner betød, fremkaldte nødvendigvis bevægelse i samfundets mellemste og lavere lag. Naar der f. eks. skulle opbygges et nyt senat i Konstantinopel, maatte pladserne besættes med medlemmer af de østlige byers raadsforsamlinger, med *curiales*. Disse var imidlertid ansvarlige for skatteinddrivningen, for bygge- og anlægsvirksomhed og mange andre offentlige funktioner, og det gav derfor store finanspolitiske problemer, hvis de økonomisk bærende i byerne forsvandt uden for curiernes rækkevidde. Den lange række af love i Codex Theodosianus' 12. bog, som søger at begrænse og regulere flugten fra de curiale forpligtelser, viser tydeligt, at dette var et problem, som vanskeligt lod sig løse til nogens tilfredshed, og det er da ogsaa velbekendt, at de *curiales*, som blev tilbage, var særdeles utilfredse med forholdene; det særlige embede, Valentinian I havde oprettet som *defensor plebis*, oprindelig netop rettet mod curien, blev meget karakteristisk i det femte aarhundrede til en *defensor civitatis*. Jones er dog mindre tilbøjelig til at tage curialernes klager saa højtideligt, som andre forskere har gjort; de tilhørte fortsat den jordejende del af befolkningen og havde efter hans mening mulighed for at lægge skattebyrderne over paa deres fæstebønder; men i henseende til social og juridisk status blev der et stadig tydeligere skel mellem dem og den egentlige overklasse.²⁶

Som for curialerne var det ogsaa for medlemmerne af haandværks- og handelskollegierne deres offentlige funktioner – og mulighederne for at slippe for disse – der begrundede, at staten søgte at binde medlemmerne til deres profession, men dette skete først i det femte aarhundrede og kun

²⁵ Om den særdeles vigtige politiske udvikling i aarene omkring 400 handler Émilienne Demougeot: *De l'unité à la division de l'Empire Romain 395–410*, Paris 1951. De vigtigste undersøgelser af senatets senere politiske rolle er stadig Johs. Sundwalls nedenfor omtalte arbejder (sml. note 59).

²⁶ *The Later Roman Empire II*, s. 737–57.

i Vestriget, hvor byernes økonomiske stilling flere steder var svækket. De bestemmelser, vi kender for skibsredere, bagere og andre collegier, af hvem hovedstædernes levnedsmiddelforsyning afhang, er derimod af mere direkte fiskal karakter, idet forpligtelsen til disse funktioner, for skibsrederne *navicularia functio*, var knyttet til deres ejendom og fulgte med denne ved salg.²⁷

Naar bønderne blev stavnsbundne, var det efter Jones' opfattelse oprindelig for at sikre betalingen af den vigtigste senromerske skat *annona*, der som bekendt siden Diokletian hvilede paa en 15-aarig opgørelse af skatteenheder og omfattede baade den dyrkede jord og arbejdsstyrken, *jugatio-capitatio* – og de var vel at mærke bundne til stedet i det mindste inden for indiktionsperioden, enten de var fæstere eller selvejere. For fæstebøndernes vedkommende mødtes imidlertid statens og godsejernes interesser i en fast politik, som førte til, at det, da *capitatio* efterhaanden ophævedes i adskillige provinser, blev udtrykkelig fastslaaet, at *coloni* uanset deres frie status fortsat skulle være *servi terrae* og ikke fik frihed til at rejse bort, og i samme periode, fjerde aarhundredes senere del, mistede de retten til at sælge personlig ejendom eller søge godsejeren. De blev saaledes en halvfri stand, hvis stilling nærmere sig de i landbruget beskæftigede slavers, som nu paa deres side ikke længere kunne sælges bort fra den jord, de dyrkede. Men de mange bestemmelser, som tager sigte paa situationer, hvor *coloni* faktisk er rejst og blevet soldater, præster, statsfunktionærer eller fæstere hos en anden herre, viser tydeligt, at forholdene ikke saa let lod sig ordne i et samfund, hvor en latent og stigende mangel paa arbejdskraft gjorde sig gældende, og faktisk skelnes der i det femte og sjette aarhundrede mellem de egentlig halvfrie fæstere, *coloni originales* – eller paa ægte østromersk kontorlatin *adscripticii* – og friere grupper, som stammede fra tilvandrede, eller som selv indgik kortfristede fæstemaal for at bevare deres bevægelsesfrihed; der kendes ogsaa eksempler paa, at *coloni* kunne samle formuer, men som helhed maler Jones nu ikke deres forhold med lysere farver, blot mere nuanceret, end man er vant til.²⁸

Uanset den modsigelse, som Jones' opfattelse og tolkninger vil fremkalde fra opretholdere af et mere traditionelt syn paa det senromerske samfund, og før vi vender os til en drøftelse af forskellige supplerende spørgsmaal, er der to ting, der maa fremhæves. For det første giver ideen om et – ogsaa i forhold til den ældre kejsertids – relativt aabent og fluktuerende samfund en helt ny baggrund for at forstaa den hastige udvikling paa to centrale omraader, det religiøse og det politiske, som kendetegner disse aarhundreder, og det med en rækkevidde, som berettiger os til at drage et af de store skel i Europas historie her. Forbindelsen

²⁷ The Later Roman Empire II, s. 695–705, 827–30, 861–64.

²⁸ Samme værk II, s. 792–812.

mellem den sociale og den religiøse udvikling har Jones selv fremdraget, især i det ovenfor citerede essay;²⁹ spørgsmaalet om de politiske konsekvenser fører over i det andet væsentlige, jeg vil fremhæve ved hans værk, nemlig den relativt optimistiske helhedsvurdering af det romerske riges indre forhold, som for alvor kommer frem i slutningskapitlet »The Decline of the Empire«.³⁰ Her mødes og kritiseres alle sædvanlig anførte indre aarsager til rigsopløsningen i vest, skattetryk, korruption, politisk apati osv., med den indvending, at anderne ogsaa var for haanden i øst, indtil blot det forøgede pres fra barbarerne er tilbage som forklaring; Jones naar saaledes ligesom Piganiol tilbage til en katastrofeteori, men i modsætning til ham taler han ikke om noget kulturdrab, kun om den politiske udvikling.³¹

I STEDET FOR at tage Jones' kilder og hans tolkning af dem op til en ny undersøgelse, som jeg ikke paa forhaand antager vil kunne føre til et andet resultat med hensyn til spørgsmaalet om social mobilitet, vil det følgende fremdrage nogle andre aspekter ved det senromerske samfund og dets udvikling, som har beskæftiget nyere forskning, og her tages udgangspunktet paany i Rostovtzeffs tese om en klassekamp mellem bønder/soldater og byfolk med katastrofale følger for bl. a. de økonomiske forhold.

Det var længe en almindelig forestilling, som ogsaa Rostovtzeff accepterede, at det tredie aarhundredes økonomiske krise og pengeforringelse medførte en overgang til naturaløkonomi, og selv de forskere, der i 1920'erne havde erkendt, at det femte og sjette aarhundrede domineredes af pengeøkonomi, Dopsch, Pirenne, Stein og andre, regnede med en overgangsperiode, inden den konstantinske *solidus* havde skabt grundlag for en tilbagevenden hertil. I 1932 paaviste imidlertid Gunnar Mickwitz i sin skelsættende »Geld und Wirtschaft im römischen Reich des vierten Jahrhunderts n. Chr.«³² ved omfattende studier i saavel ægyptiske papyri som kirkefædre og anden litteratur, at pengeøkonomiske forhold var aldeles dominerende i det fjerde aarhundredes privatøkonomi, baade for handel, fæstekontrakter og i andre forhold, og ved indtrængende numismatiske analyser paaviste han, at det tredie og fjerde aarhundredes forringelser af mønternes ædelmetalindhold ikke var udtryk for kaos, men for en bevidst kejserlig politik til imødegaaelse

²⁹ Sml. note 16 og nedenfor s. 424.

³⁰ Later Roman Empire II, s. 1015–68; sml. kapitlet »Why did the Western Empire fall?«, Decline of the Ancient World, s. 362–70.

³¹ Sml. ovenfor s. 410. – Jones' slutning har naturligvis heller ikke den samme maximekarakter: »The internal weaknesses of the empire cannot have been a major factor in its decline«.

³² Societas scientiarum Fennica, Commentationes humanarum litterarum IV: 2, Helsingfors 1932, xvi + 232 s.

af den økonomiske krises virkninger. I den offentlige sektor derimod slog naturaløkonomien som bekendt delvis igennem og normaliseredes især ved Diokletians organisering af *annona* som den vigtigste skat, hvilende paa jord og arbejdskraft og paalignet i allehaande for staten nødvendige naturalier. Heri saa Mickwitz paa baggrund af Rostovtzeff en sejr for lønmodtagernes interesse i værdifaste betalingsmidler, medens han tolkede den konvertering til betaling af grundskatten i rede penge, *adaeratio*, som tillodes og reguleredes i en række lovtekster især fra slutningen af det fjerde og begyndelsen af det femte aarhundrede, som et kompromis mellem skatteydernes ønske om at betale i penge og statens behov, idet naturalieudskrivning med skiftende takster stadig laa til grund.

Mickwitz' analyse af den økonomiske struktur har været fundamental for senere forskning og ligger ogsaa umiskendeligt bag baade Pigioli og Jones' omtalte fremstillinger. Derimod blev hans bestemmelse af de klasseinteresser, der laa bag naturaliskatter og *adaeratio*, genstand for en sønderlemmende kritik i *Santo Mazzarinos* skarpsindige og inspirerede bog »Aspetti sociali del quarto secolo«. ³³ Mazzarinos udredning af de økonomiske interesser gaar ud fra bedømmelsen af fænomenet *adaeratio* og det dermed sammenhørende *coemptio*, dvs. tvangsopkøb af fornødenheder til maximalpriser, i den samtidige litteratur, især to tekster: det anonyme *De rebus bellicis*, ³⁴ som indeholder en række tekniske projekter beregnet paa at nedbringe statens udgifter og dermed dens skattebehov, og hvori *coemptio* betegnes som et af de sædvanlige midler til øvrighedens berigelse, og nogle passager i den saakaldte *Historia Augusta*, navnlig et brev, der opstiller betaling i forhaandenværende naturalier, »ita ut nihil *adaeret*«, som idealet. Sidstnævnte sted havde faaet Mickwitz til at antage, at *Historia Augusta* var udgaaet fra kredse, der stod bureaukratiet nær, ³⁵ men dette strider mod hele værkets præg; en af de faa ting, som maa siges at staa ubestridt i diskussionen om den mærkelige samling kejserbiografier fra Hadrian til Carinus, er netop dens aristokratiske, senatsvenlige og antibureaukratiske tendens. ³⁶ Paa denne baggrund og med konstateringen af, at der med den konstantinske guldmønt, som laa til

³³ S. Mazzarino: *Aspetti sociali del quarto secolo. Ricerche di storia tarda-romana*, Roma 1951, 442 s.

³⁴ Udgivet og kommenteret i E. A. Thompson: *A Roman Reformer and Inventor. Being a new text of the treatise De rebus bellicis with a translation and introduction*, Oxford 1952, xii + 132 s., 8 plancher. – Mazzarino daterer skriftet til Julians tid, anf. værk, s. 72–106.

³⁵ Anf. værk, s. 167 f.

³⁶ Det ville føre for vidt her at redegøre for de komplicerede problemer omkring *Historia Augustas* datering, kildeværdi og hele karakter. Henvisninger til en del af litteraturen herom kan findes i min afhandling »Zur Benutzung von dem *Breviarium* des Eutrop in der *Historia Augusta*«, *Classica et Mediaevalia* 25 (1964), s. 138–50.

grund for *adaeratio*, faktisk var skabt et værdifast pengesystem – det fjerde-femte århundredes priser er snarest faldende udtrykt i guld – kunne Mazzarino fastslaa, at samfundsklassernes interesser i skattebetalingens form maatte være de modsatte af, hvad Mickwitz havde hævdet, og hans minutiøse gennemgang af lovteksterne viser, hvorledes disse afspejler et tovrækkeri mellem paa den ene side officerers og andre myndigheders ønske om at udnytte *adaeratio* og *coemptio* til spekulation og paa den anden side skatteydernes interesse i stabile forpligtelser uden hensyn til fragtomkostningerne, indtil man endte ved et kompromis: *adaeratio*, men til takster, som svarede til markedspriserne, gennemført i Vestriget i 423, i Østriget senere. Efter Mazzarinos opfattelse var dette for sent til at redde de udsatte vestlige provinser *afflicta paupertas* fra storgodsejernes herredømme, og man kan maaske opfatte udviklingen som resultat af den ovenfor antydede tilnærmelse mellem den gamle og den nye overklasse.

Baade Mickwitz og Mazzarino sætter den sociale udvikling i forbindelse med skattesystemet, idet den første anser colonatets stavnsbinding for et rent statskrav, den anden mener, at de mindre og dermed økonomisk mindre modstandsdygtige landbrug, paa hvem ogsaa forsvarsbyrden hvilede, er blevet mast mellem de to interessegrupper, embedsmænd og storgodsejere, som bevægede sig i guldøkonomiens sfære. Gagé gaar i sin ovenfor omtalte bog endnu en skridt videre og taler om en begyndende feudalisering, manifesteret i de brede lags paakaldelse af lokale stormænds beskyttelse, *patrocinium*, mod statens baade fiskale og militære udbytning. Jones har til gengæld fremhævet flugtmulighederne og de ikke-økonomiske aarsager til sociale bevægelser og ambitioner, og det er overhovedet et spørgsmaal, om den godssamling og økonomisk-sociale dominans af storgodsejerne, som ganske vist er meget karakteristisk for det fjerde og femte århundrede især i de vestlige rigsddele, uden videre kan betegnes som en begyndende feudalisme. Storgodser og fæstevæsen var ikke nye fænomener, men fundamentale ogsaa i den ældre romerske økonomi med produktion for det almindelige levnedsmiddelmarked. I Italien, hvor dette forhold er studeret særdeles indgaaende i *Lellia Ruggini*s vægtige »Economia e società nell'»Italia Annonaria«³⁷, medførte hverken beskatningen eller den almindelige økonomiske udvikling nogen ændring heri; jordbesidderne var fortsat direkte eller ved mellemmand dybt engageret i handelen med deres produkter, indtil goterkrigene og lombard invasionen i det sjette århundrede forstyrrede baade statsapparatet, ejendomsforholdene og

³⁷ Lellia Ruggini: *Economia e società nell'»Italia Annonaria«*. Rapporti fra agricoltura e commercio dal IV al VI secolo, Milano 1961, viii + 716 s. Sml. ogsaa hendes afhandling »Vicende rurali dell'Italia antica dall'età tetrarchica ai Longobardi«, *Rivista Storica Italiana* 76 (1964), s. 261–86.

markederne, og modsat det billede, som bl. a. arkæologer plejer at give af de senromerske *domini* i Afrika og Gallien som lokale fyrster paa deres befæstede hovedgaarde, fortsatte de i Italien deres traditionelle tilværelse delt mellem bylivets glæder og embedspligter og landlivets otium paa luksusvillaer, medens godserne administreredes af forvaltere og regnskabsførere.³⁸ Med godssamling og en velorganiseret handel og med markeder, der var saa ømfindtlige for forsyningskriser som Rom³⁹ og regeringsbyerne i Norditalien, var der saaledes iflg. Lellia Ruggini baggrund for en økonomisk udvikling af mere kapitalistisk karakter, og denne finder hun allerede i det fjerde aarhundrede. Paa dette og andre punkter er hun i modsætning til *Knud Hannestad*, der i en mindre omfattende undersøgelse af periodens italienske landøkonomi har villet sætte den økonomiske blomstring i gotertiden i forbindelse med den afbrudte forbindelse til Afrika efter vandalernes erobring og blokadepolitik, som henviste Italien til selvforsyning.⁴⁰ At handelen mellem de forskellige dele af Italien har spillet en stor rolle allerede før rigsopløsningen, maa vel staa fast, men det er paa den anden side svagheden ved en intensiv undersøgelse af et enkelt omraades forhold som Lellia Rugginis, at den for at undgaa generalisationer kan tabe helhedsaspekter af syne.

Af central betydning for forstaaelsen af det senromerske samfund er naturligvis ogsaa de demografiske forhold. *A. E. R. Boak* har fremsat den væsentlig teoretisk underbyggede opfattelse, at der fra det tredje aarhundrede satte en almindelig og støt tilbagegang i befolkningstallet ind, og at dette var den egentlige årsag til baade svigtende produktion og militær, stænderlovgivningen og det vestromerske riges undergang.⁴¹ Selvom der er fremsat mere differentierede opfattelser med hensyn til forskydninger mellem land og by og mellem de forskellige provinser, kan det gælde for en almindeligt accepteret sandhed, at det senromerske samfund prægedes af mangel paa arbejdskraft, men det er derimod et spørgsmaal, om dette som af Boak hævdedet skyldtes en autonom befolkningsaftagen eller snarere, som det især er Jones' opfattelse, var en følge af samfundets strukturændring med den voksende efterspørgsel efter

³⁸ Sml. for den ældre romertid J. E. Skydsgaard: Den romerske villa rustica, Studier fra sprog- og oldtidsforskning 246, København 1961.

³⁹ Herom foreligger en særlig undersøgelse for det fjerde aarhundrede i H. P. Kohns: Versorgungskrisen und Hungerrevolten im spätantiken Rom, Antiquitas I. Reihe VI, Bonn 1961, 204 s.

⁴⁰ K. Hannestad: L'évolution des ressources agricoles de l'Italie du 4ème au 6ème siècle de notre ère, Historisk-filosofiske Meddelelser udg. af Det kgl. danske Videnskabskabernes Selskab, 40:1 (1962), 118 s. – Hænger det gunstige billede af gotertidens økonomi ikke ogsaa sammen med, at der herfra findes en saa uforlignelig kildegruppe som Cassiodors *Variae*?

⁴¹ A. E. R. Boak: Manpower Shortage and the Fall of the Roman Empire in the West, Ann Arbor Mich. 1955, vi + 170 s.

arbejdskraft ogsaa i uproduktive erhverv. Efter Jones' velgennemtænkte teori har størstedelen af rigets befolkning levet paa eksistensgrænsen med en meget høj dødelighed og et tilsvarende fødselstal, som tillod hurtig udfyldning af de tab, som krig, epidemi og hungersnød medførte; først det sjette aarhundredes bølge af epidemier mener han har haft varigere betydning. Det sandsynlige fald i landbefolkningens tal opfatter han derfor ikke som aarsag til, men som en følge af den opgivelse af tidligere dyrkede arealer, *agri deserti*, som skattemyndighederne havde at kæmpe imod; her var det nemlig ikke mindst ejerne, der »flygtede«, idet det voksende skattetryk gjorde dyrkning af marginaljordene urentabel.⁴²

Jones' hypotese tillader os at opfatte adskillige ellers vanskeligt forstaaelige forhold paa en ny maade, f. eks. de beregninger over Roms folketal i fjerde og femte aarhundrede, som Mazzarino har anstillet, og som synes at vise, at byens indbyggere indtil plyndringerne i 410 og 455 har været lige saa talrige som i kejsertidens begyndelse.⁴³ Men det maa understreges, at der paa det demografiske saavel som paa det økonomiske omraade kun kan være tale om et forsøg paa at fastslaa tendenser. De overleverede tal er saa spredte og inkommensurable, at der vel kan anstilles beregninger over dem, men kun med saa mange hypotetiske faktorer, at resultater i retning af samlede tal siger mest om den paagældende forskers temperament.⁴⁴

DET ER som nævnt et led i Jones' helhedsopfattelse af det senromerske samfund, at vanskeligheden ved at finde passende medlemmer til provinsbyernes curier mere skyldtes standens svindende sociale og juridiske fortrin end nogen egentlig forarmning af byerne. Overhovedet turde det være klart, at socialhistorien har flere sider, og i nyere forskning vendes opmærksomheden da ogsaa i større omfang mod de ikke-økonomiske; eller anderledes udtrykt: de samfundsmæssige aspekter fremhæves i, hvad man engang regnede for særdiscipliner, retshistorie, religionshistorie, idéhistorie osv. Saaledes har den tyske retshistoriker *Franz Wieacker* i sin »Recht und Gesellschaft in der Spätantike«⁴⁵ givet

⁴² Later Roman Empire II, s. 1040–45 m. fl. steder.

⁴³ *Aspetti sociali*, s. 217–69. Mazzarino beregner efter nogle forsyningsbestemmelser antallet af levnedsmiddelmodtagere til ca. 317.000 i 367, 120.000 i 419 og ca. 141.000 i 453. Ved en rigtigere læsning af teksten har V. A. Sirago reduceret tallet for 367 til ca. 244.000, hvilket nøje svarer til mængden i 44 f. Chr., samt understreget, at tallet for 419 er bevidst nedskaaret (V. A. Sirago: *Galla Placidia e la trasformazione politica dell'Occidente*, Louvain 1961, s. 476–83).

⁴⁴ Sml. for Roms vedkommende Hannestads kritiske bemærkninger, anf. værk, s. 59–69. Meget karakteristisk er det sted, hvor han afbryder en i og for sig uangribelig beregning, da en slutsum omkring 5 millioner er ved at tone frem (s. 60 f.).

⁴⁵ Originaludg. i Urban Bücher, Stuttgart, W. Kohlhammer Verlag, 1964, 150 s., pris 4,80 DM.

en fortrinlig, kort, men meget oplysende introduktion til hele det senromerske retssystem og retssamfund, hvori han paa baggrund af en maaske noget for haandfast skildring af den senantikke stat som en autoritær territorialstat, modsat den ældre romertids byforbund, analyserer retsforestillinger og retskilder, proces og domsvæsen, funktionær- og advokatstanden, juridisk undervisning og litteratur for til sidst at redegøre for diplomvæsenets udvikling i denne periode. Baggrunden for retssamfundets omdannelse er den store udbredelse af romersk borgerret fra en privilegeret gruppe, omfattende italienerne, visse provinsbyers indbyggere samt enkeltpersoner i andre byer, til størstedelen af rigets frie befolkning. Denne udvikling, som fuldbyrdedes i 212, medførte nemlig paa den ene side, at samme retssystem og retskultur blev raadende overalt og dermed grundlag for den senere retsudvikling i baade Vest- og Østeuropa; men paa den anden side var den ogsaa aarsag til nye sociale skel. Med det ensartede og centraliserede retsvæsen gled den juridiske magt i stor udstrækning fra byernes over til statens repræsentanter, og dommere, advokater, notarer og andre embedsgrupper blev en professionel stand, omend ikke altid af fagjurister, hvor de før havde været private med offentlige hverv. Samtidig blev de retlige privilegier, som alle romerske borgere tidligere nød f. eks. med hensyn til appel og frihed for tortur, allerede i det tredje århundrede indskrænket til at gælde rigets højere stænder, senatorer, riddere, curialer m. fl., der betegnedes *honestiores*, medens de jævne romerske borgere, *humiliores*, udleveredes til den ubønhørlige senantikke »Untertanenstaat«, som Wieacker skildrer med stor aktualiseringsevne. Det er paa denne baggrund, man skal forstaa saadanne fænomener som middelklassens utilfredshed, den voksende korrupsion og patrocinet, der bringer tilsvarende svagheder fra den sene romerske republik i erindring. De blev alle ivrigt bekæmpet af lovgivningsmagten, men med vekslende held, bl. a. fordi de politisk betydningsfulde embeds- og officersgrupper selv havde saa store interesser paa spil her.

Med voksende sociale modsætninger som karakteristiske for senantikken baade i økonomisk og retlig henseende var det i virkeligheden paradoksalt, at Santo Mazzarino til historikerkongressen i 1960 kunne aflevere en rapport om periodens kulturelle »demokratisering«. ⁴⁶ Selvom begrebet anvendes i gaaseøjne uden noget forfatningsretligt indhold, er det klart, at der kun kan være tale om visse tendenser, der gik paa tværs af den mere iøjnefaldende aristokratiske og bureaukratiske udvikling, og hos selve det officielle Rom er det da ogsaa ret vanskeligt vurderbare omraader, Mazzarino kommer ind paa, som f. eks. den officielle

⁴⁶ S. Mazzarino: »La democratizzazione della cultura nel »Basso Impero«, XIe Congrès International des Sciences Historiques, Stockholm 1960, Rapports II (Antiquité), s. 35–54.

sprogbrug, hvor vulgarismer og devaluerede titler breder sig, eller traditionen om et kvindesenat under Severerne. Særdeles væsentlig er derimod hans analyse af den lokale opposition, hvis baggrund dels var økonomisk, dels forbundet med førromerske traditioner, som netop i den almindelige borgerrets tidsalder viste sig livskraftige; i Syrien, Ægypten, Afrika og Gallien var de gamle folkesprog stadig anvendte, især paa landet, og de mange bondeoprør, som i sidste ende i høj grad lettede germaneres og araberes erobringer, havde ofte en umiskendelig national karakter. Men endelig stod den voksende opposition eller ligegyldighed over for imperiet naturligvis i forbindelse med den religiøse udvikling. Hos den forbudte gudsdyrkelses forsvarere, de kristne forfattere, varierer holdningen mellem en fuldstændig accept af Rom og dets traditioner paa betingelse af tolerance og en apokalyptisk forventning om rigets fald som forudsætning for gudsrigets sejr, og i denne sidste forestilling indgik ogsaa de undertrykte folks frigørelse som et nødvendigt led – Hippolytus Romanus bruger i den forbindelse udtrykket *démokratiai*. I modsætning til staten anvendte kirken bevidst folkesprogene.

Statsmagtens holdning til de kristne trossamfund var ikke mindre ubestemt. Som bekendt var de forbudt som atheistiske, og fra tid til anden var de genstand for forfølgelser, dog mest lokale; kun i tre kortere perioder under Decius (249–50), Valerian (257–60) og Diokletian-Galerius (303–11) gik man systematisk til værks med tvangsopfringer, fængsling af præster og konfiskation af bøger og anden ejendom, ellers indtog øvrigheden gennemgaaende en praktisk tolerant holdning, søgte at undgaa konfliktsituationer og lod sig kun af optøjer og direkte provokationer drive til forfølgelser. Selv under den sidste, afgørende styrkeprøve ser det ud til, at det kun er i de østlige provinser, man har iværksat alle de edikter, som kejserne i Nikomedia rettede imod de kristne; i det mindste er der senere i den donatistiske strid i Afrika kun tale om præster, som har afleveret bøger m. v., aldrig som i Østen om saadanne, der nødtvungent eller af frygt har gjort sig skyldige i ofringer, og om kejser Constantius I i Gallien hævder traditionen, at han kun nedrev kirkebygninger, men skaanede personerne.⁴⁷ Efter den nyeste forskning, som bygger paa en kritisk læsning af Euseb og de paalideligste martyrologier, kan forestillingen om kristendommen som en forfulgt undergrundsbevægelse med mange tusinde martyrer ikke længere opretholdes.⁴⁸

Med tolerancepolitikens endelige sejr og kejsernes stedse mere kristenvenlige orientering efter 311 blev ogsaa de proromerske strømninger dominerende i den officielle kirke, medens den mere radikale

⁴⁷ Lactantius, *De mortibus persecutorum* xv, 7.

⁴⁸ H. Grégoire: *Les persécutions dans l'empire romain, Mémoires de l'Académie Royale de Belgique* 46:1, Bruxelles 1951. – J. Moreau: *La persécution du Christianisme dans l'empire romain*, Paris 1956; tysk udg. Berlin 1961.

apokalyptik bedst trivedes i de skismatiske menigheder, f. eks. blandt donatisterne i Afrika, som med rette fortsat følte sig forfulgt. Men med tolerancen var det romerske rige naturligvis ikke omvendt. Indtil det tredje århundrede var kristendommen øjensynlig navnlig udbredt i de græsktalende omraader, stod svagt i landdistrikterne paa to betydningsfulde undtagelser nær: Ægypten og Afrika, og havde endelig ringe fremgang i de kredse, som besad den klassiske dannelse. Allerede før 311 var udviklingen gaaet i skred, men tilbage stod dog en kulturkamp og en strid om herredømmet over massernes sjæle med de andre religioner, som man sammenfattende kalder hedenskabet.

Perspektiverne i dette opgør og i det almindelige religionsskifte, som vel kan kaldes den mest dybtgaaende ændring i det senantikke samfundsstruktur, er mangfoldige og har fængslet dyrkere af flere af historiens særdiscipliner. En samling afhandlinger af nogle af vor tids betydeligste forskere paa disse felter er under titlen »The Conflict between Paganism and Christianity in the Fourth Century«⁴⁹ udgivet af den lærde og initiativrige professor i antik historie ved University of London *Arnaldo Momigliano*, som selv i en indledning søger at opridske religionsskiftets verdenshistoriske betydning og i et senere essay giver en indtrængende analyse af hedensk og kristen historieskrivning – to vidt forskellige genrer, mellem hvilke en aaben polemik vanskeligt kunne komme i stand; Augustin og Orosius fandt det mere paakrævet at diskutere med Varro og Livius end med deres samtidige! Af de øvrige bidrag skal nævnes A. H. M. Jones' tidligere omtalte skitse af religionskampens sociale baggrund,⁵⁰ hvori han kraftigt understreger, at de nye samfundsklasser, som netop opbygges i det fjerde århundrede, i kraft af den fælles afhængighed af kejserne og hoffet blev kirkens naturlige allierede, et synspunkt, der støttes af de to følgende indlæg af egentlige faghistorikere, *Joseph Vogts* om den religiøse orientering hos Konstantins nærmeste familie og *E. A. Thompsons* om de germanske folks omvendelse, som han fastslaar finder sted i nøje forbindelse med deres indvandring og etablering paa romersk omraade. Ikke mindre interessante er samlingens fire sidste afhandlinger, som beskæftiger sig med den egentlige kulturkamp. Religionshistorikeren *A. A. Barbs* skildring af de magiske kunsters overleven bygger paa den grundopfattelse, at magi ikke er primitiv religion, men snarere et perverteret efterliv af en religion, der har mistet sin aandelige magt. Som saadan blev magien i sine lysere og mørkere udgaver et nærliggende forfølgelsesobjekt for de kristne teologer og herskere – med sørgelige følger for den med magien forbundne

⁴⁹ Oxford-Warburg Studies, Oxford 1963, 222 s., 8 plancher. Afhandlingerne giver foredrag om selvvalgte emner under den opgivne fællestitel, holdt paa Warburg Institute 1958–59, men siden udbygget med ajourført notecapparat.

⁵⁰ Sml. ovenfor s. 412 f. m. note 16.

filosofi og medicinske eller astronomiske lærdom; men i takt med religionsstridens aftagen vandt dog baade lærdom og magi indpas i den kristne kultur. Ogsaa den klassiske dannelse og filosofi blev genstand for større agtelse, og dette gav kirken en kærkommen tilgang af kvalificerede teologer, mænd som Hieronymus og Augustin og i den græske rigsdel bl. a. den nyplatoniske filosof Synesios fra Kyrene, hvem *Henri-Iréné Marrou* fra Sorbonne har viet samlingens næste bidrag. Interessant er her især fremhævelsen af Synesios' betænkeligheder ved at lade sig døbe og bispevie: de gjaldt væsentlig muligheden for at forene det klassiske dannelsesideal med kristendommen, en forening som Synesios og hans samtidige maatte forsvare saavel mod munkenes kulturelle askese som mod visse filosofskolers udskjelser i retning af magi og dæmonisme. Nært forbundet med denne afhandling ved emne og opfattelse er den næste, hvor en anden fransk idéhistoriker *Pierre Courcelle* opridser de af nyplatonismen betingede linier i den kristne apologetiske litteratur.

Som slutning paa denne udmærkede bog giver endelig den amerikanske arkæolog *Herbert Bloch* en oversigt over den saakaldte »hedenske renæssance« i den vestlige rigsdel i slutningen af det fjerde aarhundrede. Midtpunkt i denne bevægelse, som i den sidste menneskealder har fængslet mange forskere, var en kreds af mægtige og højt kultiverede italienske senatorslægter, og baggrunden for dens udfoldelse var den toleranceperiode, der indledtes efter Constantius II's besøg i Rom i 357 og varede, indtil Gratian og Theodosius I i 380'erne atter begyndte at fratage de hedenske kulter deres økonomiske og politiske baggrund. Kampen kulminerede med den berømte strid om Victorias alter i Roms *curia* og endte med et regulært oprør, som blev nedkæmpet i 394. Fra denne særprægede periode og den nærmeste eftertid har vi en række litterære værker, breve, mønter, indskrifter og ruiner og billedværker bl. a. i Ostia, som Bloch tolker med stor verve, og disse »renæssanceværker« vidner stærkt om den klassiske traditions livskraft i de samfundslag, der havde været socialt og kulturelt dominerende indtil det fjerde aarhundrede. Med deres opgaaen i det nye senantikke samfund var hedenskabet, der virkelig i denne sene fase blev en religionssyntese med nyplatonismen som overordnet ideologi, dømt til undergang.

Som følge af det ændrede forhold mellem stat og kirke fik den sidstes indre lære- og institutionsmæssige stridigheder politisk betydning, og det gensidige engagement knyttede magthaverne i begge sfærer yderligere sammen. Det spørgsmaal melder sig da naturligt, om de kirkelige modsætninger har haft aspekter, som vedkommer andre sider af samfundsforholdene, og her er det velbekendt, hvilken betydning det fik, at de fleste germanske folk antog den arianske udgave af kristendommen. En særlig interesse er ogsaa knyttet til det donatistiske skisma i Afrika,

fordi der her øjensynlig har været indblandet sociale og nationale modsætninger. Disse sider af bevægelsen betones stærkt i *W. H. C. Frends* monografi »The Donatist Church«,⁵¹ hvilket har givet anledning til visse principielle indvendinger fra A. H. M. Jones.⁵² Frends opfattelse af donatismen som »i første række en numidisk og agrar bevægelse«,⁵³ der sammenfatter adskillige ældre forskeres resultater, bygger paa en lokalisering af bevægelsens centrum til den numidiske højslette, hvor der endnu i vore dage har været talt et berbersprog, paa donatismens forbindelse med de saakaldte *circumcelliones*, hvis optræden tolkes som en social revolte mod godsejerne, samt paa dens formodede støtte til flere afrikanske oprørere.⁵⁴ Det kildemæssige grundlag for selve disse antagelser er imidlertid i 1964 gjort til genstand for en kritisk gennemgang i en svensk disputats af filologen *Emin Tengström*,⁵⁵ hvis hovedresultater er følgende: *Circumcelliones* er i første række en fri landarbejderstand, men desuden yderliggaaende donatister, og deres provokerende optræden synes at være knyttet til martyr dyrkelse, ikke til noget revolutionært program; de afrikanske oprør blev ikke specielt støttet af donatisterne; denne kirkes særlige udbredelse paa landet er bortset fra Numidien først bevidnet i en periode (omkr. 400), hvor den allerede havde været forfulgt nogen tid i byerne, medens godsejere og -forvaltere efter Tengströms opfattelse har holdt haanden over deres donatistiske fæstere for ikke at risikere, at de flygtede, og i Numidien, hvor circumcellionerne udøvede deres terror, var ogsaa disse genstand for en vis taalsomhed, fordi deres arbejdskraft var uundværlig, vistnok navnlig ved olivenhøsten; først efter 411 lykkedes det statsmagten efter den katolske kirkes ønske at gennemføre grundigere forfølgelser. Tengströms gennemgang af dette særlige problemkompleks betyder med andre ord ogsaa en afstandtagen fra tesen om en klassekamp mellem bønder og godsejere, idet hovedvægten lægges paa deres gensidige afhængighed og fælles modsætningsforhold til statsmagten. Dermed faar de religiøse sider af det afrikanske skisma paany den centrale interesse samtidig med, at dets betydning for det romerske styres fald i denne del af riget stilles i nyt lys.

Desværre falder dette lys ikke over *Hans-Joachim Diesners* samtidig udkomne bog »Der Untergang der römischen Herrschaft in Nord-

⁵¹ W. H. C. Frend: *The Donatist Church. A Movement of Protest in Roman North Africa*, Oxford 1952, xvi + 360 s., 3 kort.

⁵² A. H. M. Jones: »Were Ancient Heresies National or Social Movements in Disguise?«, *The Journal of Theological Studies*, New series 10:2 (1959), s. 280-98.

⁵³ Anf. værk, s. 50.

⁵⁴ Anf. værk, s. 48-75.

⁵⁵ Emin Tengström: *Donatisten und Katholiken. Soziale, wirtschaftliche und politische Aspekte einer nordafrikanischen Kirchenspaltung*, *Studia Graeca et Latina Gothoburgensia* 18, Göteborg 1964, 202 s.

afrika«,⁵⁶ hvori forfatteren samler resultaterne af sine tidligere studier bl. a. over circumcellionerne, Augustins samfundssyn og andre nordafrikanske emner. Denne bogs mest iøjnefaldende svaghed er vel dens løse opbygning; af de tre hovedkapitler meddeler det første »Begivenhederne«, medens det andet analyserer »Den romerske ordnings svækkelse, krise og indre forfald«, og det tredje gennemgaar »De afrikanske og germanske barbarers stormløb« hver for sig. Men selv gennem den springende og undertiden svævende fremstilling kommer Diesners opfattelse af de bestemmende kræfter i denne lokale undergangshistorie dog tydeligt til udtryk. Han tvivler nemlig ikke om, at vandaler og berbere er blevet opfattet som befriere af den undertrykte, arbejdende landbefolkning, der i det femte aarhundrede efter hans mening har været yderligere ramt af en almindelig økonomisk tilbagegang med afsætningskrise og arbejdsløshed (!) til følge. De religiøse modsætninger opfattes haandfast som klassekampe og er som saadanne endog indtegnet paa et landkort sammen med berberindfaldene.⁵⁷ Som det vil være fremgaaet af det foregaaende, er flere af disse synspunkter mere end problematiske, og i virkeligheden rækker Diesners opfattelse heller ikke til som forklaring paa velstanden og det fredelige forhold mellem vandalerne og de romerske godsejere efter erobringen, som bl. a. tydeligt fremgaaer af de saakaldte Albertini-tavler.⁵⁸ Antager man derimod med Mazzarino, Jones, Tengström og andre nyere forskere, at det for økonomien mest kritiske i det fjerde-femte aarhundrede har været selve det romerske styre, saa er det ogsaa forstaaeligt, at den fremmede besættelse trods al religiøs og racemæssig modsætning har haft visse fordele. De arianske vandaler tolererede donatismen og lod sig væsentlig underholde af de godser, som tidligere havde tilhørt kejserne og andre oversøiske ejere, altsaa netop de instanser i den romerske samfundsorden, til hvem de lokale godsejere, forvaltere og fæstebønder stod i et fælles modsætningsforhold; og vandalerkongernes udenrigspolitik, som i høj grad anvendte handelskrig, har ikke været til skade for den afrikanske økonomi.

De aabenlyse indre modsætninger og den hastige erobring giver Afrika noget af en særstilling i folkevandringsstaternes brogede historie. I de vesteuropæiske lande, hvor gotere, burgundere og frankere trængte ind og skabte deres riger, laa forholdene i forskellige henseender anderledes, dels fordi det romerske aristokrati i højere grad var bosat i disse

⁵⁶ H.-J. Diesner: *Der Untergang der römischen Herrschaft in Nordafrika*, Weimar, Hermann Böhlau Nachf., 1964, xvi + 208 s., pris 22,20 DM.

⁵⁷ Anf. værk, s. 139.

⁵⁸ Sml. Ch. Courtois: *Les Vandales et l'Afrique*, Paris 1955, s. 310-24; forholdet berøres kun flygtigt af Diesner, anf. værk, s. 191 ff. – Denne vigtige kildegruppe er udgivet i Ch. Courtois m. fl.: *Tablettes Albertini. Actes privés de l'époque vandale (fin du Ve siècle)*, Paris 1952.

omraader og derfor nødvendigvis maatte komme til at præge udviklingen, og dels fordi der forud for de egentlige invasioner var gaaet en aarhundredlang germansk indvandring og infiltration i alle samfundslag. Denne uhyre vigtige side af baade den politiske og den sociale historie har naturligvis tildraget sig opmærksomheden længe; for Italiens vedkommende er den nylig afdøde svensk-finske professor *Johannes Sundwall*s studier over det femte aarhundredes og gotertidens aristokrati stadig grundlæggende,⁵⁹ medens der stadig i høj grad savnes tilsvarende undersøgelser af lombardertiden. Hovedværket om det romerske aristokrati i det senantikke og frankiske Gallien er skrevet af *Karl Friedrich Stroheker*,⁶⁰ som er professor i romersk historie i Tübingen, og af samme forfatter er der nylig udkommet en samling af handlinger om samme problemkomplekse under titlen »Germanentum und Spätantike«. ⁶¹ Af disse ti enkeltstudier, som er samlet fra forskellige tyske og internationale tidskrifter, handler de to første om frankiske og alamanniske generaler i den romerske hær i det fjerde aarhundrede, medens en tredje analyserer den politiske opløsning af det vestromerske rige mellem 455 og 476. Betydningsfuld er her den udvikling, der kan konstateres i de toneangivende romeres holdning til germanerne, fra nedladende foragt over nervøs racefanatisme til lokalt samarbejde rettet imod centralregeringen. Tre vægtige afhandlinger beskæftiger sig med det spanske visigoterrige, hvor den romerske senator- og storgodsejerstand var solidt forankret og sikrede en større social og kulturel kontinuitet end i noget andet vestromersk land, og hvor kong Leowigild (568–86) med større held end Theoderik i Italien arbejdede for en syntese mellem romerske og gotiske traditioner og institutioner. Endelig gaar Stroheker i to afhandlinger om de østgermanske staters historiske stilling og om grænsen mellem oldtid og middelalder ind paa de verdenshistoriske perspektiver ved folkevandringen og fremhæver, at de til dels kortvarige germanske statsdannelse i Sydeuropa og Nordafrika repræsenterer en enestaaende type med deres dobbelte styreform, retssystem og kirke, hvor de senromerske samfundsformer har kunnet leve ret uantastet videre; først i generationerne efter Justinians død fuldbyrdedes paa forskellig vis i franker-, lombarder- og visigoterrigerne den integration af de nationale elementer, som aabnede vejen for nye institutioners fremvækst og dermed gør det berettiget at tale om vesteuropæisk middelalder.

⁵⁹ Johs. Sundwall: *Weströmische Studien*, 1915, og samme: »Abhandlung zur Geschichte des ausgehenden Römertums«, Öfversikt av Finska Vetenskapssocietetens Förhandlingar 60 B, 1919. Wilh. Ensslin: *Theoderich der Grosse*, München 1947, bygger i stor udstrækning herpaa.

⁶⁰ K. F. Stroheker: *Der senatorische Adel im spätantiken Gallien*, Tübingen 1948.

⁶¹ K. F. Stroheker: *Germanentum und Spätantike*, Die Bibliothek der alten Welt, Reihe Forschung und Deutung, Zürich und Stuttgart, Artemis Verlag, 1965, 336 s., 8 plancher, pris 35 DM.

Paa denne baggrund faar den indre germanske samfundsudvikling før og efter invasionerne en særlig interesse som parallel eller grænsefænomen til den senromerske. Kun for visigoternes vedkommende findes der rimeligt litterært kildegrundlag for en skildring af samfundet i perioden før indvandringen til det romerske rige, nemlig først og fremmest Ulfilas bibeloversættelse og nogle helgenbiografier, og disse er paa fortræffelig maade udnyttet i professor ved University of Nottingham *E. A. Thompsons* lille nye bog om »The Visigoths in the Time of Ulfila«. ⁶² Forfatteren hører til de historikere, som ikke venter megen hjælp fra arkæologien, men desto større opmærksomhed vier han de litterære kilder, og man maa tilstaa, at hans logisk-kritiske ræsonnementer i dette som i de tidligere værker om hunnerne og om germanerne paa Cæsars og Tacitus' tid ⁶³ bidrager til at aflive adskillige fortænkte eller forhastede misforstaaelser. I en kort afhandling, der kan læses som fortsættelse, opridses han visigoternes historie i aarhundredet efter invasionen ⁶⁴ og paaviser den betydning, selve de militære og politiske forhold har haft for det gamle stammesamfunds omdannelse, idet de menige gotiske bønder kun har ønsket jord og fred, medens deres konger og høvdinge straks fra begyndelsen har haft blik for mulighederne for at opnaa fremtrædende positioner inden for rammerne af det bestaaende romerske samfund.

DENNE oversigt begyndte med at fastslaa, at udforskningen af senantikken tog forskellig farve efter, om den var orienteret ud fra den klassiske oldtid, middelalderen eller senantikken selv, og den største og formentlig den bedre del af de nyere monografier og specialstudier, som har været omtalt her, har netop haft hovedinteressen rettet mod periodens særpræg. Et forsøg paa at forene alle tre synsmaader og alle sider af samfunds- og kulturudviklingen i en bred syntese er gjort af professor i Tübingen *Joseph Vogt* i en bog med den karakteristiske titel »Der Niedergang Roms. Metamorphose der antiken Kultur«. ⁶⁵ Af bogens fire hovedafsnit omhandler det første krisen i det tredie aarhundrede i dens forskellige faser og aspekter, medens det andet er viet det fjerde aarhundredes samfund med hovedvægt paa religionsskiftet og det tredie germanernes indtrængen og oprettelse af nye riger; endelig søger det sidste kapitel at gengive »Kulturforvandlingen i kunstens spejl«. Gen-

⁶² E. A. Thompson: *The Visigoths in the Time of Ulfila*, Oxford University Press 1966, xxiv + 174 s., pris 28 sh.

⁶³ E. A. Thompson: *A History of Attila and the Huns*, Oxford 1948; samme: *The Early Germans*, Oxford 1965.

⁶⁴ E. A. Thompson: »The Visigoths from Fritigern to Euric«, *Historia* 12 (1963), s. 105–26.

⁶⁵ J. Vogt: *Der Niedergang Roms. Metamorphose der antiken Kultur*, Kindlers Kulturgeschichte, Zürich und München 1965, 634 s., 4 farvetavler, 40 sort-hvide plancher, pris 36 DM; engelsk udg. London 1966.

nem hele fremstillingen og i den aldeles fortræffelige litteraturliste, som afslutter den, demonstrerer forfatteren, at han behersker den moderne litteratur om sit vældige emne som maaske ingen anden, og den digre bog, der er tænkt og skrevet for den dannede almenhed, vil formodentlig være tankevækkende for læsere paa ethvert erkendelsestrin. Det kan betegnes som en skævhed mere end som en svaghed, at det østromerske rige tabes af syne allerede fra det fjerde aarhundrede; derved træder en væsentlig side af kontinuiteten i baggrunden, men dette er forudset af forfatteren, som netop har ønsket at sammenfatte den ud fra vesteuropæisk historie orienterede debat om overgangen fra oldtid til middelalder.⁶⁶

Skulle man rette nogen indvending mod det lærde og centrale værk, maatte det snarere blive følgende nok saa alvorlige: I sin omhu for at dække alle de synspunkter, som forskellige forskere har anlagt paa kontroversielle emner, er forfatteren gaaet saa forsigtigt og harmoniserende til værks, at fremstillingen i nogen grad er blevet udvandet for problemer og personlige opfattelser, hvilket heller ikke tiltaler et bredere publikum.⁶⁷ Endelig kan man vel sige, at Vogt med sit stærke blik for de verdenshistoriske perspektiver har skrevet en fortrinlig bog om strukturer, institutioner og typer, der blot handler mindre om mennesker.

⁶⁶ Sml. indledningen, s. 7 ff.

⁶⁷ Det samme gælder iøvrigt Vogts tidligere værk *Konstantin der Grosse und sein Jahrhundert*, München 1949.

Anmeldelser

PENTTI RENVALL: Den moderna historieforskningens principer. Till svenska av författaren och KAI MIKANDER. Stockholm, Natur och Kultur, 1965. 301 s. 26,50 sv. kr.

Professor Pentti Renvall, Helsingfors, har med denne bog villet give finske historiestuderende en indføring i historisk metode, der ikke alene anviser praktiske retningslinier, men også giver den kundskabsteoretiske baggrund for dem og forsøger at placere historien som kulturfaktor. Nogen elementær lærebog skal man ikke vente sig – det svenske forlags karakteristisk af bogen som »klar och lättillgänglig« skal tages med et korn salt. Af de fire nye nordiske metodefremstillinger – foruden Renvalls, H. P. Clausens, Ottar Dahls foreløbig kun stencilerede og Rolf Torstendahls – gør denne sig oftest skyldig i uklarheder, men til gengæld er den måske den mest helstøbte i opfattelsen.

I Renvalls øjne er det karakteristiske ved den moderne historieforskning, at den ser sit emne i »opkomstens och utvecklingens genetiska tidsperspektiv«. Begrebet belyses nærmere ved en skildring af dets tilblivelse og ved en beskrivelse af »Den historiska kunskapen«. Det hævdes her, at selv om al vor viden om fortiden beror på slutninger ud fra dens spor og derfor i enkeltheder er usikker, så vil dens holdbarhed underbygges af overensstemmelsen mellem de enkelte slutninger – alle de afsatte spor må passe ind i en hypotese om en given helhed. Rekonstruktion af fortiden består i at give en forklaring på samtlige spor og deres sammenhæng, der i sidste instans beror på formålet med den menneskelige virksomhed som har afsat sporene. Historikerens mulighed for at løse denne opgave vil være bestemt af hans personlige sympatier, af hans gruppes fordomme, af hans historiesyn, det vil sige hvad han anser for det væsentlige i den historiske udvikling, men først og sidst af hans menneskesyn. Renvall plæderer her for dannelsen af en objektiv-videnskabelig menneskeopfattelse baseret på psykologiens resultater. Kun med udgangspunkt i en sådan, systematisk opbygget menneskeopfattelse kan historikeren bedømme, på hvilke punkter for eks. ideologiske teorier gør vold på virkeligheden. Renvall er ikke marxist!

På baggrund af denne videnskabsteori behandles kilderne, dels syste-

matisk, dels som redskaber for historieforskningen. Renvalls kildesystematik er noget uklar, idet han skelner mellem »de rena lämningarna« og »de framställande källorna« og i den sidste gruppe igen mellem det der er »kvarleva« af ophavssituationen og det der henviser til noget uden for denne, her kaldet »tradition«. Der er således tale om en slags synkretisme mellem levning/beretning-sondringen og skellet mellem stumme og talende kilder, uden at Erslevs påvisning af, at grupperingen er bestemt af historikerens brug af materialet, er gentaget her. Problemet synes ikke at spille nogen væsentlig rolle for Renvall, og i praksis beskæftiger han sig – på grund af sin særlige interesse for funktions-aspektet – i overvejende grad med »kvarleva«-kilder, nemlig arkivalsk materiale, så uklarheden afstedkommer ikke nogen større forvirring. Man kan måske sige, at de berettende kilder er stedmoderligt behandlet, men man kan udmærket finde hjælp til udnyttelsen også af den slags materiale i afsnittet om kildernes anvendelse.

Med velgørende sikkerhed behandler Renvall kildekritikken ud fra de overordnede faktorer: den ydre kritik tjener til at bestemme kildens funktionelle felt, den indre søger kildens virkelighedsgrundlag i lyset af funktionen. I stedet for at betragte tendens, afhængighed osv. som universalnøgler til kilderne anbefaler Renvall, at man tilegner sig en indstilling til materialet der går ud på stadig at spørge: »Är förhållandet mellan denna uppgift och källans helhet eller tendens sådant att källan inte har en benägenhet att framställa saken på något sätt ensidigt?« (s. 170). Ud fra en sådan helhedsopfattelse skal man også betragte og bruge reglerne om værdien af flere uafhængige kilders samstemmige vidnesbyrd og om e silentio-slutningers tilladelighed.

Derfor skal man, når man forsøger at rekonstruere fortiden, være opmærksom på det der binder de enkelte træk sammen til en helhed. Gælder det en fortidig personlighed, skal man ikke forsøge at »leve sig ind i« hans inderste motiver, men søge de strukturelle træk i hans virksomhed som kan sluttes ud fra hans ydre handlinger. Som illustration nævner Renvall her Gustav Vasa, bag hvis kirkelige, økonomiske og personelle politik han sporer den samme svigtende evne til at skelne mellem herskerstillingen og rollen som privatperson. Et eksempel af en lidt anden, nok så givende art har Renvall fundet i Arvi Korhonens indkredsning af den iøvrigt temmelig ukendte Erik Anderssons rolle i 30-årskrigen ved at se hans virksomhed i lyset af, hvad man ellers ved om Gustav Adolfs strategi og tidens militære forhold i det hele taget, altså et ret omfattende miljø af de anliggender som Erik Anderssons virksomhed tangerede, belyst ved et materiale der kun i ringe omfang nævner ham direkte.

På samme måde må man til skildringen af en periodes, en lokalitets eller et emnes historie opsøge de karakteristiske træk, men Renvall be-

toner stærkt, at man ikke må holde sig til de foreteelser nutiden finder mest betydningsfulde, men ved et studium af enkelttilfældene prøve at finde frem til det der betød noget for datiden – således som Erik Lönnroth har vist, at det der var afgørende for unionstilhængerne i det 15. århundredes Sverige mindre var selve unionen end de muligheder den frembød for at hævde et konstitutionelt styre, et regimen politicum.

Som væsentlige hjælpemidler til at skabe overblik over historiens mangfoldighed nævner Renvall begreberne type, struktur og udvikling. Typedannelsen, der for ham består i en klassificering af en række tilfælde på basis af karakteristiske kendetegn uden alt for strenge krav om at hvert enkelt tilfælde rummer alle de pågældende karakteristika, finder han mindre værdifuld, fordi den er en virkelighedsfremmed abstraktion, men både struktur- og udviklingsbegrebet bærer kontrollen i sig selv: hvis der optræder et nyt konkret tilfælde der ikke passer ind i den etablerede helhed, er det helheden der er forkert opfattet og må formuleres om så den også dækker det nye tilfælde.

Så langt så godt – man vil kunne se, at professor Renvall i høj grad har formået at indpasse væsentlige sider af historieforskningen i sin heldhedsopfattelse. Hertil kommer, at han belyser sine tanker med gode eksempler fra sine egne og andres studier. Man kan også følge ham når han hævder, at beskæftigelsen med strukturer og udviklingsforløb fører så dybt ned i menneskelivet, at der ikke er grund til at skelne mellem på den ene side en historieforskning af rent intellektuel interesse, på den anden en beskæftigelse med historien »som visserligen talar djupare till hele människan men som i sin egenskap av tankedikning är utan verklighetsgiltighet« (s. 281) – altså det skel Erslev satte mellem historieforskning og historieskrivning.

Men så sker der det, at Renvall glider fra at tale om udviklingsbegrebet som hjælpemiddel til erkendelse af fortiden over til at tale om »udviklingen«, om det han finder er karakteristisk for forandringerne i den sjælelige struktur fra antikken til nutiden, sammenfattet i følgende sætning: »Två linjer av förändringar har sålunda förlöpt parallellt med varandra: å ena sidan har den mänskliga tanken och inställningen kontinuerligt gått över från det konkreta till det abstrakta, å andra sidan har allt vidare kretsar inträtt i denna förändringsprocess, så att nuförtiden praktiskt taget hela folket deltar i strävandet till det rikare och mera mångskiftande mänskliga liv som dessa förändringar i allt högre grad har möjliggjort« (s. 289). Det er ikke vanskeligt at finde eksempler, der ikke passer ind i denne helhed, eller at påpege svagheder i Renvalls argumentation for den. Når han taler om, at »den medeltida människan i stort sett (levde) bunden vid sinnesintrycken« (s. 288), må det – hvis der overhovedet er kildegrundlag for et sådant middelaldermenneske – dreje sig om en finsk specialitet. Skulle man endelig nævne et karakteri-

stisk træk ved det middelalderlige åndsliv, ville man vel netop fremhæve dets brug af symboler. Dette alt for groft tegnede udviklingsbegreb svækker bogens sidste afsnit, gør det til en slags negativ illustration til den foregående fremstilling.

Den glidning fra historikerens sfære – udviklingsbegrebet som teknisk hjælpemiddel – til den fortidige virkelighed, som vi her må registrere som en lapsus, gør sig også gældende andre steder i bogen. Gang på gang konstaterer man, at »helheder«, »strukturer« osv. først betragtes som arbejdshypoteser, men siden opfattes som selve fortidens sammenhænge. Dette er en følge af Renvalls tro på muligheden af at nå den fortidige virkelighed, ikke ved pr. kildekritik at etablere sikre udgangspunkter, men ved den modsigelsesfrie sammenhæng mellem de slutninger man drager af alle relevante spor, dog under forudsætning af at al uvedkommende indflydelse er elimineret – især historikerens besværlige individualitet. Dette viser Renvall vejen til ved sit krav om tilvejebringelse af en objektiv-videnskabelig menneskeopfattelse, idet, som han så rigtigt siger: »Såväl det som historikern anser som fakta som hans tolkning av fakta är helt beroende av hans människouppfattning« (s. 75). Man kan have sine tvivl om muligheden af at udforme et sådant, almindelig anerkendt menneskesyn, der sikrer den åbenhed over for det uvante, som hører til historikerens vigtigste udstyr, men der er sikkert mange historikere der på Renvalls præmisser vil regne det for teoretisk muligt at nå selve fortiden.

For andre er dette ikke hovedsagen. De finder historien dér hvor historikeren møder fortiden, spørgsmålet om subjektivitet og objektivitet reduceres for dem til et krav om, at den der vil formidle fortiden til sine medmennesker føler sig forpligtet af den sandhed han kan finde – det er kort sagt som erkendelsesform historien efter denne opfattelse har sin »tjuskraft och värde«, noget som Renvall oplever i den kulturbevidsthed, den videre horisont og mere nuancerede etik, som kan hentes i det historiske stof.

Det skal imidlertid ikke lægges professor Renvall til last, at han har holdt sig til sin grundopfattelse; tværtimod er man ham taknemmelig for at han så konsekvent har gennemført den, og for at han ved sin understregning af sammenhængen mellem de historiske foreteelser har vist vejen til en mere frugtbar historisk diskussion end man kunne føre så længe man holdt sig til isolerede fakta.

INGE SKOVGAARD-PETERSEN

OLAF OLSEN: Hørg, Hov og Kirke. Historiske og arkæologiske vikingetidsstudier. København, G. E. C. Gad, 1966. 307 s. Ill. 30 kr.

Det er karakteren af de hedenske kultbygninger i Norden, de saakaldte høрге og hove, der er blevet det centrale emne i museumsinspektør Olaf Olsens doktorafhandling,¹ men som han skriver i indledningen er det en indskrænkning af den oprindelige maalsætning, der gik ud paa at udrede sammenhængen mellem de hedenske kultsteder og vore ældste kirkegrundlæggelser. Det er en problemstilling, der har sit naturlige udspring i forf.s mangeaarige arbejde som kirkearkæolog, hvor der gang paa gang er konstateret spor af trækirker under gulvet i de senere romanske stenkirker, men aldrig sikre spor af hedenske templer eller kultbygninger. Spørgsmaalet bliver da, om den udbredte opfattelse, at kirkerne ofte rejstes paa de hedenske helligsteder, overhovedet kan opretholdes. Besvarelsen af dette spørgsmaal forudsætter – som forf. med rette fremholder – at der skabes en klar og entydig opfattelse af hedenskabets afsluttende kultsteder og om udseendet af de hedenske kulthuse. Dette emne er da ogsaa i sig selv en stor og vanskelig opgave. Der foreligger en meget omfattende og kaotisk litteratur om det nordiske tempel med udgangspunkt i vidt forskellige discipliner: arkæologi, filologi, religionshistorie og historie; kildematerialet er ikke mindre splittet og af meget varierende kvalitet og karakter, der kun har eet fælles: mangelen paa klarhed; endelig kræver opgaven en polyhistorisk indsigt, som rigtigt fremholdt af forf. (s. 17 f.).

Med uddannelse baade som historiker og arkæolog har forf. haft gode forudsætninger for at løse denne opgave, og da han samtidig har skaffet sig en betydelig indsigt i de relevante filologiske og religionsvidenskabelige discipliner og af indstilling er præget af nøgtern realisme og kritisk sans, kan det ikke undre, at afhandlingen er blevet et velgørende opgør med flere generationers løse hypoteser og romantiske tempelteorier. Dette oprydningsarbejde er bogens ene hovedfortjeneste; den anden bestaar i, at hele det kendte og relevante kildemateriale indgaar i en samlet undersøgelse. Resultatet af forf.s kritiske granskning er overmaade negativt, en næsten fuldstændig benægtelse af templets og hedenske kultbygningers eksistens: hove, som ikke er meget mere end en særlig funktion af den private gildeshal i gaarden, og »overbyggede høрге«, som er en sen udvikling af den oprindelige hørg, den bygningsløse naturhelligdom.

Det er en konklusion, der harmonerer smukt med, at man ikke indenfor kirkearkæologien har sporet levn af templer eller hedensk kult. Men spørgsmaalet er, om den holder. Det er vanskeligt at formulere en

¹ Nærværende anmeldelse er en sammenfatning af anmelderens opposition ved forsvaret af disputatsen den 25. maj 1966.

mere positiv løsning, for det er et stort spørgsmaal, om kilderne overhovedet tillader løsninger, der er mere end logiske muligheder. I det følgende skal paa enkelte punkter fremføres momenter, der viser, at forf.s argumentation ikke overalt er bindende. De vil blive samlet omkring to forhold: 1) forf. har koncentreret sin kritik omkring de kilder, der i særlig grad har været paaberaabt i litteraturen, men har derved behandlet andre, mindre fremtrædende kildesteder af nok saa stor kildeværdi for summarisk og overlegent; og 2) forf.s kildekritik savner til tider en generel kildevurdering forud for realkritik og analogi-vurderinger.

Med rette tager forf. sit udgangspunkt i den righoldige norrøne litteratur og redegør i et stort kapitel for de dertil knyttede kildeproblemer. Han omstiller kyndigt den historisk-kritiske skoles synspunkter til sit særlige emne. Der gives en sund vurdering af sagaernes varierende troværdighed i forhold til de religiøse elementers karakter, og det understreges rigtigt, at den hedenske kult, som de kristne love er rettet imod, den private og hemmelige, ingenlunde maa opfattes som repræsentativ for den hedenske kult, da den var officiel.

Mere end halvdelen af kapitlet angaar *Landnámabók*, specielt den indføjede saakaldte *Úlfjótssög*, der har været et arsenal for tidligere tempelforskere, men som forf. med rette placerer som »et lærd forsøg paa at konstruere hedensk lovgivning« i sagatiden, hvilket gør den værdiløs som kilde for hedensk tid (s. 49). Men desværre er dette stykke uheldigt serveret, baade med hensyn til disposition og argumentation. Det lange og indviklede bidrag til *Landnáma*-tekstens overlevering og tilblivelse virker afsporende, da dets resultat er uden betydning for kildeværdien; den fortjenstfulde lærdom burde have været henlagt til en ekskurs. Endnu mere forvirrende virker fremlæggelsen af *Úlfjotslovens* tekst; den placeres i *Landnáma* efter én redaktion, artiklernes rækkefølge er hentet fra en anden, mens selve teksten følger en tredie redaktion. En saadan udgivelsesteknik indgyder ikke paa forhaand tillid, selv om den begrundes i det følgende. Den alvorligste indvending gælder dog forf.s bevis for, at loven er uden kildeværdi. Den former sig nemlig udelukkende som en komparativ analyse af indholdet i lovens enkelte dele, der munder ud i den konklusion, at de ikke svarer til de faktiske forhold. Herved foregribes paa forstyrrende maade en del af den saglige behandling i de følgende kapitler, og da en del af argumentationen kan virke noget løs og vilkaarlig, faar beviset ikke den rette slagkraft. Man savner totalt den formelle tekstanalyse, der alene har hjemstedsret i dette kapitel, og som yderst let kunde have placeret *Úlfjotsloven* som den meget tvivlsomme kilde den faktisk er.

Loven fremtræder som en aabenbar interpolation, hvis tekst umuligt

kan gengive autentisk islandsk lovformulering. Med videreførelse af Finnur Jónssons gamle interpolationsteori kan teksten efter sproglig form og opbygning let tvedeles i en mindre del, der kan være referat af angivelige lovbestemmelser, mens hovedparten – og herunder de mest »oplysende« partier om hedensk kult – skiller sig ud som indflettet lærd kommentar. Dernæst fremgaar det, at benævnelsen Ulfjotslov paa dette tekststykke aabenbart er falsk; dets indhold er i hvert fald i modstrid med beskrivelsen i Are Frodes *Íslendingabók* af den lov, som Ulfjot bragte med hjem fra Norge, for den var »for det meste indrettet« som den norske Gulatingslov, og det passer aldeles ikke paa tilføjjelsen til Landnáma, ved dens meddelelse om Ulfjots jordkøb i Lon. Paa en saadan baggrund vilde forf.s saglige afvisning have fremtraadt ganske anderledes virkningsfuldt.

Mens Ulfjotsloven er et let bytte for metodisk kritik, er der andre passager i Landnáma, der besidder større modstandskraft. Det er de korte notitser, der indgaar organisk i Landnámas nøgne bosættelses-skelet, hvor der ikke kan være tale om interpolation af sagstof. Forf. nævner disse og anfører (s. 33), at det var »fristende at opfatte nogle oplysninger om opførelse af hove, der indgaar harmonisk i Landnáma-teksten, som stammende fra den første Landnámabók«. Men fristelsen til at henvføre dem til »værkets grundstamme« skubbes hurtigt tilbage med bemærkningen, at »konkret støtte for en saadan antagelse yder kilderne ikke«. Det vilde dog være et urimeligt krav at stille, og efter alle metodiske regler tilkommer det forf. at godtgøre, at de alligevel falder udenfor. I det følgende fremføres nok en art begrundelse, idet de tilskrives den »frie traditionsdannelse« i tilknytning til bygningslevn. Der henvises herom til forf.s senere (s. 167 ff.) saa ypperlige afsløring af de mange hovtomtstraditioner, som for største delens vedkommende er opstaaet i det 19. aarh. Men det er ikke nok. Forf. skylder os bevis for, at det er tilladt at analogisere fra denne sene national-antikvariske legendedannelse til perioden forud for sagatiden.

Andetsteds berøres disse landnams-notitser i forbindelse med stednavnenes vidnesbyrd (s. 97 f.). Her anføres, at 6 af de 38 landnams-mænd, som Landnáma i en særlig liste opregner som særlig prominente, har boet paa gaarde af navnet *Hof* hvortil kommer een paa *Hofstaðir*, og at 12 af de kendte »hof-gaarde« – i alt ca. 40 – i middelalderen var hovedkirkesteder. Men den nærliggende, ja nødvendige analyse af disse gaarde i forhold til Landnáma og kontinuitetsproblemet udebliver. Forf. skylder os altsaa stadig bevis for, at disse notitser er uden kildeværdi. Det gælder ogsaa notitser, der direkte strider mod forf.s islandske hov-teori, ifølge hvilken hovet falder sammen med hallen i boligen. Det klareste eksempel, Thorolf Mostrarskeg i Hofstader ved Hofsvaag, som »dér rejste sin gaard (*hø*) og gjorde et stort *hof*, helliget

Tor«,² kan muligvis afvises som sagareferat, men det gælder ikke Bødvar den Hvide, i Lervaagsdal, der »satte bo at Hofi, og rejste der et stort hov«, ej heller landnamsmanden Ravn den Hemskes søn Jørund Gode, om hvem det hedder, at han »byggede« ved Fljot og »rejste (eller gjorde) der et stort hov« og at han »lagði (land) til hofs«.³

For endnu et vigtigt kildested er forf.s afvisning mere flot og summarisk end overbevisende. Det drejer sig om det eneste sted i Are Frodes *Íslendingabók*, hvor hove omtales. Are meddeler i forbindelse med Altingets oprettelse (kap. 3), at Ulfljots fosterbroder rejste hele landet rundt, og at han af hver mand modtog en penning, og saa tilføjer han: »men de penge skænkede han siden til hovene«. Denne notits lader sig ikke slaa af marken ved en bemærkning i en note om, at »formuleringen er veg og ubestemt, maaske fordi Ari selv har opfattet efterretningen som et dunkelt sagn« (s. 43 note 75), for den kyndige Teit maa givetvis være hjemmelsmand ogsaa for denne meddelelse. Den kan maaske nok ikke tages til indtægt for hovtoldens eksistens, men den viser, at allerede Are og hans hjemmelsmand har opfattet hovene som almene eller officielle institutioner, og som saadan har den vægt. Den peger paa hove af en anden type end det gaardkulthov, som skildres i Sighvats *Austrfararvísur*, der er forf.s prototype. De af forf. citerede strofer fra skjaldediget *Vellekla* (fra ca. 990) og eddakvadet *Völuspá*, henholdsvis om Hakon Jarls genoprettelse af »Tors hofs lönd« og om asernes »højt optømrede hørg og hov paa Idesletten« (s. 91 f.), synes ogsaa at svare fuldt saa vel til Ares mere officielle hovtype og de særskilte hovbygninger i Landnámas kærneafsnit end til det private hov i gaardens hal.

Med behandlingen af de svenske templer forholder det sig omtrent som med de islandske hove. Forf. har viet *Templet i Uppsala* et særligt kapitel. Med rette gøres dettes eksistens afhængig af de historiske kilder, specielt Adam af Bremens beskrivelse, idet stolpehullerne under Gl. Uppsala kirke ikke ensidigt kan tages til indtægt for et tempel. Kapitlet indeholder megen sund kritik og vigtige nye iagttagelser, bl. a. at skildringen af templets guldbeklædning og den gyldne kæde over taget er bygget over det gamle testaments fremstilling af kong Salomons tempel. Forf.s konklusion (s. 165) skal ingenlunde bestrides: en natur- og centralhelligdom med en tempelbygning, der tjente som gudebolig. Men det hindrer ikke, at analysen af Adams tekst maa karakteriseres som skæv og lidet stringent. Det er en utilladelig nedvurdering at præsentere Adam som skribenten uden selvsyn, der »hverken var topograf eller arkitekturhistoriker« (s. 118). Tværtimod vidner hans værk om god indsigt og anvendelse af kyndige hjemmelsmænd, ogsaa paa det

² Landnámabók Íslands, udg. af Finnur Jónsson, 1925, s. 58.

³ Sst., s. 139 og 12.

geografisk-etnografiske omraade; noget andet er, at han havde et højere sandhedsmaal end virkeligheden, nemlig at fremme gudsriget her paa jorden.

Forf. forsøger dernæst i detaljer at verificere virkeligheden i Adams skildring af tempel og offerkult i Uppsala, men netop for et værk som Adams er det vanskeligt, ja, vel nærmest umuligt at verificere detaljerne i fremstillingen og vurdere den forskellige grad af paalidelighed i dens enkelte dele. Vil man imidlertid som forf. vove forsøget og erstatte de tidligere løse teorier med noget metodisk holdbart, er en kommentar af den isolerede tekst med en vurdering ud fra »sandsynlighedens præg« og tilfældige analogier ikke tilstrækkeligt. En stringent analyse maa forudsætte en bestemmelse af tekstens placering og sammenhæng og af forfatterens forudsætninger og hensigt generelt og i den givne situation.

Af placeringen i den samlede fremstilling af det svenske omraade (IV 21–30) fremgaar det klart, at Uppsala-stykket (kap. 26–27) skal tjene som baggrund for det for Adam væsentlige, omtalen af den kristne mission (kap. 28–30). Efter forf.s vurdering er skildringen af tempelbygningen upaalidelig, fordi den bygger paa »en oplagt urimelighed«, nemlig det bibelske guld, mens offerfesten og især de hængte »antages at bygge paa et forholdsvis tilforladeligt grundlag«, fordi der paaberaabes et kristent øjenvidne. Men dette ræsonnement er for enkelt og svarer ikke til Adams intentioner. Adam vil som kontrast til kristendommen illustrere hedenskabets vederstyggelighed, og den kulminerer med offerfestens 72 hængte mennesker. For at bevidne dette utrolige placerer Adam her sin hjemmelsmand, men det er antagelig ogsaa denne, der har berettet om templets udseende. I hvert fald vilde det være let for Adam i Bremen at finde missionærer med førstehaandskendskab. Skolie 139 er formet som et første synsindtryk for den besøgende, og selv om dette kan bero paa et stilistisk kunstgreb, er det dog klart, at vidneværdien er større for det dagligt synlige end for den fremmedartede og sjældne offerfest. Teksten giver et klart indblik i, hvordan Adam og vel ogsaa hans hjemmelsmand har opfattet templet: et lukket hus (*domus*), der ved superlativen *nobilissimum* karakteriseres som anseeligt, og som ved angivelse af de tre gudestøtter er beskrevet som gudebolig. Adams bibelske udtryk, der spiller paa Salomons tempel, maa opfattes som en understregning af det imponerende anlæg. At dette var Adams opfattelse fremgaar af, at han andetsteds i helt tilfældig sammenhæng placerer det da forsvundne Birka nær Uppsala, »det meget berømmelige (*celeberrimum*) tempel, som sveerne har til dyrkelse af deres guder« (I 60). I forhold hertil virker beskrivelsen af de store offerfester langt mere kristent konstrueret og kan meget let efter sin placering og anvendelse være aldeles overdimensioneret fra Adams side. At Thietmar i begyndelsen af 11. aarh. har en tilsvarende beretning om masse-

ofringer ved det danske Lejre kan man næppe med forf. (s. 122) bruge til bekræftelse; det er rigtigt at Adam ikke her bygger direkte paa Thietmar, men det hindrer ikke, at begge er udtryk for kristen greuelpropaganda med uhyrlige overdrivelser af de menneskeofringer, der faktisk fandt sted.

De her fremførte indvendinger berører ikke forf.s opfattelse i tilslutning til Axel Olrik, om at der har fundet en symbiose sted mellem naturkult og tempelkult (s. 123), men naar han derfor anser det for sandsynligt, at Uppsala-templet var »en ganske nyttilkommen institution«, maa det fremføres, at han givetvis er sluppet alt for let fra et enkelt kildested, der er mere modstandsdygtigt, end forf. har ment, nemlig Rimberts *Vita Anskarii*.

Hos Rimbart forekommer ordet *tempel* vistnok for første gang for nordisk omraade. I Ansgar-vitaet (kap. 26) berettes, at de nyomvendte kristne i Birka faldt fra troen og rejste et tempel (*templum statuerunt*) til ære for en afdød konge. Forf. anfører stedet i anden sammenhæng (s. 85), hvor det i modsætning til Adams Uppsala-beretning henregnes til kildesteder »af mere problematisk værdi«, fordi verbet *statuere* »maa fremkalde tvivl om, at det omtalte tempel havde karakter af en egentlig bygning; maaske var det blot en støtte eller en helligplads i det fri«. Saa let lader dette kildested sig nu ikke rokke. For det første maa det betones, at Rimbart, modsat Adam, udtaler sig om svensk hedenskab ud fra selvsyn. Dernæst forekommer *statuere* at være et ganske naturligt verbum i forbindelse med en stolpebygning, og Rimbart benytter selv glosen i forbindelse med en skole. Det maa derfor fastholdes, at Rimbarts korte formulering besidder fuldt saa god en vidneværdi som Adams vidtløftige fremstilling, og det betyder videre, at det nordiske tempels eksistens er lige saa sikkert bevidnet i vikingetidens begyndelse som ved dens slutning. Det maa nemlig ogsaa fastholdes, at forf. ikke i sin ellers saa fortjenstfulde gennemgang af de kristnes betegnelser for hedenske helligdomme har dokumenteret, at ordet *templum* i noget seriøst kildested bruges som betegnelse for den nøgne naturhelligdom. Det er vel nok rigtigt, at ordet *fanum* i det s. 71 citerede poenitentiale (*fanus dicimus templa idolorum*) tager sigte paa naturhelligdomme, men det udelukker ikke, at disse har været forsynet med kulthbygninger som dem, der omtales i den sammesteds citerede ordforklaring fra sachsisk missionstid (*de casulis id est fanis*). Alt taget i betragtning staa Rimbarts *templum* stadig som en alvorlig hindring for forf.s teori om den sent overbyggede hørg, mens Adams Uppsala-skildring taler imod, at det nordiske tempel var af primitiv karakter.

Den fremførte kritik skal dog ikke angribe forf.s tese om, at nordboernes helligdomme fortrinsvis var naturhelligdomme. Denne teori forekommer i kap. III stærkere underbygget end nogensinde før, ikke

mindst takket være forf.s analyse af de latinsk-germanske glossarier (s. 75 ff.); enkeltheder i denne sprøde synonymik kan nok være diskutabel, men helhedsindtrykket virker stærkt overbevisende.

Trods al vilje fra historikerens side til at tolke neutralt, føler man alligevel, at forf.s udgangspunkt for al tolkning og vurdering er, at arkæologen ikke har fundet sikre spor af hedenske kulthuse under kirkegulvene. Som historiker tiltræder man gerne forf.s opfattelse, at der aldrig er konstateret bygningskontinuitet, og man tilslutter sig ogsaa let hans afvisning af dokumentationen for hedenske vier ved Tisvilde og Tingsted kirker, men man har svært ved at acceptere, at Jelling-viet kan bortforklares som en kæmpemæssig skibssætning, eftersom stenrækkerne ligger paa rette linier. Det negative arkæologiske resultat synes at have paavirket tolkningen af de skriftlige vidnesbyrd, saa de alle lader sig indpasse under en teori, der kun tillader kulthuse som det private, i gaarden indbyggede hov og den primitivt opbyggede hørg. At de to typer har eksisteret synes givet, men de er ikke den naturlige løsning i alle tilfælde. Virkeligheden synes at have været mere sammensat.

AKSEL E. CHRISTENSEN

Museumsinspektør Olaf Olsens disputats har som undertitel »Historiske og arkæologiske vikingetidsstudier« og bør da som her refereres og kommenteres ud fra begge discipliner. For arkæologen vil det være naturligt med et par ord til almindelig indledning.¹

En undersøgelse af kultbygninger i Nordens vikingetid i almindelighed og problemet om kontinuitet mellem dem og de første kirker i særdeleshed må omfatte studier i nordisk filologi, religionshistorie, arkæologi og historie. For de to første fag bliver det, som forf. selv fremhæver, til orientering og referat, men for de andre til dybtgående analyse, kritik og selvstændige, af og til nye opfattelser. Man må stærkt påskønne, at forf. har vovet sig i lag med et emne, der må belyses ud fra forskellige fagområder. I vor specialiseringens tidsalder, hvor endog de enkelte fag på betænkelig måde splittes op i stadig mindre områder, er afhandlinger som den foreliggende sjældne.

Bogens emne ligger ikke blot i et grænseområde; det er rent ud sagt farligt, især for arkæologen. Forfædres tro og andre sider af deres åndelige kultur kan man belyse ud fra historiske kilder eller gennem mundtlige beretninger, men kun dårligt med rent arkæologiske metoder. Forhistorikeren har mulighed for på rimelig måde at arbejde med et

¹ Med enkelte ændringer og mindre tilføjelser (især vedrørende Tibirke og i de efterfølgende noter) svarer ovenstående recension til anmelderens opposition ved forsvaret af disputatsen 25. maj 1966.

folks materielle kultur – og ikke mere. For alle arter af åndelig kultur kan man ad den vej højest nå frem til konstatering af visse, meget almindelige forhold, dvs. at man i nogle tilfælde kan formode, at bestemte fund må sættes i forbindelse med religiøse forhold; tanker og meninger bag de samme fund er tabt for evig.

At man så fra mange nabovidenskaber, hvor skriftlige og mundtlige kilder er noget selvfølgelig, stiller langt større krav til arkæologien, er en anden sag. Og det er lige så velkendt, at man fra arkæologisk side tit falder for fristelsen til at tolke længere, end kilderne tillader. Selv nøgterne og forsigtige fagfæller har været inde på disse områder, spændende og tillokkende som de er. Vist alle arkæologer har på et eller andet tidspunkt skrevet noget, hvor det ikke fremgår helt klart, at nu forsøger man at tolke, hvad der strengt taget ikke lader sig dokumentere med det arkæologiske kildemateriale. Når kolleger inden for nabo-discipliner og ikke-fagfolk læser det og mener, at der er samme videnskabelige dækning for sådanne udtalelser som f. eks., at et bestemt smykke er lavet i Norden og i 900-tallet, må man nok indrømme, at arkæologerne har et vist kollektivt ansvar. Enhver af deres udtalelser om religiøse monumenter, skikke eller forestillinger i rent forhistorisk tid bliver derfor let at angribe. Og ser man på, hvad der inden for en bestemt periode eller et enkelt land er skrevet om disse emner, er det overmåde enkelt at skildre arkæologien på en måde, der kan give mistillid til metoder og resultater. Flertallet af fagets folk vil i dag nødvendigvis ind på disse felter, men havner der ofte – om ikke af andre grunde, så fordi man ved, at troen har spillet en dominerende rolle for de folk og samfund, man ellers søger at komme ind på livet.

Når et bestemt religiøst problem bliver sammenfattet, som forf. her har gjort det, viser det sig, at det er alle de andre fag, som starter diskussionen. I bogens udmærkede historiske redegørelser for hele problemet ser man, at det er religionshistorikere, filologer og andre, der giver bolden op. Fagarkæologisk er en sammenfattende undersøgelse over hedenske kultbygninger i Norden et noget nær umuligt emne.

I begyndelsen af bogens første kapitel bringer forf. den oplysning, at de sidste tyve års udgravninger i og under middelalderlige kirker i Danmark har bragt rester af ialt en snes trækirker for dagen, bygninger af en herhjemme hidtil ukendt type. Samtidig har man kun i eet – og nu med rette omstridt – tilfælde (Jelling) ment at kunne påvise spor af endnu ældre kultbygninger fra hedenskabets tid på de samme tomter. Skønt materialet endnu er spinkelt (det omfatter ikke engang 2 pct. af vore middelalder-kirker), giver det dog et fingerpeg: forf. kan derfor indlede sin undersøgelse med at sige, at der hidtil ikke er dokumenteret hedenske kultbygninger på de steder, hvor de første stenkirker har stået, og hvor deres direkte forgængere i træ har været rejst.

Dermed starter den planlagte undersøgelse på et negativt grundlag. I mangel af sikre fund af før-kristne kultbygninger i Danmark, må undersøgelsen da udstrækkes til hele Norden. Det kan rent metodisk synes en fordel, at problemerne nu ses i større perspektiv, men i praksis viser det sig hurtigt, at både kildematerialet og den hidtidige diskussion er så spredt, at selv den mest velskrevne fremstilling – og bogen er velskrevet – gør det umuligt at få en sammenhængende linie frem. Afhandlingen viser sin største svaghed allerede i starten. Forf. har ikke nyt fundstof og ikke egne, positive resultater at fremlægge; derfor må undersøgelsen bygges på kritik af andres arbejder og teorier. Det bliver da »disse andre«, der bestemmer bogens linie og hele plan – og svækker den. Den bliver til et storstilet og nødvendigt oprydningsarbejde. Men der kan ikke sættes noget andet og bedre i stedet. Når så afhandlingen ønskes forsvaret for den filosofiske doktorgrad, kan ellers velvillige anmeldere blive tvunget til en mere kritisk indstilling, end det måske kan synes rimeligt.

Det bør fremhæves, at bogen er både nyttig og fortjenstfuld; den vil blive stærkt benyttet ved alle fremtidige studier på hele dette felt. Ja, man kan vel tilføje, at afhandlingens lige nævnte negative eller kritiske tone nok vil vise sig at virke direkte inspirerende til nye studier.

Bogens arkæologiske undersøgelse falder da i en række næsten isolerede afsnit, hvoraf de vigtigste skal nævnes. Stærkest og mest værdifuldt virker gennemgangen af meninger og fund omkring de islandske hov-anlæg, velsagtens fordi emnet kan belyses af mere end een af de forsknings-discipliner, som forf. behersker. Der er hverken moderne udgravninger eller nyt fundstof, som har direkte betydning for problemerne i Island; skønt det er »alene ved udgravning, at vi kan gøre os håb om at udvide vort kendskab til vikingetidens hedenske kultbygninger« (s. 235), når man et stykke videre. Med støtte i sine historiske studier er forf. tidligere i bogen nået til den mening, at der ikke har eksisteret selvstændige hov-bygninger, men at kulten var knyttet til særlige stormænds gårde. Det sikreste eksempel er stadig Hofstaðir i Mývatnssveit, hvor man har mulighed for at knytte et hedensk hov til det nogenlunde veludgravede anlæg; allerede Aage Roussell tolker tomten som en regulær gård, hvor kulten lejlighedsvis foregik. Forf. går videre og henleder opmærksomheden på en stor grube i hovedbygningens midt-akse. Den nytolkes som en sydegrube af sakral art, dvs. at dens indhold af ildskørnede sten og dyreknogler skulle stamme fra blotgilderne og ikke fra almindelige måltider. Man følger her gerne forf., selv om nye og især flere udgravninger er nødvendige, hvis man skal møde med egentlige beviser.

Hovedresultatet for Islands vedkommende bliver, at det i de histo-

riske kilder omtalte »hof« ikke har eksisteret som selvstændig hedensk kultbygning. Man har fremover en mulighed for at følge teorien om den store sakrale sydegrube fra Hofstaðir op og ad denne vej dokumentere tilstedeværelsen af de stormandsgårde, der samtidig fungerede som hov i den hedenske tid.

Den store helligdom, som Adam af Bremen har beskrevet i Uppsala, får derefter en selvstændig og omfattende behandling. Ud fra fund af stolpehuller under den nuværende kirke har svenske og andre forskere forsøgt at rekonstruere templet på mange måder. Problemet er centralt for bogens emne, blot har det ingen kontakt med de islandske hov-tomter. Kyndigt og kritisk behandler forf. den omfangsrige litteratur omkring Uppsala-anlægget. Med støtte i nyere danske undersøgelser og i direkte fortsættelse af enkelte modige røster fra svensk side konkluderer forf., at man ikke har mulighed for at nå frem til en rekonstruktion af en bygning på grundlag af de publicerede stolpehuller – endsi- gend da at bestemme den som hedensk eller kristen. Mundtlige traditioner blandt svenske kolleger vil endda vide, at der ikke engang var enighed blandt udgraverne om arten af de stolpehuller, der er indtegnet i de foreløbige meddelelser (og en endelig publikation er ikke set endnu). Man er mere end enig med forf. i hele behandlingen af Gl. Uppsala, blot forstår man ikke helt, hvorfor der i bogen (s. 166) alligevel sympatiseres med den tanke, at kirken måske »ligger på den hedenske kultplads' område og muligvis også på templets tomt«.

På et andet område søger forf. positivt at finde en linie mellem gamle kultbygninger og senere kirker. Det er i den udvikling, som foreslås fra den såkaldte »hørg« til tidlige stavkirker af norsk type. Her er der i hvert fald tale om en ny teori. Men man behøver ikke at være halvt så kritisk indstillet som forf. for at se, at den ikke er stort bedre end flertallet af de mærkværdige tanker, som andetsteds i bogen afvises hårdt. Bevares, forf.s teori fremsættes med al mulig forsigtighed. Den går ud på, at der i Nordens ældre jernalder fandtes »hørge«, måske stendynger med et gudebillede, og at de gradvis udvikledes gennem enkle overbygninger til trækonstruktioner og derfra videre til de norske stavkirker.

Man ved bl. a. fra sagalitteraturen, at hørg omtales ved siden af hov som kultisk begreb, men man har ingen direkte beskrivelse af, hvorledes hørgen så ud. Derfor kan norske arkæologer to gange tro, at de har fundet et sådant anlæg, hvad forf. med fuld ret sætter et stort spørgsmålstegn ved. Så er der et tredje anlæg, som blot får en fodnote (s. 228). Det er ved jernalder-gården Sostelid, hvor Anders Hagen mente at have fundet en rigtig stendynge-hørg fra omkring 4.-6. årh. e. Kr. Med sin 30 meters længde passer »hørgen« ved Sostelid ikke helt godt ind i Olaf Olsens teoretiske udvikling fra den lille overbygning til de ca. 500

år senere trækirker. I virkeligheden aner vi ikke, om den ca. 200 m³ svære stendynge ved Sostelid var en horg.

Der er ingen grund til at gå i enkeltheder med disse »tankeeksperimenter« (som de kaldes i bogen) omkring norske stavkirkers oprindelse, blot kunne man stille et afsluttende spørgsmål. At de nu stående, norske stavkirker med deres høje midterparti er udviklet på hjemlig grund fra langt enklere former, er sandsynliggjort ved nye norske undersøgelser (som refereret i bogen); men er det nu rigtigt, som forf. helst ser det, at søge forbillederne for de nyfundne norske trækirker andetsteds end for de tilsvarende danske trækirker? Er forskellen på sydskandinaviske og norske stavkirker fra 1000-tallet virkelig så stor?

Hidtil har bogens arkæologiske afsnit mest drejet sig om Island, Sverige og Norge. Med det sidste kapitel, »Kultsted og kirke« er vi på dansk grund. Her finder man en række nye undersøgelser og diskussion af virkelig aktuel art. Da de hidtidige udgravninger under romanske stenkirker kun har bragt rester af ældre trækirker for dagen, retter forf. sin opmærksomhed mod eventuelle forekomster på kirkegården eller i kirkernes nærmeste omgivelser. Dette kan næppe modsiges, idet man ligeledes kan være enig med forf. i, at de hidtil eneste bygningsrester fra jernalderen under en romansk stenkirke – Kærby ved Randers – sikkert skal tolkes som spor af almindelig bebyggelse uden nogen forbindelse med det langt yngre kirkebyggeri (dog bør det bemærkes, at grubehuse som det fra Kærby ikke udelukkende stammer fra vikingetid, men er kendt gennem adskillige århundreder af jernalderen).

Helligkilder, gravhøje og andre gravanlæg er i tidligere litteratur nævnt som tegn på hedenske kultpladser. Helligkilderne er forf. hurtigt færdig med: navnene viser sig – som alle andre stednavne af formodet kultisk oprindelse – at være alt for usikre, og arkæologiske fund fra yngre jernalder eller tidligste middelalder foreligger endnu ikke fra kilder ved de gamle kirker.

Gravhøjene synes der i første omgang mere hold i. Alle og enhver kender til sådanne mindesmærker tæt op til landsbykirker; det har bare aldrig været undersøgt systematisk. Forf. har gennemgået Nationalmuseets arkivmateriale og kortlagt såvel høje på de gamle kirkegårde som mindesmærker inden for en (vilkårlig valgt) afstand af 100 meter fra kirkerne. Kun 72 af vore ibrugværende eller nedlagte ca. 1800 middelalder-kirkegårde har også hegnet ældre høje; under hensyn til at kirkerne og højene ofte har samme almindelige placering i landskabet, må dette tal siges at være så lille, at man ikke bør slutte noget ud fra det. Det er forf. tydeligt opmærksom på. Når det så tilmed kan dokumenteres, at flertallet af disse høje er 2–3000 år ældre end kirken, bliver hele problemstillingen underlig urealistisk. Som bekendt opførte man i hele

jernalderen kun yderst sjældent større gravhøje her i landet. Blandt højene har forf. dernæst udskilt de særlig store monumenter, som måske kunne tænkes at rumme begravelser fra den sene jernalder. Her vælges en grænse på 20 meter for højens diameter, og man får på et nyt kort 23 sådanne storhøje ved vore gamle kirker. Nu er det et spørgsmål, om den valgte grænse er rigtig, for adskillige bronzealderhøje kommer op på en største bredde af 25 meter, enkelte endda endnu mere. Dette er dog uvæsentligt, da hverken forf. eller andre vil komme frem til en belysning af problemet ad den vej.

Mere opmærksomhed skal man rette mod gravfund fra vikingetiden under eller ved de tidlige kirker. Materialet er tilsyneladende mere end spinkelt. Kun ved Jelling og Hørning er der fundet yngre vikingetids grave i så nær kontakt med tidlige trækirker, at man er på sikker grund; hertil kommer antagelig nogle grave ved Hvidding i Sønderjylland. Men som det især blev fremhævet fra anden side under det mundtlige forsvar af afhandlingen, bør dette forhold nok bedømmes på en lidt anden måde. Dels kender man under eet forbløffende få fund af vikingetids grave her i landet, og dels er jorden omkring vore romanske kirker gennemgravet i en sådan grad, at det er et spørgsmål, om man kan vente at finde ret meget. Selv om materialet er for lille til sikre slutninger, bør man nok formulere problemet på den måde, at vikingetids grave i nærmeste kontakt med tre af de ca. 30 hidtil kendte trækirker er så stor en procent, at dette spor bør følges op.

I virkeligheden kan hele undersøgelsen omkring en mulig kontinuitet mellem hedensk og kristen kultplads i Danmark foreløbig kun foretages på det punkt, som også i bogen har en central placering, de såkaldte trekant-vier. Ejnar Dyggves teori om en førkristen kultbygning under Jelling-kirkerne kan derimod næppe opretholdes efter Knud Kroghs nye undersøgelser her.

De indhegnede trekant-anlæg blev først bemærket ved Dyggves undersøgelser i Jelling, hvortil senere kom samme forskers teori om tilsvarende kultiske anlæg i Tingsted på Falster og Tibirke i Nordsjælland. Efter et referat af forholdene i Jelling skriver Olaf Olsen (s. 247): »Tanken om indhegningens mere almindelige benyttelse som kultsted bør kun godtages, såfremt man andetsteds kan påvise lignende pladser uden speciel tilknytning til en gravlæggelse«. På den foregående side har forfatteren hævdet, at trekant-stensætningen i Jelling primært må anses for et gravminde. Herefter angribes Dyggves »vier« i Tingsted og Tibirke.

I alle tilfælde har vi kun Dyggves foreløbige meddelelser i videnskabelige tidsskrifter, lokalhistoriske årbøger og dagspressen. De er tegn på, at Dyggve ikke var færdig med sine undersøgelser på dette felt, og nu får vi ikke mere fra hans hånd.

Tingsted kan ud fra det historiske kildestof lægges væk. Man er enig med forf., at der ikke er nogen gammel trekant her.

Så er der *Tibirke*. Her påviser forf. efter sine udgravninger, at de nuværende diger og indhegninger må være yngre end sandflugten i det 18. årh. Det er nyt, og det er vel dokumenteret. Men det kan heller ikke bortforklares, at der er en V-formet indhegning, som er mindst 200

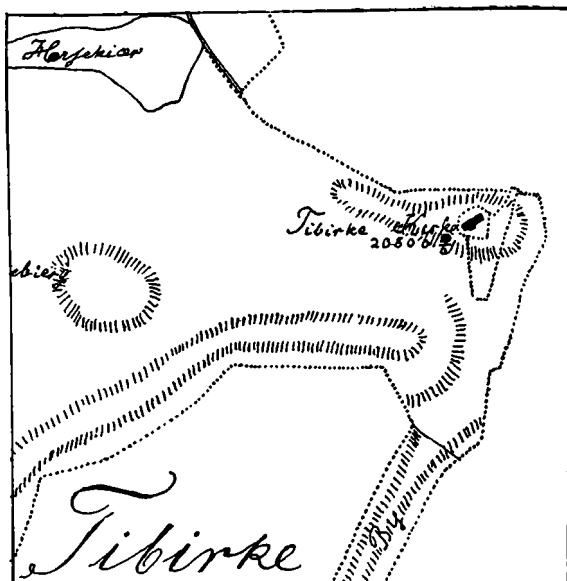

Fig. 1. Kopi efter kort af 1793, som er målt af Ole Kyndhe og tegnet af Munk; Matrikel. – Efter Dyggve.

meter lang, og hvis vinkel påfaldende nøje svarer til Jelling-anlæggets. Men hvad er den mærkelige *Tibirke*-trekant? Der fremsættes i bogen nogle usikre formodninger, at man skulle have hentet vand i den sydlige, spidse del, eller at man havde lavet gærdet for at hegne en planteskole. Disse formodninger kan man vist rolig se bort fra.²

² Forf. foreslår (s. 256), at man havde ønsket at hente vand i den spidse del af trekantområdet, idet der endnu i begyndelsen af dette århundrede skulle have påhvilet ejeren af Gretely en servitutmæssig forpligtelse til at sørge for vand til kirkefolkets heste. Oplysningen er hentet fra Ejnar Dyggves kronik i Politiken d. 22.1.1955. I sin artikel i »Fra Nationalmuseets Arbejdsmark« 1955 har Dyggve ikke medtaget disse oplysninger, og det viser sig, at de i kronikken må være refereret efter hukommelsen. Efter oplysninger fra dommerkontoret for Kronborg Vestre Birk, Helsingør, er i forbindelse med udstedelse af skøde i 1917 på Gretely (matr. nr. 3 af Tibirke Flyvesand) tinglyst forpligtelser, som går tilbage på ældre adkomster på brugsretten til nævnte jordstykke. Disse forpligtelser (som efter Dyggves oplysninger senere er hævet) går ud på at holde

Som matrikelskortet fra 1793 viser (se fig. 1), har indhegningen samme signatur som hele sandflugtsområdet stensatte gærder. Men den sydlige del er skåret af med et tværdige; det må være secundært, fordi Dyggve fandt en svagere markeret forlængelse af såvel den østre som den vestre linie mod syd, uden at de dog mødtes. Olaf Olsen har gravet snit herude og fastslået, at også denne del er bygget på flyvesand. Den åbenbart ældre del formodes også at være lavet efter sandflugten. Kortet fra 1793 (og et ældre fra 1735, fig. 38 i bogen) viser, at tilkørslen til kirken var fra nordøst, hvorimod den store trekant peger sydpå, lige ind i sandflugtsområdet, hvor der ikke gik nogen vej. Tilmed viser 1793-kortet, at kirkegården også har fået diger, som er helt uden kontakt med trekanten.

Man får da følgende holdepunkter: de synlige rester af trekantens diger er yngre end den store sandflugt omkring 1700–1725, men ældre end 1793. Deres forløb kan ikke være dikteret af nogen vejføring. Digerne er blevet til i to omgange, eller rettere, de er forstærket engang efter opførelsen, samtidig med at man har afskåret den yderste spids, hvad der også må være sket engang inden 1793. Man bevarer trekanten som kirkens tilliggende (se note 2) i modsætning til den øvrige del af sandflugtsområdet, der lægges under kronen og efterhånden plantes til med skov. Med andre ord har man tillagt det store trekantområde ganske særlig betydning, uden at det i dag er muligt at give en rimelig forklaring herpå. Da man ved, at kirken er frigravet efter den store

det om pladsen værende hegn i forsvarlig stand, at give kirkesøgende ly i ondt vejr og at være til stede for at gå til hånde, når sognets beboere til vogns besøgte kirken. Men der er intet nævnt om vanding af kirkefolkets heste. Iøvrigt bør man ikke tillægge disse forpligtelser nogen høj alder, da de sandsynligvis stammer fra den gang i halvfemserne, da huset Gretely blev opført; det blev nemlig bygget på en del af trekant-området, som den gang hørte til Tibirke kirke; først i 1917 udskiltes jorden omkring Gretely herfra som et selvstændigt matrikelnummer.

Netop matrikuleringen giver svar på den anden af forf.s teorier, at der kunne have været indrettet planteskole i forbindelse med tilplantningen af det store sandflugts-areal. En undersøgelse af matrikelkortene fra 1793 og op til vor tid viser, at skoven i hele denne tid har matr. nr. 1 af Tibirke Flyvesand, men at kirken med tilhørende trekant er umatrikuleret fællesjord. Det betyder, at skoven efter sandflugten har været lagt under kronen, medens hele det trekantede område (som det også er nævnt i den oven for omtalte byggesag) betragtedes som »en del af kirkens tilliggende«. (Denne formulering er anvendt i landbrugsministeriets henvendelse til kirkeministeriet i forbindelse med udstykningen 1917). Herefter skulle det være tilstrækkelig dokumenteret, at trekanten ikke har hørt til skoven og derfor ikke kan have tjent forstmæssige hensyn.

Over for forf.s påstand (s. 250), at Tibirke by før sandflugten lå så nær op til kirken, at der ikke var plads til et trekant-område, må bemærkes, at dokumentationen er mere end spinkel. Der henvises til en kopi af et i 1706 opmålt kort over Arresøs nordlige omgivelser (et udsnit er gengivet s. 251, fig. 37), hvor de enkelte landsbyer er markeret, men i meget lille målestok. Her overfor står Dyggves påstand, at resterne efter byens gårde findes uden for trekant-området. Spørgsmålet vil kunne løses ved udgravning, men heller ikke på anden måde.

sandflugt, endda så grundigt, at et af forf.s snit (nr. 3, halvvejs mellem kirken og trekantens spids) viser, at diget her hviler på morænesand, kan man lige så vel fremsætte den formodning, at de nuværende diger betegner retablering af et ældre anlæg. Anlægget kan være knyttet til kirken selv eller til det sted, hvor denne blev opført. Om det er hedensk – som Dyggve mente – eller om det repræsenterer et tidligt, kristent anlæg af ukendt art og betydning, er det for nærværende ikke muligt at sige noget om. Her er igen et spor at gå efter, et udgangspunkt til fornyet undersøgelse af hegn og linier omkring andre kirker.

Dyggves henvisning til den påfaldende lighed mellem Tibirke og Jelling-trekanten fører imidlertid hele problemstillingen tilbage i før-kristen tid. Her i *Jelling* er dokumenteret rester af en trekantet sten-sætning, hvis vinkel og dimensioner svarer nøje til det gådefulde Tibirke-anlæg, og som efter almindelig opfattelse i tid må ligge før ca. år 1000. Men har Olaf Olsen ret i, at Jelling-stensætningen »under alle omstændigheder primært må anses for et gravminde« (s. 246)?

Det er beklageligt, at Dyggves udgravninger 1941–42 ikke er blevet endeligt publiceret; men på grundlag af de foreløbige beretninger, udførlige som de i flere tilfælde er, og med enkelte suppleringer kan man belyse emnet. Under den vældige sydhøj fandtes et større antal rejste sten, 1,5 m eller mere i højden, og stående i to rækker; adskillige var væltede, men nogle stod på deres oprindelige plads, således at man kunne sige, at de oprindelig havde været anbragt med knap to meters indbyrdes afstand (målt fra midtpunkt til midtpunkt) og så vidt muligt med stenens fladeste side ind mod højens midte. Indbefattet de sten, der allerede var fundet ved Worsaaes gravning i 1861, og som kan indlægges nøjagtigt i forhold til feltet fra 1941, er dokumenteret 29 sådanne sten under sydhøjen. Til sin overraskelse fandt Dyggve, at nogle ældre fund af ganske tilsvarende sten på kirkegårdens område lå i direkte forlængelse af de to linier. I *Acta Archaeologica* 1942 kan Dyggve indtegne to sten i den vestre og to i den østre linie, som på en strækning er identisk med kirkegårds-diget; dette ses på de gamle Jelling-planer, men flyttedes i 1870'erne. Senere er dukket endnu et antal sten op; personligt ved jeg af to i den østre linie, og i den vestre fandtes 1964 en meget smuk sten ud for kirkens sydmur; ved universitetslektor Olfert Voss' udgravning viste det sig, at den lå væltet lige over det gamle muldrag, der betegner vikingetidens markoverflade, men standsporet kunne ikke påvises på grund af senere begravelser.

Det må udtrykkelig nævnes, at de mange rejste sten, som i dag ses i disse to rækker mellem sydhøjen og ind over kirkegården, betegner en rekonstruktion, for så vidt som Dyggve i de to linier opstillede sten fra kirkegårdsdigerne, fra nordhøjens stensatte gærde og andre steder, hvor man kunne formode, at det drejede sig om forslæbte og flyttede sten fra

det oprindelige monument. Når den østre linie i dag er ført så langt frem som ud for nordhøjen, skyldes det en efterretning fra 1771, hvor arkivtegneren Søren Abildgaard nævner en række af store, rejste sten, men hvor man, såvidt jeg ved, ikke har anden dokumentation. Denne nordligste forlængelse må indtil videre anses for mindre sikker.

Derimod bør det nævnes, at de to linier er dokumenteret længere sydpå, end det fremgår af de hidtil publicerede tegninger. Som Dyggves assistent fik jeg i 1942 en dag til opgave at føre linierne sydpå fra kirkegården og den nordlige fod af sydhøjen, hvor Dyggve efter sine målinger inde i højen havde markeret dem. Linierne afsattes op over sydhøjen og til dennes sydlige grænse. Så nær højfoden, som det lod sig gøre af hensyn til landevejen, blev der gravet to mindre felter. I det ene fandtes under højbunden tre gruber, standspor efter rejste sten, i det andet felt lå to af »bautastene« væltede, men ikke flyttede. Ved at udvide feltet fandtes yderligere to sten. Hermed var de to linier dokumenterede som rette linier fra den sydlige fod af sydhøjen til i hvert fald den nordligste af de sten, som er fundet på kirkegården, dvs. i en længde af 120 meter.

Derimod er afslutningen af linierne både i nord og syd helt usikker; der er hidtil ikke fundet noget, som kan forsvare en rekonstruktion. Man ved ikke engang, om de er løbet sammen i en spids eller afsluttet med en tværrække; kan hænde, at en sådan endnu vil kunne påvises under den moderne stensætning ud mod hovedlandevejen.

Det indhegnede område tolkede Dyggve som en helligplads, et *vi*, idet han dog nævner (Vejle Amts Årbøger 1955, s. 148), at det også kan have været tingplads. Olaf Olsen har en anden og sikrere opfattelse; han oplyser (s. 246), at man i disse år ad arkæologisk vej undersøger den formodning, at indhegningen er halvdelen af en kæmpemæssig skibssætning, men uanset resultatet af gravningerne hævder forf. som sagt, at »viet« under alle omstændigheder primært må anses for et gravminde, dvs. knyttet til kammergraven i nordhøjen. Flere argumenter mener forf. det ikke nødvendigt at anvende. Vi andre er ikke overbeviste. Og dette sted er, som allerede sagt ovenfor, afgørende for hele bogens emne.

Først teorien om skibssætningen. Den er behandlet så kortfattet, at det efterlader et ikke helt korrekt indtryk. Forf. skriver nemlig ikke, at det er en gammel teori, fremsat på tryk af P. V. Glob 1944,³ men

³ Salmønsens Leksikon-Tidsskrift 1944, sp. 1056. – I samme forfatters Danske Oldtidsminder, 2. udg. 1948, s. 116, omtales det som en mulighed, at den fundne stensætning er halvdelen af en skibssætning med den nordlige høj som midtpunkt (dvs. med en oprindelig længde på godt 400 meter (!)). I den i januar 1967 udkomne 3. udg. af samme bog (s. 151 og 179) ændres denne teori, således at skibssætningen i lighed med Glavendrup- og Bække-monumenterne udgår fra nordhøjen og har haft en længde af »ca. 200« meter. Bortset fra at længden højst kan blive ca. 175 m, tager en sådan nytolkning intet hensyn til de sten, der er fundet på kirkegården; og de sikkert dokumenterede, helt rette linier af sten under sydhøjen er uforenlige med tanken om en skibs-

diskuteret mellem Dyggve og hans medarbejdere i 1942. Forf. skriver heller ikke, at de nye gravninger i 1964 og 1965 ikke bragte nogen som helst sikkerhed for, at de to lange stenrækker var dele af en skibssætning (skønt de samtidige udgravninger inde i kirken er refereret). Teorien om skibssætningen var en luftig formodning, da den blev sluppet løs, og den er ikke siden blevet underbygget, skønt den har været vældig populær blandt de mange kolleger, der mundtlig eller gennem pressen har kritiseret Dyggves fortolkninger. Dyggve har da også flere gange udtalt sig mod teorien (Vejle Amts Årb. 1955, s. 144), og med rette. Stenrækkerne har ingen lighed med nogen kendt skibssætning fra nordisk område. Det er ikke så meget de vældige dimensioner, som er afgørende; det er de helt lige sider, der som nævnt er dokumenteret over ca. 120 meter.

Men dersom stenene i Jelling ikke er en skibssætning, falder i virkeligheden den eneste mulighed for at knytte anlægget til jernalderens gravarkitektur. Grave og monumenter i tilknytning til dem er jo ikke ukendte begreber i vor yngre jernalders arkæologi, så her har det negative argument – at der ikke kendes paralleller – dog vægt.

Når den V-formede stensætning i Jelling ikke er et gravminde, kommer Dyggves positive forslag ind i billedet, først og fremmest gennem påvisning af dens intime sammenhæng med de øvrige Jelling-monumenter. Olaf Olsen tager ikke stilling til en række af disse argumenter, således: 1) Den V-formede stensætnings halveringslinie passerer midtpælen i sydhøjen, den store runesten og nordhøjens midtpunkt med kammergraven. 2) Den store runesten står på sin oprindelige plads, hvorved afstanden fra sydhøjens centrum til runesten er den samme som herfra til nordhøjens midtpunkt. 3) Stensætningen er ikke bare dækket af sydhøjen, men ødelagt før dennes opførelse; sløjfning af et gravminde her er svært forklarlig. 4) Dyggve fandt i sydhøjen en mærkelig trækonstruktion, en slags bygning eller telt, der må have været af symbolsk eller kultisk art, fordi konstruktionen ikke kunne stå af sig selv. Den var mindst 20 meter lang og vinkelformet; vinkelens spids havde ligget i højens centrum, medens åbningen vendte mod vnv. Det afgørende er, at de to langsider danner samme vinkel som den store stensætning (og som Tibirke-anlægget).

Hvad Dyggve skarpsindigt fandt frem til her i Jelling, er de første reelle antydninger af indhegninger, der ikke kan knyttes til tidens gravarkitektur, og som ikke kan ses at have haft praktiske formål. Det er de første skridt i retning af en undersøgelse af vikingetidens indviede områder, ættens, bygdens eller kongens hellig-pladser. Det er klart, at man

sætning. Iøvrigt fremlægges ingen opmåling og intet nyt materiale, således at det nok er vel hastigt at affærdige Dyggves trekant-vi som »en skrivebordstolkning« (anf. skrift, s. 179).

på dette felt har mange muligheder for fejltydninger – og Dyggve er nok i sin begejstring gået videre, end de fleste kan følge ham – men bare at feje hele Jelling-materialet af bordet uden diskussion og uden nyt primærstof, er ikke bare negativt, men helt enkelt urigtigt. Her er nemlig gjort reelle forarbejder til en undersøgelse over sammenhængen mellem hedenske og kristne kultpladser på dansk grund. Forf.s hele indstilling til Jelling-diskussionen er så meget mere urimelig, som de betydeligt spinklere muligheder i Gamla Uppsala (se ovenfor) tolkes på den måde, at kirken her antagelig ligger på den hedenske Uppsalahelligdom. Forf. er i virkeligheden positiv over for tanken om kontinuitet.

Så længe diskussionen føres omkring kultbygninger, må man med forf. sige, at der hverken litterært eller arkæologisk er nogen dokumentation for sådanne anlæg på dansk område til dato. Men det er kun den ene side af problemet, hvad der også er sagt med al tydelighed flere steder i bogen. Det er sandsynligt, at de hedenske helligdomme først og fremmest har været kult-pladser eller kult-steder. Det er nok den rigtigste formulering, og den ligger også bag de allerede omtalte undersøgelser over helligkilder, hedenske gravhøje etc. For Danmarks vedkommende konkluderer bogen i de sidste to linier (s. 275) med »megen styrke«, at »teorien om, at de ældste kirker fortrinsvis er placeret på hedenske kult-steder, ikke hviler på et forsvarligt grundlag«. Det er ikke dokumenteret, ja end ikke sandsynliggjort; for det er kun undersøgt med forf.s metoder. I det øjeblik, forf. selv drejer undersøgelsen ind på *kultstederne*, slår de hidtidige arkæologiske gravninger ikke til. Der må søges andre veje. Man kan f. eks. i detaljer undersøge kirkernes placering, der for mig at se hverken er tilfældig eller direkte naturbestemt. Eller man kan gå efter de mange teorier og iagttagelser, som både fagfolk og amatører har fyldt vor topografiske og videnskabelige litteratur med. Bevares, det er som at vove sig ind i et vildnis, men der må være spor at gå efter. I den forbindelse endnu eet: det virker helt urimeligt, at forf. her skelner mellem læg og lærd på den måde, at de første må nøjes med et skulderklap i forordet, medens kun de sidstnævntes meninger og tanker kan tages op til undersøgelse og drøftelse; fagfolks indsats på dette felt er såmænd ofte af ikke mindre letsindig og mærkværdig art. Hvorfor er der f. eks. ikke taget stilling til de iagttagelser, der gemmer sig i Palle Laurings bog »Vikingerne« om sigtelinier, om besynderlige forhold vedrørende hellig-stolper, om gruppering af sære stednavne i bestemt afstand fra kirkerne osv.? Hvad ligger der bag andres oplysninger om jyske kirkers placering i lange linier? Før også sådanne opgaver er taget op på forsvarligt grundlag, og teorierne gendrevet med samme nidkærlighed, som den, hvormed forf. har forsøgt at vælte trekant-vierne, er det sidste ord ikke sagt i denne sag.

C. J. BECKER

Malmø Rådstueprotokol (Stadsbok) 1503–1548. Udgivet ved ERIK KROMAN i samarbejde med LEIF LJUNGBERG og EINAR BAGER af Selskabet for Udgivelse af Kilder til Dansk Historie. København 1965. I kommission hos G. E. C. Gad. 373 s. 24 kr. hæftet, 30 kr. indb.

Det var fortjenstfuldt af overarkivar, dr. phil. Erik Kroman i 1954 at udkaste tanken om udgivelse af de ældste historisk interessante rådstue- og bytingsprotokoller. Det var naturligt i første række at tænke på Malmø, da denne by inden Skånes overgang var Danmarks næststørste by, dertil nærmede man sig 300-årsdagen for Roskildefreden. Ved stadsarkivarie Ljungbergs mellemkomst blev sagen forelagt Malmø byråd, der beredvilligt støttede udgaven med et pengebeløb.

Protokollen kalder sig selv Malmø Byesbog eller Stadsbok. Under påvirkning fra tysk blev den sejrende benævnelse i Malmø Stadsbok. Det ville derfor have været historisk mere korrekt at have skrevet titelen: Malmø Stadsbok. På den måde kunne også den kedelige parentes i selve titelen være undgået. Netop den omstændighed, at protokollen er en Byesbog, forklarer dens brogede mangfoldighed. Formentlig er Stadsboken, der begynder 1503, ikke Malmøs ældste Stadsbok, men blot den ældst bevarede. Der er således indført (udg. s. 13), at borgmester Peter Holthus skylder byen sten og kalk, hvilket stod indskrevet i »byssens bog«; men denne må være en anden end den foreliggende. I privilegiet af 1487 16/2 for Malmø findes dertil en bestemmelse om, at navnet på en forbryder, der undkommer, skal skrives i »stadzens bog«.

Udgaven er forsynet med: »Tekstkritiske noter«, »Lokalhistoriske noter m. m.«, fortegnelser over »Øvrighedspersoner« og »Mønt, vægt og mål«, »Ordforklaringer«, »Personnavneregister« og »Stednavneregister«. – Det er dog et minus ved udgaven, at de tekstkritiske noter er sat bag i bogen i stedet for under teksten som fodnoter. Mange af disse noter er dog ikke af større betydning, da det drejer sig om småord, der er skrevet over linjen, eller ord, der er skrevet i marginen med samme hånd som teksten og med samme blæk; i mange tilfælde kunne de uden skade være udeladt. Mindre skriverrettelser, der ikke giver teksten anden mening, ses heller ikke at have nogen større betydning. Oplysende noter bør ikke gives sammen med lokalhistoriske eller tekstkritiske noter, men skal også helst anbringes som fodnoter under teksten, eventuelt med opstilling af slægtskabssamhørighed. De forskellige tilføjelser, der forekommer til stykkerne i Stadsboken helt op til 1562, burde sikkert have været trykt med kursiv. Tilegnelsen af stoffet havde på den måde været langt lettere, og det havde givet den afveksling, som tiltrænges. Iøvrigt havde det forment sig lettere med anbringelsen af noter, hvis udgaven var fremkommet i et større format. De lokalhistoriske noter m. m. bag

i udgaven er væsentligst en fortegnelse over de ejendomme, der er omtalt i Stadsboken.

Man må give udgiveren ret i, at det er svært at adskille håndskriftets talrige hænder. Han har dog gjort forsøg, navnlig med hensyn til de byskrivere, hvis tiltrædelse findes omtalt i selve Stadsboken. Derimod nævner han ikke Hans byskriver, der er blevet kendt ved Leif Ljungbergs arbejder (Incl. til udgaven af Registrum Ville Malmøyghe og til udgaven af Lyder van Vredens Kämnräskensker). Ljungberg har således påvist, at Stadsboken 1517–1526 er skrevet med Hans byskrivners hånd. Mærkeligt nok er Stadsboken delt i to stykker, idet der foreligger en mindre protokol 1514–1526. Med undtagelse af de første par blade er hele den lille protokol skrevet af Hans byskriver og på en nok så korrekt måde som den store protokol, hvor der kan mangle tilførsler for hele år. Det gør der dog også i den lille protokol, idet der mangler tilførsler 1515 febr.–1518 nov. I den store periode er i den store protokol indført omfangsrige skifter. I den store protokol forekommer to slags vandmærker, i den lille kun eet, men alle tre vandmærker er forskellige.

I indledningen til udgaven er nævnt, at dokumenterne vedr. Malmøs overgivelse til henholdsvis Frederik 1. og Christian 3. er indført i Stadsboken. Det ses dog ikke at være tilfældet. Hans byskriver har indført et større og et mindre brudstykke af Henrik Giøes m. fl.s brev af 1523 23/12 om dagtingningen med Frederik 1.s forhandlere om Københavns og Malmøs overgivelse. Hans afskrift er ikke helt korrekt, da han har oversprunget sætningen om, at alle fanger på begge sider straks skulle løsgives. Brudstykkerne i Stadsboken har mindre at betyde, da brevet er bevaret i original i Rigsarkivet. Hans byskriver har endvidere formentlig efter en koncept indført Malmøs hyldningsbrev af 1524 1/2 til Frederik 1. Hvad Christian 3. angår, er Malmøs hyldningsbrev af 1536 5/6 til ham indført. Foruden disse breve er Stadsboken tilført en afskrift af Malmøs åbne brev af 1539 30/10. Bortset fra, at originalens ortografi ikke er anvendt, er denne afskrift brugelig. I udgaven (s. 169 linje 9) er der i denne afskrift foretaget en beklagelig rettelse, idet »all adelen« er rettet til »af adelen«. Både i afskriften og i originalen, der findes i Rigsarkivet, står aldeles tydeligt »all adelen«. – Hvem af den skånske adel har udgiveren mon villet udelukke fra at komme ind i Malmø? – Som det synes på nogle ubeskrevne blade uden hensyntagen til kronologien er der indført 3 aktstykker, der er udstedt i København jan.–febr. 1535, altså fra Grevefejdens tid. De er alle tre oversat til dansk. Brevet af 1535 18/1 er en opfordring fra grev Christoffer af Oldenburg og København og Malmø til hertug Albrecht af Mecklenborg om personligt at komme til Danmark. Der findes en afskrift heraf i Schwerins arkiv, der er trykt af Paludan-Müller: Aktstykker til Nordens Hist. i Grevefejdens Tid, s. 312, hvilket er anført i Lokalhistoriske noter. De

to andre breve har derimod ikke fundet omtale i nogen af noterne. Aktstykket af 1535 19/1 (i Stadsboken 29/1) kendes i en samtidig afskrift fra en rostockske korrespondancesag (se G. Waitz: Lübeck unter Jürgen Wullenwever II, 382). I oversættelsen i Stadsboken er efter »holdes« (udg. s. 67 linje 30) udfaldet: »dar ok dersulven vorschryvinge (o: grev Christoffers forskrivning til Lübeck) to na gescheen, datsulve willen wy wandelen, so balde se dat begeren unde in unserm vormoge ist«. – Brevet af 1535 16/2 fra grev Christoffer, København og Malmø om pantsættelse af Lolland-Falster til Lübeck og dets forvander er trykt af F. v. Alten: Graf Christof v. Oldenburg u. die Grafenfehde, Anlage XII. – Alle tre akter vidner om Jørgen Kocks kraftige politik især med hensyn til øresundsslottene i tiden efter nederlaget ved Helsingborg. Det er formentlig grunden til, at de er blevet indført i Stadsboken. – Afskriften i Stadsboken af Malmøs forpligtelsesbrev af 1536 24/8 i anledning af bispernes afsættelse er antagelig indført efter en ikke korrigeret koncept. Den er således uden dag. Mellem rådmændene er opført Ditlev Henriksen, hvilket ikke er tilfældet i originalen, derimod er Per Hansen byfoged ikke medtaget i afskriften. – Det ses, at man skal være varsom med at benytte de nævnte dokumenter efter stadsboken.

I tiden før 1513 bemærker man et par sager om tiendepenge, der ikke er førlovspenge. Det er ganske vist en afgift af arv, som tilfaldt rådet, men den opkrævedes kun af udlændinge, og den ophævedes ved overskomsten af 1513 mellem Christiern 2. og de vendiske hansestæder for disse stæder. Det betød dog ikke, at Malmø ikke opretholdt stadens privilegier med hensyn til tiendepening. I 1547 f. e. skal, hvis en arv går ud af riget, den 10. penning betales til rådet. I tilførslen til Stadsboken pag. 46 nævnes i en arvesag tiendepening 3 gange, den sidste gang er skrevet »tyende d.«, hvilket udgiveren retter til »tyende penning«. Efter anm.'s mening en unødvendig rettelse, da d. = denarius = penning ofte bruges i Stadsboken.

Fra ca. 1527 bliver kronologien nogenlunde overholdt i den store protokol. Det »oprør«, der var i Malmø i dette år, giver Stadsboken kun en anelse om. Der findes tilført hertil: 1527 8/2 var Nicklaus Lixenner (Leysener, Hans Mickelsens svigersøn) skicket for borgmester og råd med kongens brev lydende på Hans Mickelsens gods, som kongen havde givet Johan Rantzau; 1527 19/7 tilstod Nicklaus, at han havde solgt krudt til en af Søren Norbys købmænd. Desuden er der tilførsler, der udviser, at der er blevet afholdt forhør, og at forskellige borgere havde måttet stille borgen. Hans Mickelsen, der opholdt sig hos den landflygtige Christiern 2., skrev 28. okt. s. å. til kong Christiern, at han var ængstelig for, at Hans Bogbinder havde givet kongens sag til kende overfor Jørgen Kock, der så igen havde ladet den gå videre til Tyge Krabbe. Man har imidlertid ikke noget direkte kendskab til, hvad Christiern 2.

havde pålagt Hans Bogbinder at forrette i Malmø i 1527. Nicklaus Leyseners enke Margrete Hansdatter skriver i et brev af 1540 2/7 til Anders Bille (RA, Anders Billes arkiv), at Niclas var rejst til Odense med købebrevene (jfr. Fr. 1.s Reg. 1523–32, 242) og havde forevist dem for Tyge Krabbe, men her blev han taget til fange og underkastet tortur. I sin orfejde af 1529 11/7 (RA, Domme) erkender han, at han imod sin ed til Frederik 1. havde villet yde Christiern 2. hjælp til at kunne vende tilbage til sine riger.

I den første del af Stadsboken optræder borgmestre og råd for en stor del alene f. e. ved afhøring af kirkeregnskaber, men ellers er det således, at borgmestre, råd og byfogeden (kongens foged) sammen afgør de forskellige sager, nemlig skiftesager, arveafkald, gældssager, forligelses-sager, ejendomstrætter m. m. Skiftesager var på den tid i Malmø som i andre byer for en stor del af en særlig karakter, idet det drejer sig om børnegods og børns arv efter deres afdøde forældre. Der gives i Stadsboken gode oplysninger om, hvorledes dette gods behandledes, det kunne f. e. udlånes og forrentes, der er med andre ord tale om et begyndende overformynderivæsen. Det er iøvrigt interessant, at Stadsboken bruger det gamle ord »mynne«, »tilmynne«, »udmynne« for udlovelse af arv. I 1545 blev Jens Lauritzen (tidligere i Eske Billes tjeneste) byfoged. Fra den tid og bogen ud drejer tilførslerne sig mest om arvesager, arveafkald, dertil en politivedtægt fra 1546 om bryllup og barsel og et lønreglement for prammænd fra 1548 samt lavsskråer. I Stadsboken findes der ikke mange skøder eller mageskiftebreve. Det forklares ved, at Christian 3. 1551 og 1553 forordnede, at salg og pantsættelse af fast ejendom i Malmø skulle finde sted på bytinget eller på rådhuset og indskrives i Stadsboken. Dette har jo så næppe fundet sted tidligere. Kommunalt var stadig Malmøs forsvars- og befæstningsvæsen. Malmø havde en krudtmølle (pulvermølle), som bøsseskytterne ses at have bestyret. Når der imellem lavsskråerne er indført en ordning vedrørende fremstilling af krudt, hænger det måske sammen med, at der i 1547 ansattes en »argelymestere, byszeskitte oc salpetergiøere«.

Handelsvedtægterne af 1534 og 1545 er tilført Stadsboken. Førstnævnte kendes iøvrigt kun herfra. Desuden er recessen fra det skånske købstadsmøde i Lund 1504 tilført bogen. Hvilke købmænd, fremmede såvel som indenrigske, der nævnes, afhænger af, om der har været sager at behandle. Mellem de fremmede købmænd møder man en enkelt borger fra Antwerpen, nemlig Henric van Lijt. Han er især kendt fra Christiern 2.s udlændighedsår, idet han hjalp kongen og hans folk på næsten enhver måde. Da Claus Kniphof i 1525 rustede sig til at fare til søs, aftog Henric v. Lijt det røvede bytte fra ham, solgte det og leverede ham i stedet for våben, krudt og fetalje til hans skibe. Efter oct. 1525 procederede hoffet i Mecheln imod Henric v. Lijt for hans hjælp til den hen-

rettede Claus Kniphof. H. v. Lijt synes dog ikke at være blevet dømt, men i 1526 blev han grebet og fængslet en dag i juni, mens han opholdt sig på børsen i Antwerpen. Han blev dog omsider frikendt, fordi bystyret i Antwerpen ikke ville tillade, at hans sag kom for en anden ret. Når H. v. Lijt omtales i Malmø Stadsbok, er det da også forholdet til Claus Kniphof, det skyldes.

Hovedindholdet af Stadsboken er rets-, politi- og kommunale sager. I nogen grad er den brugt som kopibog for stadens breve. Om byens historie udadtil, således i 1523, da Christiern 2. sejlede bort fra sine riger, i 1525, da Malmø holdt sig udenfor Søren Norby opstanden, senere hen Malmøs bevæggrunde til kampene i Grevefejden og tildragelserne ved denne krigs afslutning, får man ikke oplysning gennem Stadsboken. Denne giver derimod et vægtigt bidrag til byens historie indadtil i hele den bevægede tid fra 1520erne til begyndelsen af 1540erne, da den ny lære trængte sejrrigt igennem, og der trængtes til ordening navnlig af økonomiske sager. Efter Grevefejdens ophør herskede dyrtid og vareknaphed, der får udtryk gennem de mange prisordninger, der er indført i Stadsboken. Det er naturligt, at det er forhandlingerne om sagerne på rådhuset, der indføres her. I april 1529 gav således udsendinge fra domkapitlet i Lund på rådhuset tilsagn om, at Malmøborgere, der beboede kirkens ejendomme, skulle nyde deres bygning fra arving til arving imod at erlægge landgilden retmæssigt. Denne sag var langvarig, idet der herom i dec. 1539 fandt et nyt møde sted på rådhuset ligeledes med udsendinge fra kapitlet i Lund. En stor og vanskelig sag tilfaldt det Malmø stad selv at ordne separat, nemlig sognepræstens aflønning (løn, tiende m. m.) samt andre prædikanters m. fl.s lønforhold. Der var møder herom på rådhuset 1538-1540, hvor både borgmestre, råd, rodemestre og 40 af de bedste borgere eller menige almue var tilstede. Det modsætningsforhold, der især siden Grevefejden herskede mellem Malmøs evangeliske borgerskab og den skånske adel, søgte Christian 3. at rydde af vejen. Malmø med Jørgen Kock i spidsen gik villigt med hertil, og efter forhandlinger på rådhuset med kongens befuldmægtigede udstedte Malmø det ovennævnte åbne brev af 1539 30/10 om forsoning. Efter reformationen opstod i Malmø som på andre steder retssager på grund af, at slægter, der havde skænket gods til altre m. m., ville have godset tilbage. I anledning af en sådan sag er en kgl. Maj.s dom 3: en rigens kanslers dom af 1536 10/11 tilført Stadsboken. – Selvom Stadsboken er ført i dansk mønt, findes der dog noget om kursforhold.

Personnavneregistret er udarbejdet som et udpræget fornavneregister. Sidetallene burde imidlertid have stået ved efternavnet eller slægtsnavnet. – Jævnførelser og henvisninger til tidligere tryk (se Da. Mag. 5. rk. IV, s. 69 ff., 95 ff.) savnes. Det havde været ønskeligt, om udgiveren

havde defineret, hvad udgiverrettelser går ud på. I den lille protokol fol. 6 v læses: »Anno domini 1519 torsdagen, som sancte Gertrude dag tha vpaa fald, paa Malmøgis raadhs vor skicket« osv. Disse linjer bliver af udgiveren (s. 296) omskrevet, efter anm.s mening ikke med rette. – Det er ubetydeligt, hvad der ses af læse- og trykfejl, f. e. har udg. s. 24 l. 30 »Bøn«, hvor hs. (pag. 39) har »børn«, formentlig skal der læses »Jep Bosens børn«. I udg. s. 114 l. 27–28 er læst: »offuer siø eller sand«. I hs. pag. 211 er der formentlig en svag rettelse af forbogstavet i sand, således at der kan læses: »offuer siø eller land«. Udg. s. 300 l. 4 har 89. i st. f. 29. sept. Enkelte steder er overskriften i hs. glemt i teksten, men tilføjet i marginen, i udg. bliver den dog ikke rykket ind som overskrift, men sat i første linje i det pågældende stykke (se f. e. udg. s. 149–150). I Stadsboken skrives »rinsche gylden«, hvilket vel er grunden til, at udgiveren i fortænelsen over mønt skriver rinske i st. f. rhinske.

EMILIE ANDERSEN

Lunds stifts landebok utgiven av K. G. LJUNGGREN och BERTIL EJDER.
Första–Tredje delen. Skånsk senmedeltid och renässans. Vol. 4–6.
Lund/Köpenhamn, C. W. K. Gleerup/Ejnar Munksgaard, 1950–65.
XVI + 550, XVI + 549 og XVI + 449 sider. 6 plancher. 105 sv.
kr. Indb. 178 sv. kr.

Med offentliggørelsen af den skånske landebog har Vetenskaps-Societeten i Lund muliggjort et mere udbredt studium af et kildekrift, der på væsentlige punkter kan uddybe vor viden om samfunds- og landbrugsforhold i de skånske provinser i ældre tid, p. gr. a. sine meget detaljerede oplysninger fra de enkelte sogne. Ikke mindre vil måske det fag, der ligger udgiverne mest på sinde, den nordiske filologi og specielt navnestudiet, i fremtiden kunne nyde godt af landebogsteksten. K. G. Ljunggren og Bertil Ejder har ikke alene påtaget sig det vældige udgivelsesarbejde (1.–2. del), men tillige sørget for en omfattende indledning, samt for person- og stedsnavneregister (3. del).

Der foreligger to samtidige håndskrifter af landebogen tilhørende Uppsala Universitetsbibliotek (S 58) og Landsarkivet i Lund. Håndskrifterne benævnes af udgiverne henholdsvis A og B (1. del, s. IX; 3. del, s. 119). Det førstnævnte mangler ca. halvdelen af herrederne, hvorimod B indeholder den komplette tekst og iøvrigt repræsenterer et lidt senere trin i landebogens historie. B behandles i udgaven som hovedteksten, medens A-versionen henvises til fodnoterne.

Indholdet af tekstbindene kendetegnes af stor samvittighedsfuldhed i gengivelsen af håndskrifterne. Udgiverne har arbejdet under gensidig

kontrol. Benyttelsen af bl. a. de kvantitative opgivelser i teksten kræver absolut nøjagtighed i aftrykket; men anmelderen har under sin punktvis sammenligning af udgaven med håndskrifterne A og B ikke fundet meningsforstyrrende divergenser, bortset fra mindre mangler i behandlingen af tilføjelser o. l. i A (1. del, ss. 159 f., 165). Knap så fortrolige er udgiverne med håndskrifterne af Sjællands Stifts Landebog, hvorfra afsnittet om S:t Ibb s. på Ven er hentet. Der tales det pågældende sted i teksten (1. del, s. 149 l. 12) om 4 skæpper i stedet for 4 tønder her (jfr. udgaven 1956 af den sjællandske landebog, ss. 189, 208). Redegørelsen for håndskriftoverleveringen røber her også en vis usikkerhed; således er der ikke to, men kun eet håndskrift af den sjællandske landebog i Rostgaards samling, idet numrene 67 (moderne numerering) og 237 (Langebeks numerering) i folio er identiske (3. del, s. 40 fn. 3). En afskrift heraf, som bærer signaturen Ny kongelig Samling 394 i folio, er med rette ladet ude af betragtning.

Som udgiver stilles man over for forskellige principielle problemer, hvis løsning er afhængig af, hvor virkelighedsnært man ønsker at aftrykke teksten. Ljunggren og Ejder har foretrukket at vise størst mulig trofasthed over for håndskrifterne og har derfor måske undertiden overskredet grænsen for det mulige eller ønskelige. Det er ikke altid let at afgøre, om et begyndelsesbogstav er stort eller lille, og udgavens forsøg herpå har næppe overalt givet sikre resultater. Ligeledes er det næppe heldigt, at man, som i håndskrifterne, har anvendt gennemstreget j og v for henholdsvis $\frac{1}{2}$ og $4\frac{1}{2}$; i trykt skikkelse er tegnene så utydelige, at man nok ikke burde have budt læserne denne prøvelse. På den anden side ville nogle benyttede måske have følt det som en fordel, hvis man havde kunnet følge forekomsten af de enkelte hænder i tekstbindene og ikke helt havde været henvist til behandlingen i 3. del. Opstillingen af teksten er klar og gjort yderligere overskuelig ved spatiering af hovedord inden for afsnittene. Af de udførlige registre omfatter personnavneregistret, men ikke stednavneregistret tillige indledningen.

Lunds stifts landebog er den vigtigste blandt de bevarede landebøger og provstebøger, der udarbejdedes i kongerigerne Danmark og Norge samt i hertugdømmet Slesvig i 1560'erne og 1570'erne med det formål at tilvejebringe et overblik over de kirkelige indtægter m.v. i de forskellige stifter (se 3. del, ss. 31–43). Den skånske landebogs betydning skyldes især dens meget udførlige data vedrørende sognekirkernes, samt præste- og degneembedernes jordejendomme (landebogen anvender betegnelsen »degn«, Ljunggren i sin del af indledningen ordet »klockare« – se 3. del, s. 102 med fn. 2), samt de gode muligheder for at sammenligne teksten med ældre og yngre kilder; hertil kommer naturligvis, at den dækker hele det gamle ærkestifts område.

Den videnskabelige interesse for landebogen går tilbage til midten

af 1840'erne, da B-håndskriftet – delt i tre dele – befandt sig i landskontorerne i Malmö, Kristianstad og Karlskrona (A-håndskriftet er først af Ljunggren og Ejder inddraget i diskussionen). Der blev 1847–48 taget en samlet afskrift, C, deraf, som tilhører Kungliga kammarkollegiets arkiv i Stockholm, og 1848 udkom Ludvig B. Falkmans grundlæggende værk *Oplysninger om kronans, kyrkornas och presterskapets inkomster af andeligt gods uti Skåne, Halland och Blekinge från äldre tider till år 1660, jemväl innehållande beskrifning öfver och förklaring af 1569 års Lunds stifts landebok samt utredning af tvisten om äganderätten till de såkallade halländska kyrkohemmanen*, bind 1–2. Af titlen på Falkmans bog fremgår det allerede, at hans interesse for landebogen ikke alene var historisk betonet, og dette forhold er ikke mindre tydeligt hos efterfølgeren Erik Schalling, der 1936 (med en efterskrift 1937) af Ecklesiastikdepartementet fik udsendt sin *Kyrkogodset i Skåne, Halland och Blekinge under dansk tid – Rättshistorisk udredning på offentligt uppdrag verkställd* (Statens offentliga utredningar 1936:28 og 1937:22). Schallings afhandling skulle motivere en afgørelse af, om nogle annex- og mensalgårde tilhørte kronen eller pastoraterne.

Lund stifts landebog har aldrig fra faghistorisk side været taget op til indtrængende behandling. Falkman var landmåler og Schalling jurist, medens Ljunggren og Ejder er filologer. De nævnte forskere har alle ved en lykkelig kombination af deres særlige indsigt med en forbillig omhu bidraget til at give landebogen den plads, den også som historisk kilde indtager i dag. Det må anerkendes, at ingen af dem er veget uden om landebogens historiske problematik, herunder især de kronologiske vanskeligheder, som teksten frembyder. Af naturlige grunde omfatter ingen af de hidtidige undersøgelser en konsekvent gennemgang af alle holdepunkter for dateringen. Omend man måske nok på dette punkt kunne grave lidt dybere, end det hidtil er sket, er det næppe muligt at rokke væsentligt ved den generelle tidsfæstelse. Derimod er det tænkeligt, at der vil kunne opnås en noget mere differentieret datering af de enkelte herreds- og købstadsafsnit.

Medens stiftsskriveren Mikkel Pedersens manuskript til den sjællandske landebog sandsynligvis i sin helhed stammer fra året 1567 (Sjællands Stifts Landebog 1567 (1956), s. XII), kan den løbende tekst i den skånske landebog ikke dateres lige så præcist, og dette er for historikeren hovedsvagheden ved Lundebogen.

Den skånske landebog er udarbejdet i henhold til Frederik 2.'s brev af 1569 11/8 til herredsprovsterne i Skåne, Halland, Blekinge og Lister, hvori der gives befaling til indsendelse af sådant materiale til superintendenten, at han deraf kunne lade udarbejde en stiftsforbogs bog over det gejstlige gods. Det er sandsynligt, at der har været benyttet et lignende spørgeskema som det, der udleveredes til de sjællandske provster

i januar 1567, og som lagdes til grund ved udarbejdelsen af den sjællandske landebog, der iøvrigt ikke redigeredes af superintendenten, men udarbejdedes af stiftsskriveren på stiftslensmandens vegne. (Om spørgeskemaet se 3. del, s. 16. Jfr. Sjællands Stifts Landebog, ss. X ff.).

Kongebrevet af 1569 sætter altså en *terminus post quem* (hvilket dog ikke er ensbetydende med, at ældre materiale ikke har været benyttet). Vanskeligere er det at fastslå, hvornår arbejdet med den egentlige landebogstekst er afsluttet. Som nævnt er A- og B-håndskrifterne nogenlunde lige gamle, og Ejder anser det for en sandsynlig forklaring herpå, at både superintendenten (stiftskisten) og stiftslensmanden efter gældende praksis skulle have et eksemplar (3. del, ss. 160 ff., 179). Hvis Ejders fortolkning er rigtig (jfr. Sjællands Stifts Landebog, s. XVII f.), har A snarest været beregnet for stiftslensmanden og B for superintendenten. Sikkert er det, at biskop Niels Hvid omved 1580 har gjort nogle egenhændige tilføjelser i B-håndskriftet (2. del, ss. 236 ff.; 3. del, s. 152), ligesom også andre detaljer tyder på gejstlig redaktion og bearbejdelse af det samme håndskrift, hvorom nedenfor.

A-håndskriftet antages af udgiverne (1. del, s. IX; 3. del, s. 157) – i alt fald i store træk – at udgøre et forstadium til B, hvilket bl. a. begrundes med, at misforståelse af A's tekst kan have foranlediget forskellige fejl i B-håndskriftet. A foreligger som allerede omtalt langtfra komplet, idet 18 af ialt 38 herreder og flere købstæder mangler. Det drejer sig om de til Landskrona (Rönnebergs, Onsjö, Harjagers), Hålsingborgs (Luggude, S. Åsbo, Bjäre, N. Åsbo; Göinge er medtaget), Halmstads (Halmstads) og Laholms (Årstads, Tönnersjö, Höks) slotte liggende herreder, om 6 herreder (Oxie, Bara, Skytts, Ljunits, Vemmenhögs, Herrestads) under Malmöhus, om Villands h., samt om købstæderne Malmö, Ystad og Landskrona, hvortil kommer de under de manglende herreder hørende stæder.

Landebogens dateringsspørgsmål og hele kildemæssige fortolkning kompliceres meget af, at håndskrifterne A og B, skønt samtidige, ikke er egentlige originalhåndskrifter. Deres indhold må tidligere – uvist, hvor længe – have foreligget i skikkelse af provstebøger o. l., hvis forlæg undertiden omtales. Hverken A eller B er iøvrigt autoriserede. Det er usikkert, på hvilket stadium man i datiden har betragtet landebogen som færdig; men man kan antagelig identificere grundteksten i B-håndskriftet med de partier, der er udfærdiget af hånd 1–4, eventuelt hånd 1–3 (jfr. Ejder, 3. del, ss. 144 ff.). Håndskrifterne er affattede så sent, at ikke få bestemmelser fra 1570'erne hører med til grundteksten.

Allerede Falkman fremdrog (1. del, s. 137; 2. del, ss. 180 f., 246 f.) forskellige data, af hvilke det fremgår, at landebogen (bortset fra senere tilføjelser) er blevet færdigredigeret i tiden 1579–85, og dette resultat må antagelig betragtes som definitivt. Et kongebrev fra 1585 3/10 viser,

at landebogen eksisterede på dette tidspunkt (2. del, s. 12. Kanc. Brevb. 1585 18/2, 3/10. Jfr. Falkman, 1. del, ss. 137, 170; 2. del, s. 70 f.; Schalling, s. 313; Ljunggren, 3. del, s. 15). Brevet omhandler Strövelstorp præstegård, S. Åsbo h., som omtales i B, men ikke i A, hvor det pågældende herred mangler.

At landebogen (B) ikke kan være afsluttet før år 1579, fremfører Falkman flere vidnesbyrd om, især kongebrevet af 1579 16/6 (o: 16/7), hvorved Mikkel Pedersen Gønge med Björnstorp fik tilskødet herligheden af forskellige gejstlige ejendomme (2. del, ss. 56 f., 181; Schalling, s. 278; Ljunggren, 3. del, s. 14. Se landebogen, 1. del, ss. 40, 52, 55). Stedet er vigtigt, fordi det vedrører Torna h., der behandles i begge håndskrifterne A og B; men det bør måske noteres, at Mikkel Pedersen og hans hustru havde været forlenet på livstid med Björnstorp gods fra 1568, hvilket åbner en mulighed for, at han allerede som lensmand kan have erhvervet de pågældende herlighedsrettigheder.

Falkmans kronologiske iagttagelser blev supplerede af Schalling (ss. 278 etc.), der (s. 296) fastslog, at man i landebogen kan konstatere forandringer autoriserede gennem kongebreve fra 1579, men ikke fra 1580. Schalling antager derfor, at landebogen (B) var fuldført ca. 1580. Ljunggrens og Ejders indsats til belysning af dateringsspørgsmålet består i en yderligere systematisering af kronologiske holdepunkter, i inddragelsen af håndskrift A i diskussionen, samt i en undersøgelse af vandmærker og skriverhænder i begge håndskrifterne. Den papirhistoriske analyse, der er foretaget af Ejder (3. del, ss. 123 ff.), underbygger stort set den tidligere datering, men peger nærmest mod 1570'ernes første halvdel. Af B-håndskriftets skrivere har nr. 2 afløst nr. 1 i Järrestads h. (3. del, s. 154). Med hånd 3 er bl. a. indført forskellige købstadsafsnit, samt en lang række tilføjelser og nogle rettelser i afsnittene om Häl-singborgs len og Halland. Desværre synes ingen af hovedskriverne i noget af håndskrifterne at kunne identificeres. Stiftsskriveren Hans Bro-lægger har ikke personligt deltaget i nedskrivningen (3. del, s. 126).

Ljunggren fremdrager et enkelt eksempel på, at den løbende tekst i B-håndskriftet kan være fuldført 1583 eller senere, idet en kannik i Lund, Clement Haagensen, der i A omtales som indehaver af en eng tilhørende Flädie kirke, Torna h., og som døde det nævnte år, ikke optræder i B (1. del, s. 5 med fn. 30; 3. del, s. 14 f. Kanc. Brevb. 1583 14/2); det er imidlertid ubevisligt, at magister Clement beholdt engen til sin død. Bortset herfra er der ikke på indeværende tidspunkt fremført argumenter for en så sen datering (jfr. Schallings ovennævnte iagttagelser). Til de tidligste tilføjelser til B-håndskriftet må regnes biskop Niels Hvids, som refererer til kongebreve af 1578 2/5, 1579 30/12 og 1580 28/4. Niels Hvid blev valgt til superintendent 1578 19/1 og døde 1589 12/6.

Falkman mente (2. del, s. 180), at landebogen i hovedsagen blev for-

fattet i årene indtil 1576, eller medens Jørgen Marsvin var stiftslensmand (han tiltrådte 1567), og man kan se en bekræftelse af denne opfattelse i en række data fra årene 1569–76 (Ljunggren, 3. del, ss. 11–14), som let kan suppleres. I et kongebrev af 1578 2/5 henvises der til, at Jørgen Marsvin nogen tid forinden sammen med superintendenten Tyge Asmundsen (1. del, s. 329), Niels Hvids forgænger, efter kongens befaling drog omkring i Skåne og undersøgte præsternes vilkår. Det kan i denne forbindelse omtales, at der efter en 1703 nedskreven tradition skal have eksisteret et eksemplar af 1569-landebogen eller en tilsvarende herredsbog for Skytts h. underskrevet (autoriseret) af biskop Tyge Asmundsen (Ejder, 3. del, s. 121 f.).

B-håndskriftet har i diskussionen som helhed og også i den ovenstående redegørelse spillet den største rolle. Det er imidlertid af interesse, hvorledes håndskriftet A kan påvirke dateringen af landebogen. Der er vistnok ingen data i A's løbende tekst (hånd 1–4), som med sikkerhed kan dateres til efter 1575. Oplysningerne om Björnstorp gods kan som ovenfor berørt måske referere til skødet 1579 og måske til forleningen 1568. Teksten vedrørende S. Åsbo h., der for Ausås sogns vedkommende må stamme fra 1579, findes ikke i A-håndskriftet (2. del, s. 10; 3. del, s. 14). Landebogen sætter 1 pund korn lig med 20 skæpper, medens der ved kongebrev af 1577 18/10 indførtes et pund på 24 skæpper. Dette forhold, der først er iagttaget af Sven Dahl (Torna och Bara (1942), s. 87 fn. 10. Se også Ljunggren, 3. del, s. 54, fn. 2), og hvorom der findes vidnesbyrd i begge håndskrifter, kan man dog ikke tillægge nogen betydning for dateringen.

Som ovenfor omtalt antager Ejder, at A har været tiltænkt stiftslensmanden, ligesom B superintendenten. A og B er dog ikke søsterhåndskrifter, idet A som anført af udgiverne nærmest betragtes som forlæg for B. A-håndskriftet er iøvrigt ikke blottet for polemik mod den verdslige stiftsadministration (2. del, ss. 231, 333 f.). A og B frembyder en interessant lighed derved, at tilføjelser i begge håndskrifter synes at kunne bygge på gejstlig visitation. B medtager i sin grundtekst A's tilføjelser af denne art, hvorefter der fortsættes i B med tilføjelser i andre herreder. Den fortolkning synes ikke ganske udelukket, at begge de bevarede håndskrifter af landebogen har tjent som grundlag for den biskoppelige visitation, først i nogle herreder (A), siden – og med adgang til de indhøstede erfaringer – også i de øvrige (B).

Dateringsspørgsmålet er imidlertid mere kompliceret, end det fremgår af det hidtil anførte. Som fremhævet af såvel Falkman (2. del, ss. 181, 246 f.) og Schalling (1936, s. 277 f.) som Ljunggren (3. del, ss. 11–14), kan en række af landebogens oplysninger dokumenteres at være ældre end 1569. Mogens Gyldenstjerne, som døde i selve året 1569, omtales i nogle tilfælde (1. del, s. 173; 2. del, ss. 234, 259, 267) som levende,

i andre (2. del, s. 241) som død. På en enkelt side, under Järrestads s. og h. (2. del, s. 249), synes han at figurere som både død og levende. Variationerne må undertiden i sådanne tilfælde være uafhængige af skrivelserne og stamme fra landebogens forlæg. Medens Falkman (2. del, s. 180 f.) advarer mod landebogens ukritiske benyttelse af ældre kilder, idet man kan konstatere afskrift af oplysninger, som ikke længere var aktuelle, synes Ljunggren at tage lettere på dette spørgsmål (3. del, s. 15 fn. 3). Uagtet nogle af de foreliggende eksempler måske ikke er vildledende, er der efter anmelderens opfattelse al grund til at understrege det nævnte forhold (se også Ljunggren, 3. del, ss. 18 ff.), som svækker landebogens tidsmæssige enhedspræg, og som i forstærket grad rejser problemet om regionale dateringer.

Bornholmsafsnittet må efter al sandsynlighed være ældre end 1577 14/7, da jurisdiktionsfogedens embede blev slået sammen med lensmandens (Kanc. Brevb., anf. dato. Jfr. 1577 30/8). Ystadregistret daterer sig selv (eller rettere sit forlæg) til 1574 (1. del, s. 497), og under Vä tales der ligeledes om 1574 som det indeværende år (2. del, s. 177). Afsnittet om Vemmenhøgs h. må antagelig være fra årene 1570–74. Interessant er det, at Malmöregistret er praktisk taget identisk med en fortegnelse fra 1538 (1. del, ss. 452–468; 3. del, ss. 4 f., 15 (c: 16) fn. 3, 18, 182). For Landskronas vedkommende henvises der (1. del, s. 510) til en præstelensordning fra 1538. Oplysningerne om Luggude h. synes heller ikke altid at være aktuelle, idet forskellige adelspersoner, der var døde inden 1569, her optræder som levende. Dog må det bemærkes, at de fleste af de pågældende vel har været døde i fysisk, men ikke nødvendigvis i dokumentarisk forstand; det kan nemlig være, at den bonde, de har haft rettigheder over, stadig lever, således at der ikke er udstedt nyt fæstebrev eller lignende (jfr. Sjællands Stifts Landebog, ss. 91, 197). I andre herreder træffes der paralleller til disse forhold.

Under de enkelte landsogne påberåbes der undertiden kilder, som indicerer, at oplysningerne er ældre end 1569. Henvisninger til kirkernes bøger (se Ljunggren, 3. del, ss. 19–23) viser, at forlæggene i adskillige tilfælde må gå tilbage til middelalderen; foruden sognearkiverne har også breve i stiftskisten været benyttet (2. del, ss. 156, 272. Jfr. 3. del, s. 8). Der er dog næppe nogen tvivl om, at de samtidige data, eventuelt kirkeregnskaber (jfr. Ljunggren, 3. del, s. 19), har spillet en hovedrolle ved affattelsen af landebogen; men der er som oftest et betydeligt usikkerhedsmoment.

Vigtigheden af en nøjagtig datering er indlysende, hvor det gælder enkelte godsers, embeders og personers forhold; men hertil kommer, at de talrige oplysninger om møntværdier ikke kan udnyttes, såfremt de ikke kan dateres præcist.

Under Sövde s., Färs h., er fodermarskgæsteriet beregnet til 18 skilling,

»som myntet nu er satth«, hvilket formentlig kun kan betyde, at ydelsen er reguleret i overensstemmelse med møntordningen af 1572 16/6 (1. del, s. 209). Fra omtrent samme tid er ydelsen 1 enkeltdaler, som omtales under Holmby s., Frosta h. (1. del, ss. 186, 188). Anderledes må det derimod forholde sig med den søsling, der ikke »y lang tiidtt« som tidligere var blevet erlagt af 1 skæppe land tilhørende Höör kirke, Frosta h. (1. del, s. 177), og ligeledes med den skilling af hver skæppe bygjord, som bønderne i Simlinge, Vemmenhögs h., svarede af præstejorden, indtil stiftslensmanden Sti Pors (død 1556) tog jorden fra dem (1. del, s. 318). For studiet af landgilden pr. skæppe jord er møntkursen så væsentlig, at dateringsvanskeligheder i forbindelse med landebogen er en alvorlig hemsko. Usikkerheden understreges bl. a. af den konservatisme, der kendetegner størrelsen af afgifter som sponsalia, introductio og funeralia; landebogen holder sig for funeralia's vedkommende næsten helt til den takst, 5 skilling til præsten, 5 til kirken og 2¹/₂ til degnen, der var blevet fastslået ved forordningen 1539 1/10 (Danske Kirkelove . . . udg. af Holger Fr. Rørdam. 1. del (1883), s. 144; jfr. Falkman, 2. del, s. 14) – og dette uagtet disse minuta ofte er indført som tilføjelser i håndskrifterne.

Et af de vigtige specialia, hvorom landebogen byder på interessante detaljer, er tienden. Korntienden blev erlagt i rug, byg og havre, men ikke i boghvede. Beregningen veksler tilsyneladende meget, idet tienden i nogle tilfælde synes taget i kærven og i andre leveret som en mere eller mindre stereotyp afgift. Idet der iøvrigt henvises til Ljunggrens introduktion (3. del, ss. 52–61), skal der her anføres følgende citat fra Vå s., Gårds h. (2. del, s. 175):

Item er her tiill Whæ 13 boell jordtt och huer tt boell haffuir 4 *fierring*er och haffuir sognepresten 4 *traffue* rough och 4 *traffue* biugh aff huer *fierring*h aarligenn. End ett gaardsæde som giiffuir 4 *traffue* rough och 4 *traffue* biugh. Och er deris største och meste seedtt bohuede, aff huilckenn dogh huerckenn tiendis ellir giiffuis nogenn rettighedtt. Item indtagis der och mange løcker paa hele och halfue pundtt, item paa 2 ellir flere pundt, aff huilckenn sæd ellir grøde dogh huerckenn tiendis tiill prest ellir kircke.

Dette meget oplysende sted er et skoleeksempel på det ikke ualmindelige forhold, at der i princippet svarede en fast afgift af hver enhed (jfr. Ljunggren, 3. del, s. 55). Også til belysning af kvægtienden findes der et stort materiale i landebogen.

Ydelserne cathedraticum, alterhavre og fodermarskgæsteri sammenfattes i landebogen under fællesbetegnelsen onera pastoris, undertiden blot onera. Alterhavre og fodermarskgæsteri præsteredes ikke af præstembedet som sådant, men af præstegården, i givet fald altså af præstebonden. Cathedraticum indtager her en særstilling, omend præstebonden

undertiden også svarede dette (se f. eks. 1. del, s. 17); ydelsens størrelse må anses for at være afhængig af pastoratsindtægterne. Alterhavrens grundydelse synes at være 4 tønder havre; afgiften, der er beslægtet med gæsteri (2. del, s. 216), virker principielt stereotyp, og de af Ljunggren (3. del, s. 88) anførte eksempler på afvigelser fra denne regel skyldes særlige omstændigheder. Fodermarskgæsteriet blev som regel erlagt i penge, visse steder dog i havre; det ses i mange tilfælde at være beregnet med 18 skilling (efter møntordningen 1572) eller 2 tønder havre for hver løde mk. (= 5 sk. grot) i hovedlandgilde. Man kan følge indførelsen af en skriverafgift på 1 skæppe for hver 4 tønder alterhavre, samt 1 albus i forbindelse med pengeydelse (se f. eks. 1. del, ss. 209, 290).

Af stor interesse er besvarelsen af spørgsmålet om, hvem der i sognene har haft ansvaret for de indberetninger til provsterne, der blev grundlaget for landebogen. Der kan være tale om præsterne, degnene og kirkeværgerne. Regnskabsafleggelsen påhvilede egentlig de to lægmænd fra sognet, hvem hvervet som kirkeværger var overdraget; men i middelalderen synes præsten undertiden (i Jylland) at have fungeret som tredje værg (Diplomatarium Danicum 2. rk. bd. 6 (1948), nr. 495), og på Sjælland ses kirkeregnskaberne 1567 nogle steder at være ført af præsten eller degnen (Sjællands Stifts Landebog, s. XIII fn. 3). Også i de skånske provinser er det tydeligt, at præsten (i visse tilfælde degnen) ikke sjældent har spillet en væsentlig rolle, antagelig en større end på Sjælland, for rapporter til brug for landebogen (se Ljunggren, 3. del, s. 23 f.). Dette ses dels af dispositionen for de enkelte sogne med rækkefølgen præsteembede, kirke, degneembede (mod den sjællandske landebogs kirke, præsteembede, degneembede – overskrifterne taler her om kirke, i Skåne om sogn) og dels af subjektive bidrag, der må stamme fra præsterne. Der er dog væsentlige variationer. En af de mest egocentriske præsteindberetninger stammer fra Övraby s., Ingelstads h. (2. del, ss. 314–318); men det er bemærkelsesværdigt, at afsnittet om Benestad, der må anses for annexsogn til Övraby (jfr. Lunds stifts herdaminne II. Biografier 9 (1963), s. 459), er holdt i en særdeles upersonlig stil med omtale af præsten i 3. person (s. 319). Landebogens behandling af annexforhold er i det hele meget oplysende (jfr. Sjællands Stifts Landebog, s. XIII). I en lang række herreder i begge håndskrifter savnes dog omtale heraf (Ljunggren, 3. del, s. 46 f.; Ejder, 3. del, s. 164). Hvor meddelelser om annexforhold forefindes, bringes de oftest under annexsognene. Ejder har gjort den iagttagelse, at håndskrift A ikke viser stor konsekvens i retning af at placere annexsogne umiddelbart efter hovedsogne, men at dette i en række tilfælde er ændret ved redaktionen af B (3. del, ss. 165–167). Undertiden finder man under hovedsognet decimanttal o. l. gældende for begge sogne (jfr. 2. del, s. 332, hvor det under annexsognet Bollerup i Ingelstads h. begrundes, at præsten ikke regi-

strerer præstegårdens og kirkens ejendom). At dømme efter de omtalte og andre omstændigheder har de kirkelige regnskabsforhold i de skånske sogne været stærkt vekslende. I Danmark vest for Storebælt (og tildels på Lolland-Falster) var præsteindberetninger overvejende som kilder til de bevarede provstebøger m. v.

Et punkt, der er for betydningsfuldt til her at lades ude af betragtning, er fortolkningen af den omfattende specifikation af et stort antal jordejendomme i Lundebogen. Ljunggren fremhæver (3. del, ss. 11, 38 f.) med rette de fynske provstebøgers meget udførlige omtale af præstegårdene som en parallel til oplysningerne fra Lunde stift. I Skåne viser den såkaldte Paltebog (Skånsk senmedeltid och renässans. Vol. 7) fra ca. 1515, at man fra ældre tid har foretaget minutiøse registreringer af kirkelige ejendomme, hvilket ligeledes fremgår af landebogens henvisninger til gamle kirkebøger (1. del, ss. 179, 240, 478 f.; 2. del, ss. 7 f., 30 f., 48 f.) eller breve (1. del, s. 148). Landebogen er dog ikke altid lige detailleret i sin omtale af jordejendomme. Dette forhold er mest iøjnefaldende for de fire nørrehallandske herreders vedkommende (2. del, ss. 401–463. Jfr. 3. del, ss. 84 f., 111). Udsædsangivelserne her minder om de tilsvarende i Sjællands Stifts Landebog. Falkman har (1. del, s. 156) forsøgt den forklaring på de summariske tal fra Nørrehalland, at præstegårdene her havde deres jord samlet. En sådan begrundelse er dog ikke bindende, hvilket en sammenligning med de sjællandske forhold (samt med dele af Paltebogen) netop viser; det er vel også, som Ljunggren påpeger, tvivlsomt, om agrarforfatningen i Nørre- og Sønderhalland kan have været så helt forskellige. Oplysningerne i den sjællandske landebog opfatter Ljunggren nærmest som en ekstrakt af mere udførlige registre (3. del, s. 40).

Overleveringen vedrørende gejstlige jordejendomme i ældre tid er af helt forskellig karakter i Skåne og på Sjælland. Væsentlige partier af såvel den skånske landebog som Paltebogen er langt mere detaljerede end de sjællandske fortegnelser over gejstligt (og verdsligt) gods i 16. århundrede og i middelalderen. Der foreligger fra 16. århundrede vistnok kun eet eksempel på en tilsvarende specifikation af sjællandske agergrupper og agre, nemlig fra Ormslev, Vemmelev s., Slagelse h. (besigtigelse 1574 4/2 til mageskifte 1575 16/6 kronen–Karen Gyldenstjerne (RA)). De øvrige mageskiftebesigtigelser er lige så summariske som den sjællandske landebog. Gösta Johannesson, den skånske Paltebogs udgiver, mener, at de udførlige lister over enkelte agre og enge bl. a. har været nødvendige ved oprettelsen af fæstekontrakter (Kring Birger Gunnarsens Paltebok. Några rön beträffande Lunds ärkesätets gods och dess förvaltning vid medeltidens slut. Vetenskaps-Societeten i Lund. Årsbok 1950, s. 143). Anmelderen kan ikke her gå nøjere ind på dette spørgsmål, men skal blot give udtryk for den opfattelse, at Paltebogens og

landebogens oplysninger om udsæd og eng stort set er tilvejebragt ved eengangsforanstaltninger og først og fremmest for at sikre, at udenforstående ikke tilegnede sig kirkegodset.

Vest for Øresund finder man i flere stifter – dog altså ikke på Sjælland – lige så udførlige angivelser af udsæden i præstegårdsagre som i Skåne. Derimod er det vistnok en særegenhed for den skånske landebog, at den i mange tilfælde (se især Vemmenhögs h., 1. del, ss. 267–326) tillige meddeler antallet af agerrygge på den jord, i hvilken der såedes harkorn, og undertiden oven i købet anfører, når antallet af rygge ændres fra den ene ende af lidt større jorder til den anden (1. del, s. 267). Havrejord beskrives ret sjældent således, og denne forskel er jo meget oplysende; iøvrigt hedder det under Börringe s., Vemmenhögs h., om en ny præstegårdstof, at den »er icke endnu dreffuen wdj rygge, thj hunn duffuir icke aldt till rug, saais mz byg xxiiij skpr« (1. del, s. 320). Lundeboen gør ligeledes ofte specielt rede for udmærksjord og for sjældnere dyrket jords rotation. Ved indsamlingen af disse oplysninger har man anvendt de samme metoder, som benyttedes ved mageskiftebesigtigelser. Oldinge udtalte sig om ejendomsforhold (1. del, s. 75) og dannemænd om markeskel (2. del, s. 483. Jfr. Paltebogen, s. 464); en oversigt over omtalen af oldinge og dannemænd gives af Ljunggren i 3. del, s. 23. Hvor det drejede sig om den enkelte ejendoms tilliggende og især om en specifikation af dens agre, måtte man imidlertid vende sig til brugeren selv; hvor denne kunne unddrage sig, f. eks. under henvisning til herremand eller foged, var det ikke muligt at få fat i oplysninger om jorden (1. del, ss. 365, 399; 2. del, ss. 204, 217, 288 f., 316 f.). Man har lagt størst vægt på at få fastslået præstegårdenes tilliggende, fordi nye præster i mange tilfælde intet vidste om kaldets rettigheder i marken; havde andre lagt beslag derpå, kunne præsten intet meddele (2. del, s. 222). Præsten i N. Åsum s., Gårds h., slutter sin omtale af præstegårdsjorderne således: »Item er der end nu meer iord paa wdmarckenn som bør at werre tiill prestegaardenn, ieg haffuir icke saaid hende. Thj wid ieg icke huad ther kand saais oppaa« (2. del, s. 162). Degnene var stillet på samme måde. Specifikationen af ejendomme i landebogen synes ofte at stå i forbindelse med stedsmålets tilhørsforhold; dette kan dog ikke altid være tilfældet (jfr. Schalling, s. 315 f.).

Den interesse, som agrarforskningen utvivlsomt i stigende grad vil vise Lundeboens agerfortegnelser, indvarsles allerede af Falkman, som har mærket sig ligheden mellem disse fortegnelser og de i Malmö lantmåterikontor opbevarede agerskiftebeskrivelser med tilhørende kort, som efter jordmåling udarbejdedes over mange byer i Malmöhus len omkring år 1700 (1. del, s. 175 f. Jfr. G. Nordholm i Svensk geografisk årsbok 1929). Føjer man dertil agerlisterne i Paltebogen m. v., synes de skånske agrarforhold næsten forudbestemt til at blive et centralt forskningsom-

råde for nordiske historikere og geografer. Anvendelsen af landebogen kræver dog en vis forsigtighed. Præstegårdsjorden var nemlig som bl. a. påvist af Sven Dahl (Torna och Bara, s. 80) ofte ikke skiftet som andre gårdes, men bestod af blokformede agre uden for bymarkens kerne. En sammenligning med Paltebogen er ligeledes egnet til at opfordre benytteren til at udvise varsomhed. Men den kendsgerning skal ikke tilsløres, at et stort og betydningsfuldt materiale nu er blevet gjort tilgængeligt. Det tværfaglige samarbejde, der etableredes mellem K. G. Ljunggren, Márten Sjöbeck, John Frödin og Vald. M. Mikkelsen, og som bl. a. hentede inspiration fra landebogen, vil sikkert vise sig frugtbringende, ja, har allerede gjort det. Endelig kan der være grund til at fremhæve, at såvel Falkman og Schalling som Ljunggren og Ejder på forbilledlig måde har søgt at klarlægge den danske baggrund for landebogen. Fra dansk side noteres det med glæde, at landebogsstudiet bragte Falkman i kontakt med J. L. A. Kolderup-Rosenvinge, C. Molbech og Hans Knudsen, samt at Ljunggren og Ejder under arbejdet med deres udgave har haft udbytte af deres forbindelse med Institut for Navneforskning i København.

SVEND GISSEL

Ludvig Holbergs tre Levnedsbreve 1728–1743. Ved A. KRAGELUND. København, G. E. C. Gad, 1965. I: Første Brev 1728–1737, II: Andet og Tredje Brev 1737–43, III: Oplysninger og Registre. xxxvii + 683, 225 s. 65 kr. – Ludvig Holberg Citatkunstneren. Holberg og den yngre Plinius. Af A. KRAGELUND. [Udg. af] Holbergsamfundet af 3. December 1922. København, G. E. C. Gad, 1962. 67 s. 10,75 kr. – Fra Ludvig Holbergs unge Dage. Hans Strid med Andreas Hojer. Af E. SPANG-HANSEN. [Udg. af] Holbergsamfundet af 3. December 1922. København, G. E. C. Gad, 1965. 89 s. 13 kr.

»Jeg støber mine fraser over de bedste skribenter, bliver aldrig træt af at udforske deres hemmeligheder . . . Ofte laaner jeg hele perioden fra de gamle. Det volder mig stort bryderi at oversætte f. eks. Voltaire til mundret dansk, men det maa til. De vil forstaa, jeg er af den ældre skole, der lever paa plagiater«. Disse ord, skrevet med Holbergsk munterhed af Paul V. Rubow (Kunsten at skrive og andre Essays, 1964, s. 267), får man rigelig anledning til at genkalde sig, når man dykker ned i lektor A. Kragelunds lærerige noter til Holbergs trede levnedsbreve *ad virum perillustrem*.

Den nye udgave omfatter de tre latinske levnedsbreve 1728 – 1737 – 1743 ubeskåret, dvs. inklusive betænkningen over de forskellige europæ-

iske folkeslag og de seks moralske essays, men medtager ikke ep. 447, Holbergs sidste selvbiografiske stykke. Udgaven er langt fra at være overflødig, skønt der – i det mindste på bibliotekerne – findes flere tekstudgaver og oversættelser at vælge imellem. Blandt de første kan nævnes Viljam Olsvigs udgave af 1. levnedsbrev 1902 og Carl S. Petersens af dem alle tre i den store udgave af Holbergs Samlede Skrifter, blandt de sidste den samtidige oversættelse fra 1745, genudgivet med kommentarer ved F. J. Billeskov Jansen (Ludvig Holbergs Memoirer, 1943; 2. udg. 1963) og Fr. Winkel Horns sprogligt mindre indbydende, men mere nøjagtige fordanskning fra 1897. Både 1745- og 1897-oversættelsen hviler for 1. levnedsbrevs vedkommende på Holbergs sidste redaktion og medtager derfor ikke de undertiden særdeles interessante steder i første redaktion, som Holberg senere slettede. Kr. har nu for første gang i levnedsbrevens historie udgivet tekst og oversættelse parallelt: latinsk tekst på venstresiderne og dansk tekst på højresiderne. Udgaverne 1737 og 1743 er lagt til grund, men læsemåderne fra førsteudgaven af 1. levnedsbrev er, hvor de indholdsmæssigt afviger fra den senere redaktion, optaget i teksten i kantede parenteser, så at man uden vanskelighed kan sammenholde de to redaktioner.

Kr.s udgave frembyder således klare fortrin frem for de tidligere. Andre finder man i de omhyggeligt udarbejdede oplysninger og registre i bd. III, nemlig s. 9–110 reale oplysninger, dvs. en punktkommentar, 111–94 sproglige oplysninger, hvorved forstås verifikationer af Holbergs åbenlyse og skjulte citater; hertil 195–203 et forfatterregister, 204–09 tekstapparat, 210–13 bibliografi, 214–21 personregister samt 222–25 en liste over forkortelser. Som endnu et plus må nævnes bogens smukke og behagelige typografi ved Erik Ellegaard Frederiksen.

Naturligvis støtter Kr. sig i meget til tidligere forskeres arbejde; det gælder vel især realkommentaren, hvor han med skønsomhed bringer de nødvendige eller for forståelsen nyttige oplysninger, ikke sjældent suppleret med kildeudtog, gengivelser af Holbergs udtalelser om emnet andetsteds eller referater af en evt. forskningsdebat. Men Kr. har også selv ydet originale bidrag. Hvad man nok tidligere i almindelighed har været klar over, at Holberg har spækket sin fremstilling med store og små citater fra oldtidens forfattere, har Kr. søgt at dokumentere i alle enkeltheder ved at opspore de relevante steder og anføre dem i det sproglige apparat. Undersøgelsen gælder væsentlig de klassiske latinske forfattere, mellem hvilke Cicero, Plinius d. Y. og Petronius har været særlig givtige, hvortil dog lægges forskellige nyere latinister som f. eks. Bidermann. Når Kr. nævner, at Holberg udtrykkeligt kun navngiver eet citat fra yndlingsforfatteren Plinius, skønt dennes indflydelse konkret kan spores i ca. 150 tilfælde (indl. s. xxvii), fremgår deraf at efterforskningsarbejdet har været stort. Resultatet er en ny og fyldigere forståelse

af Holbergs stil og arbejdsmåde – det som Rubow kalder den ældre skoles leven på plagiater og Hans Gram i en samtidig karakteristik betegner som hans »ikke ulærde stil« – visselig også øget viden om hans læsning.

Holbergs citeringsmetode belyses nærmere i bogen om Ludvig Holberg Citatkunstneren. Den er egentlig et nødvendigt supplement til levnedsbrevkommentaren, fordi Kr. her mere anskueligt kan sammenstille Holberg med forbillederne. Ved kursivering af udvalgte Holbergstykker eller parallelstillinger med forlæggene (s. 59–66) demonstreres, hvordan Holberg raffineret har parafraseret hele afsnit over et eller flere udvalgte mønstre. De små lån, herunder fraserne, er utvivlsomt i adskillige tilfælde gjort efter hukommelsen, ubevidst eller på anden hånd, dvs. uden kendskab til deres oprindelige hjemsted, hvilket ikke kan undre, for ved den formalistisk prægede undervisning i skolen gik de latinske mønstre i blodet på enhver blot nogenlunde begavet elev. Kr. inddrager derfor også de bekendte skolebøger af Stephanius og Jersin i undersøgelsen. Men ved visse afsnit har Holberg citeret i så udstrakt grad og ved at blande kortene så elegant, at der må være tale om en kompositorisk viljesakt (s. 24). Påvisningen af dette har ikke blot interesse for filologerne, men selvsagt også væsentlig betydning for dem der vil vurdere levnedsbrevene som historisk kilde.

Principielt bliver en udtalelse jo ikke mindre rigtig ved at fremsættes i lånte vendinger. Skriver Holberg f. eks.: »en snart afbrudt, snart sammenhængende række af landhuse, der er smukkere end meget af det, man ser i byerne, giver Marseilles omegn et særdeles tiltalende og afvekslende præg« (I, s. 145 f.), fratager det ikke i og for sig hans ord troværdighed, at Plinius siger nøjagtig det samme om et af sine landsteder i Lilleasien. Man vil med Kr. tro, at Holberg ved sådanne lån vil skildre noget genkommende typisk, noget som læseren formodes at nikke genkendende til (s. xxxii); der sker alene en forskydning i perspektivet fra det særegne til det mere almengyldige. Man har ved dette og lignende steder ikke lov til uden videre at slutte, at Holberg ikke skildrer, hvad han har set med sine egne øjne, eller at han siger noget, som han ikke personligt står inde for. Forståelsesproblemet ligger netop i perspektivforskydningen. Som vi ved fra undersøgelser af middelalderlige historikere, f. eks. Saxo, giver arbejdet efter litterære forbilleder mulighed for accentueringer af bestemte grundmønstre i det skildrede, oplysende både ved det der udvælges og det der vrages. Vurderingen af forholdet stiller i mere komplicerede sammenhænge store krav til læserens agtpågivenhed og sans for nuancer og har ikke meget at gøre med sandhedsspørgsmålet i banal forstand. Dog bør man naturligvis altid overveje, om ikke den kalkerende forfatter, således som Kr. siger det om Holberg, af sproget lokkes til at sige mere end han kan stå ved

(III, s. 41, ad I, s. 209). Kr. mener, at det undertiden har været tilfældet for Holbergs vedkommende, og dokumenterer det nærmere gennem sine analyser af nogle episoder i levnedsbrevene (Citatkunstneren, s. 16–23).

F. eks. bygger Holberg sin skildring af Københavns brand op over Plinius' reportage fra en brand i den lilleasiatiske by Nicomedia og gentager herunder ordret Plinius' ord, at »der var ingen sprøjter, ingen brandhager, kort sagt intet brandslukningsredskab for haanden« (II, s. 373). Dette er ikke i overensstemmelse med forholdene i København okt. 1728. Kr. påpeger muligheden af at Holberg overhovedet ikke har været til stede; skildringen er tidligere blevet betegnet som førstehånds.

Et andet eks. er måske mere foruroligende. Den bekendte sørøverhistorie fra rejsen 1715 (I, s. 165 f.) afsløres af Kr. som værende eet stort lån, men rigtignok kunsthæderigt sammensat, så at skildringen bliver en malerisk mosaik af konkrete træk hentet fra Petronius, Plutarch, Plinius og Livius m. fl. Er hele historien mon kun et novellistisk indslag? Det er unægtelig påfaldende, at Holberg umiddelbart efter bedyrer, at han personlig foretrækker den tørre sandhed for interessante løgnehistorier (!) Kr. gør sig sine tanker og sammenstiller morsomt udtalelsen med Pernilles replik fra Philosophus I, 1 (s. xxxi; III, s. 36, ad 167): »Jeg mistænker ingen; men naar min debitor uden at blive adspurgt sværger paa, at han er en ærlig mand, siger jeg ham capitalen op«.

Hermed er vi ved det mere generelle spørgsmål om levnedsbrevens forhold til sandhed og digtning. Hvad skal man stille op mod en mand som Holberg? De ydre kontrolmuligheder er få og citatbestemmelserne et redskab der må håndteres varsomt. Ikke mindst fordi en tilsyneladende skodesløshed i udførelsen blandes med velberegnete pointer, er det vanskeligt at vide nøjagtigt, hvornår man skal tage ham på ordet og hvornår ikke. Desuden er hans attituder skiftende og forvirrende mangetydige. Henvendt til de lærde i udlandet gør han opmærksom på, at han ikke er nogen københavnsk professor af normaltypen. Han gør ihærdigt reklame for sig selv og sin produktion; det er ham magtpåliggende at vise, særlig i 1. levnedsbrev, at han er en morsom mand. Han vender sig så mod sine landsmænd og tilbageviser visse fjenders forsøg på bagvaskelse; tonen bliver apologetisk. Dog, vendt mod fjerne som nære læsere: han er en misundt mand. Han vil også gerne være fortrolig og bekende. Han har fejl og til disse hører, at hans reaktioner er heftige; det er beklageligt, men han handler til gengæld uden tanke på egen fordel. Han er fredsommelig til daglig, stridbar i sine skrifter, forsigtig i småting, overdreven åbenhjertig i vigtigere sager, lyver i 1728 *altid* i den spøgefulde genre, *kun sjældent* i den alvorlige (1737: *undertiden*. . . *aldrig* . . .). Iøvrigt tager han klassikerne til vidne på hvad han siger.

I alle forhold, selv i selvafløringerne, er han overlegen, blændende.

Måske oprigtig, måske ikke helt. Man forstår, at Ejnar Thomsen har villet kalde ham *sfinxen*.

Der er slør af tåge, men også høj og frisk luft over levnedsbrevene. Noget forbillede for den meget personlige form synes ikke at kunne påvises (s. xxiv); ved deres fascinerende blanding af åbenhjertighed og mysteriøse antydninger, af bekendende alvor og underfundigt vid, er de enestående i hvert fald i dansk memoirelitteratur. Heller ikke tør hverken Holberg eller vi benægte, at de slet og ret er et af vor litteraturs mest tiltrækkende og underholdende værker.

Kr. har for sin oversættelse valgt en sprogdragt, hvor latinen på en ikke uklædelig måde skinner igennem. Sætningsbygningen er klar, perioderne korte og overskuelige; men uden at egentlig arkaisere søger Kr., hvor det er muligt, at bevare nogle af de for latinen karakteristiske fraser og retoriske figurer, også når de virker uvante på dansk. Derved opnås bl. a., at Holbergs skjulte citater (i vid forstand) lader sig spore i oversættelsen. Kr. siger f. eks. II, s. 471 »panseret viger for kjortlen« (cedent arma togæ ∴ krig viger for fred), I, s. 167 »med sværd ved lænd« (succinctum tunc gladio) og I, s. 103 om de veltalende franske advokater, at de »lader snart harmens, snart medlidenhedens vind fylde deres procedures sejl«. Mere mærkeligt hedder det om mennesker der trænger dybere ind i tingene, at de »skærer dybere« – I, s. 63 oversættelse af penitius rimantes, I, s. 235 af curatius rimantur. Litterære lån markeres undertiden diskret, f. eks. I, s. 177. Holberg fortæller på dette sted om sine kogekunster under Romopholdet. Det hændte, at gryden kogte over, når han – med slevnen i den ene hånd og bogen i den anden – glemte sine kulinariske forberedelser for studierne. Resultatet var, at Vulcan rasede, »vandet syded' og skummet sprøjtede højt op i vejret«. Kr. sætter ikke anførselstegn, men indicerer med apostroffen en hexametrytme. Slår man efter i sprogkommentaren ses, at Holberg vittigt gør brug af et heroisk vers fra Æneiden.

Trods disse og andre finesser er fordanskningen langt mere letløbende og navnlig mindre konservativ end Winkel Horns, som den afløser. Der kan være steder, hvor man er tilbøjelig til at foretrække Winkel Horn frem for Kr. – f. eks. værtshusscenen s. 26 sammenlignet med Kr. I, s. 35 – og andre, hvor man med respekt at melde finder Kr. unødigt trofast mod latinen. Der står I, s. 385: »den store konges af ham personligt affattede breve«, hvilket jo uden skade kunne udtrykkes mere behændigt. Følgende sted, II, s. 531, vil alene fhv. latinskoleelever vide at goutere: »Hvad er mere meningsløst end at samle flere rejsepenge, jo kortere resten af vejen er«.

Ja hvad er tillige mere meningsløst end at samle flere indvendinger, jo bedre oversættelsen er. Den rummer nogle få sprogmærkværdigheder og lidt flere trykfejl, men disse småtterier tæller ikke meget. Som helhed

er den nye oversættelse kunstnerisk ubetinget mere vellykket end den gamle. Den er fint og roligt afstemt, ofte en nydelse at læse. For nøjagtighed og kvalitet borger oversætteren, der gennem mange år har dyrket de klassiske og senlatinske forfattere og samtidig gjort sig velbevandret i litteraturen af og om Holberg. Man nikker venligt og føler sig beriget i dette vækkende og medmenneskelige selskab – Kragelunds, klassikernes og Holbergs.

En gennem tiderne ret forskelligt vurderet episode i Holbergs levned (I, s. 211–17) er udsendelsen af hans to, under komiske pseudonymer udgivne fejdeskrifter mod Andreas Hojer 1719. Den heftige polemiske udtalelse i Hojers Danmarkshistorie angående Holbergs afhængighed af Pufendorf i Introduktionen til de fornemste Rigers Historie (1711).

Holbergs to piécer har vakt anstød både i samtid og eftertid. Hensigten med E. Spang-Hanssens lille bog er »at prøve den vurdering af [episoden] og dens efterspil, som fortidens store Holbergianere E. C. Werlauff (1781–1871) og Th. A. Müller (1865–1950) har givet, og som i den form, som Müller har givet sin vurdering i »Den unge [Ludvig] Holberg«, 1943 . . . siden har behersket litteraturen« (s. 7).

S.-H. gennemgår i dette øjemed omhyggeligt, hvad der vides og er sagt herom, og har navnlig fortjeneste af at placere skrifterne i forhold til den lærde polemiktradition, der går tilbage til renæssancetiden. »Den skarpe tone i Holbergs to piécer er slet og ret stilen i latinsk polemik« (s. 51). Hermed forbinder sig S.-H.s væsentlige indvending mod Werlauff og Müller m. fl., der bedømte Holbergs angreb som moralsk utiltalende og uretfærdige uden at gøre sig klart, at han reagerede efter god, gammel akademisk recept (s. 80). S.-H. mener tilmed (s. 51, 80), at Holbergs mønster for brugen af levende personers navne er den selvsamme Pufendorf, Hojer havde beskyldt ham for at plagiere! Müllers synspunkt, at Holberg har frygtet Hojer som konkurrent ved en fremtidig besættelse af et professorat i historie eller jura og med sine piécer har villet forpurre dette, tilbagevises. Alene Holbergs velkendte sårbarhed over for kritik kaldte ham frem (Billeskov Jansen-citatet s. 79), de to skrifter er ganske ligefrem »en ungdommelig reaktion på en tilføjet krænkelse af en mand, Holberg endda ud over døden ikke kunde udstå« (s. 51). Således bliver bogen et indlæg til gunst for Holberg. Holbergs egen fremstilling af striden er i hovedsagen rigtig. »Vi kan lade det bero ved hans egen tvivl, om han ikke er gået for vidt. Grovhederne tilhører tiden« (s. 82).

Noget større perspektiv rummer den penible affære ikke, hverken efter S.-H.s eller anm.s mening. Men den har interesse ved det den har at fortælle om ytringsmulighederne o. 1720, og ved at kaste lys over to

hver for sig ejendommelige og begavede mænd, hvis personlighed ikke lod sig passe ind i de gængse rammer.

Det er interessant at se, hvordan Hojer slap uskadt fra prøvelserne, fra Holbergs angreb på hans patriotisme, fra en tilsvarende kritik fra embedsmændene Wolfen og Rostgaard, fra forhørene i det teologiske fakultet. Hvad enevældens og religionens nidkære vogtere alvorligt mente, de måtte forsvare, blev til syvende og sidst behandlet med lemfældighed. Danmarkshistorien blev ganske vist beslaglagt, men dette var ingenlunde til hinder for, at Hojer fire år senere modtog udnævnelse som kgl. historiograf. Et påbud om at omtrykke angrebsmålet for Holbergs anden pièce, skriftet om ægteskab mellem nærbeslagtede, blev simpelthen aldrig effektueret.

I hvilken forstand var Hojer og Holberg konkurrenter? De var det helt sikkert som historikere. Hojers Kurtzgefasste Dännemärckische Geschichte (1718) var jo virkelig et dygtigt og selvstændigt arbejde, i nationalhistorisk forstand en større landvinding end noget af Holbergs hidtil trykte historiske skrifter. Fremstillingen hvilede på et omfattende detailstudium af trykte og utrykte kilder, som anføres og diskuteres i et fyldigt noteapparat. Den nyere tids historie, Christian IV.s, Frederik III.s og Christian V.s regeringstid, der ikke tidligere havde foreligget særskilt behandlet, optager halvdelen af bogen. Under udarbejdelsen og da han daterede sin foretale, Kbhvn 3. juli 1717, kan Hojer ikke have været uvidende om, at Holberg netop havde arbejdet på at kunne udgive et værk om den nyere tids Danmarkshistorie. De færdedes til dels i det samme milieu, havde navnlig begge haft adgang til den historisk interesserede prof. Christian Reitzers hus og lejlighed til at benytte hans rige bibliotek, og det må i de københavnske cirkler have været bekendt, hvad der stod meddelt i Leipziger Neue Zeitungen für gelehrte Sachen 1716, at der var håb om, at Holbergs til Frederik IV indleverede manuskript til [Christian IV.s og] Frederik III.s historie ville blive offentliggjort, når han vendte hjem fra Rom (Müller, s. 218).

Udfaldet mod Holberg er da næppe gjort uskyldigt i forbifarten, men snarere, ligesom tilfældigt, rettet mod den potentielle forfatterkonkurrent. Indledningen: »Indes fällt mir hiebey noch ein« etc. er næsten for skødesløs til at virke oprigtig. Hojer ser derpå i sin kritik stort på, at Holbergs afhængighed af Pufendorf nok gælder Introduktionen i almindelighed (hvad der i sammenhængen turde være ligegyldigt), men netop ikke dens korte danmarkshistoriske stykke. Anm. har ikke ganske let ved med S.-H. at tro, at dette kun var »grov uagtsomhed« (s. 80) fra Hojers side. Desuden bebrejder denne nemlig Holberg udeladelse af de fornødne bevissteder – »Auslassung der nöthigen Allegationen«. På titelbladet til *sin* historie har Hojer meget oplysende i sidste del af titlen sat: »und mit nöthigen Allegationibus versehen«. Mere demon-

strativt kunne han næppe placere sig som overlegen forsker i forhold til Holberg. – Som han nævner i fortalen, og som det senere viste sig, havde han venner, der støttede ham.

At Holberg på sin side har taget bemærkningen om henvisningerne til sig fremgår vist tilstrækkeligt af 1. levnedsbrev, da han omtaler det manuskript, han havde indleveret til Frederik IV. I dette, forsikrer han (I, s. 86), »allegantur qvavis pagina testimonia auctorum«!

Holberg havde selv udtalt sig meget beskedent, da han fremlagde Introduktionen. Nu søgte Hojer yderligere at reducere hans arbejde og fremlagde tillige i skriftet om ægteskab mellem nærbeslægtede en anskuelse, som Holberg i Natur- og Folkeretten udtrykkeligt havde udtalt sig imod (s. 42). Holberg måtte svare og valgte at gøre det ved at føre krigen over i fjendens lejr. Nogen dybere psykologisk boring turde være unødvendig for at forklare hans voldsomme verbaludfoldelse, og henfører man med S.-H. piëcerne til en polemisk tradition, finder skændetonen vel – om nødvendigt – legitimation, omend tilhørsforholdet selv sagt ikke kan legitimere dem af Holbergs anklager, som vitterligt er urigtige. Det var rigtignok ikke smukt, at han således hængte Hojer ud som upatriotisk eller kastede ham for teologerne, men det var uimodsigeligt Hojer der var begyndt med ikke mindre ufinthed at udpege Holberg som Pufendorfplagiator og fuser i Danmarkshistorien. Da de to iltre og selvbevidste herrer senere mødtes på universitetet, havde de ikke meget at lade hinanden høre.

S.-H. og Billeskov Jansen afviser som anført, at Holberg desuden skulle have frygtet Hojer som fremtidig konkurrent ved universitetet. Det er formodentlig rigtigt, at Müller har outreret dette synspunkt, men det er dog næppe muligt så kategorisk at udskille det ene mulige motiv fra det andet (s. 77 ff.). Erkender man t. eks., at både Hojer og Holberg i sidste instans stilede mod en stilling som kgl. historiograf (s. 58–59), kan det ikke ignoreres, at erhvervelsen af en professortitel i mange år traditionelt var gået forud for udnævnelsen til historiograf. Hojers udnævnelse 1722 var for så vidt et brud på skik og brug, og det er vel sandsynligt, at Holberg 1719 af både den ene og den anden grund ikke gerne så Hojer vinde adgang til universitetet. Det må betegnes som halsløs gerning at ville afgøre, hvor meget hensynet til henholdsvis renomméet og karrièren har virket som drivkraft for polemikken. Striden lader sig nok udrede i hovedtræk, men om komplekset af motiver og beregnede virkninger med videre er vi stort set henvist til at gætte. Uforklarlig er den mindst af alt.

Problemerne håndteres i det hele af S.-H. med håndfast myndighed og – undertiden – med spruttende pen. Th. A. Müller, hvis Holbergbog fra 1943 man ellers kender som et sjældent fint, klogt og sobert værk,

levnes ikke megen ære. Det er næppe retfærdigt. Selv om kritikken utvivlsomt på vigtige punkter er berettiget, havde dog lidt mere skånsomhed for ikke at sige skønsomhed været på sin plads i behandlingen af den afdøde, virkelig kompetente forsker.

Det hævdes s. 18, at Müller »ikke har forstået«, at Christian Falsters nedsættende dom om Hojer »ikke kan skyldes påvirkning fra Holberg, hvis forfatterskab . . . han ikke kender«. Kritikken er ilde motiveret. Müller taler klart nok om påvirkning fra Holbergs anonyme skrift (ikke Holberg personlig), og han har udmærket hjemmel for dette, da Falsters dom fremsættes i et brev, hvori Holbergs skrift senere omtales. Et andet sted indvendes mod samme, at nogen forbindelse mellem Holbergs burleske polemik og de officielle undersøgelser mod Hojer »ikke er tænkelig« (s. 78, jfr. s. 44). Müller siger herom: »At Holberg har bidraget dertil ved [i sin anden pièce] saa kraftigt at gøre opmærksom paa ugudeligheden og usædeligheden i Hojers skrift er vel uden for al tvivl« (Müller, s. 268). Mod denne formulering kan vist intet indvendes. Som S.-H. selv er inde på, var teologerne mærkværdigt længe om at indsende deres klage til kongen (s. 43); at de omsider gjorde det, 30. dec. 1719, kan udmærket skyldes, at Holbergs pièce mod Hojers ægteskabstraktat havde gjort den til almindeligt samtaleemne og således skærpet nødvendigheden af en indgriben. Hvorfor skulle det være utænkeligt? For anm. at se er Müllers formodning ikke mindre plausibel end S.-H.s så bestemt hævdede påstand om det modsatte.

Videre synes S.-H. at mene, at når Müller ikke citerer eller imødegår en forfatter, der tidligere har skrevet om emnet – og der er, som man ved, i tilfældet Ludvig Holberg nogle stykker – så kender han ikke vedkommende litteratursted. Udtalelserne s. 61 om Schiern og s. 78 om Hojer skal her forbigås; s. 69 hedder det, at Müller »ikke synes at have kendt Ellen Jørgensens bog« : Historieforskning etc. i Danmark indtil Aar 1800, 1931. Jovist kender han Ellen Jørgensens bog. Behøver en tilbagevisning overhovedet dokumentation kan henvises til Schultz' Danmarkshistorie III, s. 675.

Udgangspunktet for S.-H.s formodning er nu dette, at han hos Ellen Jørgensen har fundet en oplysning om at Holberg har kendt talrige (utrykte) breve fra Christian IV. Dermed mener han at kunne sætte et foreløbigt spørgsmålstegn ved Müllers fra Deichmann overtagne antagelse, at Holbergs gengivelse af et brev fra Christian IV til hertug Georg af Lüneburg 1626 er hentet fra Hojers Danmarkshistorie. Det forekommer atter at være en overflødig anmærkning mod Müller. En simpel sammenligning med aftrykket i Christian IV.s egenhændige Breve, II, 1889–91, nr. 5, viser, at Hojers gengivelse, der går tilbage til en kopi hos Georg Calixt, afviger fra den i Danmark overleverede

kopi. Holberg følger ordret, til dels bogstavret Hojer, ikke den danske afskrift. Efter alt at dømme har Deichmann og Müller altså ret i deres antagelse: Holberg bruger, men vil ikke anføre Hojer som kilde.

Der kunne til gennemgangen af kildestederne, hvor Holbergs senere stilling til Hojer kommer til orde (s. 52 ff.), være føjet lidt skjult stikleri i Danmarks og Norges Beskrivelse (Francis Bull: Ludvig Holberg som historiker, s. 57). Og flere eksempler kan findes. F. eks. ofrer han både i Beskrivelsen og i Danmarks Riges Historie megen plads på at sandsynliggøre, at Frederik II ikke, som nogle mente, havde ladet konkordieformlen brænde i 1580. Dette spørgsmål havde før ham Hojer viet en udførlig diskussion, der – man havde nær sagt: naturligvis – var mundet ud i den modsatte konklusion, at den gamle beretning herom var rigtig. Det er Hojer, som Holberg her søger at tilbagevise. Der er ingen-somhelst tvivl om, at Holberg særdeles nøje og mere end han ønsker at vedkende sig har studeret den Danmarkshistorie, hvis forfatter var ham en vederstyggelighed. Han tilgav aldrig Hojer hans første ærekrænkende angreb.

HARALD ILSØE

KRISTOF GLAMANN: Otto Thott's Uførgribelige Tanker om Kommerciens Tilstand. Et nationaløkonomisk programskrift fra 1735. Særligt tryk af Københavns universitets festskrift i anledning af Hans Majestæt Kongens fødselsdag 11. marts 1966. København 1966. 138 sider. Ill. 25 kr.

Selv om man ikke kan påstå, at 1700-tallet er forsømt af dansk historieforskning, har det været forbløffende længe, før en dybere forståelse af hele århundredets økonomiske og erhvervspolitiske problemer er begyndt at trænge igennem. Interessen for reformpolitikken i dets slutning har ikke alene »stjålet billedet« fra den forudgående tid, men vel ligefrem bidraget til at lade den fremtræde som en magtesløshedens tidsalder, hvor de ansvarlige statsmænd mere eller mindre famlede i blinde og bl. a. hovedløst kastede sig ud i en merkantilistisk eventyrpolitik, mens landbruget blev forsømt.

Den, som har bidraget mest til en mere nøgtern og sammenhængende opfattelse af 1700-tallets erhvervspolitik, er utvivlsomt Albert Olsen, der med sine afhandlinger »Nogle synspunkter for dansk merkantilistisk erhvervspolitik« (1930), »Bybefolkningen i Danmark på merkantilismens tid« (1932), »Stavnsbåndets virkninger på byerne« (1933) og »Samtidens syn på den stavnsbundne bonde« (1949) i koncentreret form har fremlagt forskningsresultater, der på mange punkter brød med gængse opfattelser. Det væsentlige og frugtbare grundsynspunkt, som

blev fremholdt med stor polemisk kraft i disse afhandlinger, var det selvfølgelig, men hidtil ikke tilstrækkeligt respekterede, at datidens erhvervs-politik måtte vurderes ud fra tidens egne forudsætninger og ikke ud fra nutidens.

Så banebrydende Albert Olsens studier var, og selv om han med en undertiden mere intuitiv end dokumenteret sikkerhed har fremsat synspunkter, som en detaljeret analyse kun kan bekræfte, var hans resultater – naturligvis – ikke i et og alt det sidste ord i sagen. Ikke at han gik for vidt i sine omvurderinger, snarere tværtimod. Der kan nås et godt stykke videre netop ud ad den kurs, han afstak.

Som et eksempel skal fremdrages hans bedømmelse af situationen i 1730'erne ved indledningen til den tredje og sidste merkantilistiske periode i Danmark: »Som naturligt var, kastede man sig . . . særlig over handel og industri, der lovede de bedste resultater på grund af de bedre konjunkturer for byerhvervene, men også landbruget tænkte man på, selv om dette på grund af de vigende konjunkturer kom i anden række« (Scandia III, s. 245), og lidt senere (s. 258): »For det danske samfund syntes der således i 1730'erne ikke at være meget at vente af landbruget. Intet under, at staten med den største iver rettede sin opmærksomhed mod handel og industri«. Det nye i denne vurdering er det positive syn på merkantilpolitikken og forståelsen af, at landbruget som samlet erhverv betragtet ikke blev glemt. Det ufuldstændige i vurderingen er den stærke sondring mellem landbrugspolitikken og den øvrige erhvervs-politik. Så stor en magt havde denne traditionelle sondring endnu, at end ikke en Albert Olsen kunne tage skridtet fuldt ud og erkende, at de to ting var sider af samme sag.

At dette dog er tilfældet, kan et meget righoldigt kildemateriale i det i 1735 oprettede General Landets Økonomi- og Kommercekollegiums arkiv med al ønskelig tydelighed vise. Jeg skal i flæng anføre et par eksempler. I oktober 1735 skrev amtmand E. v. Bülow, Tryggevælde amt: »Belangende . . . om icke landvæsenet og agerdyrckningen kunde være at befordre, da er ieg i de u-forgribelige tancker, at her i landet kunde skee stoer forbedring ved landvæsenet og agerdyrckningen, naar der kunde udfindes et middel, hvorved kiøbstæderne kunde blive sadte paa den foed, at de kunde betale landmanden nogenledes for sine kornvahre, som hand nu omstunder maa sælge for saa ringe . . . Det kunde være Tryggevælde amt til stoer hielp og nytte, om der kunde anlegges fabriqver og manufacturer i Kiøge, eftersom denne bye haver nogen søefart til manufacturerens transport, hvorved Kiøge kunde blive meere peubleret og derover landmandens korn komme i een bedre priis som hidindtil«. Noget senere refereredes i kollegiet et afsnit af en betænkning fra amtmand Gersdorff og de kommitterede i det lokale økonomikollegium for Kalø amt således: »Holder de særdeles tienligt, at uldenmanufactu-

rer i Aalborg og Aarhus blev oprettede, hvorved landmanden kunde faae leylighed at afsette sin uld, skind og feede vahre«. I kollegiets deliberationsprotokol over stiftsrelationerne (om disse, se ndf.) hedder det bl. a.: »Anføres det og udi amtmændenes og betienternes efterretninger, at korn og andre vares slette priis haver været een hovedaarsag til bondens slette tilstand og jordegodsets aftagelse. De comitterede formeener, at dette er en sag, som af tidernes forandring dependerer og ellers meget vilde ankomme paa, at een god commercie kan vorde reguleret, hvorved landets producter paa een bedre maade kand blive at afsette«. Mon ikke disse eksempler dels på synspunkter ude i landet og dels på vurderingen i kollegiet selv taler deres klare sprog om sammenhængen mellem landbrugets og byerhvervenes problemer. Byerhvervene skulle ophjælpes, ikke blot for deres egen skyld, men for at skabe afsætningsmuligheder for landbrugsproduktionen. Med andre ord: landbrugskrisen skulle overvindes bl. a. ved opbygning af et købedygtigt hjemmemarked. At også andre elementer, såsom eksportfremme og ønsket om skattelettelse m. m., indgik i krisepolitikken vil det her føre for vidt at komme nærmere ind på.

Professor Glamann oplyser (s. 12), at grev Kr. Rantzau – lidt respektløst skal man vel underforstå – betegnede det nye regeringsorgan som »Land og Vand Kollegiet«. Det kan tilføjes, at historikeren N. D. Riegels endnu mere respektløst kaldte det for »Pulterkammerkollegiet«. Mere respektabel, men i grunden ikke særlig heldig, er den gængse forkortelse af det unægtelig noget uhåndterlige navn til Kommercekollegiet, som uvilkårligt leder forestillingen om dets virkeområde i ensidig retning. Sandheden er, at det var et universelt erhvervskollegium, som skulle tilrettelægge den samlede økonomiske politik, landbrugspolitikken lige så fuldt som industri- og handelspolitikken.

De nærmere omstændigheder ved oprettelsen hyller sig desværre i mørke, men man tager ikke fejl i at anse landbrugskrisen som den almindelige baggrund herfor. Kollegiets første opgave blev en omfattende erhvervsøkonomisk kortlægning af landet på grundlag af de umiddelbart forinden gennem amtmændene indkaldte betænkninger, de såkaldte stiftsrelationer. Den næste blev at fastlægge den politik, som ud fra en analyse af landets tilstand måtte anses for den mest hensigtsmæssige. Lidt frisk udtrykt kan man sige, at kollegiet til den ende desuden udskrev en offentlig idékonkurrence, idet man opfordrede enhver, »som noget til det almindelige bedste, være sig landvæsenet, manufaktur eller kommerciens vedkommende (mærk rækkefølgen!) har at foredrage«, til at indsende deres forslag. Opfordringen blev fulgt i vid udstrækning, og de indsendte »projekter« og de protokoller, hvori kollegiet behandlede dem, udgør sammen med stiftsrelationerne et fremragende kildemateriale til oplysning ikke blot om landets tilstand, men også – som

ovf. vist – om de tanker, der herom rørte sig i en interesseret offentlighed, og ikke mindre om kollegiets vurdering af situationen og de muligheder, den indebar.

De deputerede i kollegiet var fra starten Fr. Danneskjold-Samsøe, J. S. Schulin og Otto Thott. Den sidstnævnte kunne allerede den 31. december 1735 møde frem med et program for den økonomiske politik, der efter hans opfattelse burde føres, og i vid udstrækning faktisk også blev ført. På ét punkt – og vel at mærke et meget afgørende – kunne Thott og kollegiet ikke komme igennem, nemlig med skattelettelser for landbruget, som man gik overordentligt kraftigt ind for. Her strandede man på kongehuset og dets byggelyst. Hertil kan passende omadresseres en god del af de bebrejdelser, der i tidens løb er blevet udstøet over inkompetente statsmænd og hårdhændede godsejere i den danske bondes trængselsår.

Det må hilses med glæde, at Otto Thotts store promemoria *Allerunderdanigste uforgribelige Tanker om Commerciens Telstand og Opkomst* nu er blevet let tilgængeligt og placeret som det programskrift, det vitterligt var. Man kan så undre sig lidt over, at udgiveren i bogens titel har udeladt det sidste og meget væsentlige led. Skriftet har vel været kendt og benyttet af historikerne, men er ikke blevet vurderet efter fortjeneste. Karakteristisk, i hvert fald for forrige århundredes historikere, var den nedladende vurdering, som Edvard Holm fremsatte i Dansk biografisk Lexikon: »I denne betænkning, der ingenlunde savner interesse, viser han sig som hyldende merkantilismen . . . Men for det, der var hovedaarsagen til bondestandens ulykke, nemlig dens trældom, havde han intet øje, og nogen frugtbar reformtanke fremsætter han ikke«. Ikke det? Hvis det er rimeligt at bebrejde en statsmand, at han ikke med et enkelt »hokuspokus« kan trylle en afsætningskrise af nogenlunde samme karakter som den, vi kender fra 1930'erne, væk, så bør Otto Thott og hans kolleger naturligvis kanøfler. Hvis ikke, bør man være varsom i sin dom, og i hvert fald basere den på virkningerne af deres politik i det længere sigt.

Professor Glamann har foruden med en redegørelse for tekstforholdene ledsaget udgaven med en meget fyldig kommentar, hvori han behandler de væsentligste af de problemer, Otto Thott beskæftiger sig med, og påviser, hvorledes hans tanker på adskillige områder satte frugt i en række forordninger i den følgende tid. Han fremhæver med rette, at en dyberegående forståelse af den tid, vi kalder for merkantilistisk, beror på et større kendskab, end vi hidtil har haft, til argumentationen bag de mange forordninger og reskripter, der fulgte i depressionens kølvand.

Der kan her ikke blive tale om nogen omfattende diskussion af forfatterens »skitse«, som han beskedent kalder sin lange indledning. Der kan næppe rejses mange eller væsentlige indvendinger imod den. Et

par korrektioner skal dog foretages, også på et par punkter, hvor forfatteren er sagesløs. Det er ikke helt korrekt (s. 11) at betegne den offentlige opfordring af 31. marts 1755 til at indsende afhandlinger som en trykkeriforordning. S. 32 ff. omtales Rentekammerets betænkning over von der Ostens projekt om bøndergodsets opkomst samt Gehejmekommissionen af 1738 ang. jordegodsets opkomst uden afgang for de kongelige intrader. Det anføres her, at Rentekammerets betænkning forelå den 9. oktober 1737. Det er rigtigt, at den er dateret således, men det beror på en fejlskrivning for 1738, hvilket kan påvises ved hjælp af Gehejmekommissionens akter. Det anonyme promemoria om skattelettelse, som behandledes af kommissionen, rummer et par fejl. Forfatteren oplyser ganske rigtigt, at promemoret nævner 1 mill. rdl. som værdien af prioriteter m. v., hvoraf der foreslås opkrævet en procentskat. Det er dog umiddelbart indlysende, at tallet må være alt for lavt. Der er tale om en forskrivning for 10 mill., hvilket også fremgår bl. a. deraf, at dets ækvivalens angives som 100 tønder guld. Det er rigtigt, som anført s. 34, at Albert Olsen oplyser, at kommissionen resulterede i en kraftig reduktion i civilreglementet for 1739 (A. O. siger endda »en meget kraftig reduktion«), men Albert Olsen er galt afmarcheret på dette punkt, hvad et eftersyn af reglementet og de påberåbte antegnelser hertil let kan overbevise om. Civilreglementet steg tværtimod i årene 1730–45 med 180.479 rdl. 27 $\frac{1}{2}$ sk. fra 630.053 rdl. 72 $\frac{1}{2}$ sk. til 810.533 rdl. 4 sk., hvilket gav anledning til Finanskonferencen af 1745. Hvad det omtalte anonyme promemoria angår, oplyser forfatteren, at det synes skrevet med samme skriverhånd som Otto Thotts Uforgribelige Tanker. Indre kriterier taler stærkt for, at det virkelig er Thotts værk, jfr. dennes bemærkning (udgaven s. 90): »Men i hvad nytte saadan afslag end kunde medbringe . . . er dog vel nu aldeelis derpaa ey at tænke, siden de nerværende udgifter icke lider revenuernes formindskelse, med mindre mand kunde udfinde een anden vey til at stoppe dette tab, hvorpaa dog vel var at tænke« (anmelderens fremhævelse). Når forfatteren (s. 34) omtaler skattelettelsen for landbruget i 1731 og vel vil tillægge 1730-regeringen æren herfor, er dertil at bemærke, at dette kun delvis kan være rigtigt. Skattelettelsen var allerede under forberedelse før Frederik IV.s død. Christian VI og hans første regering kan altså kun få æren for ikke at have stoppet den.

Professor Glamann refererer (s. 14 f.) den hidtidige opfattelse af Otto Thott som statsmanden i anden række, en langsom administrator og en mand, der manglede personlig myndighed, men som på den anden side med den største iver og trofasthed arbejdede med de opgaver, der blev ham betroet, og lader det spørgsmål stå åbent, hvor velfunderet dette traditionelle billede er. Han fremhæver, at karakteristikken i hvert fald næppe holder stik i den periode af Thotts tilværelse, hvor de Ufor-

gribelige Tanker blev skrevet. Heller ikke jeg tør afsige nogen endelig dom over Thotts livsgerning og betydning. Men så meget tør nok siges, at hvis den gængse vurdering ikke bygger på et mere solidt grundlag end det, hvorpå Edvard Holm og senere historikere med ham har vurderet den politik, som de Uforgribelige Tanker var programmet for, så er der al grund til at tro, at historiens – eller skal vi sige historikernes – dom har været mildt sagt uretfærdig. Mon ikke tiden nu er inde til, at også Otto Thott får sin grundige monografi? Kristof Glamanns bog lægger op til den. Uanset hvilken vurdering af Otto Thott, der ville blive dens resultat, byder opgaven på en enestående lejlighed til at følge dansk økonomisk politik op igennem 1700-årene fra landbrugskrisisens til de store reformers tid. Det vil vise sig, at den ikke tegner sig nær så springende og inkonsekvent som tidligere antaget. Otto Thott gjorde hele udviklingen med – om i første eller anden række får stå hen, men i hvert fald med i kredsen af dem, som udformede denne politik i alle dens faser under de skiftende ydre forudsætninger.

JENS HOLMGAARD

FRIDLEV SKRUBBELTRANG: Det indvundne Danmark. Udgivet af Det danske Hedeselskab. København, Gyldendal, 1966. 498 sider + 1 kort. Ill. 76,00 kr. Indb. 93,25 kr.

Det danske Hedeselskab har i anledning af sin 100-årsdag den 28. marts 1966 udsendt første bind af et stort anlagt jubilæumsværk. Så stor en samfundsmæssig rolle har Hedeselskabet spillet, og så dybe spor har dets mangesidede virksomhed afsat sig, at en skildring heraf på forhånd må påkalde ulige større interesse end den, jubilæumsskrifter i almindelighed kan gøre krav på. At en så kyndig forsker som dr. Fridlev Skrubbeltrang har påtaget sig opgaven, gør ikke forventningerne mindre om et væsentligt bidrag til vort lands nyere historie.

Bogen behandler tiden indtil den første verdenskrig og dækker altså på det nærmeste den første halvdel af Hedeselskabets historie, som allerede tidligere er skildret af C. Nyrop i hans jubilæumsskrift fra 1916. Er der således ikke taget ny jord under plov, så er dyrkningen til gengæld blevet overordentligt intensiveret. På grundlag af en dybtgående og kritisk bearbejdelse af et omfattende trykt og utrykt kildemateriale – naturligvis først og fremmest Hedeselskabets eget arkiv, dets tidsskrift og utallige publikationer – og i kraft af det videre overblik og den større frihed i behandling af forhold og personer, som afstanden i tid betinger, har forfatteren kunnet give en skildring af Selskabets historie i denne periode, som næppe i fremtiden lader sig rokke nævneværdigt. At Hedeselskabet, som det fremgår af bogens forord, overvejer at lade en natio-

naløkonom foretage beregninger over direkte og indirekte virkninger af opdyrkningen og landvindingen, herunder skovrejsningen i de sidste årtier, må hilse med glæde. En sådan undersøgelse bliver dog ikke nogen let opgave, bl. a. på grund af Hedeselskabets indirekte virkeform. Det vil næppe overalt være muligt at skille virkningerne af Selskabets indsats og af andre initiativer fra hinanden. Men lykkes det at gennemføre undersøgelsen blot nogenlunde tilfredsstillende – og vanskelighederne bør absolut ikke afholde Hedeselskabet fra at gøre forsøget – kan dens resultater meget vel tænkes sammen med dr. Skrubbeltrangs bog at blive udgangspunkt for nye og videregående vurderinger af Hedeselskabets plads i vor historie.

Det ville næppe være rigtigt at hævde, at dr. Skrubbeltrangs fremstilling bringer oplysninger eller synspunkter, som på revolutionerende måde ændrer opfattelsen af Hedeselskabet og dets betydning, men han tegner et langt mere fyldigt og nuanceret billede af Selskabets virksomhed og dets ledende personer, end det tidligere er gjort. Uden at Enrico Dalgas' indsats forklejnes, falder der noget mere lys på bestyrelsens to andre medlemmer Ferdinand Mourier-Petersen og Georg Morville, som hidtil har stået vel meget i skygge af Dalgas. Så forenklet og urigtig har dommen lydt over Mourier-Petersen som Selskabets formand gennem 32 år, at hans fortjeneste skulle have bestået i aldrig at have lagt hindringer i vejen for Dalgas. Brevvekslingen mellem de to viser noget andet og mere positivt. At Dalgas både som menneske og som hedesagens store organisator fuldt vel tåler den kritiske historikers projektørlys, skal fremhæves til beroligelse for dem, der måtte tro, at forfatteren har været på skalpejagt.

Når Nyrop i sin tid påtog sig at skrive jubilæumsbogen til Hedeselskabets 50-årsdag, var det, som han erklærede i forordet, beundring for Enrico Dalgas' person, der havde ledet ham. Det kan derfor ikke undre, at Dalgas kom til at fylde bravt i fremstillingen. Også i dr. Skrubbeltrangs værk er der, som ret og rimeligt er, tilmålt både ham og de øvrige agerende personer god plads. Men vigtigere end personerne og deres rollefordeling er jo dog den virksomhed, der blev sat i gang. Også her, ja vel navnlig her, graver forfatteren et spadestik, for ikke at sige to, dybere end forgængerer. Men dertil kommer, at han med sin omfattende viden og sit store overblik har kunnet sætte Hedeselskabet og dets virksomhed i relief. Som Dalgas ikke er blevet mindre af, at hans kolleger i bestyrelsen har fået, hvad der med rette tilkommer dem, er der ikke gået skår af Hedeselskabet, fordi det påvises, at andre gode kræfter har været i bevægelse både før og efter dets oprettelse. Det tjener den nuværende ledelse til hæder, at man i forordet smukt og beskedent erkender, at Hedeselskabet »kom ind i billedet og blev et nyttigt redskab i en udvikling, der allerede var i gang, og som omfattede

både opdyrkning af hede til agerland og skovrejsning i de jyske hede-egne«, og at man udtrykkeligt har ønsket jubilæumsbogen udarbejdet på den baggrund. Det er forøvrigt helt i Dalgas' ånd. I sine »Geografiske Billeder fra Heden«, som udkom 1867–68, beskæftiger han sig meget med det arbejde, som allerede var i gang, før Hedeselskabet blev dannet, og med de resultater, som var nået og jo netop var hans inspirationskilde fremfor noget andet.

En betydningsfuld del af bogen udgør da dens første store afsnit »Landvinding før 1866«, hvori forfatteren skildrer de danske ødemarker i ældre tid, som ingenlunde blot omfattede de jyske heder, men store områder af udyrket jord i alle landets egne, bl. a. sjællandske overdrev på 20–30 km eller mere i omkreds, ja selv dele af det frodige Sydfyn og sumpede og saltholdige arealer på Lolland og Falster. To faktorer stillede sig i vejen for et afgørende fremstød mod disse ødemarker: manglende teknisk formåen – »træpløven gik tungt i ødemarksjord« – og endnu væsentligere: det gamle landvæsenssystem, som bastede og bandt den enkeltes initiativ. Den hoverityngede bondestand savnede overskud af kræfter til nybrydning, og overdrevsfællesskabet, som var beskyttet af lovgivningen indtil 1758–60, henviste ethvert initiativ til mindre områder inden for bymarken. Det blev udskiftningen og selvejet, som banede vejen for den store landvinding indadtil. Man kunne måske i denne sammenhæng have fundet det naturligt, om forfatteren i et kort rids havde oplyst om den økonomiske baggrund for den reformudvikling, der kom i gang ved midten af 1700-tallet, efter at krisen i 1730erne var overvundet. Den tilskyndelse til en mere intensiv drift af den dyrkede jord og til nybrud, som lå i konjunkturopgangen fra 1740erne, var jo dog den egentlige drivkraft bag hele den indre landvinding og i det mindste en meget væsentlig løftestang for reformpolitikken. Det var næppe tilfældigt, at Frederik IV.s opmuntring i 1723 til hedernes opdyrkning blev komplet resultatløs, mens det nye initiativ til hedens kolonisering knap 40 år senere fik varige følger, omend efter svære fødselsveer. Det første forsøg havde konjunkturerne imod sig, det sidste havde dem med sig. Men særdeles værdifuld er under alle omstændigheder den solide og lettilgængelige oversigt, vi her har fået over nydyrkning og landvinding i Danmark i hundredåret, før Hedeselskabet – båret frem af en ny konjunkturopgang, øget teknisk formåen og ikke mindst af en lille gruppe energiske og fremsynede mænd med Dalgas i spidsen – over en bred front gik til angreb mod den største af alle landets ødemarker og gjorde Jylland »låddent«, et angreb så effektivt, at hedefredning i dette århundrede skulle blive nødvendig, for at dog et minde kunne bevares om Blichers brune hede, hvis forsvinden H. C. Andersen allerede i 1859 – 7 år før Hedeselskabets oprettelse! – med et ejendommeligt profetisk klarsyn forudså.

Med dette indledende afsnit er der lagt et solidt fundament for skildringen af Hedeselskabets historie frem til 1914. Den samler sig i tre hovedafsnit: »Hedesagens gennembrud«, »Dalgas-perioden« og »Brydningstider 1894–1914«. Grunddigt og kyndigt redegøres der heri for Selskabets stiftelse og konsolidering, organisation og finansiering, for opgavernes planlægning, udførelse og resultater, for indre brydninger og ydre skepsis. Kritik måtte Hedeselskabet vel ofte stå for, både i starten og sidenhen, men om egentlig modstand synes der aldrig at have været tale. Stadig stigende statstilskud vidnede om forståelse og velvilje hos regering og rigsdag. På tværs af partiskel var der i en politisk brydnings-tid stort set bred enighed om, at hedesagen fortjente støtte, og at man kunne betro Hedeselskabet at administrere den. Mange vil formodentlig spørge, hvordan forfatteren vurderer den rolle for hedesagen, som den nationale katastrofe i 1864 almindeligt antages at have spillet. »Hvad udad tabes, skal indad vindes«, står vel i de flestes bevidsthed som hovedmottoet over Hedeselskabets virke i forrige århundrede. Allerede H. C. Andersens manende: »Skynd dig, kom! om føje år . . .« lader dog ane, at meget var i gang på heden længe før krigen. At hedesagen af mange betragtedes som en nationalsag, og vel også i en vis forstand var det, er der næppe tvivl om, men dr. Skrubbeltrang's fremstilling efterlader ikke det indtryk, at det nationale aspekt, forstået som en bevidst stræben efter ved indre landvinding at erstatte tabet af Slesvig, har været af afgørende betydning. For den side af hedesagen, som hede-bønderne selv stod for, kan man i hvert fald roligt lade alle formodninger om nationale motiver fare. Støt og roligt toges år for år – både før og efter 1866 – ny jord under plov, hvadenten det skete ved, at man ud fra bestående brug gnavede sig ind i heden fra kanten af, eller at man oprettede helt nye brug. Forfatteren anslår, at der mellem 1837 og 1866 er sket en forøgelse af det besåede areal i Jylland fra ca. $\frac{3}{4}$ til godt 1 mill. tdr. land. Tallene er usikre, men lader ingen tvivl tilbage om, at der uden indgriben og støtte udefra var en vældig udvikling i gang, som også uden Hedeselskabets oprettelse ville fortsætte. Hedeselskabets rolle blev den dobbelte at rejse skov på heder, som ikke egnede sig til agerbrug, og både herved og på anden vis mere eller mindre indirekte at fremme mulighederne for opdyrkning af de hedestrækninger, som egnede sig hertil. Foruden plantageanlæg var engvanding og mergel-forsyning de konkrete formål, som fra starten stod i forgrunden. Men som tiden gik, udvidedes virkefeltet – undertiden efter tilskyndelse udefra og ved vekselvirkning – til andre områder: afvanding, mosekultur, mose-industri og en række kulturtekniske opgaver – fra kort før århundred-skiftet ikke blot i Jylland, men over hele landet. Plantningsprogrammet udvidedes og differentieredes. Småplantninger og læplantning spillede en stigende rolle ved siden af skovrejsning. Mens denne sidste over-

vejende gennemførtes med bistand af kapitalstærke privatmænd fra alle landets egne, løstes andre opgaver fortrinsvis i samarbejde med hedeegnenes egen befolkning. Evnen til at fremkalde initiativ og til at bringe lokale kræfter i samspil og bevægelse var vel den egentligste årsag til Dalgas' og Hedeselskabets succes. »Bønder ville plante – dertil var det kommet, og det var Dalgas' største bedrift«, siger dr. Skrubbeltang. »Gratis og velvillig vejledning« er nøgleord til forståelse af den enorme virkning, der med anvendelse af relativt beskedne midler udgik fra Hedeselskabets hovedkontor i Århus (siden 1907 i Viborg). Oplysnings- og forsøgsvirksomhed og samarbejde med andre i hedens frugtbargørelse interesserede havde fra første færd en fremtrædende plads i Hedeselskabets program.

Det er sikkert ikke helt overflødigt at fremhæve, at hedesagen havde to hovedsider. Som forfatteren træffende udtrykker det: »Hedeselskabets virksomhed var led i et større hele. Hedeopdyrkning var jo andet end velorganiseret arbejde ved åer, kanaler og enge, i udstrakte plantager og på mosestationer. Det var et hverdagsslid på de magre marker, hårdt arbejde med plov eller hakke og spade, med trillebør eller mergelkærre«. Hvad egentlig hedeopdyrkning angår, kom Hedeselskabet først sent ind i billedet og da kun indirekte. I 1906 blev selskabet Hedebruget stiftet under Hedeselskabets medvirken og protektion, men på foranledning af Viborg Amts landøkonomiske Forening. Baggrunden var en stagnation i nyopdyrkingen under indtryk af de vigende landbrugskonjunkturer i slutningen af forrige århundrede. Midlet til at stimulere opdyrkingen var kontante statstilskud, hvis fordeling administreredes af Hedebruget.

Med et omfattende talmateriale illustrerer og dokumenterer forfatteren den vældige forvandling, »det mørke Jylland« undergik på mindre end et par menneskealdre, ganske vist ikke alene som følge af Hedeselskabets virke, men i vid udstrækning inspireret og støttet af det. Med sin detaljerigdom stiller bogen undertiden temmelig store krav til læserens koncentration. Det skal erkendes, at opgavens videnskabeligt forsvarlige løsning kræver megen dokumentation og ofte gør det nødvendigt at spinde på mange tråde samtidigt. Men når det er sagt, må det tilføjes, at forfatteren med sin ofte – også i dette værk – demonstrerede evne til at samle omfattende problemkomplekser og udviklingsforløb i sikre og myndige formuleringer godt kunne være kommet læseren noget mere i møde ved at knytte de mange tråde i en afsluttende sammenfatning.

Hæver bogen sig, hvad indholdet angår, højt over det traditionelle jubilæumsskrift, gælder dette i lige så høj grad dens udstyr, som er indholdet værdigt: gode billeder og smuk typografi. Af fejl er der kun få, alle ubetydelige. Nok sad præsten Hans Bjerregaard i Hjermind længe i sit embede, men han tiltrådte dog først i 1798 og ikke som anført s. 98 i 1788. Et par småfejl i personregistret fanges kun af den meget kritiske

læser – og så naturligvis af anmelderen, som skal dokumentere sin nidkærhed. Det samme gælder et par ubetydelige sammentællingsfejl i tabellerne s. 85, 86 og 384 samt i tekstens tal s. 284 f. Det kan undre lidt, at tabellen s. 448 f. viser en noget større fremgang for indvunden jord i tiden 1881–1907 end reduktion af udyrkede arealer (220.700 mod 218.100 ha), men differencen skyldes vel, at der er regnet med tilnærmede tal, eller er forklaringen egentlig landvinding? Bogens titel vil muligvis kunne volde bibliograferne lidt besvær. Den er i og for sig træffende og velvalgt, men siger for lidt. Den siger ikke, at fremstillingen kun går til 1914, at bogen er første del af en større helhed, og den siger heller ikke, at det dog immervæk er Hedeselskabets historie og virke, der er hovedsagen. Med datateknikkens »information retrieval« lige om hjørnet er det nok klogt, at også historikerne besinder sig på nødvendigheden af, at deres arbejder forsynes med så betegnende titler, at den, der beder datamaskinen om litteraturfortegnelser, kan få ordentlig besked.

Dalgas var engang inde på den tanke, at Hedeselskabet ikke skulle leve evigt, men at dets opgaver før eller siden burde overgå til staten. Selskabet lever endnu i bedste velgående, og der er næppe mere nogen planer om at lade staten tage over. Men dets virksomhed har i mange henseender taget nye retninger. Beretningen herom har vi endnu tilgode. Lad den ikke vente alt for længe på sig! De første 50 år kendte vi i hovedtrækkene i forvejen, men de sidste 50 er rå jord, og skildringen af dem bliver et virkeligt nybrud. Så meget mere behov er der for den, som Hedeselskabet i de senere år på ny har fået kritikeres søgelys på sig fra mange kanter. Lad så være, at ikke alle forhold endnu uforbeholdent kan lægges frem i dagens lys. Der kommer nye jubilæer, hvor en grundigere behandling kan foretages.

JENS HOLMGAARD

Statsrådets forhandlinger 1848–1863. Udgivet af rigsarkivet ved HARALD JØRGENSEN. København, Munksgaard. Bd. I. 24. januar–15. november 1848. xii + 606 s. 1954. – Bd. II. 16. november 1848–30. august 1850. vii + 635 s. 1956. – Bd. III. 3. september 1850–28. januar 1852. vii + 664 s. 1958. – Bd. IV. 28. januar 1852–19. april 1853. vii + 709 s. 1960. – Bd. V. 27. april 1853–31. maj 1854. vii + 681 s. 1962. – Bd. VI. 7. juni 1854–30. august 1856. vii + 688 s. 1964. – Bd. VII. 4. september 1856–4. november 1859. vii + 635 s. 1966. Bd. I 25 kr., bd. II 30 kr., bd. III–V 35 kr. pr. bd., bd. VI–VII 40 kr. pr. bd.

Da det første bind i denne publikationsrække var udkommet i 1954, blev det anmeldt i *Historisk Tidsskrift* (11. rk. IV, s. 516 ff.). Anmelderen

var afdøde dr. phil. Erik Møller, som selv havde haft adgang til at benytte statsrådsprotokollerne og derfor kunne udtale sig ikke blot om det da udgivne bind, men også om videreførelsen af det værk, hvis fuldendelse han i sin fremskredne alder ikke kunne regne med at opleve.

Udgivelsen er siden fortsat med rosværdig præcision. På alle lige årstal er et bind statsrådsforhandlinger kommet til verden. Bindene er næsten lige store: 6–700 sider hver, og de gengiver in extenso, hvad protokollerne indeholder.

I 1966 udkom 7. bind i rækken, dækkende tiden fra 4. september 1856 til 4. november 1859. Historisk Tidsskrifts redaktion har ønsket, at der nu blev gjort en slags status over det hidtidige forløb af dette til dato største udgivelsesarbejde indenfor vor nyeste historie.

Titlen »Statsrådets forhandlinger« er formelt set ikke helt dækkende. Bortset fra, at det officielle navn i det meste af perioden var »gehejmestatsråd«, er det ikke én, men flere forsamlinger, hvis mødereferater er publiceret, og de repræsenterer ikke nogen klar institutionel kontinuitet. Men »statsråd« er en gængs og praktisk fællesbetegnelse for det, der til enhver tid udgjorde rigets øverste råd. I indledningen til bd. I og efter omstændighederne i forordet til de enkelte bind er der gjort opmærksom på disse variationer.

Der førtes ingen protokol over forhandlingerne i Frederik 6.s og Christian 8.s gehejmestatsråd. Der findes fortegnelser over de sager, der er foredraget i statsrådet, men om selve forhandlingerne har vi ingen officielle kilder, bortset fra de gældende bestemmelser om statsrådets forretningsgang, som iøvrigt ikke fulgtes ufravigeligt.¹ En betænkning om monarkiets forvaltning, afgivet af A. S. Ørsted den 23. marts 1847, indeholder en del om statsrådets forhandlingsform i enevældens sidste år. I private kilder, navnlig Christian 8.s og Rantzau Breitenburgs dagbøger, kan man finde oplysninger om selve forhandlingerne.

Christian 8. døde på et tidspunkt, da spørgsmålet om organisationen af monarkiets centralstyre var sat under debat i regeringskredsen. Det er muligvis et resultat af denne debat, at man straks efter Frederik 7.s tronbestigelse begyndte at føre protokol over forhandlingerne. Det var en af de ting, Ørsted havde anbefalet i sin ovennævnte betænkning.

Den første protokol, i udgaven I s. 1–25, er ikke nogen rigtig statsrådsprotokol. Den indeholder referat af de forhandlinger om monarkiets forfatningsforhold, der førtes i dagene 24.–28. januar 1848 og mundede ud i den kgl. kundgørelse af 28. januar. Disse forhandlinger førtes af gehejmestatsrådet med tilkaldelse af P. G. Bang og Otto Moltke, der begge havde bistået Christian 8. i den undersøgelse af monarkiets forfatningsproblemer, han lod foretage, men ikke nåede at føre til ende.

¹ Frd. 13. februar 1772, kgl. åbent brev af 29. april 1814, reskr. 20. april 1819.

Man bestræbte sig på at lade de forfatningspolitiske forholdsregler, der iværksattes efter tronskiftet, fremtræde som en direkte fortsættelse af det, der var forberedt af Christian 8., og i konsekvens heraf blev de betænkninger, den afdøde konge havde ladet udarbejde, tilakkeret protokollen.² Denne har nærmest karakter af forhandlingsprotokol for en forfatningskommission. Den er af udstyr ganske uanselig og er ikke autoriseret.

Den 28. januar tages en almindelig og autoriseret gehejmestatsrådsprotokol (I s. 27–112) i brug. Her optegnes i summariske referater de administrative sager, der foretoges i rådet, og de forhandlinger, de gav anledning til. I tiden indtil 21. marts herskede endnu den enevældige regeringsform. Det er sandsynligt, at disse referater afspejler forhandlingsformen i den senere enevældes gehejmestatsråd. Karakteristisk er således, at sagernes foredrag ikke besørages af en gehejmestatsminister, men af den førstedeputerede i vedkommende regeringskollegium eller, hvis denne selv er medlem af statsrådet, af den deputerede, der kom næst i anciennitet. Rentekammeret, hvis præsident, finansminister Moltke, sad i statsrådet, havde både en dansk og en tysk referent. Der var de samme faste mødedage som i Christian 8.s tid, onsdag og fredag.

En tilbageslutning til forhandlingsformen under Christian 8. er dog ikke uden videre mulig. Den nye konge beholdt sin fars ministre – der var kun fire – men udnævnte strax to nye, kancellipræsident Carl Moltke og stiftamtmand Bardenfleth. Det er bemærkelsesværdigt, at Carl Moltke i statsrådet selv refererer visse sager, nemlig dels sager fra jernbanelkommissionen, hvis formand han var, dels hertugdømmernes stænder- og ridderskabsager. Disse har formentlig været betragtet som præsidentens særlige ressort, hvis referat han beholder som medlem af gehejmestatsrådet, medens den deputerede Dumreicher overtager referatet af de egentlige kollegiesager.

Foruden de administrative sager, der forelægges til kgl. resolution, indeholder protokollen nogle rent politiske forhandlinger. Sådanne forhandlinger er også tidligere forekommet – Christian 8.s dagbøger vidner derom – men ikke i samme omfang som i disse første måneder af Frederik 7.s regering. Tronskiftet udløste megen usikkerhed. Monarkiets indre stabilitet var truet. Den internationale situation var anspændt og blev med revolutionen i Frankrig til en akut krise. Storpolitiken kommer mere og mere i forgrunden i gehejmestatsrådets forhandlinger. At generaladjudanten gentagne gange refererer i statsrådet er formentlig atypisk. Men selv dette taget i betragtning er disse protokollater en vigtig kilde til statsrådets forhandlingsform i enevældens sidste fase.

² Jfr. I s. 4 f., 13 og 17. Disse betænkninger, herunder Ørsteds af 23. marts 1847, vil i nær fremtid blive udgivet af Selskabet for udgivelse af kilder til dansk historie.

Den 22. marts 1848 indtrådte en helt ny situation. De ministre, der nu udnævnes, bliver ansvarlige for regeringens førelse, og de deler den offentlige forvaltning mellem sig. Enhver kgl. resolution skal nu kontrasseres af den minister, under hvis ressort sagen hører. Stillingen som øverste chef for en forvaltningsgren bliver forbundet med medlemskab af statsrådet. Kongen erklærer, at han fremtidig kun vil deltage i møderne, når han indbydes til det, hvad han meget sjældent bliver.

Det nye statsråd, hvis forhandlinger findes i udgaven fra bd. I s. 115 til og med bd. III, får en improviseret start. Forhandlingsformen er ret uformel, og man når aldrig frem til positive bestemmelser for dets forretningsgang. Ved kgl. åbent brev af 29. marts 1848 trækkes visse retningslinjer op, nærmest som en konstatering af den faktisk foregåede forandring. Det betegnes som »en selvfølge«, at såvel de sager, som i henhold til det åbne brev af 29. april 1814 skulle foredrages kongen i det gehejme statsråd, som de sager, der direkte indleveredes til kongen af vedkommende departementschef, fremtidig skal foredrages af vedkommende minister, uanset om sagen har været forelagt statsrådet, eller er af den natur, at ministeren selv kan påtage sig ansvaret, »idet han indestaaer for at den indstillede Sags Afgjørelse skeer overensstemmende med Regjeringens Principper«. Endvidere fastslås det, ligeledes som »en selvfølge«, at referatet i statsrådet ikke længere skal foretages af vedkommende kollegiums chef eller ældste medlem, men derimod af den pågældende fagminister. Det åbne brev slutter med at bebude nærmere regler for statsrådets indre forretningsgang og for sagernes forelæggelse i statsrådet og for kongen.

Der skete dog foreløbig intet i denne sag, men spørgsmålet kom frem under forfatningsforhandlingerne og resulterede i følgende bestemmelse i junigrundlovens § 21: »Ministrene i Forening udgjøre Statsraadet; Forsædet føres af den, som af Kongen er udnævnt til Premierminister. Alle Lovforslag og vigtigere Regjeringsforanstaltninger forelægges Statsraadet. Dettes Ordning samt Ministeransvarligheden bestemmes ved Lov«.

Der blev umiddelbart efter grundlovens stadfæstelse af generalprokurator Algreen Ussing udarbejdet et forslag til statsrådets ordning, ledsaget af udførlige kommentarer.³ Skønt Ussing understreger, at det er ham ukendt, hvilken praxis der har udviklet sig i statsrådet i det 1½ år, det har fungeret, lægger hans forslag sig tæt op til denne praxis. I bemærkningerne beskæftiger han sig bl. a. med, hvad der skal forstås ved »vigtigere regjeringsforanstaltninger«. Efter at have gennemgået forskellige udenlandske forbilleder afstår han fra at definere dette begreb nærmere, »idet den enkelte Minister dog . . . baade for sin egen Skyld

³ Generalprokurørens journal 1849 nr. 106.

og med Hensyn til de øvrige Medlemmer af Statsrådet, vil tage i Betænkning paa egen Haand at afgøre en Sag, der utvivlsomt maa henhøre til de vigtigere Regjeringshandling, eller som kom i nær Berøring med de under andre Ministerier henhørende Anliggender, og nærmere kan man neppe i noget Tilfælde komme Sagen, uden at lamme den enkelte Ministers Virksomhed paa en skadelig Maade. Det vil dog, hvorledes Regelen end affattes, for en stor Deel beroe paa vedkommende Ministers Personlighed, om han vil forelægge flere eller færre Sager for Statsraadet, eller afgjøre dem paa egen Haand«. Dog foreslår Ussing, at det gøres til pligt at forelægge udnævnelse og afskedigelse af visse højere embedsmænd i statsrådet.

Ussings forslag blev ikke gennemført. Det cirkulerede blandt statsrådets medlemmer, men man endte med at følge en indstilling fra finansminister Sponneck, der gik ud på at ordne spørgsmålet i forbindelse med ministeransvarlighedsloven, idet han iøvrigt fremhævede, at grundlovens løfteparagraffer ikke indebar en forpligtelse til at forelægge lovforslag herom på den først sammentrædende rigsdag. Efter Sponnecks mening burde der ikke lovgives om statsrådets indre forretningsgang, »som med god Føje kunne ansees Legislaturen ligesaa uvedkommende, som omvendt Rigsdagens Forretnings-Ordning er Regjeringen«.⁴

Der blev lejlighedsvis truffet interne bestemmelser om, at visse sager altid skulle forelægges i statsrådet, jfr. f. ex. II s. 522, hvor det vedtages, at henvendelser fra rigsdagen skulle behandles dér, hvad enten de var rettet til regeringen eller enkelte ministre. Forhandlingerne i statsrådet drejede sig ingenlunde kun om vigtige inden- og udenrigspolitiske problemer. Mange mindre, tildels meget specielle administrative anliggender blev også genstand for forhandling, hvis de f. ex. berørte mere end én ministers ressort eller i deres konsekvens kunne komme i berøring med »regeringens principer«. Man kan i det store og hele sige, at kriteriet for, om en sag gjordes til genstand for omtale i statsrådet, ikke var dens vigtighed i og for sig, men om den havde eller antoges at kunne få et politisk aspekt, eller blot kunne tænkes at interessere de øvrige ministre.

Hvad der indbragtes i statsrådet, forelagdes ikke nødvendigvis til afgørelse. Statsrådet var et forum for meningsudvexlinger mellem ministre, stedet hvor en minister kunne *meddele* sine planer, så kollegerne eventuelt kunne gøre indsigelse. Et interessant eksempel findes bd. I s. 532 f., hvor Monrad meddeler, at han i en konkret sag agter administrativt at gennemføre et borgerligt ægteskab. Et par havde ladet sig vie af en præst i en ikke anerkendt religiøs sekt, hvilket medførte, at deres forhold juridisk set var »forargeligt samliv«. Statsrådet ville imidlertid ikke gå med til at foregribe indførelsen af borgerligt ægte-

⁴ Premierministerens journal 1849 nr. 74.

skab og vedtog, at der kunne meddeles de pågældende kgl. bevilling til at anses som ægtefolk, hvis de søgte om det, hvad der var præcedens for, dog at ansvaret for bevillingen måtte falde på kultusministeren. Sagen har også interesse for spørgsmålet om den anordningsret, statsrådet mente at sidde inde med i denne periode, hvor den enevældige forfatning de facto var sat ud af kraft, og en ny lovgivningsmagt endnu ikke institueret.

Når statsrådet traf en beslutning, eventuelt efter afstemning, har den været betragtet som bindende for vedkommende minister. Ville han ikke tage ansvaret for den, måtte han udtræde af regeringen. En minister kunne ganske vist begære et særvotum tilført protokollen i en sådan form, at det fremtrådte som en reservation. Det er muligt, at man derved har haft ministeransvarlighedens juridiske side i tankerne, men efter tidens opfattelse var det *juridiske ansvar* først og fremmest knyttet til kontrasignaturen. Reservationer i statsrådsprotokollen er i virkeligheden politiske og beskæftiger sig fortrinsvis med, hvorledes en minister vil reagere overfor flertalsbeslutninger, der er i strid med hans politiske principer. Det drejer sig om delagtigheden i regeringens kollektive *politiske ansvar*. I den forbindelse skal henvises til en reservation, justitsminister Bardenfleth fik tilført protokollen i et møde kort før grundlovens stadfæstelse (II s. 148 f.). Mødet fandt sted den 21. maj. Referatet kan først være indført i protokollen efter at være godkendt i mødet den 18. juni (II s. 166). Efter dette tidspunkt er der foretaget en rettelse i referatet af Bardenfleths erklæring. I den oprindelige redaktion bebuder ministeren at ville tage sin afsked, hvis visse §'er i grundloven, bl. a. om nævninge, opretholdtes. I den endelige redaktion udgik erklæringen om at ville udtræde.

Det er overordentlig værdifuldt, at der netop fra denne overgangsperiode findes et så fyldigt materiale til belysning af selve regeringsfunktionen, og det er fuldt berettiget, at referaterne fra dette statsråd er optrykt in extenso. Den omstændighed, at kongen normalt ikke deltog i statsrådets møder, og at der så at sige ingen formelle forskrifter var givet for, hvad det skulle beskæftige sig med, bevirker, at referaterne ret skarpt afspejler den politiske situation. Statsrådet fra marts 1848 til januar 1852 er jo i virkeligheden identisk med senere tiders ministermøder, men med den for historikeren meget vigtige forskel, at forhandlingerne er udførligt refereret i en omhyggelig ført embedsprotokol.

Fra »novemberministeriets« tiltræden førtes protokollen på den måde, at forhandlingerne refereredes på sidernes venstre spalte, medens resolutionerne indførtes i højre spalte, også i de tilfælde, hvor resolutionen indeholdtes i en bisætning til referatteksten. Dette forekommer gennem hele bd. II og III, men udgiveren er desværre ikke blevet fristet til at reproducere det, f. ex. gennem en variation af typografien. Det er heller

ikke markeret i udgaven, at der i protokollen er tydelige mellemrum mellem de enkelte sager. Begge dele ville have gjort det lettere at orientere sig i disse ret kompakte textmasser. Bortset fra, at hver taler begynder med en ny linje, løber teksten hvert møde igennem uden ophold. En smule »luft« mellem de enkelte sagsreferater havde givet et bedre overblik.

Statsrådet af 1848 fik en kort levetid. Det ophævedes formelt ved slutningsbestemmelsen i kgl. kundgørelse af 2. oktober 1855 om grundlovens indskrænkning. I stedet trådte § 14 i forfatningsloven for det danske monarkis fællesanliggender, hvorefter ministrene for fællesanliggender i forening med ministrene for landsdelenes særlige anliggender *under kongens forsæde* skulle udgøre gehejmestatsrådet. I virkeligheden blev statsrådet allerede opløst af det gehejmestatsråd, der oktrojeredes med følgende passus i kgl. kundgørelse af 28. januar 1852: »Samtlige Vore Ministre udgjøre Vort Geheime-Statsraad, i hvilket Vi ogsaa for Fremtiden ville føre Forsædet . . .«.

Ordet »ogsaa« hentyder til, at det nye gehejmestatsråd skulle opfattes som en continuation af enevældens statsråd, en fiktion, der bl. a. markeredes ved, at man påny tog den protokol i brug, som var benyttet ved gehejmestatsrådets møder januar–marts 1848. I det første møde fremsatte kongen en udtalelse om »de Forhold, der havde bevæget ham til atter(!) at lade det Geheime Statsraad træde i Virksomhed«. Man søgte også at genindføre onsdag og fredag som faste statsrådsdage, men det lykkedes ikke. Det politiske program gik ud på en genoprettelse af det monarki, der var brudt sammen i marts 1848. Den forfatningsmæssige og administrative udvikling, der siden da havde fundet sted, betragtedes som noget, der kun vedrørte kongerigets særlige anliggender.

Det nye gehejmestatsråd adskilte sig dog meget væsentligt fra enevældens. Som i junigrundlovens statsråd var alle forvaltningsgrene repræsenteret ved en minister, og ministrene foretog selv de sager, der hørte under deres respektive ressorts. I modsætning til enevældens gehejmestatsministre udgjorde ministerkollegiet nu en regering i moderne forstand. Den rummede i sig summen af administrativ kompetence og ansvar og sammenholdtes af forudsætningen om en fælles politik, for hvilken man var medansvarlig, så længe man forblev i regeringen.

Det lykkedes ikke gehejmestatsrådet at fastholde den position, statsrådet af 1848 havde skabt sig som centrum for den udøvende magts forhandlinger og beslutninger. To ting bidrog afgørende til at reducere dets betydning. Den ene var kongens faste tilstedeværelse. Den anden var indførelsen af formelle kriterier for, hvad der skulle foredrages i statsrådet.

Kongens faste tilstedeværelse indskrænkede forhandlingerne til kun at

omfatte, hvad der var egnet til at siges i majestætens overværelse. Det udelukkede ikke meningsudvekslinger mellem ministrene. De var jo ikke partirepræsentanter i nutidens forstand, og selvom kongemagten var stærkt svækket, var det dog stadig i overensstemmelse med tingenes orden, at kongen afgav resolution efter at være præsenteret for divergerende opfattelser. Kongen var imidlertid et fremmedelement i forhold til ministerkollegiet, hvad der gjorde supplerende forhandlinger ministrene imellem uden kongens nærværelse påkrævet. Det uformelle ministermøde, som vi kender det i nutiden, toner nu frem.

Under junigrundlovens statsråd var sådanne uformelle ministermøder ikke nødvendige. Den fortrolighed i forhold til kommende regeringer, der kunne opnås ved at holde møder »udenfor protokollen«, blev først i partiregeringernes tid en nødvendighed. Man har nærmest det indtryk, at medlemmerne principielt fandt det urigtigt at forhandle uden et formeligt indkaldt og protokolleret statsrådsmøde. Da »novemberministeriet« den 28. juni 1851 holdt en konference »udenfor protokollen«, for at drøfte ministeriets demission, skete det i henhold til en på et statsrådsmøde dagen i forvejen udtrykkeligt vedtaget og protokolleret beslutning (III s. 330).

I udgaven er to møder den 21. og 23. maj 1849 (II s. 148 ff.) betegnet som ministermøder. Protokollen bruger ikke selv dette udtryk, men konstaterer blot, at ministrene var samlede. Forklaringen er den, at konseilspræsidenten var sygemeldt. Da han igen overtog præsidiet, ratihaberede han de beslutninger, der var truffet på de to møder. Et lignende møde den 10. juli 1848 er protokolleret på den måde, at referatet oplæses i et senere statsrådsmøde og indgår i dettes referat (I s. 384 ff.). Det forekom også, at en anden minister overtog præsidiet i chefens fravær (I s. 261 ff.). Den 17. juli 1848 var et flertal af ministrene tilstede ved en konference med kongen på Frederiksborg, uden at statsrådsmøde var berammet og uden protokoloftagning. Dette gav anledning til kritik i statsrådet (I s. 387–94 og 398 f.), hvorunder det synes forudsat, at ministeriets forhandlinger altid burde foregå »indenfor protokollen«.

Derimod er det sandsynligt, at man ret snart efter indførelsen af gehejmestatsrådet i januar 1852 er kommet ind på at holde uformelle ministermøder. De optræder i hvert fald inden længe som et normalt led i regeringsprocessen. I et statsrådsmøde den 26. september 1854 (VI s. 108) henviser indenrigsminister Tillisch til bemærkninger, han har fremsat ved »Ministeriets Conference«. Kriegers dagbøger indeholder intet fra disse år, men omtaler i 1856 ministerkonference, ministerråd eller ministersamling som noget hyppigt forekommende.

Hertil svarer, at statsrådets mødefrekvens falder brat i 1852 og vedbliver at falde. Følgende opstilling giver et indtryk af statsrådets afta-

gende betydning som det centrale regeringsorgan efter omdannelsen i 1852:

	Antal møder	Antal tekst-sider i udgaven
1848 (285 dg.).....	137	478
1849	131	313
1850	119	328
1851	122	497
1852	78	503
1853	64	560
1854	49	410
1855	28	253
1856	27	235
1857	19	212
1858	17	136

Dette kan ikke forklares som en udvikling fra unormale krigsforhold til stabile fredsforhold. De centrale problemer om monarkiets integritet og forfatningsforhold var næsten konstant på dagsordenen perioden igennem. Regeringens forhandlinger må i stigende grad være foregået udenfor statsrådet.

Mødereferaternes omfang mindskedes ikke i de første år efter gehejme-statsrådets oprettelse. Det voxede endog lidt. Først i 1855 begynder en kraftig tilbagegang. Referaternes gennemsnitlige længde pr. møde er dog hele tiden mere end dobbelt så stor som i junigrundlovens statsråd, nemlig over 8 sider i 1853–58 mod 2–4 sider i 1848–51.

Dette hænger sammen med den anden vigtige forandring i statsrådets forretningsorden. Man genoptog fra enevældens gehejme-statsråd den praksis, at en del konkrete administrative sager, hvis afgørelse krævede kgl. resolution, foredroges og afgjordes i statsrådet. Nu som dengang afgaves de fleste kgl. resolutioner, bl. a. alle sager om udnævnelse og afskedigelse af embedsmænd, i kabinettet, men en række sager med nærmere tilknytning til lovgivningen, især bevillinger, dispensationer, formildelse af idømte straffe m. v. (jfr. junigrundlovens §§ 31 og 32 og fællesforfatningens §§ 18 og 19), forelagdes i statsrådet.

Dette ændrede statsrådsforhandlingens karakter. Den blev mere formel og kom til i højere grad at beskæftige sig med sager, der var uden politisk betydning, f. ex. eneret- og skilsmissebevillinger, afhændelse af jordegods etc. Kriteriet for, hvad junigrundlovens statsråd beskæftigede sig med, var som nævnt politisk. Efter 1852 synes der at være en stigende tilbøjelighed til kun at bringe rent politiske sager ind i statsrådet i det omfang, kongens medvirken var påkrævet.

Det at en sags afgørelse kræver kgl. resolution, har intet at gøre med dens vigtighed. Den kgl. resolution er et gyldighedskriterium for love

og visse administrative afgørelser. I motiverne til det ovennævnte udkast til en lov om statsrådets ordning påpegede Algreen Ussing, at mange sager, hvis afgørelse kræver kgl. resolution, ikke derfor kunne henføres til de vigtigere regeringsforanstaltninger, ligesom der gaves foranstaltninger, hvortil kgl. resolution ikke er nødvendig, men som efter deres beskaffenhed ikke bør afgøres af den enkelte minister uden at være forelagt det samlede statsråd. Hvad den sidste slags sager angår, måtte det efter 1852 være mest praktisk at drøfte dem i ministermøder udenfor statsrådet.

Resultatet er, at udgaven af statsrådets protokoller fra og med bd. IV indeholder en mængde sager af meget ringe værdi, som kun er kommet med, fordi de af formelle grunde er refereret i statsrådet og ofte uden nogensomhelst forhandling bliver stadfæstet af kongen, samtidig med at et ukendt antal politiske forhandlinger mellem ministrene er blevet unddraget protokollen.

Det må være berettiget at spørge, om man under disse omstændigheder burde have fortsat med at gengive in extenso, hvad protokollen indeholder. Det er så meget mere berettiget, som de oprindelige tilsynsførende med udgaven, departementschef Andreas Møller og rigsarkivar Axel Linvald, i indledningen til bd. I netop holder den mulighed åben, at man i den senere del af perioden kan udelade noget af stoffet (I s. vii f.).

Erik Møller har i sin foran omtalte anmeldelse beskæftiget sig med dette problem. På grundlag af sit kendskab til de dengang upublicerede protokoller fra 1850'erne mente han – efter en bemærkning om, at udeladelser »i det hele ubestrideligt er af det onde« – at spørgsmålet for disses vedkommende måtte tages op under en anden synsvinkel, efterhånden som referater om rene expeditionssager svulmede stærkt op. Her ville det være rimeligt alene at gengive protokollerne in extenso for enkelte år eller bestemte tidsafsnit som prøve og så iøvrigt udelade dette stof. Men han anbefalede at gå frem med skønsomhed og henviste bl. a. til, at benådningssager kunne give anledning til drøftelse mellem ministrene af betydelig juridisk interesse, og at der i sager under hertugdømmeministerierne kan skjule sig spørgsmål af nogen politisk betydning også under referater af tilsyneladende ren lokal art.

En stikprøveundersøgelse, bestående i en opmåling af siderne 101–200 i hvert af bindene IV–VII med henblik på den plads, der optages af rene expeditionssager, der uden forhandling erholder kgl. underskrift i statsrådet, har givet til resultat, at denne kategori af sager optager følgende procentdele af den trykte text: i bd. IV 44 0/0, i bd. V 38 0/0, i bd. VI 53 0/0, i bd. VII 77 0/0.

Deraf skal man ikke slutte, at der uden videre kunne være »sparet« så meget af de pågældende bind. Tallene tjener først og fremmest som

endnu et bevis på statsrådets aftagende betydning som forum for politiske afgørelser. Der kan formentlig argumenteres for at publicere visse dele af de rene expeditionssager. Erik Møller peger med rette på benådningssagerne, som vel rettere burde kaldes strafformildelsessager.

Statsrådet fungerede som en overordnet lægmandsjury med hensyn til strafudmålingen i de ved højesteret pådømte straffesager. De fleste af ministrene var nok jurister, men statsrådets opgave var ikke at foretage en juridisk prøvelse af dommene, men at bringe strafudmålingen, som var bundet til en forældet lovgivning, i overensstemmelse med samtidens opfattelse. Det er betegnende, at der ofte i sådanne sager kommer selvstændige bidrag fra Frederik 7., f. ex. nedsættelse af 75 rottingslag til 50 eller formildelse af en dødsdom således at domfældte vel henrettes, men fritages for at få sit hoved sat på en stage.

Disse strafformildelsessager rummer rets- og forvaltningshistoriske problemer, der venter på at blive taget op. Da statsrådet ikke sjældent diskuterede disse i og for sig upolitiske sager, er det vel ikke uberettiget også at medtage de tilfælde, hvor sagen uden forhandling afgjordes efter ministerens indstilling.

Det er imidlertid ikke en betragtning, der kan overføres til alle expeditionssager, der passerede statsrådet. Man må give Erik Møller ret i, at der ofte er tale om ganske uinteressante personalia, og der er ingen grund til at publicere disse fremfor de tildels mere betydningsfulde indstillinger til kgl. resolution, der ikke kom i statsrådet. Man kan undre sig over den ødselhed, hvormed man lagde beslag på ledende statsmænds tid ved at lade en regering in pleno påhøre denne omstændelige oplæsning. Det var heller ikke alle, der kunne holde sig vågne.

Under 8. april 1856 noterer Krieger i sin dagbog: »Examenssagen blev foredraget i Statsraadet à l'ingenu: Allersidst. Alt slumrede. Pludselig vaagner Scheel . . .«. Sagen drejede sig om den retsvidenskabelige embedsexamen for hertugdømmet Slesvig, og trods slummeren under referatet udspandt der sig bagefter en debat. Der skal naturligvis ikke ankes over, at en sådan sag er medtaget i udgaven (VI s. 538 ff.). Mindre rimelig er derimod optrykket af en 5 sider lang indstilling om nogle forandringer og nærmere bestemmelser ved den kgl. resolution af 6. maj 1850 om en undervisningsplan og examensbestemmelser for de lærde skoler i Danmark (VII s. 391 ff.). Det er ganske vist ikke nogen uvigtig sag, og der blev også, inden kongen allernådigst bifaldt indstillingen, en kort debat, hvorunder Krieger bl. a. beklagede, at der ikke blev »tilbudt« engelsk. Selve bekendtgørelsens text kunne imidlertid være klaret med en henvisning til lovsamlingen 1858 s. 720 ff. og Departementstidende s. å. s. 956 ff., hvor den findes trykt, det sidste sted endda med en redegørelse for forhistorien. At disciplene f. ex. skal vide, at

primtal, der ikke går op i to andre, heller ikke går op i deres produkt, er ikke noget, man vil lede efter i en statsrådsprotokol.⁵

Disse statsrådsreferater har været meget besværlige for ministrene, og der blev da også gjort forsøg på at indskrænke dem. Det ser ud til, at initiativet er udgået fra Frederik 7., for hvem de vel har været særlig uudholdelige. Den 23. december 1854 sender konseilspræsidenten en cirkulæreskrivelse til sine kolleger »efter dertil af Hans Majestæt givne Anledning«, hvori han udbeder sig deres foreløbige ytringer m.h.t., om man ikke for fremtiden kunne indskrænke statsrådsreferatet til de vigtigere sager.

Desværre ligger ministrenes betænkninger ikke i den pågældende journalsag i konseilspræsidentens arkiv (1855 nr. 1). En af dem – justitsministerens, dateret den 29. januar 1855 – er imidlertid udførligt refereret i Reskripter 1864 s. 378 ff., hvor man i en note har aftrykt en forestilling fra justitsministeren, der førte til kgl. resolution af 23. december 1864 om, at visse sager, der hidtil var afgjort i statsrådet, fremtidig dels kunne afgøres af ministeren i kongens navn, dels foredrages kongen udenfor statsrådet.⁶ Af forestillingen fremgår, at forhandlingerne i 1855 ikke førte til noget, men alene sagens opståen viser, at også samtiden var i tvivl om det berettigede i disse statsrådsreferater. Sondringen mellem statsråds-sager og kabinetssager har næppe kunnet forklares ud fra nogen administrativ nødvendighed.⁷

I sluningen af bd. VII (s. 549 ff.) optræder en ny variant af statsrådsinstitutionen, nemlig ministerkonferencen, der ifølge § 15 i fællesforfatningen af 1855 skulle træde sammen under konseilspræsidentens forsæde, når kongen var forhindret i at præsidere. Kongen kunne derefter bestemme, om han umiddelbart ville bifalde konferencens indstillinger, eller om han yderligere ville lade sig sagerne foredrage i statsrådet. Der holdtes fire sådanne møder under Hall's første ministerium. Kongen valgte hver gang at bifalde uden yderligere foredrag. Referaterne af disse konferencer, hvor tronfølgeren og arveprinsen var tilstede, svarer ganske til statsrådets, når de er værst.

Ifølge forfatningslovens § 20 skulle ministerkonferencen desuden præliminært behandle spørgsmål om øvrighedsmyndighedens grænse, hvorefter ministrenes vota skulle forelægges kongen til endelig afgørelse i statsrådet. Sådanne spørgsmål forekom ikke i nogen af de fire konferencer.

⁵ Jfr. det tidligere statsråds behandling af de i 1850 udstedte bestemmelser (II s. 255, 421, 452).

⁶ Akterne herom findes i justitsmin. 1. kt. journ. 1855 nr. G 3737, 1864 nr. R 2299.

⁷ Forholdet mellem statsråds- og kabinetsafgørelser, herunder spørgsmålet om hjemmestatsrådets mødefrekvens og ministermøder er behandlet af Ernst Andersen i *Fra juraens overdrev*, Kbh. 1953, s. 144 ff.

Disse ministerkonferencer må naturligvis ikke forvexles med de foran omtalte ministermøder, der i samtidige kilder ofte betegnes som ministerkonferencer.

Uanset hvad man måtte mene om det berettigede i at give publikationen det omfang, den har fået, er det naturligvis en biomstændighed i forhold til den kendsgerning, at et righoldigt materiale af høj præsumptiv kildeværdi nu stilles til rådighed for enhver, der vil skaffe sig viden om, hvad der foregik i Danmarks regering i Frederik 7.s tid. Men der melder sig det spørgsmål, om man mere bestemt kan sige, *hvor* høj denne kildeværdi er. Her er jo ikke tale om stenografiske referater. Statsrådssekretæren har under mødets forløb gjort notater om de fremsatte udtalelser, og som hovedregel blev et protokoludkast forelagt til godkendelse i et senere møde. Først da er indførslen sket.

Både fremgangsmåden og tidsfaktoren giver mulighed for væsentlige afvigelser mellem det, der er sagt, og det, der står i protokollen. Godkendelsen kunne både bruges til at rette misforståelser og til at justere de fremsatte synspunkter i forhold til senere begivenheder. Risikoen for en drejning af referatet er naturligvis mindst, når godkendelsen sker i et umiddelbart påfølgende møde. Men den slæbte ofte langt bagefter. I august 1854 var man kommet 11 måneder bagud! En så sen godkendelse er jo principielt meget betænkelig.

Som regel indeholder protokollen intet, der tyder på, at referaterne ikke er blevet godkendt i den skikkelse, hvori de er forelagt. Der findes dog mindst ét eksempel på, at et referat er blevet kasseret. I mødet den 18. juni 1849 (II s. 166) oplæstes protokollaterne fra 13 (!) møder, afholdt fra 14. maj til 16. juni. Her tilføjes det: »... med Hensyn paa Protocollen af 3. Juni besluttedes en forandret Redaction, som senere blev at forelægge Statsraadet; den tidligere Redaction vedlagdes Protocollen«. Desværre har det kasserede udkast ikke kunnet findes i konseilspræsidiets arkiv.

Spørgsmålet om referaternes pålidelighed har også andre aspekter. I hvilket omfang har referenten fået udleveret aktstykker og notater til støtte ved udarbejdelsen af sine referater? Man tør vel gå ud fra, at de fem sider om de lærde skolars examensregler er afskrevet fra et aktstykke. Men hvorledes med de forskellige udkast til paragraffer i grundlovsforslaget? Og selvom vi forudsætter, at statsrådssekretæren bona fide kun har indført i protokollen, hvad der er blevet *sagt* under forhandlingerne, opstår problemet om kildeværdien af udtalelser fremsat i en mundtlig forhandling. Statsrådsprotokollerne indeholder en mængde konkrete oplysninger, men i det omfang man ikke har haft aktstykker ved hånden, må de have støttet sig på deltagernes hukommelse. Ofte nøjes man med hentydninger til noget, der forudsættes alment kendt

eller akcepteret. Endelig bruger man ikke i en mundtlig forhandling den præcise reference til skrivelser, journalnumre, paragraffer m. v., som man finder i de officielle akter.

Spørgsmålet om statsrådsprotokollernes kildeværdi skal ikke søges besvaret her, men principielt må det fastholdes, at de ikke uden videre kan anvendes som kilde til de konkrete sagforhold, der har været behandlet i statsrådet. Primært er de en kilde til, hvad der har været sagt eller oplæst i statsrådet, og de kan ikke umiddelbart dokumentere nogetsomhelst andet. I og for sig er det en selvfølge, men det skal nok vise sig, at den lette adgang til dette materiale og den i visse tilfælde ret besværlige adgang til andet kildemateriale vil friste til uforsigtighed.

Det ses af indledningen i bd. I, at man har regnet med, at udgaven både vil få *videnskabelige benyttere og læsere*. Det er, i hvert fald for perioden 1848–52, ikke helt uberettiget at regne med læsere, og man bør i denne forbindelse komplimentere »forfatterne«, statssekretærerne H. M. V. Lunding og – for størstepartens vedkommende – C. F. J. H. Liebe, for den form, de har givet referaterne. Det er lykkedes dem at reproducere forhandlingerne på en måde, der gør store dele af referaterne til ligefrem underholdende læsning. Man mærker en bestræbelse for at fastholde deltagernes personlige stil. Forhandlingsdialogen hænger som regel stofmæssigt godt sammen, hvilket vidner om, at såvel referatoptagelse som redaktion har været omhyggelig.

Der er naturligvis udeladt en hel del af det, der er sagt, sikkert meget som ville have gjort udgaven endnu mere læseværdig. Efter referaterne at dømme har møderne været afviklet i en fuldkommen behersket atmosfære, hvor selv meget udprægede meningsforskelle ikke et øjeblik har formået at sætte temperamerterne i bevægelse. Man bibringes tilmed det indtryk, at Frederik 7.s deltagelse gav møderne en tilsætning af værdighed og formel korrekthed, som ministrene tog lidt mere afslappet på, når de var alene.

Virkeligheden var noget anderledes. Krieger giver glimtvis et andet billede i sine dagbøger. At de evindelige tørre referatsager har haft noget søvndyssende ved sig, kan man overbevise sig om ved selv at læse dem. Men udbrud af skænderi og vrede forekom også. De slap blot ikke gennem sekretærens loyale pen. Helt har man dog ikke kunnet udslutte sporene, f. ex. skimter man mellem linjerne i bd. I s. 366 f., hvor der forhandlede om feltpræster, noget i retning af et mundhuggeri mellem Tscherning og Monrad.

Frederik 7.s indlæg i forhandlingen er vist gengivet med større loyalitet mod majestæten end mod virkeligheden. Her kommer den personlige stil ikke frem. I statsrådsmødet den 2. marts 1861 rettede tronfølgeren og arveprinsen bebrejdelser mod krigsministeren, men blev afbrudt af

kongen med følgende bemærkning: »Stille! Prindserne kunne tale naar de spørges. Ingen kan give Ministeren en Vidsker uden Kongen!«. Disse kongeord kommer ikke med, når udgaven når frem til 1861, for de står ikke i protokollen. De er bevaret gennem en privat kilde (citeret af Erik Møller i *Helstatens Fald I* s. 395).

Selvom en kursorisk læsning af de tre første bind kan give et omrids af regeringernes handlingsmønster, der kan være af interesse udover den kreds, der beskæftiger sig videnskabeligt med tidens historie, er værket dog som helhed ikke egnet til læsning. Det kan heller ikke bruges som opslagsværk i lighed med lovsamlingen eller Rigsdagstidende, da det ikke er muligt at give en tilstrækkeligt dækkende og praktisk anvendelig definition af, hvilke oplysninger man kan finde i værket. Det er en kildeudgave til brug for forskere, der beskæftiger sig med tidens politiske og administrative historie og dermed beslægtede discipliner: retshistorie, kirkehistorie, skolehistorie, finanshistorie m. v.

Forskeren vil imidlertid støde på den vanskelighed, at der ved udgivelsen er »afstået fra så godt som enhver kommentering« (bd. I s. viii). Dette blev ved publikationens start fastslået af de daværende tilsynsførende. I motiveringen blev der både taget hensyn til læsere og til videnskabelige benyttere. Man antog, at læsere ville erkende, at kommentering »i mærkelig ringe grad vil være nødvendig for forståelsen af selve teksterne«. Denne påstand kan ikke ganske godkendes. Har man ikke relevante aktstykker til rådighed, vil det i adskillige tilfælde ikke være helt klart for læseren, hvad forhandlingen drejer sig om. Krydshenvisninger ville iøvrigt have været en god hjælp ved sager, der behandles gennem flere møder.

M.h.t. den videnskabelige benyttelse er der givet tre grunde for at undlade kommentering: 1. den ville blive tilfældig og derfor utilfredsstillende, 2. den ville i urimelig grad have sinket udgivelsens tempo, 3. den ville inden længe blive forældet. Den mellemste af disse grunde kan ikke uden videre affærdiges, når der til et sådant arbejde kun kan disponeres over en del af én videnskabsmands tid. Men derudover må det siges, at den manglende kommentering i meget høj grad hæmmer udnyttelsen af værket. Der er naturligvis ingen ende på, hvad der kan laves af kommentarer til tekster af denne art. Man kunne imidlertid have indskrænket kommenteringen til at løse en bestemt opgave: at forbinde protokolteksterne med andet kildemateriale.

I indledningen til bd. I (s. xi) siges der noget om dokumenter som bilag til protokollerne, der kan lede på vildspor. For tiden indtil 22. marts 1848 findes bilagspakker, der korresponderer med protokollen. De består imidlertid kun af forestillingsextrakter til de sager, der forelægges til afgørelse i statsrådet. Om tiden efter 22. marts 1848 siges, at

de dokumenter, der omtales som taget ad acta eller til protokollens følge, ikke er samlet i særlige bilagspakker til protokollen, men må søges blandt premierministerens (= konseilspræsidentens el. statsrådets) journalsager. Dette må ikke opfattes således, at der er korrespondance mellem statsrådsprotokollen og premierministerens journal eller overhovedet, at man normalt blandt disse journalsager kan vente at finde de aktstykker, der henvises til i statsrådsforhandlingen. Premierministerens journal er en korrespondancejournal for premierministerens kontor og vil som helhed kun registrere aktstykker, der er stilet til premierministeren. Iøvigt findes for tiden efter 28. januar 1852 en pakke med statsrådsager, nummereret med romertal, hvortil hører en journal. En anden mindre pakke indeholder spredte sager fra hele perioden. Det er i mange tilfælde sager, der har cirkuleret mellem ministrene og er forsynet med deres vota. Men de repræsenterer kun en ringe del af de aktstykker, der har ligget til grund for statsrådets forhandlinger. Sådanne skriftlige ministervota er imidlertid stof, der kan sidestilles med statsrådsforhandlingen. Det er beklageligt, at de er blevet så fuldstændigt forbigået.

Aktstykkerne til de sager, der forelagdes af fagministrene, skal i almindelighed søges i de pågældende ministeriers arkiver. Muligheden for at nå frem til dem afhænger dels af sagens karakter, dels af vedkommende ministeriums arkivordning. Til sager, i hvilke der er afgivet kgl. resolution, vil man forholdsvis let kunne finde den kgl. forestilling, men vejen fra denne til korrespondance og andre aktstykker er mere eller mindre kroget. I justitsministeriet er den ret ligetil, i indenrigsministeriet kan den være meget besværlig. Hertil kommer, at en del af akterne fra det slesvigske ministerium og næsten alle fra det holsten-lauenborgske befinder sig i det slesvig-holstenske landsarkiv. For sager, der ikke gennem statsrådsforhandlingen er bragt i forbindelse med en kgl. resolution, kan der ikke gives nogen almindelig anvisning på, hvordan man når frem til forakterne.

Hvis statsrådsprotokollerne på grund af deres lette tilgængelighed i stigende grad bliver brugt som udgangspunkt for arkivundersøgelser eller inddraget i universitetsundervisningen, bliver rigsarkivet stillet overfor opgaver, der sikkert vil overbevise om, at den mest rationelle løsning vil være én gang for alle at knytte forbindelsen mellem statsrådsprotokollens referater og de dertil svarende administrative akter. Dette kan gøres ved at afslutte udgivelsen af statsrådets forhandlinger med ét eller to bind indeholdende de nødvendige kommentarer og henvisninger. Om man bør gå så langt som til også at knytte forbindelsen til tidens ganske rige arkivmateriale af privat proveniens, skal der ikke her tages stilling til. Det bliver et spørgsmål om at holde opgaven indenfor det muliges rammer. Derimod bør der sørges for henvisninger til trykte kil-

der, navnlig til referaterne fra periodens forskellige folkerepræsentationer. Det vil i meget høj grad lette benyttelsen.

De oprindelige tilsynsførende har iøvrigt regnet med den mulighed, at der skulle udarbejdes afsluttende kommentarbind. Efter begrundelsen for at undlade kommentering tilføjer man nemlig: »Skulle senere vundne erfaringer vise, at vi har taget fejl, vil der intet være til hinder for efter værkets afslutning at indhente det forsømte«. Hvis kommentarerne kommer, er intet fejlet og intet forsømt, da det af flere grunde kan være praktisk at lade dem komme tilsidst; men om de kommer, vil være afgørende for den betydning, dette store publikationsarbejde vil få for den historiske forskning.

Hvert bind er forsynet med tre sæt registre: et navnerregister, et sagregister og en talerfortegnelse. Navnerregistret er tillige stedregister, hvilket har medført visse problemer. Det er ikke så ligetil at individualisere steder, i hvert fald ikke når man vil operere med sådanne overordnede stedsbetegnelser som kongeriget Danmark, de enkelte hertugdømmer, Færøerne, Island, Vestindien, endog monarkiet som helhed. Usikkerheden viser sig bl. a. ved, at »Danmark« først fra og med bd. V er registreret som stedsnavn.

Hertugdømmerne og bilandene optræder tillige i sagregistret. Det er ikke lykkedes registerfatteren at trække en klar linje mellem, hvornår disse områder er stednavne og hvornår de er »sager«, hvad man ikke kan undre sig over. I bd. VI omhandles s. 342 f. en sag om afståelse af noget staten tilhørende fæstegods ved Torshavn til Færø amts skolevæsen. Det registreres i navnerregistret under Torshavn s. 342 og Færøerne s. 343, men ikke i sagregistret. En sag om administrative forskrifter m.h.t. blandede ægteskaber i Vestindien (II s. 32) findes i navnerregistret, men ikke i sagregistret, der ellers som underrubrikker til »Vestindien« bl. a. har »Forholdene i . . .« og »Lovgivning for . . .«. En vigtig forhandling i samme bind s. 179 f. om grundlovens eventuelle gyldighed i Vestindien samt om erstatningsspørgsmålet i forbindelse med negeremancipationen er anført uspecificeret i navnerregistret under Vestindien. I sagregistret findes det under Vestindien i underrubrikken »Åbent brev til beboerne«. Under stikordet »Negeremancipationen« findes ingen henvisning til dette tekststed, men derimod under »Grundlovens gyldighed for kolonierne«. I bd. IV er Lauenborg en »sag« s. 147 (ophævelse af vej- og bropenge) og s. 194 (indkøb af en landejendom), men et »navn« s. 50 (dekorering af embedsmænd), s. 492 (Sachsens reservation m.h.t. Lauenborg i akcessionsakten til Londontraktaten) og s. 597 (inddragelse i finanskassen af landmilicefonden). Iøvrigt er Lauenborg sluppet ind i navnerregistret i en del tilfælde, hvor det er et led i navnet på

en institution, f. ex. generalkommandoen for Holsten og Lauenborg, selvom der de pågældende steder kun er tale om Holsten.

I navneregistret bruges ingen underrubrikker, hvad der gør det ret uanvendeligt m.h.t. personer og »steder«, der optræder meget hyppigt. Stikord i bd. II som »Berlin« med 47 uspecificerede henvisninger, »Preussen« med 80 og »Tyskland« med 61 er ikke til megen nytte. Personer er kun registreret, hvor de *omtales*. Deres udtalelser som medlemmer af statsrådet registreres i talerfortegnelsen. Blandt de omtalte personer er Frederik 7. topscorer. I de tre første bind registreres han bl. a. hver gang, ministrene taler om at erhverve hans majestæts approbation på et eller andet, hvad de meget ofte gør. Fra og med bd. IV, hvor kongen altid selv er med, registreres han tilsyneladende kun i forbindelse med den formular, der indleder hvert møde, f. ex. »Aar 1852, den 18de August, var det Geheime Statsraad samlet under Hans Majestæt Kongens allerhøieste Præsidium«. Statssekretær Liebe tangerer fra og med bd. III majestættens rekord, idet man nu også yder den service at registrere Liebes underskrift under hvert mødereferat. Bd. IV s. 215 omtales, at kongen rejser til Jylland. Det er ikke noteret i navneregistret, men derimod i sagregistret under stikordet »Kongen«. Her finder man til gengæld mod forventning intet om kongen som institution, f. ex. IV s. 283 om at den militære organisation og avancementsforholdene udelukkende er undergivet hans majestæts bestemmelse.

Der er flere sagforhold, man leder forgæves efter i sagregistret. Et i denne periode så aktuelt fænomen som »kontrasignatur« er utilfredsstillende registreret. Som selvstændigt stikord findes det ikke, kun bd. II har det som underrubrik til »Ministrene« med en enkelt henvisning. En meningsudvexling V s. 136 f. om statsrådsreferaternes hemmeligholdelse er ikke opfanget. Det samme gælder omtalen af et ministermøde (»Ministeriets Conference«) VI s. 108 samt en forhandling VI s. 83 om hvorvidt en kgl. resolution, der går ud på, at en forestillet sag ikke gennemføres, behøver at kontrasignes. En vedtagelse om, at visse sager skal foredrages i statsrådet inden deres afgørelse (II s. 552) er heller ikke sagregistreret.

Under »Benådning« har man samlet både strafformildelser (administrativ revision af afsagte straffedomme) og benådnings i nutidens forstand (løsladelse inden fuldbyrdet strafafsoning). Det kan nok forsvares, da terminologien vist ikke er helt fast. Henvisning fra »Strafformildelse« til »Benådning« findes dog kun i enkelte af bindene. Mindre forståeligt er det, at eftergivelse af dødsstraf ikke altid tillige er registreret under benådning. Ved en retshistorisk undersøgelse af statsrådets judicielle virksomhed bør man benytte sagregistret med forsigtighed.

Når dette er sagt, må det retfærdigvis tilføjes, at enhver der selv har

deltaget i udarbejdelsen af et stort register, er ganske på det rene med umuligheden af at lave et register, der besvarer alle spørgsmål. Sagregistre til de publicerede statsrådsprotokoller er stærkt specificerede og yder ubestrideligt megen hjælp. Det gælder alle sagregistre, at man ikke må gøre sig afhængig af dem. Kritiken i dette tilfælde gælder først og fremmest, at man har interesseret sig for lidt for de enkelte elementer af regeringsprocessen, som statsrådsprotokollen er en så vigtig kilde til.

Det tredje af registrene, en meget specificeret talerfortegnelse, er en fortrinlig idé. Det er ikke noget selvstændigt udarbejdet register, men en udstykning af sagregistret på talere. Hvad der mangler i sagregistret, vil derfor også mangle i talerfortegnelsen. Men den letter i høj grad opsporingen af de enkelte ministres udtalelser. Man burde dog øverst i hver spalte have anført talerens navn i parentes. Der er ministre, der beslaglægger adskillige registerspalter, som det kan være lidt besværligt at orientere sig i.

Når man engang er ved vejs ende med udgivelsen og forhåbentlig har afrundet den med de savnede noter, melder sig spørgsmålet om en fortsættelse. Det er almindelig kendt, at statsrådsprotokollen efterhånden »degenererer«, dvs. at den indskrumpning af det betydningsfulde stof, der sker i løbet af 1850erne, fortsætter, så det tilsidst er en undtagelse, når der står noget af interesse i protokollen. De af Aage Friis i 1936 publicerede uddrag af statsrådets forhandlinger om Danmarks udenrigspolitik 1863–79 viser dog, at der stadig forekommer vigtigt stof. I det omfang statsrådsprotokollerne indeholder andet end formaliteter, bør de publiceres så langt frem i tiden, som diskretionshensyn tillader.

Men interessen må også vendes mod ministermøderne. Her må vi vistnok et stykke ind i det 20. århundrede, inden der foreligger egentlige protokollater, og man støder yderligere på den vanskelighed, at de formelt må betragtes som private aktstykker. Det er under nutidens politiske forhold utvivlsomt også en forudsætning for, at de kan indeholde noget af interesse. Ingen moderne regering vil tillade, at referater af ministrenes konferencer – på samme måde som administrative akter – står til rådighed for senere regeringer af anden politisk retning. Det vil ikke være muligt at genoplive statsrådsprotokollen i den skikkelse, den havde i årene 1848–52. Der må søges andre veje til at sikre eftertiden kendskab til, hvad der passerer på ministermøderne.

Den foreliggende udgave af statsrådets forhandlinger, især de tre første bind, giver tydeligt bevis for vigtigheden af at kunne fremlægge sådant materiale. Erik Møller skrev i sin anmeldelse af bd. I, at nye overraskende eller afgørende bidrag til Danmarks historie i det pågældende tidsrum indeholder disse protokoller ikke, men at man gennem dem kan nå til en dybere og klarere erkendelse af begivenhedernes gang og mini-

strenes standpunkter. I grunden er dette ikke så mærkeligt, da forhandlingerne drejede sig om sager, hvis oplæg og udgang der foreligger meget andet materiale om. Men der er grund til at understrege et forhold, som Erik Møller kun i forbigående strejfer. Det er statsrådsprotokollernes primære karakter af kilde til selve regeringsprocessen. I det omfang, de forhandlinger, der er ført mellem ministrene, har fundet plads i dem, er de en central kilde til viden om, hvordan landet på den tid blev regeret. Disse bind rummer et væld af forvaltningshistoriske oplysninger. En nøjere udforskning af dem vil muligvis yde de afgørende bidrag til Danmarks historie, som i første omgang er udeblevet.

NIELS PETERSEN

Tre venstremænd. En brevveksling mellem Frede Bojsen, Klaus Berntsen og Niels Neergaard. Udg. ved HARALD JØRGENSEN. København 1962. XXVI + 338 s., 1 tvl. 40,50 kr. – Frede Bojsens politiske erindringer. Udg. ved KRISTIAN HVIDT. København 1963. XI + 556 s., ill. 53,50 kr. – Begge værker udg. af Udgiverselskab for Danmarks nyeste Historie. I kommission hos G. E. C. Gad.

Venstreoppositionen i rigsdagen efter 1870 rummede som bekendt en række grupper, der snart var i samarbejde, snart var rivaler, men som forenedes i ønsket om en mere vidtgående demokratisering af det offentlige liv end de traditionelle indehavere af regeringsmagten var villige til at indrømme. Som forfatningskampen trak i langdrag, øgedes spændingen mellem venstregrupperne. Til det taktiske spil, hvormed de søgte at komme i fordel for hinanden, føjedes efterhånden det synspunkt hos en del af oppositionen, at forfatningskampen udfægtedes mellem parter, der på væsentlige områder havde fælles interesser, som truedes af den generelle samfundsudvikling på denne tid. I denne forbindelse var socialistforskrækkelse en væsentlig drivkraft, men det samme gælder om en dybtgående aversion mod de navnlig i københavnske venstrekredse rådende frisindede anskuelse, som sammenfattedes under den vage betegnelse brandesianisme, og som dagbladet Politiken fra 1884 stod som udtryk for.

For denne del af oppositionen – de moderate, fra 1890 til 1902 Det forhandlende Venstre – var der ikke noget attråværdigt i et systemskifte, d.v.s. i en ubetinget gennemførelse af forfatningskampen, indtil regeringspartiet var tvunget i knæ og kravet om folketingsparlamentarisme var sket fyldest. Ganske vist tænkte de moderate også på en genoprettelse af forfatningen, men denne genoprettelse skulle ske i forståelse med højre. Den tænkes tilvejebragt ved en omfattende forhandlingspolitik,

der skulle nærme parterne til hinanden, udbygge interessefællesskabet mellem dem og skabe en barriere mod, hvad Estrup i december 1890 havde kaldt de »samfundsnedbrydende Omvæltningsbestræbelser«.

Hovedmanden i denne forhandlingspolitik var fra venstres side Frede Bojsen, om hvem Edvard Brandes, ikke venligt men rammende, skrev: »Hr. Bojsen er præcist som en Mand skal være i dette Land: Grundtvigianer, Teolog, Løjtnant, Højskoleforstander, Alvorsmand og Patriot – endog Demokrat« (Fra 85 til 91, 1891, s. 66). Navnlig det sidste led i opremsningen var ondt ment – E. B. var demokrat og venstremand af en anden støbning end Bojsen, men hans skepsis med henblik på lødigheden af dennes demokratiske sindelag deltes eksempelvis af C. Berg (Høgsbro: Brevveksling II, s. 183), og man kan om man vil finde belæg for denne skepsis i de to udgaver, der har Bojsens person som det naturlige centrum: den af Harald Jørgensen udgivne brevveksling mellem Bojsen, Klaus Berntsen og Niels Neergaard, og Frede Bojsens af Kristian Hvidt udgivne politiske erindringer. Det kan knibe for Bojsen at få regnet jøder, socialister og radikale med blandt de danske, og lidt tvivl er der også med hensyn til københavnernes. Bojsen er selv på det rene med, at hans hovedargument mod Københavns befæstning næppe lader sig offentligt fremstille: »Det er frygten for at befæste København *imod* det øvrige land, at belejre landet med en fæstning, som landets egen mobile styrke ikke kan erobre tilbage – sammenlign Kommunens forsvar af Paris« (Pol. erindr., s. 112, citatet er fra 1895).

Nu skal man nok tage sig i agt for at lægge for meget ind i Bojsens hyppigt stemningsprægede udbud. Her synes der at være tale om en inverteret hidsighed, som den meget nærtagende og nervøse politiker først og fremmest gav afløb i dagbøgerne og i breve til nærstående meningsfæller. I personlig omgang var han en vindende og fordragelig mand, der også forstod at hygge om sine gæster, selv i tilfælde, hvor det kun var taktik (jf. festen for Høgsbro, Pol. erindr., s. 225 ff.). Han var i iøjnefaldende grad familiemenneske, men også en særdeles målbevidst politisk leder, selv om han i denne sidste egenskab hæmmedes af en tilbageholdenhed, som Hvidt tilskriver »hans beskedenhed, hans mangel på forfængelighed og hans instinktive afsky for floskler og bravader« (Pol. erindr., s. II), altsammen karaktertræk, der modsiges af mange steder i erindringerne, mens Hvidt rammer plet, når han peger på, at Bojsens styrke lå i »den politik, der holdt sig indenfor rigsdagens mure«. I denne fejrede han triumfer, skønt det er for meget af det gode at omtale forliget i 1894 som »den store forsoning mellem højre og venstre«, eller at tale om »det store bojsenske kompleks af sociale love fra halvfemsernes begyndelse, der danner udgangspunkt for vor tids socialforsorg« (Pol. erindr., s. III og IV). Da er det pågældende stykke i Harald Jørgensens indledning adskilligt mere jordnært og indholdsmæt-

tet (Tre venstremænd, s. XI f.). En så rutineret udgiver som Harald Jørgensen falder naturligvis ikke for den fristelse at overvurdere sit emne. Til gengæld savner man i hans indledning – som, hvor den ikke refererer de udgivne breves indhold, står i gæld til Neergaards og Hans Jensens fortrinlige afsnit i Dansk Biografisk Leksikon – den entusiasme og den fantasi, som den store opgave har forlenet Hvidt med.

En lignende modsætning kan iagttages med hensyn til kommenteringen i de to udgaver. Harald Jørgensens noter, der ligesom Hvidts støttes af et fyldigt personregister, kan virke noget sparsomme. De indskrænker sig ofte til de oplysninger, der kan hentes i et veludstyret håndbibliotek, og giver kun sjældent litteraturhenvisninger, som kunne hjælpe læseren til at uddybe et emne på egen hånd. Det hænder, at der gives for lidt kommentar – hvis man gennemgår godt en snes tilfældigt udvalgte sider, savnes der på s. 104 en note om en tegning i Klods Hans, s. 124 en bemærkning om, at Berntsens henvendelse til borgmester Rosenørn, Stege, var en opfordring til denne om at indtræde i B.s ministerium som justitsminister, s. 128 en note om kongens, d.v.s. den daværende kronprins' »afgørende tale« på sølvbryllupsdagen (jf. Pol. erindr., s. 364), og s. 130 en oplysning om Henriette Crone. Erik Henrichsens artikel i Dansk Tidsskrift, som ifølge en note s. 109 ikke synes at være optaget i dette tidsskrift, findes i årgangen for 1906.

Hos Hvidt er dette anderledes. Han har ikke blot det øre, der skal til for at aflytte teksten de steder, der trænger til en forklaring, han har også en anselig fantasi, når det gælder om at opspore, hvor de nødvendige oplysninger kan findes, se f. eks. hans henvisninger til den førnævnte sølvbryllupstale eller de skønne noter s. 14, 22, 24, 31, 33, 34, 40 – for atter at gribe til et tilfældigt udpluk af sider – der hver for sig dels giver den konkrete oplysning, der fordres til forståelse af teksten, dels henviser til ofte afsides og glemte publikationer, som på denne måde atter bliver draget ind i søgelyset.

Men ak, når fandtes dydernes sum på et bræt, blandt udgiverne altså. Hos Hvidt er der ikke kun tale om skønhedsfejl, som den besynderlige forkortelse »jvr.« sideordnet med »jfr.« (note 8, s. 86 har ovenikøbet begge former), eller roderi med forkortelsen af bogtitler: henvisninger til Kriegers dagbøger forkortes på 4 forskellige måder (se s. 60, note 37; s. 61, note 39; s. 66, note 53 og s. 79, note 4 – her henvises forøvrigt til 4. bd. af dagbøgerne i stedet for til 6.), på samme vis med Høgsbros brevveksling o.a. Den som afslutning af indledningen trykte liste over forkortelser overholdes langtfra.

Til skønhedsfejlene, omend til de mere besynderlige, kan også henregnes, at det i noterne anvendte og passable princip, hvorefter citaterne gengives i moderne retskrivning, ofte udstrækkes til bogtitler. Danske Magazin bliver til Danske Magazin (s. 123, 136, 150 og 152 –

på alle de nævnte steder henvises også til »nr.« i stedet for til »bd.«), i titlen på en pjece (s. 136, note 8) er ikke blot retskrivningen normaliseret, men det gammeldags ord »Udtrædelse« rettet til »udtræden«, riffelprovisoriets titel er ligeledes moderniseret (s. 143). Grovere løjer kan findes i gengivelse af citater: henvisningssidetallene kan være forkerte (s. 137 henvises til Neergaards erindr. s. 101, skal være 150; et citat fra A. D. Jørgensens dagbog (s. 152) står ikke på s. 31 men på s. 29), og endelig hænder det, at citaterne er ukorrekte. I det nævnte A. D. Jørgensen-citat skal i stedet for »mærkelig« læses »mærkværdig«, et andet sted (s. 118) udelades et »meget« i et Høgsbro-citat, i et Krieger-citat (s. 59, note 33) bør der tales om en »ordfører« – der står »formand« – og s. 256 citerer Hvidt efter Folketingstidende et par linier af C. Ploug's digt om Poul Vendelbo, så det hverken er i overensstemmelse med kilden eller med Ploug. En farligere form for afvigelse mellem note og forlæg ses s. 94, hvor der uden hjemmel i den anførte kilde tales om Hostrups »fortørnelse«. – Småting, bevares, men der er for mange af dem.

De fremførte anker – hvortil kan føjes det hjertesuk, at det ville have lettet benyttelsen af Pol. erindr., hvis de ligesom Tre venstremænd havde været udstyret med levende klummetitler – kan imidlertid ikke fordunkle den kendsgerning, at der i disse to publikationer er blevet lagt et yderst interessant kildemateriale frem. Ganske vist har Hvidt tidligere udnyttet Pol. erindr. i sin bog om Venstre og forsvarssagen (1960), og Neergaard har haft adgang til dem og ypperligt gjort brug af dem, da han udarbejdede sine egne erindringer (1935), der desværre kun strækker sig til 1894, mens det svækker Tre venstremænds værdi som kilde til det politiske hændelsesforløb, at over 80 % af brevstoffet stammer fra tiden efter 1901, da Bojsen havde trukket sig ud af aktiv politik. Men der er nok endda.

Her kan der peges på den fylde af detaljer, som rummes i Pol. erindr. og på det mylder af kildekritiske problemer, som de enkelte afsnits forskellige affattelsestidspunkt rejser. Men det må først og fremmest understreges, at Pol. erindr. i deres vidtdrevne subjektivitet giver et enestående tydeligt billede af en politisk forgrundsfigur, et billede, som suppleres og kompletteres af Tre venstremænd, også og netop i de sene breve, hvori den alderstegne Bojsen over for sine yngre, forhenværende kampfæller fremsætter synspunkter, som uden det bånd politisk ansvar pålægger, med karikaturens skarphed udleverer det ideologiske mønster, hvorefter han handler.

LORENZ RERUP

VIGGO SJØQVIST: Danmarks Udenrigspolitik 1933–1940. Udgiverselskab for Danmarks nyeste Historie. København, Gyldendal, 1966. 417 s. 39,50 kr.

Studiet af dansk udenrigspolitik er foregået i spring. Det synes at være udsprunget af enkelte forskeres særlige interesse for bestemte tidsperioder eller enkeltpersoner. Ingen dansk forsker har hidtil vist interesse for de generelle aspekter af Danmarks eller tilsvarende småstaters forhold til andre stater anskuet som en del af det til enhver tid bestående internationale system.¹ Man kan opregne en lang række enkeltafhandlinger om væsentlige sider af dansk udenrigspolitik til forskellige tider,² men ingen af disse er udarbejdet med det formål at skabe en syntese eller helhedsopfattelse af, hvilke faktorer der kan antages at have været af betydning for de mennesker, der til forskellige tider har påtaget sig eller fået pålagt det hverv at varetage Danmarks interesser i forholdet til andre stater.³

Dette forhold må man tage i betragtning ved gennemlæsningen, vurderingen og benyttelsen af alle enkeltafhandlinger om Danmarks udenrigspolitik. Det gælder også overarkivar, dr. phil. Viggo Sjøqvists nylig fremkomne undersøgelse af Danmarks udenrigspolitik 1933–1940. Forfatteren har ikke haft nogen tradition at støtte sig til. Han har blot af Udgiverselskabet for Danmarks nyeste Historie – hvis arbejdsområde hovedsagelig ligger inden for årene 1940–1945 – fået overdraget den opgave at give en skildring af dansk udenrigspolitik i årene op til Danmarks besættelse den 9. april 1940.

Opgavens løsning er blevet en fremstilling, der i flere henseender er præget af at være en pionerindsats. Ikke alene har Viggo Sjøqvist måttet arbejde uden nogen støtte fra en bredt anerkendt tradition for det udenrigspolitiske studium, han har også i høj grad måttet arbejde uden enkeltundersøgelser af det danske samfund, dets sammensætning, mod-

¹ Et forsøg i denne retning er Annette Baker Fox: *The Power of Small States Diplomacy in World War II*, Chicago 1959. Et nyere bidrag er Robert L. Rothenstein: *Alignment, Nonalignment and Small Powers*, International Organization, Vol. XX, 1966, s. 397–418, der udgør en del af et større arbejde om *Alliances and Small Powers: A Historical and Theoretical Analysis*, som er annonceret at ville udkomme i 1967.

² Her tænkes især på Troels Finks to afhandlinger om dansk udenrigspolitik 1894–1909, Viggo Sjøqvists værk om Peter Vedel, Holger Hjelholts arbejde om britisk mæglings 1848–1850 og Jørgen Hæstrups forskellige afhandlinger om besættelsestiden. I denne forbindelse kan der også gøres opmærksom på Jørgen Schoubyes afhandling om J. H. E. Bernstorffs udenrigspolitik i dansk historisk forskning, *Historisk Tidsskrift* 12 rk. I, s. 535–607.

³ Trang i denne retning afspejler sig dog i Sven Henningsen: *The Foreign Policy of Denmark* i Black & Thompson (eds.): *Foreign Policies in a World of Change*, New York 1963, s. 89–112, og i Troels Fink: *Fem foredrag om Dansk udenrigspolitik efter 1864*, Århus 1958.

sætninger og hele tilstand i det behandlede tidsrum. Resultatet skal derfor i sig selv anerkendes, fordi vi med Viggo Sjøqvists undersøgelse har fået det første forsøg på seriøst at skildre og søge at forstå, hvad der betingede dansk deltagelse i international politik i de urolige og til stadighed omskiftelige år, der lå mellem dette århundredes to verdenskrige.

Fremstillingen er en let læselig, hovedsageligt kronologisk disponeret gennemgang af fortrinsvis udenrigsministeriets materiale for de pågældende år. I undersøgelsen er også inddraget andet materiale, såsom privatarkiver, affotograferede tyske akter og trykt materiale fra rigsdagstidende og andre samtidige publikationer. Hovedvægten er dog lagt på det udenrigsministerielle aktmateriale, hvis proveniens, opbevaringsmåde og indretning i det hele taget Viggo Sjøqvist utvivlsomt må anses for Danmarks kyndigste kender af. Konsekvenserne af denne overvægt af udenrigsministerielt materiale skal senere søges belyst.

Som allerede nævnt er fremstillingen disponeret kronologisk. Det medfører, at den bevæger sig fra skildringens udgangspunkt – 1933 – til dens afslutning – 1940 – med hovedsagelig en tidsmæssig forbindelse mellem de skildrede enkeltbegivenheder og sider af dansk udenrigspolitik. Efter en indledning (s. 11–33) om ændringer i magtforholdene i Østersøområdet siden 1917, om Folkeforbundet og den kollektive sikkerhed og om enkeltpersoner, der varetog dansk udenrigspolitik, begynder selve fremstillingen med et kapitel om »Det vanskelige år 1933«. Den afsluttes med kapitlet »Mellem håb og frygt«, der efterfølges af en afslutning på 4 sider. Undersøgelsens resultater skal således søges i hele fremstillingen, hvilket desværre medfører, at de har en tilbøjelighed til at forsvinde i den fremadskridende kronologiske beretning, så meget desto mere, som de ikke sættes i nogen indbyrdes forbindelse. Allerede i indledningen anføres imidlertid nogle betragtninger, som er karakteristiske for fremstillingen som helhed. »Man ville ikke erkende – i det mindste ikke officielt – at den klassiske neutralitet var usand, og at dansk neutralitet i praksis betød en tyskvenlig neutralitet«, hedder det s. 19, hvor ideen om den kollektive sikkerhed noget senere betegnes som ny og ukendt. Dette uddybes senere med en omtale af P. Munchs skeptiske opfattelse af Folkeforbundets mulighed for overhovedet at fungere under en stormagtskonflikt (s. 22). I forbindelse med karakteristikker af henholdsvis P. Munch og Th. Stauning fremdrages senere en forespørgsel fra Christmas Møller i 1930 om den nye internationale politik, solidaritetspolitikken (s. 27). Herpå svarede P. Munch – som gengivet s. 28: »For mig står det således, at en stor styrkeprøve mellem forskellige stormagtsgrupper vil være et Ragnarok for Folkeforbundet og en tilstand for den samlede verden, hvor de på forhånd opstillede regler vil være af underordnet betydning«. Denne udtalelse – og hele P. Munchs også

for samtiden konstaterbare omend ikke altid bemærkede snusfornuft i sit syn på Folkeforbundet – kædes ikke umiddelbart sammen med, men får dog videre perspektiv ved forfatterens fremhævelse af P. Munchs pessimisme (s. 26) og manglende tro på, at der i og med skabelsen af Folkeforbundet var skabt nogen sikkerhed for, at stormagtskonflikter ville blive undgået (s. 41 f. Den her anførte henvisning til P. Munchs senere erindringer dækker dog ikke helt argumentationen, idet P. Munchs pessimisme – eller, om man vil, manglende optimisme – ifølge dem var begrundet i det udtalte modsætningsforhold mellem Tyskland og Frankrig, som han ved sin deltagelse i internationale forhandlinger ikke havde undgået at lægge mærke til. Dette modsætningsforhold bestod uafhængigt af, hvilket parti der havde regeringsmagten i de respektive stater).

Viggo Sjøqvists videre argumentation på grundlag af denne konstaterbare pessimisme – eller manglende naivitet – hos den formelt ansvarlige for Danmarks udenrigspolitik i den omhandlede periode skal jeg senere vende tilbage til. Et andet og i den forbindelse vigtigt resultat er forfatterens fastslåen af, at der ikke mellem opposition og regering bestod afgørende uenighed med hensyn til udenrigspolitikken (s. 27), og fremhævelsen af, at selv senere så skarpe kritikere af dansk udenrigspolitik under P. Munchs ledelse som Ole Bjørn Kraft (s. 246) og Christmas Møller (s. 292) i afgørende situationer og ved afgørende beslutninger tilsluttede sig P. Munchs opfattelse og synspunkter og derved tog et medansvar for de trufne beslutninger.

Et tredje vigtigt resultat er Viggo Sjøqvists påpegning af, at Danmark – og dermed den danske regering og rigsdag – var underkastet vilkår, som det ikke selv var herre over og i stand til at ændre (s. 354). Dets ansvarshavende kunne, som det rigtigt fremhæves af forfatteren, ikke i 1933 vide, at Hitler og hans mænd var kommet for at blive »til den bitre ende« (s. 40; hvortil kan bemærkes, at Hitler og hans mænd i 1933 heller ikke kunne vide, at enden ville blive så bitter, som den blev i 1945). I denne forbindelse skal også nævnes forfatterens påvisning af, at der ikke i løbet af 1930'erne viste sig muligheder for at etablere noget sikkerhedsmæssigt nordisk samarbejde (s. 354), samt hans fremhævelse af, hvorledes uenighed mellem hær og flåde og de politiske partiers usikkerhed med hensyn til, hvor langt de ville gå med udgifter til opbygning af forsvaret, i høj grad var medvirkende til, at forsvarssagen – der jo må anskues som del af indenrigspolitikken som helhed – ikke havde den gennemslagskraft, som den efter manges – og vistnok også forfatterens – mening burde have haft (s. 174 f.).

En gennemgang af fremstillingens mange enkeltresultater vil i denne forbindelse føre for vidt, men af særlig interesse – på grund af den store opmærksomhed den i sin tid vakte, og den udnyttelse den blev gjort til genstand for i dansk indenrigspolitisk agitation – finder jeg Viggo

Sjøqvists omhyggelige udredning af omstændighederne omkring Stau- nings såkaldte lænkehundstale i 1937 (s. 182 ff.), hvoraf det fremgår, hvor stærkt Stauning kunne føle sig personligt såret og ramt af angreb på hans politik og udtalelser (s. 187. Om Stauning med talen har villet give Tyskland nogle meddelelser, som denne stat ikke besad i forvejen (s. 186), forekommer mig imidlertid mindre vel klarlagt). Værdifulde enkeltresultater er endvidere at hente i de grundige gennemgange af de gennem hele perioden førte handelsforhandlinger med andre stater – fortrinsvis Storbritannien og Tyskland. Her har materialet givet et godt udgangspunkt for at få indblik i, hvad disse spørgsmål – isoleret – drejede sig om, hvilke værdier eller goder der stod på spil for henholdsvis Danmark og dets forhandlingspartnere, og hvorledes beslutninger blev truffet på grundlag af den mindste fællesinteresse.

Men netop de meget givende og veloplyste afsnit om handelsforhand- lingen og Danmarks hele økonomiske interesse i forhold til udlandet forstærker savnet af en sammenhæng i fremstillingen. De mange enkelt- resultater og -konklusioner sættes ikke i indbyrdes forbindelse, og man får intet klart indtryk af forfatterens helhedssyn på Danmarks udenrigs- politik i den omhandlede periode. Som bogen er disponeret og fremlagt, er det i alt for høj grad overladt til den intelligente, den forudindtagede eller den blot nysgerrige læser at drage den samlede konklusion eller finde ud af, med hvilke forudsætninger og bagvedliggende opfattelser Viggo Sjøqvist har søgt at løse den ham betroede opgave.

Den efterfølgende kritik må imidlertid ikke opfattes som specielt rettet mod Viggo Sjøqvist og hans fremstilling. Han har løst en ham stillet opgave på en i mange henseender anerkendelsesværdig og grundig måde. Kritikken har et langt videre formål, idet den vil søge at rejse det spørgs- mål, om man overhovedet kan hævde at studere et lands udenrigspoli- tik – i fortid eller nutid – uden en klar tilkendegivelse af, hvad udenrigs- politik er, hvordan den bliver til, og hvad dens formål er.

Viggo Sjøqvist skriver s. 32: »Ved udgangen af 1932 . . . var der blandt de fire store politiske partier ingen uenighed om, at målet for Danmarks udenrigspolitik var en sikring af landets neutralitet og en aktiv deltagelse i Folkeforbundets arbejde«. Nogle linier senere står der: »Ved årsskiftet 1932/33 var dansk udenrigspolitik hovedopgave dog mere af økonomisk end politisk art«. Senere i fremstillingen kan man støde på udtryk som: »I sommeren og efteråret 1935 kom den italiensk- abessinske strid til at dominere dansk udenrigspolitik« (s. 114), eller: »Det var ikke blot denne mørkere stemning i den internationale politik, der beskæftigede tankerne i Danmark ved dette nytårsskifte [1935/36]. Også på det økonomiske område meldte sig nye vanskeligheder, både i forholdet til England og Tyskland« (s. 125). De anførte citater retter opmærksomheden mod to ting. For det første at forfatteren arbejder med

en vis, ikke nærmere forklaret både sammenhæng og modsætning mellem politik og økonomi i international politik. For det andet af forfatteren – som det iøvrigt fremgår af flere steder i fremstillingen – vel går ud fra Danmarks begrænsede påvirknings- og handlemuligheder i forhold til andre og mere indflydelsesrige stater, men uden helt at klargøre for læserne, hvori denne begrænsning efter hans opfattelse ligger, hvilke vilkår den skaber for dansk udenrigspolitik, og hvad der under denne begrænsning lå inden for danske udenrigspolitiske beslutningstageres muligheder.

Tager man sammenhængen og modsætningen mellem økonomi og politik først, er det allerede fremhævet, hvorledes redegørelsen for handelsforhandlinger og andre økonomiske mellemværender med andre stater i den pågældende periode er grundig og klar. Den afsluttes med en konklusion, som Viggo Sjøqvist nok lader en anden udtrykke, men som i det store og hele forekommer vel dokumenteret og gennemargumenteret. S. 330 citerer han en britisk forhandler, der i 1940 roste de danske forhandlere for »their almost matchless negotiating skill«. Og han fortsætter: »Disse fremragende forhandlingsevner var dog ikke blot taget i anvendelse ved denne lejlighed, men var blevet anskueliggjort i hele perioden fra 1933 over for såvel englænderne som tyskerne, og de skulle i de kommende »fem forbandede år« nå deres højeste udfoldelse«. Det må opfattes som et positivt udsagn om de forhandlere, der varetog Danmarks interesser i disse forhandlinger, og vi kan i hvert fald drage den slutning, at Viggo Sjøqvist er ganske godt tilfreds med den måde, hvorpå danske økonomiske interesser i forholdet til andre stater blev varetaget i den skildrede periode. Hvem var nu den parlamentarisk ansvarlige for den tilfredsstillende varetagelse af danske økonomiske interesser? Det var P. Munch. Det var ham, der formelt, men også i vid udstrækning i praxis, stod bag udformningen af også den side af Danmarks udenrigspolitik. Hvis Viggo Sjøqvist med den citerede udtalelse har ment, at selve forhandlerne – de udenrigsministerielle embedsmænd, repræsentanterne fra interesseorganisationerne eller andre – besad særlige personlige kvalifikationer, som andre forhandlere i andre spørgsmål ikke havde, fremgår dette for det første ikke tydeligt af udtalelsen, og for det andet må det i så fald få konsekvenser for hele opfattelsen af tilrettelæggelsen og udførelsen af dansk udenrigspolitik. Skellet eller modsætningen mellem økonomi og politik kan muligvis i visse rent forberedende og sagsbehandlende beslutningssituationer være praktisk – således er det almindeligt bekendt, at udenrigsministeriet har opdelt sine kontorer i en politisk-juridisk og økonomisk-politisk afdeling – men for forståelsen af en stats hele udenrigspolitik – opfattet som varetagelsen af denne stats interesser i forholdet til andre stater – vil et sådant skel næppe virke fremmende. Det er givet, at statsmænd og politikere –

dengang og nu – i deres sprogbrug arbejder med et sådant skel. Men da er det netop forskningens opgave at trænge bag denne anvendelse; den kan i hvert fald ikke være bundet af den sprogbrug, som dens »genstande« selv – af mange forskellige grunde – finder formålstjenlig med et alt andet end erkendelsesmæssigt formål.

Viggo Sjøqvist synes i sine betragtninger og analysen af sit materiale at være gået ud fra en snæver sikkerhedspolitisk betragtning. Forenklet formuleret opfatter jeg den således: En stats – i dette tilfælde Danmarks – udenrigspolitik har til formål først og fremmest at opretholde statens selvstændighed med alle til rådighed stående midler, og blandt disse midler indtager forsvaret en central stilling. Den gennemgående undertone af dyster pessimisme og afmægtig sorg over, at Danmark vitterlig blev besat af tyske tropper den 9. april 1940 om morgenen forekommer mig umiskendelig. Jeg er også overbevist om – skønt vi til dato ikke har andre undersøgelser heraf end dem, der er kommet fra stærkere eller svagere engageret side – at denne undertone svarer ganske godt til den fremherskende opfattelse blandt de fleste danskere. Ved at fæstne opmærksomheden udelukkende på »den nationale katastrofe« den 9. april 1940, har man – bevidst eller ubevidst – anskuet og bedømt alle fremtrædende personer og politisk ansvarlige ud fra deres stillingtagen til eller deltagelse i denne enkeltbegivenhed. Men spørgsmålet er, om selve begivenhederne 9. april 1940 eller de beslutninger, der denne dag blev truffet af den danske regering, i sig selv er afgørende for vor forståelse af dansk udenrigspolitik i 1930'erne. Ingen – og allermindst Viggo Sjøqvist – antager, at besættelsen og de dermed forbundne beslutninger ligefrem var anset for attråværdige af nogen dansk politiker med indflydelse på Danmarks udenrigspolitik. Vi kan, indtil andre vidnesbyrd foreligger, gå ud fra – hvad Viggo Sjøqvist da også fremhæver flere steder – at datidens danske ansvarshavende handlede og traf beslutninger uden nogen viden eller formodning om, at Danmark ville blive besat af tyske tropper 9. april 1940. Hvad betyder det så for vor mulighed for at erkende vilkår og forstå processer i den danske udenrigspolitik i 1930'erne, at vi nu er i besiddelse af en viden om, hvad der skete 9. april 1940? Det kan komme til at betyde, hvad den britiske historiker Max Beloff har udtrykt på følgende måde: »Experience suggests, that one's own history may be particularly hard to grasp when it is a question of analyzing decisions that seem to have gone wrong. It then seems natural to talk as though the decisions taken in the past could have been taken in the light of what was later known to be the truth«.⁴ Trods alle forbehold og indrømmelser af, at datidens danske politikere ikke besad samme viden som vi i dag, forekommer det, som om selve opgavens

⁴ Max Beloff: *Foreign Policy and the Democratic Process*, 3rd ed., Baltimore 1966, s. 94.

formulering – at ville forklare og beskrive dansk udenrigspolitik indtil foråret 1940 – i betydeligt omfang har sat 9. april 1940 ind som det faste givne, hvorhenimod danske politikere bevægede sig med søvngængeragtig sindsro.

Det rejser en række principielle metodiske spørgsmål. Er det for det første en forskningsmæssig opgave at fremsætte positivt eller negativt værdiladede udsagn om de genstande – i dette tilfælde de danske politikere i 1930'erne – som søges erkendt i deres indbyrdes samspil? Er det endvidere forskerens opgave at forklare alt, også det som hans materiale muligvis ikke kan give nogen forklaring på? Og endelig: er det ved udforskningen af politiske processer, hvori der deltager mennesker med vidt forskellig individualitet, forudsætninger og forventninger eller med et moderne udtryk »værdisystemer«, forskerens opgave at definere, hvad der burde have været målsætningen for disse mennesker?⁵ Vil vi foretage vurderinger og måske endda domfældelser af fortidens og nutidens mennesker – og især af politikere – må vi gøre det ud fra deres forudsætninger og på grundlag af en nøje undersøgelse af, hvad de selv opfattede som deres målsætning og vilkårene for at virkeliggøre denne. Man kan meget vel vurdere en »politik« efter, om den lykkes eller ej, men det forudsætter, at man først har gjort sig den umage meget omhyggeligt at undersøge, hvad der var målsætningen for denne »politik«.

Allerede i valget af sit kronologiske udgangspunkt – 1933 – anlægger Viggo Sjøqvist en bagudskuende og bedrevidende betragtning. Dette valg kan formentlig kun være begrundet med regeringsskiftet i en fremmed stat, som Danmark i mange henseender stod i et afhængighedsforhold til – bl. a. afsætningsmæssigt. Hvordan påvirkede denne regeringsændring Danmarks afhængighedsforhold – og gav den nye regering udtryk for nye målsætninger eller ønsker om øjeblikkelige og drastiske ændringer i det hidtil bestående forhold mellem de to stater? Disse spørgsmål, der ikke er stillet så direkte af Viggo Sjøqvist, må på grundlag af det af ham fremlagte materiale besvares negativt i den betydning, at det næppe forekom samtidens statsmænd – danske som andre europæiske – at regeringsændringen i Tyskland væsentligt ændrede allerede forlængst erkendte forhold. Selv når man foretager en gennemgang af tyske akter – hvad datidens statsmænd ikke var i stand til – når man til den konklusion, at »indtil 1939 findes praktisk talt ingen omtale af de nordiske lande i referaterne om de udenrigspolitiske overvejelser« (s. 48). Det negativt værdiladede udsagn, som Viggo Sjøqvist s. 50 fremsætter – at datidens danske og nordiske politikere fejlvurderede Hitlers udenrigspolitiske mål over for Danmark og det øvrige Norden – bæres ikke af

⁵ Som eksempler på, at Viggo Sjøqvist selv definerer Danmarks interesser, kan anføres bemærkningerne s. 50 om, at Nordland var lige så udsat som Nordslesvig, og s. 110 om, at man efter juni 1934 »ikke burde være« i tvivl om, at Hitlers vilje var eneafgørende.

nogen dokumentation udfra materiale, som overhovedet kunne være datidens statsmænd bekendt. Det bygger på vor senere viden om, hvad der i løbet af krigsudviklingen viste sig at blive den tyske regerings målsætning mht. Norden – og hvad den viste sig i stand til at gennemføre. Ifølge Sjøqvist skulle fejlvurderingen bestå i, at man ikke erkendte Hitlers »sataniske livsanskuelse« (s. 47), hvortil blot er at bemærke, at selvom man havde læst *Mein Kampf*, været overbevist modstander af nazismen og parat til at ofre den sidste bloddråbe i kampen mod dette onde, rokkede det dog ikke en tøddel ved den uomgængelige kendsgerning, at Danmark måtte handle med Tyskland, at vigtige danske samfundsfunktionsvar afhængige af forbindelsen med Tyskland, og at Danmark i sit forhold til den sydlige nabostat ikke besad magtmidler, der kunne ændre væsentligt på vilkårene for det uundgåelige og i mange henseender ønskværdige samkvem med både enkeltindivider og grupper i den tyske stat.⁶

Store dele af afhandlingen forekommer at være en spidsfindig og opfindsom jagen efter forklaringer på denne hævdede fejlvurdering. Jeg skal kun fremhæve nogle enkelte, som jeg finder særlig diskutabel.

Allerede i indledningen fremkommer Viggo Sjøqvist med nogle personkarakteristikker, som forekommer væsentlige for forståelsen af den følgende fremstilling. Nu er personkarakteristikker altid vanskelige, fordi vi kun har mulighed for at karakterisere personerne på grundlag af deres ydre adfærd. Dybdepsykologisk testning og deraf følgende karakteristikk er endnu ikke blevet gængs – i hvert fald ikke for politikere. Hvad psykologien kan hjælpe os med – når klinisk testning ikke er en mulighed – er til gengæld endnu meget begrænset, da man hverken i individual- eller gruppepsykologien har formået at skaffe sig sikker viden om, hvilken sammenhæng der består mellem ydre adfærd og indre beslutning.⁷ Men én ting lærer psykologien os i hvert fald: hvor forsigtige vi bør være med at formulere udsagn om menneskers psyke. Man må derfor undre sig over, på hvilket grundlag Viggo Sjøqvist finder det forsvarligt at fremsætte den meget kategoriske karakteristikk af P. Munch på s. 26: »Men bag denne kølige og rationelle livsopfattelse synes at have ligget et lidenskabeligt temperament, der var blevet tøjlet og behersket gennem en så vældig viljesanspændelse, at det var gået ud over følelseslivet«. Udsagnet er ikke ledsaget af nogen dokumentation,

⁶ Jvf. Kenneth N. Waltz: *Man, the State and War. A Theoretical Analysis*, New York 1959, s. 238: »If everyone's strategy depends upon everyone else's, then the Hitlers determine in part the action, or better reaction, of those whose ends are worthy and whose means are fastidious«.

⁷ Jvf. min artikel *Konfliktforskningen og de politiske videnskaber*, *Økonomi og Politik*, 40. årg., 1966, s. 142, note 7 og 8. Se endvidere Herbert C. Kelman (ed.): *International Behavior: A Social-Psychological Analysis*, New York 1965, og Alfred Kuhn: *The Study of Society*, New York 1963.

hvorfor man tvinges til at slutte, at det må være forfatterens personlige – men for andre uforpligtende – opfattelse af P. Munch. Man fristes til at spørge, hvilken værdi tillægger Viggo Sjøqvist følelseslivet i en politisk beslutning? I sig selv kan den omtænksomme læser ikke tillægge udsagnet større betydning, men det får følger, når Viggo Sjøqvist senere på samme side fortsætter: »Den pessimisme, der beherskede Munch efter 1929, og som var med til at udtørre hans sjælelige ressourcer, formåede han ikke at skjule, og den bevirkede, at hans udenrigspolitik kun blev stærk i det negative. Han havde et klart blik for alt det, der ikke lod sig gennemføre og for de reelle magtforhold i den verden, der omgav Danmark. Dette gav hans udenrigspolitik en passivitet, der kun enkelte gange blev brudt« (s. 26 f.). Her er indført en årsagssammenhæng, som ikke findes dokumenteret, og en karakteristik af dansk udenrigspolitik under P. Munchs ledelse, som dels tillægger hans egne sjælelige ressourcer overvældende betydning, og dels a priori karakteriserer hans udenrigspolitik som negativ og passiv – hvilket i det følgende kun begrundes på det snævert sikkerhedspolitiske område, mens det erkendes, at handelspolitisk var Danmarks udenrigspolitik hverken negativ eller passiv.

Formålet med disse karakteristikker af P. Munch og hans udenrigspolitik får man et indtryk af, når man fra dem vender sig mod karakteristikken af Th. Stauning. Igen uden dokumentation hedder det s. 27, at han »havde svært ved at affinde sig med denne negative indstilling til problemerne«, og senere hedder det om Stauning, at han »af et ærligt hjerte og med et åbent sind havde søgt at finde nye veje frem for at sikre Danmark og Norden mod den fare, der truede fra det nazistiske Tyskland« (s. 61). Det er i det hele taget Viggo Sjøqvists opfattelse, at der bestod et modsætningsforhold mellem P. Munch og Th. Stauning mht. målsætning og vilkår for dansk udenrigspolitik (s. 57–63, s. 182–198). Det fremlagte materiale bekræfter imidlertid ikke denne opfattelse,⁸ hvorfor Viggo Sjøqvist som forklaring på den manglende konstaterbare modsætning skriver s. 27: »Dels havde han [Th. Stauning] vanskeligt ved at hamle op med sin udenrigsministers klare og logiske argumentation, dels kunne han ikke tillade sig at tage et brud med lederen af det parti, der sikrede ham flertallet. Som årene gik, blev det ham og hans parti, der fulgte Munch, og ikke omvendt«. Heri ligger en argumentation, der tydeligt bærer præg af, at en forklaring

⁸ P. Munchs s. 62 omtalte misbilligelse af Staunings initiativ i efteråret 1933 er ikke kildemæssigt belagt. Både Munch og Stauning bruger udtrykket en »fælles moralsk front«, jvf. s. 58. Staunings private og af Munch ukendte initiativ over for Tyskland i 1937 (s. 190 ff.) løb under alle omstændigheder ud i sandet. Hvor stor modsætningen var blevet, hvis Munch havde kendt initiativet, kan enhver have sin formodning om. Konstaterbar i kilderne er den under ingen omstændigheder.

skal gives på den manglende dokumentation for en formodet problemstilling. Bestod den af Viggo Sjøqvist hævdede modsætning mellem Munch og Stauning i spørgsmål af så omfattende karakter som af Sjøqvist antydet, må hovedansvaret for at have bøjet sig og ladet stå til iøvrigt tillægges Stauning, der trods alt var regeringsleder og ansvarlig for det største af de to regeringspartier. Tilbage står det forhold, at socialdemokratiet og Stauning i det parlamentariske forhandlingsmønster i den danske rigsdag havde brug for Det radikale Venstre. Det lyder sandsynligt, at dette måtte virke begrænsende på socialdemokratiets handlefrihed, men samtidig bliver man opmærksom på, at socialdemokratiet kunne have en interesse i at frigøre sig fra en alt for énsidig afhængighed af Det radikale Venstre, idet en sådan næppe kan anses for fordelagtig for noget parti. Det er formentlig på denne – rent indenrigspolitiske – baggrund man skal anskue og søge at forstå de forskellige socialdemokratiske manøvrer i 1930'erne for at pejle sig frem til berøringspunkter med andre af rigsdagens partier, f. ex. i forsvarssagen. Under alle omstændigheder rimer den tidligere fremhævede konstatering af, at der i hele den danske rigsdag var bred enighed om den førte udenrigspolitik, dårligt med, at der skulle kunne tillægges Munchs sjæleliv – som vel ikke var belastende for andre end ham selv – noget eneansvar for denne politik, med mindre man vil hævde, at Munch i disse sager var ganske suveræn og uantastelig i rigsdagen, hvilket igen rejser spørgsmålet om dennes medansvar for den førte politik.

Netop behandlingen af forsvarssagen – således som den fremgår af Viggo Sjøqvists fremstilling – viser iøvrigt, hvor forsigtig man skal være med énsidigt og direkte at kæde forsvar og udenrigspolitik sammen i et gensidigt årsagsforhold. Der var en skærende modsætning mellem Hartvig Frisch' ord ved finanslovbehandlingen i 1938 om den nye europæiske situation og behovet for nye tanker (s. 251) og hans bryske affejning af et af generalkommandoen udarbejdet forslag til reformer i februar 1939 med den begrundelse, at forslaget indebar for store udgifter (s. 261). Hvis Hartvig Frisch' udtalelser og udvalgets nedsættelse var mere og andet end en indenrigspolitisk taktisk manøvre, fristes man til at drage den slutning, at sagen ikke kan have været prioriteret særlig højt inden for socialdemokratiet. Man skal sikkert også være meget forsigtig med at drage for vidtgående slutninger ud fra nogle unge – omend senere velkendte – socialdemokraters ganske uforpligtende udsagn om forkastelsen af pacifismen som magtesløshedens princip (s. 78) – en opfattelse af pacifismen, som vel selv dens mest rettroende tilhænger aldrig ville gå ind for.

En almindelig acceptabel og ikke overraskende konstatering af manglende nordisk samarbejde i international politik – også i 1930'erne – forklares af Viggo Sjøqvist på følgende måde: »Trods alle ord om nor-

disk samhørighed var der ingen klar erkendelse af fælles skæbne i forhold til den nazistiske trusel« (s. 354). Hermed må vel menes trusel fra staten Tyskland – og det afgørende er, om der kan hævdes at have bestået noget skæbnefællesskab mellem de nordiske stater i deres forhold til Tyskland i 1930'erne. Opfattede de alle Tyskland som en lige stor og sandsynlig trusel? Var Tyskland for dem alle den eneste og den samme trusel i tilfælde af en krig mellem denne og andre af Europas stormagter? Det er ikke noget relevant spørgsmål for os, der har oplevet og overlevet 2. verdenskrig – men det er et relevant spørgsmål, hvis vi skal prøve at forstå, hvad der betingede datidens politiske beslutninger.

Det første spørgsmål er vanskeligt at besvare. Ubehag ved og uvilje imod nazismen som livsanskuelse eller grundlag for politisk målsætning findes der mange vidnesbyrd om, men de er fortrinsvis fremsat i en indrepolitisk polemik og afviger ikke væsentlig i styrkegrad og formulering fra den afstandtagen, forskellige politiske retninger inden for staterne lagde for dagen over for hinanden. I hvilken udstrækning denne uvilje også gjaldt den tyske stat under en nazistisk regering er meget uklart, og må være det. Fra dansk side måtte man med en vis bekymring følge agitationen i grænseområdet for en revision af »Versaillesgrænsen«, men fik meget hurtigt og autoritativt den opfattelse, at den nye tyske regering ikke ville støtte disse krav som regering (s. 50 f.). At tilstedeværelsen af en stormagt ved statens sydgrænse til stadighed måtte optage danske statsmænd var hverken noget nyt eller opsigtsvækkende. Mere afgørende er, at denne danske optagethed af sin egen sydgrænse naturligt nok ikke kunne deles af de øvrige nordiske stater, som havde andre og i deres øjne mere påtrængende problemer at tage vare på (s. 59 – hvor stor vægt man kan tillægge Grønlandssagen i denne sammenhæng forekommer mig tvivlsomt. Hvis citatet fra »Tidens Tegn« virkelig er det mest yderliggående, er det mest slående, at kommentatoren ikke benytter lejligheden til at puste liv i formodet indgroet danskerhad, men bruger Norges handelsinteresser i Tyskland som hovedargument). For Norge og Sverige kunne og måtte det ofte – dengang som tidligere – tage sig ud, som om Danmark ønskede nordisk samarbejde til sikring af sin egen sydgrænse. Men i en krigssituation – som man i hvert fald kunne forudse muligheden af ved forhandlingerne i 1939 (s. 312 ff.) – var det ikke under alle omstændigheder givet, at Tyskland ville udgøre den eneste eller den største trusel for varetagelsen af henholdsvis norske eller svenske interesser. Af erfaringer fra 1. verdenskrig vidste man i Norge, hvilke stærke og effektive pressionsmidler Storbritannien besad over for denne stat.⁹ At »Norge først måtte afslutte

⁹ Se Olav Riste: *The Neutral Ally. Norway's Relations with Belligerent Powers in the First World War*, Oslo 1965.

sine forhandlinger med England vedrørende den norske skibsfart« (s. 313), tyder på, at man der var mere opmærksom på mulige følger for sine egne samfundsfunktioner af en britisk krigsdeltagelse end af et hypotetisk skæbnefællesskab med Danmark i forhold til Tyskland.

De svagheder i fremstillingens analytiske dele, som her er fremdraget, kan bero på mange forhold. Dels egner en kronologisk disposition sig næppe for en mere dybtgående analyse, idet de enkelte episoders saglige sammenhæng derved bliver mindre anskuelig. Men nok så væsentligt er, at det anvendte materiale og måden, det er benyttet på, næppe kan give udtømmende og tilfredsstillende svar på de snævert sikkerhedspolitiske spørgsmål, som Viggo Sjøqvist har ønsket besvaret. S. 358 ff. er der udførligt redegjort for det anvendte kildemateriale, der, som nævnt, hovedsagelig består af akter fra det danske udenrigsministerium. Man får det indtryk, at Viggo Sjøqvist er begyndt med at læse dette materiale igennem, jvf. s. 359 om »det billede, der vokser frem ved studiet af det utrykte materiale«. Det kan forekomme besnærende metodisk rigtigt, men rummer mange faldgruber. For det første er ingen forsker formentlig nogensinde gået til noget materiale – og vel slet ikke et samtidshistorisk materiale fra en periode, man selv har levet med i – med et »tomt sind«. Man har sine forudfattede synspunkter, antagelser og forklaringer, som det er yderst menneskeligt at ønske bekræftet. »The most vicious theorists are those who claim to let the facts speak for themselves«, påstår en amerikansk professor i international politik,¹⁰ og det noget kategoriske udsagn rummer den sandhed, at alle fakta – ethvert materiale – skal bearbejdes, før det får nogen erkendelsesmæssig værdi. Afgørende bliver derfor de »redskaber«, hvormed vi bearbejder materialet. Hvis vi lader materialet selv give os disse redskaber, er vi ilde farne, for så vil det nemlig sige, at det er materialet og ikke forskeren, der former problemstillinger, dirigerer og i mange tilfælde på forhånd afgør resultatet af vor forskning. I dette tilfælde tyder meget på, at den manglende overvejelse af sammenhængen mellem økonomi og politik i væsentlig grad skyldes materialets skelnen mellem disse fænomener. Kommer så dertil, at forskeren som målestok for sin vurdering af materialets indhold anlægger dels en snæver sikkerhedspolitisk betragtning og dels en målsætningsdefinition, som er opstillet med bagklogskabens uomtvistelige fordel, så vil materialet let for forskeren mere blive et arsenal, hvorfra han henter argumenter for at overbevise andre om sine synspunkters rigtighed, end et materiale til efterprøvning og kontrol af i forvejen klart formulerede antagelser eller hypoteser. Det anvendte materiale lider af den indlysende svaghed, at man ikke på forhånd kan forvente i det at finde svar på de rent og snævert sikker-

¹⁰ H. & M. Sprout: *Man-Milieu Relationship Hypotheses in the Context of International Politics*, Princeton 1956, s. 20.

hedspolitisk formulerede problemstillinger. Et udenrigsministeriums arkiv kan oplyse om, hvordan dette ministerium behandlede sager og i det hele fungerede, men ikke meget derudover. Det er overvejende et administrativt organ, der i hvert fald ikke formelt har nogen besluttende og initiativtagende funktion vedrørende prioriteringen af de mange forskellige og modstridende interesser, som skal tilgodeses gennem en stats udenrigspolitik. Dets oplysninger om denne vil for en stor del være præget af afgrænsede departementale forhold. At basere en undersøgelse af en stats udenrigspolitik fortrinsvis eller udelukkende på dens udenrigsministerielle akter svarer til at ville vurdere en bils kørsel udelukkende ved at betragte dens motor uden at være opmærksom på vejforhold, færdselsregulering og andre bilers kørsel for slet ikke at tale om chaufføren og hans eventuelle medpassagerer og deres muligheder for at bestemme både hastighed og retning.

Viggo Sjøqvist har tydeligvis interesseret sig meget lidt for litteraturen om periodens internationale politik, jvf. litteraturfortegnelsen s. 373 f. Afgørende kan ikke være, om der i denne litteratur findes en omtale af Danmark eller de nordiske stater, men om den kan bidrage til at skaffe indblik i det handlingsmønster, som også danske statsmænd deltog i. En orientering i denne litteratur ville have rejst problemer om Danmarks vilkår, handlemuligheder og interesser i 1930'ernes internationale politik, som kunne have dannet brugbare arbejdsredskaber for en analyse af de specifikke danske problemer og vakt opmærksomhed over for, hvad der var betinget af særlige danske forhold og hvad der skyldtes almene eller dominerende tilstande og vilkår i datidens internationale system.¹¹ Den ville formentlig også have skærpet forfatterens blik for, at mens Danmark i snæver sikkerhedspolitisk henseende var underkastet forhold, som det kun havde meget få muligheder for at påvirke til egen fordel, havde det mange muligheder for at varetage sine kontante og nære interesser af vidtrækkende betydning for mange og vigtige samfunksfunktioner. Varetagelsen af disse interesser udgør en vigtig – nogle vil endda hævde den vigtigste – side af en småstats udenrigspolitik.

Hermed er atter rejst spørgsmålet om mulighederne for at studere en stats udenrigspolitik inden for mere fast definerede rammer, end vi hidtil har gjort her i landet. Et sådant studium må efter min opfattelse foregå inden for rammerne af et større helhedssyn på international politik i det hele taget, på små staters vilkår i international politik og endelig på Danmarks specielle vilkår. Det er nok nødvendigt, at vi søger at formulere et sådant helhedssyn for derefter at kunne planlægge en sammenhængende og akkumulativ forskning, der skulle indebære muligheder for en stadig forøget viden om Danmarks ydre vilkår, de

¹¹ En overkommelig indgang til denne omfattende litteratur er bl. a. International Bibliography of Political Science, der findes på Det kgl. Bibliotek.

indre forudsætninger og de valgsituationer, som reelt har foreligget for de mennesker, der har været eller er ansvarlige for Danmarks forhold til andre stater. På denne måde skulle vi også kunne gøre os håb om at komme ud over det snævert nationale – for ikke at sige provinsielle – stade, som ikke blot præger megen gængs opfattelse af dansk udenrigspolitik, men som beklageligvis også i større eller mindre omfang har sneget sig ind i flere af de seriøse undersøgelser af enkelte perioder eller sider af dansk udenrigspolitik. Disse enkeltundersøgelser rummer alle – som også Viggo Sjøqvists – værdifuldt materiale og skarpsindige analyser, hvis værdi og bærekraft dog først rigtigt vil fremgå, når de kan sættes ind i en større ramme af en klart tilkendegivet, men i sin formulering stadig bearbejdet opfattelse af, hvad dansk udenrigspolitik er, hvilke bestanddele den består af, og hvorledes sammenhængen formodes at være mellem disse bestanddele.

Viggo Sjøqvists undersøgelse af Danmarks udenrigspolitik fra 1933 til 1940 må anerkendes og roses for den grundige og omhyggelige fremlæggelse af et meget omfattende kildemateriale, som forfatteren til fulde mestrer. Men den afslører ingen trang hos forfatteren til at bryde nye stier i studiet af dansk udenrigspolitik, hvorfor man lidt paradoxalt kan hævde, at den er i bedste overensstemmelse med vor hjemlige tradition for ingen tradition at have. Hvis man allerede ved fremkomsten stiller sig tvivlende over for flere af undersøgelsens resultater, skyldes det hverken nyt materiale, ny fortolkning eller andre synsvinkler (s. 5), men simpelthen den mangel på tilkendegivne og gennemargumenterede synspunkter, som i mine øjne udgør dens væsentligste svaghed.

OLE KARUP PEDERSEN

Nyt fra historisk videnskab

HJÆLPEMIDLER

Vejledende Arkivregistraturer XII. Rentekammeret. I. Danske og norske afdelinger 1660–1848. Ved JENS HOLMGAARD. Udgivet af Rigsarkivet. København 1964. xlii + 282 s. 33 kr.

Rigsarkiv og landsarkiver er forunderlige institutioner. For den der har lyst, vilje og tid ligger her et umådelig rigt materiale til en førstehåndsbelysning af mange sider af dansk historie, også selv om meget stof allerede er gjort til genstand for grundige undersøgelser. Materiale-mængden er så stor, og synspunkterne for undersøgelse og behandling af materialet så forskellige fra generation til generation og fra forsker til forsker, at mulighederne for ny og frugtbar forskning aldrig udtømmes.

Af grundlæggende betydning for forskningen i arkiverne er det arbejde der udføres for at registrere og ordne materialet, at intet skal henligge upåagtet med fare for at bortkomme, og at alt bliver tilgængeligt i en overskuelig form. I dette registrerings- og samordningsarbejde har arkivforskningen, udført af arkivernes embedsmænd, ydet historieforskningen en uvurderlig stor hjælp, som kalder end flere superlativer frem, når den rækkes i bogform, således som det har været tilfældet med en række af Rigsarkivets registraturer, sidst den om rentekammerets danske og norske afdelinger under enevælden. I mange år har den der vilde kende til indholdet i rentekammerets vældige dokument-samlinger vedrørende Danmark-Norge under enevælden været henvist til en seddelregistratur i Rigsarkivets læsesal, suppleret med J. Blochs i 1892 udgivne registratur, der efterhånden blev svært forældet. Den af nuværende landsarkivar J. Holmgaard besørgede oversigt er i enhver henseende en ypperlig nøgle til rentekammeret, i modsætning til den mere end 70-årige forgænger forsynet med en indledning om fortidens kassationer, hvoraf flere har fået katastrofal betydning, om arkivaliernes ordning og om den nyindsførte nummerering af protokoller og pakker. Dertil er inden for de enkelte perioder gjort rede for kammerkollegiets historie, organisation og ressorts, med en kort og instruktiv omtale af de mange kontorer, der hørte til i kammerets ret så komplicerede arbejdsgang. Registraturen er således tillige en håndbog i væsentlige sider af dansk statsadministrations historie under enevælden. Og endelig er bogen udstyret med et solidt person- og stednavneregister, med sidstnævnte som noget nær et sagregister. Savnet af et egentligt sagregister med henvisning til de arki-

valier, hvis sagsindhold i korthed er anført, og som ikke lader sig finde ved hjælp af indholdsfortegnelse og person- og stedregister, er ikke stort. Et sådant register lod sig dog nok gennemføre. Det er eksempelvis ikke få gange, Jens Holmgaard i sagsbeskrivelserne – uden for de registraturafsnit, der specielt omhandler bygningssager – nævner de for en kunsthistoriker så forjættende ord »bygning« eller »byggeri«. Disse steder findes kun ved en gennemlæsning af alle muligt relevante afsnit i bogen. Den her fremførte betragtning skal imidlertid ikke opfattes som en beklagelse, thi manglen af et sagregister gør registratur-læsningen til det første lykkelige spændingsmoment på vejen ind til en fascinerende forskning.

KNUD VOSS

Landsarkivet for Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm og hjælpemidlerne til dets benyttelse. En oversigt. Af HARALD JØRGENSEN. København 1966. xxvii + 315 s. 27,50 kr.

I alt for høj Grad har det sjællandske Landsarkiv ligget i et videnskabeligt Vacuum, tildels vel paa Grund af Københavns talrige Brande, der har tilintetgjort de ældste Dele af Bispearkivet oma., men vel især fordi andre og mere »centrale« Institutioner i Hovedstaden har tiltrukket sig saavel Forskernes Opmærksomhed som adskillige Særsamlinger, Privatarkiver etc.

Med den nye Bygning, som lige er taget i Brug, er der nu skabt storartede Faciliteter for saavel Arkivalierne, Personalet som ikke mindst Forskerne, og netop nu foreligger højst betids en Oversigt over Landsarkivets talrige og ofte umiddelbart uoverskuelige Fonds, en »Arkivfører«, der, indledt af et udførligt »Historisk Rids« over Institutionens godt 75aarige Historie, i den sædvanlige systematiske Rækkefølge bringer en summarisk Omtale af hver enkelt Arkivgruppe med Aarstal for ældste og yngste Arkivaler deri. Dertil kommer, hvad Benytterne nok skal vide at blive taknemmelige over, stadige Henvisninger til de mere udførlige Registraturer, det være sig de trykte (for Exempel over Kirkebøgerne), »de foreløbige Arkivregistraturer« (duplikerede) eller Landsarkivets egne Seddelkartoteker m. m., og i enkelte Tilfælde ligefrem til arkivvidenskabelige Afhandlinger etc.

Selv en simpel Gennemlæsning af denne Oversigt viser til Overflod, at Landsarkivet indeholder andet og meget mere end de personalhistoriske Kilder (Kirkebøger, Skifteprotokoller o. lign.), som endnu udgør Hovedbestanddelen af de daglige Expeditioner. Især maa her fremhæves de betydelige og ofte meget gamle Raadstuearkiver (ikke mindst det fornemme Helsingørs Arkiv bør her nævnes), Godsarkiver (f. ex. det omfattende Holsteinborgs Arkiv) og Lavsarkivalier (her burde det maaske have været anført, at ca. Halvdelen af det københavnske Materiale findes paa Stadsarkivet), Skolearkiver, Jernbanearkiver oma. Specielt udførligt omtales de talrige Kommissionsdomstoles Arkivalier, idet der her ikke blot er Tale om principielt vigtige Sager, men ofte om Anliggender, der – hvad man ikke umiddelbart skulde vente – berører andet end Landsarkivets naturlige Omraade, saaledes en Række Akter fra Provisorietiden (saavel Holstebrosagen 1885 som Brønderslevaffæren 1886 findes her).

Naturligvis kan ingen forlange Fuldstændighed, endsig 100 %'s Nøjagtighed af en saadan Oversigt, der bringer i tusindvis af kontante Oplysninger (f. ex. forekommer Betegnelsen »Mensalgods m. m.« mig misvisende; der er her Tale om Arkivalier fra Smaaagodsejeres og mindre Institutioners *Skiftejurisdiction*, hvoriblandt Sognepræsternes Anneksgaarde dominerer). Ligeledes vilde een eller anden Form for Register, hvor vanskelig Udarbejdelsen end maatte være, have været en betydelig Hjælp for den ikke arkivvante. Men der kan næppe være Tvivl om, at der her foreligger et Hjælpemiddel, der i den kommende Tid vil blive paaskønnet af saavel Personale som Publikum.

T. DAHLERUP

Jyllands brevkiste. Landsarkivet for Nørrejylland 1891–1966. Udg. af Landsarkivet for Nørrejylland. Viborg 1966. 166 s. Ill. 20 kr.

De fleste faghistorikere har vel ikke nogen præcis forestilling om det arbejde, der i historievidenskabens tjeneste udføres i vore arkiver. Derfor er det næppe uden betydning her at gøre opmærksom på bogen med den fint ramte titel: Jyllands brevkiste, som det nørrejske landsarkiv har udsendt i anledning af sin 75-års beståen, og hvis forfattere er et team, der udgøres af landsarkivar Jens Holmgaard og arkivarerne Helle Linde, Knud Prange, Poul Rasmussen og Paul G. Ørberg. Den giver nemlig inden for rammerne af landsarkivets historie som institution en instruktiv indføring både i almene arkivproblemer og i de dobbeltsidede opgaver som et landsarkiv har at løse i forhold til administrationen og historieforskningen.

Bl. a. byder bogen på en levende fremstilling (Poul Rasmussen) af de problemer, som arbejdet med at realisere proveniensprincippet afføder, og som det må være af interesse for enhver historiker, der arbejder med arkivalisk grundmateriale, at blive gjort bekendt med. Endvidere giver den et rids af arkivlovgivningens udvikling (Jens Holmgaard) med henblik på lokaladministrationens arkivalier. Og det altid aktuelle kassationsproblem trækkes i samme afsnit op i mange af dets aspekter. Endelig gøres der en tankevækkende status (Knud Prange) over det historievidenskabelige arbejde, som det nørrejske landsarkiv igennem sine samlinger har ydet bidrag til. Her skal i flæng nævnes: administrationshistorie, befolkningshistorie og -statistik, bygningshistorie, erhvervshistorie, folkemindestudier, kirke- og skolehistorie, kulturhistorie, retshistorie, socialhistorie og stednavneforskning. Af status fremgår dels de rige forskningsmuligheder, der rummes i landsarkivernes materiale, dels den ujævne, næsten tilfældige måde, det hidtil er udnyttet på. Der er endnu et stykke vej at tilbagelægge, før landsarkiverne og forskerne rigtig finder hinanden. Denne bog er med til at mindske afstanden.

GRETHE ILSØE

ERICH WEISE: Geschichte des Niedersächsischen Staatsarchivs in Stade nebst Übersicht seiner Bestände. Veröffentlichungen der Niedersächsischen Archivverwaltung. Heft 18. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1964. 372 s. Ill. 39 DM.

Formelt er statsarkivet i Stade en nyskabelse, reelt har dette i efteråret 1965 indviede arkiv rødder langt tilbage i tiden. Allerede 1651, i ærkestiftet Bremens svenske tid, organiseredes et arkiv i Stade, og de ældste bestanddele stammer fra ærkestiftet Bremen-Hamburgs »Archivum«, der er omtalt 1074. Lige så langt tilbage rækker som bekendt også forbindelsen mellem Bremen og Danmark, og ingen ringere end Adam af Bremen er den tidligst kendte benytter af dette arkiv, hvis historie nu i anledning af nyordningen og opførelsen af en moderne arkivbygning er blevet skrevet af fhv. arkivdirektør Erich Weise.

Arkivhistorie er et ikke uvigtigt led i den almindelige administrationshistorie og samtidig en hjælpevidenskab for alle historikere uanset studieemne. Dr. Weises udførlige og udførligt dokumenterede fremstilling vil uden tvivl vise sig at være værdifuld i begge henseender. For udlændinge vil interessen dog i første række samle sig om bogens anden del, oversigten over arkivets bestanddele. En dansk benytter studerer f. ex. særlig opmærksomt fortegnelsen over stiftsarkivet 1502–1648 og mindes derved om det ønskelige i en monografi over de dansk-bremiske relationer i 17. århundrede, indtil de danske tropper 1715 definitivt forlod bremisk område. Man bemærker også et par titler som: »Differenzen Englands mit den nordischen Mächten und Besetzung der hiesigen Lande durch preussische Truppen 1801« og »Krieg gegen Dänemark 1848«. For så vidt er alt udmærket. Kun må det tilføjes, at arkivets saglige opdeling, der hjælper til den første orientering, på ingen måde indebærer, at arbejdet er gjort med gennemgangen af de med tilsyneladende relevante titler forsynede sager; der er givetvis meget at hente andetsteds under de for benytteren måske mindre interessante betegnelser, som den med en realordning uundgåeligt følgende vilkårlighed altid vil medføre.

JOHAN JØRGENSEN

G. KITSON CLARK and G. R. ELTON: Guide to Research Facilities in History in the Universities of Great Britain and Ireland. 2nd edn. Cambridge University Press, 1965. 55 s. 7 sh. 6 d.

De større lande har fra gammel tid en tradition for akademiske vandringer, som kan give studenterne mulighed for bredere udsyn og forskerne for koncentreret specialisering. Hertil kommer nutidens korte afstande og den stigende almene velstand. Denne moderne universitetstilstand illustreres klart af *Guide to Research Facilities in History in the Universities of Great Britain and Ireland*, altså også i den engelsktalende fristat. Den britiske vejviser i videregående historiestudium er bygget op efter en model, som kendes fra en del UNESCO- og OECD-skrifter om education og science. Man har spurgt om forskningsområder, om biblioteker, om manuskriptsamlinger, om mikrofilmfaciliteter, om efteruddannelsesvilkår samt om de almindelige informationsmuligheder. En tilsvarende samling

specielt for historie savnes vel endnu på dansk, men den af Socialforskningsinstituttet i 1965 udgivne studie, *Samfundsvidenskabelige forskningsinstitutioner i Danmark*, bringer dog en del af dette stof. På det internationale område er den engelske årbog *The World of Learning* trods svagheder i lokalredaktionerne den lettest tilgængelige orientering.

Biblioteksforholdene er, som nævnt, blandt de emner, man belyser i den britiske guide for 1 nord-irsk, 2 fri-irske, 4 walisiske, 4 skotske og 24 engelske universiteter samt 13 institutioner under University of London. Mange af de nye universiteter råder over interessante særsamlinger, ofte opbygget på lokale biblioteker og arkiver af en ærværdig ælde. Det må beklages, at salg af bøger i nyeste tid har berøvet kommende danske universiteter en tilsvarende tilknytning til vore gamle stiftsbyers lærde fortid.

JØRGEN TVEVAD

TIDSSKRIFTER

Arkiv. Tidsskrift for arkivforskning. Udgivet af Rigsarkivet. 1. bind nr. 1 og 2. København 1966. 2 × 64 s. Abonnementspris 16 kr. (2 hæfter årlig), enkelt-hæfter 10 kr.

I april 1966 udsendte rigsarkivet på initiativ af en række yngre arkivarer første hæfte af dette nye tidsskrift for arkivforskning og genoptog herved traditionen fra Sechers Meddelelser fra det danske Rigsarkiv, udg. 1906–18, hvori der bragtes »Afhandlinger og Meddelelser om arkivteoretiske, arkivtekniske, arkiv-historiske, kronologiske, palæografiske, diplomatiske og lignende Spørgsmål, som vanskelig kunne finde Plads i vore almindelige historiske Tidsskrifter« (cit. fra V. A. Sechers præsentationsprogram, trykt på bagsiden af omslaget til Meddelelser I, 1–2, 1906). Efter 1918 er traditionen kun lejlighedsvis fulgt op ved udgivelsen af enkelte festskrifter (Afhandlinger tilegnede rigsarkivar, dr. phil. Axel Linvald, Kbhvn. 1956; Afhandlinger om arkiver. Ved rigsarkivets 75-års jubilæum 1964). I oktober fremkom hæfte 2. Det nye tidsskrift, der redigeres af arkivar Frank Jørgensen under medvirken af arkivarerne Niels Petersen og Knud Prange, henvender sig ikke blot til faghistorikerne, men til alle forskere, der udnytter arkivalisk materiale i deres videnskabelige arbejde som f. eks. jurister, statistikere, økonomer og sociologer, og vil forhåbentlig efter hensigten bidrage til at øge kontakten imellem arkiverne og forskningen.

Størst interesse samler sig uden tvivl om den første artikel, hvori rigsarkivar, dr. phil. Johan Hvidtfeldt drøfter det meget centrale kassationsproblem. (Rigsarkivaren har tidligere behandlet problemet i en afhandling Arkivvæsen og administration, Arkivvetenskapliga studier 3, Lund 1961, s. 68–82. Det var tillige hovedemne på den nordiske arkivkongres i Bergen 1964, jfr. referaterne i Nordisk Arkivnyt 1964, nr. 3). Heri redegør rigsarkivaren bl. a. for problemets løsning i andre lande, men tager afstand fra tanken om i Danmark at adoptere det engelske og norske kassationssystem, der i princippet hviler på et udbygget samarbejde mellem administration og arkivvæsen (jfr. nedenfor). I stedet motiveres den løsning, han som arkivchef har sat i værk. Den går ud på,

at en samlet kassationsplan for et embede, et kontor eller en gruppe arkivalier forbindes med udarbejdelsen af en journalplan, der fordeler aktmaterialet i saglige grupper. For hver enkelt gruppe må det derpå afgøres, hvorvidt den skal overgå til en stamafdeling (d.v.s. bevares for forskningen) eller kasseres efter et nærmere angivet åremål. Udarbejdelsen af akt- og kassationsplanerne er koncentreret i rigsarkivet og varetages af arkivarer i en specielt oprettet afdeling, direkte underlagt rigsarkivaren. Kun i særlige kassationstilfælde mener rigsarkivaren, at der kan være grund til at støtte sig til specialister inden for det pågældende sagområde, og han anser det for uhensigtsmæssigt at oprette et permanent, sagkyndigt råd til at træffe kassationsafgørelserne. Således skal udvælgelsen af fremtidens historiske forskningsmateriale efter rigsarkivarens mening hvile på arkivvæsenet alene, et program, der formentlig vil provokere til debat. Ét indlæg fra forvaltningskyndig side (universitetslektor Asger Lund-Sørensen) er fremkommet og optaget i hæfte 2. Det imødegår et enkelt punkt i rigsarkivarens artikel: kassation af koncepter.

Det er ikke uden interesse i forbindelse med rigsarkivarens redegørelse at nævne arkivar Niels Petersens kommentarer i hæfte 2 til den arkivreform, der efter britisk mønster i disse år gennemføres i Norge som resultat af et udvalgs-samarbejde mellem repræsentanter for administration, arkivvæsen og historikerne. »Arkivbegrænsning« er reformens nøgleord, der i udvalgets betænkning defineres som »kassation før arkivering«. Reformen gælder således først og fremmest forvaltningen af sagerne, mens de endnu befinder sig på administrationstrin, og forudsætter en stab af specielt uddannet arkivpersonale i statskontorerne og et udbygget kontaktorgan imellem administration og arkivvæsen. Kassationen skal foregå endnu mens arkivalierne befinder sig på dette trin og foretages i 2 tempi: når sagerne er 5 og 25 år gamle. Rigsarkivaren eller i tvivlstilfælde et sagkyndigt råd kommer normalt først ind i billedet i sidste omgang, d.v.s. samtidig med, at de arkivværdige sager afleveres til rigsarkivet og dermed overgår til den historiske forskning. Uden at gå i detaljer må man karakterisere den norske løsning af kassationsproblemet som temmelig radikal i forhold til den før skitserede danske.

Hæfternes øvrige afhandlinger falder i to hovedgrupper. Den ene repræsenterer arkivforskningen i snævrere forstand, idet den analyserer og beskriver et administrationshistorisk eller arkivhistorisk forløb eller behandler et arkivteoretisk problem. Til denne gruppe hører Vello Helks redegørelse Om pommerke matrikler og matrikelkort i dansk besiddelse, Thelma Jexlevs diplomatariske undersøgelse Om anvendelsen – og anvendeligheden – af papir som dokumentmateriale i danske middelalderbreve, Paul G. Ørbergs studie over forhistorien til kancelli-cirkulæret af 19. nov. 1839 til belysning af lokaladministrationens daværende arkivforhold og anmelderens rids af det civile bygningsvæsens administrationshistorie 1849–1961 med udgangspunkt i de kgl. bygningsinspektorer.

Afhandlingerne i den anden hovedgruppe er resultater af arkivforskning i videre forstand. De tager deres udgangspunkt i arkivundersøgelsen og illustrerer på forskellige områder arkivaliers udnyttelsesmuligheder. Således belyser Andreas Jørgensen i sit bidrag, Borger og bonde på Møn i 18. århundrede, landbrugskrisen gennem et arkivaliefund i Stege byfogedarkiv, en hemmelig kon-

trakt mellem byens købmænd. Frank Jørgensen skriver om Et indgreb overfor håndværkssvendenes frie vandringsret i 1835 og viser ved at følge sagen nøje gennem relevante led i administrationen, at kancelli-plakaten af 23. okt. 1835 havde et andet sigte end tidligere af historikerne antaget. I afhandlingen Øverste sekretær Erik Krags virksomhed i danske kancelli indtil 1657 undersøger Johan Jørgensen forretningsgangen i kancelliet i tiden op imod 1660 og understreger i sin konklusion den administrative tradition, som det nye enevoldsstyre overtog fra adelsvælden.

Man konstaterer at bidragene til tidsskriftets første to hæfter så godt som udelukkende kommer fra arkivarhold. Om også historikere og jurister m. fl. fra den anden side af skranken vil ytre sig i dets spalter vil fremtiden vise.

GRETHE ILSØE

Krigshistorisk Tidsskrift. Årgang 1-2. 1965-66. Adresse: Vasevej 84, Birkerød.
Årsabonnement: 10 kr.

I forsvaret er det militærhistoriske felt formentlig det område, hvor rationaliseringen er sat hårdest ind den sidste snes år. Siden 1948 har man sparet de fornødne midler til udgivelse af noget officielt militærhistorisk værk – en sparsommelighed, der tegner sig grelt på baggrund af de andre nordiske landes såvel kvantitative som kvalitative betydelige udgivervirksomhed netop i tiden siden 2. verdenskrig.

I 1961 slap Forsvarsministeriet af med Tøjhusmuseet til Ministeriet for kulturelle Anliggender (trods alt en slags anerkendelse!), og det hører med til den aktuelle plan for Forsvarsministeriets rationalisering at søge Hærens Arkiv skubbet over til samme civile ministerium. Det passer beklageligt godt ind i dette billede, at Orlogsmuseet er etableret helt på privat basis.

På det militære topniveau – og i højere grad jo mere det »civiliseres« – synes man at være af den opfattelse, at militærhistorisk virke er noget, som man kan nøjes med at lade visse idealistiske officerer tumle med i deres fritid – en spekulation, som naturligvis sparer nogle klatskillinger på de militære budgetter, men som ikke harmonerer ret godt med de erklærede bestræbelser for at øge de såkaldte og så moderne public relations også for den militære del af statsvirksomheden.

På denne bedrøvelige baggrund virker det initiativ, som for et par år siden vovedes med udgivelsen af et krigshistorisk tidsskrift helt på privat basis, nærmest heroisk; i hvert fald har resultatet vakt betydelig opmærksomhed og beundring – i vore nabolande.

I forrige århundredes begyndelse sporedes oplysningstidens trang til viden og debat også i den militære del af vort samfund. I næsten alle kongerigets garnisoner oprettedes små læseselskaber omkring garnisonsbibliotekerne. Omkring 1820 oprettedes i Rendsborg »Die Militair-Lesegesellschaft«, hvoraf adskillige af Treårskrigens kendteste officerer var medlemmer. Det rendsborgske garnisonsbibliotek omfattede godt 1200 bind – verdenshistorie, tidsskrifter, memoirer, topografi, naturvidenskab og militær faglitteratur. Da fæstningen rømmedes i december 1863, tog 1. Infanteri-Regiment (nu Danske Livregiment)

garnisonsbibliotekets bogsamling med sig nordpå. Under regimentets garnisonstid i Kastelet og siden i Høvelte bevaredes den rendsborgske bogsamling og udvidedes en del.

I forbindelse med Danske Livregiments 200 års jubilæum i 1963 genoplivedes det gamle læseselskab, nu under navnet »Det militære Læseselskab Rendsborg«. Selskabet, der i dag er arnested for en levende interesse for regimentets historie og traditioner, overtog den gamle bogsamling, og da man følte trang til en bredere militærhistorisk orientering, gik læseselskabet i 1965 i gang med det eksperiment, som udgivelsen af et krigshistorisk tidsskrift måtte være.

Nu, da tidsskriftet netop har afsluttet udsendelsen af sin anden årgang, kan det fastslås, at eksperimentet er lykkedes. Først var det meningen blot at udsende et nummer halvårligt, men allerede i 2. årgang kunne man gå over til udsendelse tre gange årligt. Fra første færd har tidsskriftet etableret et samarbejde med det franske krigsministeriums historiske tidsskrift »Revue historique de l'armée«, men støtter sig selvstændigt især til dansk krigshistorisk virksomhed i og uden for regimentet.

Nogen indgående analyse af tidsskriftets indhold skal ikke forsøges her, men emnerne har været så vidtspændende, som fig. eksempler viser – England 1066, Faneeden, Auxilliarkorpset ved Rhinstrømmen 1733–36, Waterloo og De sjællandske kystbefæstninger under to verdenskrige; endvidere er bragt fyldige orienteringer om Hærens Arkiv, Tøjhusmuseet, Orlogsmuseet, Det kgl. Garnisonsbibliotek og Hærens historiske Arbejder.

De hidtil udsendte hæfter af tidsskriftet, hvis sidetal har ligget omkring 60, har ved deres alsidige emnevalg ikke alene haft bud til militære læsere langt uden for regimentet, men også civile, som interesserer sig for historiens militære temaer, har i høj grad sluttet op om tidsskriftet, således at abonnements-tallet stærkt nærmer sig tusinde – et overordentlig smukt resultat for et så ungt specialtidsskrift.

HELGE KLINT

Christiana Albertina. Kieler Universitäts-Zeitschrift. Neumünster, Karl Wachholtz Verlag. Heft 1. Mai 1966. Heft 2. November 1966.

I Kieler universitetets jubilæumsår, 1965, udsendte Karl Wachholtz Verlag *Karl Jordans* oversigt, *Christian-Albrechts-Universität Kiel 1665–1965* og påbegyndte den store *Geschichte der Christian-Albrechts-Universität Kiel 1665–1965*. Af en anden karakter og med andre formål for øje, men et eksempel på nutidig public relations-virksomhed, er det ny Kieler universitets-tidsskrift *Christiana Albertina*, der med to årlige hæfter siden maj 1966 udgives på samme forlag. I direkte tilknytning til festskrifterne skal det nye tidsskrift ud over sine mange og nyttige informationsformål »alle diejenige Ereignisse festhalten, über die spätere Chronisten einmal zu berichten haben werden«.

Uden bygninger kan en lære- og forskningsanstalt ikke virke. For 20 år siden stod Kiel som mange andre europæiske universiteter praktisk talt uden lokaler. Det er derfor forståeligt, at en del af artiklerne i *Christiana Albertina* med en

ikke ringe tilfredshed beretter om 50'ernes og 60'ernes meget store byggeaktivitet. Det meget større Københavns Universitet kan hverken forholdsmæssigt eller i kvadratmetre måle sig med det holstenske, hvad nybyggeriet angår. Kiels nye bygninger synes ikke at være skønhedsåbenbaringer, facaderne for en stor del den mørkerøde Backstein, der virker kedelig sammenlignet f. eks. med de venlige, lysegule teglsten i Århus. Trods mange grønne plæner synes præget kontor-bymæssigt, ikke åbent-landskabeligt som Odense-projektet. Kiels arkitektonisk interessanteste nybygning er universitetskirken, som er blevet sammenlignet med en Abschussrampe. Det teologiske fakultet, med en særlig Universitætsprediger, er jo som landet protestantisk, og kirken er derfor indviet for den evangeliske konfession, men åbner i tidens økumeniske ånd også sine døre for katolikker og ortodokse. En ny biblioteksbygning med moderne ordningsprincipper er trådt i stedet for det gamle bibliotek, som bomberne ribbede for mere end halvdelen af bogbestanden. De nutidige københavnske bogpladsproblemer kendes dog også i Kiel, hvor der bl. a. forberedes en stor nybygning for Wirtschaftsarchiv, der ikke blot er et arkiv som vort Erhvervsarkiv i Århus, men danner den biblioteksmæssige basis for forskningen ved det højt anskrevne Institut für Seeverkehr und Weltwirtschaft.

Også til den ældre universitetshistorie giver Christiana Albertina bidrag. I en stor og instruktiv artikel, med kilde- og litteraturhenvisninger, fortæller professor *Alexander Scharff* om *Die Universität Kiel und Dänemark*. Beretningen omfatter ikke blot den fællesstatslige periode fra 1773 til 1864, men går op til nutiden og lægger ikke skjul på, at Kiel ikke var uden skyld i en del af den »Entfremdung«, der kom til at præge forholdet til dansk videnskab i de preussiske og nazistiske perioder.

I Kieleruniversitetets gamle opland er flere nye lærdomssæder opstået. Freie und Hansestadt Hamburg oprettede efter første verdenskrig sit universitet, og Freie Hansestadt Bremen har efter anden krig oprettet sit. Lübeck, der efter indlemmelsen 1937 i provinsen Slesvig-Holsten ikke mere er Freie, kun Hansestadt, har et Medizinische Akademie under landsuniversitetet i Kiel. Om og hvornår dette fakultet udvikler sig til et selvstændigt universitet, er ikke afgjort.

Allerede gennem sin fremkomst viser Christiana Albertina viljen til kontakter udadtil. Gennem Die Schleswig-Holsteinische Universitätsgesellschaft har Kiel siden 1918 ikke blot haft et støtteselskab af gamle studenter, men også et redskab for folkeuniversitetsvirksomhed rundt i Schleswig-Holsteins og Nordslesvigs lokalområder. Et stort problem for landsuniversitetet synes i øjeblikket at være det organisatoriske forhold til læreruddannelsen, bl. a. ved Pädagogische Hochschule i Flensburg. Forskellige traditioner og politiske krav i de enkelte tyske stater gør forhandlingerne vanskelige. Derimod er et andet område af den højere undervisning, landøkonomien, helt blevet indlemmet i universitetet som et særligt fakultet, der ligesom Den kongelige Veterinær- og Landbohøjskole i København har rødder i forstundervisningen ved Holstenske Jægercorps af 1785. Planerne om en nærmere forbindelse mellem det nye Odense universitet og den kommende landbohøjskole på Fyn kan altså hente inspiration sydfra. Iøvrigt fremgår det, at det gottorpske universitets vigtigste inspirationsforbindelse med Norden går til det karolinske universitet i Lund. En anden forbindelseslinie går så langt som til det hebræiske universitet i Jerusalem.

Hvis Christiana Albertina holder, hvad de to første hefter lover, og såfremt man vil udarbejde akkumulerede registre, vil tidsskriftet kunne udvikle sig til en meget nyttig håndbog i Kielske universitetsforhold.

JØRGEN TVEVAD

Revue Internationale d'Histoire Militaire. 1967. No. 26 (Vol. VII: 1). Edition suédoise. Stockholm, Militärhistoriska Förlaget, 1967. 167 s. 25 sv. kr.

I marts 1967 udsendte Commission d'Histoire Militaire Comparée under Comité International des Sciences Historiques sit 26. årsskrift, redigeret af kommissionens svenske sektion. Årsskriftet, der for dette år – når en kort indledende udtalelse på fransk fra den internationale kommissions sekretariat undtages – er på engelsk, omfatter en introducerende oversigt og syv større artikler.

Den første og længste artikel »Kunstner og militærhistoriker – Erik Dahlbergs undersøgelser og skrifter om Carl X Gustavs krige« er skrevet af kaptajn *Arne Stade*, der fornylig erhvervede doktorgraden ved sit arbejde med netop Carl Gustav-krigene. Dahlberg har i høj grad præget den senere opfattelse af hændelsesforløbet i de nævnte krige; han overlod den svenske righistoriker Samuel Pufendorf sit omfattende skriftlige materiale og leverede grundlaget for den væsentligste del af de 114 stik, som illustrerer »De rebus a Carolo Gustavo gestis«, hvis førsteudgave tryktes 1696 i Nürnberg. Stade analyserer sammenhængen mellem Dahlbergs efterladenskaber og Pufendorf-udgaverne og påviser, at Dahlberg i skrift som i streg vel ofte tager fantasien i brug.

Oberstløjtnant *Nils Palmstierna*, der efteråret 66 afløste oberst Børje Furtenbach som chef for Den militärhistoriska Avdelningen vid Militärhögskolan, behandler emnet »Svenske hærofficerer som instruktører i afrikanske og asiatiske lande«. Det drejer sig om en ganske omfattende virksomhed i Congo 1883–1914, i Persien 1911–14 og i Etiopien 1934–36 og 1945–64. Til slut peger forfatteren på Sveriges aktuelle deltagelse i FN's fredsbevarende operationer adskillige steder i verden. Det har ialt drejet sig om 25.000 mand, og af Sveriges 3000 linieofficerer har en trediedel tjent for FN.

Oberst *Furtenbach* behandler hæftets mest nutidige emne »Sverige under 2. verdenskrig – bevæbning og beredskab«. Forfatteren illustrerer indledningsvis, at Sverige mødte 2. verdenskrig med et i enhver henseende utilstrækkeligt militært forsvar – fra 1925 reduceredes Sveriges hær fra 12 til 5 divisioner, og udrustningen var i vid udstrækning forældet. I de følgende afsnit belyses den imponerende indsats, som Sverige i de første krigsår præsterede for at gøre sit forsvar til et effektivt politisk instrument. Groft taget udvikledes hele forsvaret til dobbelt styrke og moderniseredes gennemgribende. Interessant er det at konstatere, hvorledes svensk beredskab smidigt og prompte fulgte den internationale situations udvikling i krigsperioden. Furtenbach slutter med at understrege, at periodens vigtigste lære – den tid det taget at bygge et effektivt forsvar op – ikke er blevet tabt af syne i efterkrigstidens Sverige.

»Slaget ved Poltava i nyere svensk militærhistorisk litteratur« er emnet for den næste afhandling, der er skrevet af overarkivar ved det svenske rigsarkiv, dr. *Nils F. Holm*. Her omtales en halv snes arbejder, der i dette århundrede har

set dagens lys fortrinsvis i Sverige om det nævnte slag i 1709. Overarkivaren ved Krigsarkivet i Stockholm, dr. *Alf Åberg*, redegør i den følgende afhandling for den levende aktivitet, der i de senere år er udfoldet med udgivelse af svenske regimentshistorier. Åberg nævner, at det efterhånden er almindeligt i Sverige, at civile historikere samarbejder med militære på dette felt, hvor tidligere en overvældende interesse for krigsbegivenheder gjorde sig gældende; denne rene krigshistoriske interesse er de senere år suppleret med blikket for økonomiske og sociale faktoreres indflydelse på troppernes moral og opræden.

I den næste afhandling »Slagmaleriet som historisk kilde« giver museumsinspektør ved Orlogsmuseet i Karlskrona, dr. *Olle Cederlöf*, en indføring i dette emnes principper. Cederlöf fastslår, at området hidtil kun er lidet indgående studeret; han foretager en principiel opdeling af slagmaleriet m. h. t. dens primære hensigt således: 1) glorificerende, 2) berettende, 3) analyserende og 4) dekorativ. Ud fra en gennemgang af typiske eksempler op gennem historien, vurderer Cederlöf de 4 kategoriers værdi som historisk kilde.

Såvel den lige nævnte afhandling som den følgende og sidste: »Den svenske stats trofæsamling« er forsynet med en række velvalgte illustrationer, der nyder godt af hæftets fine papirkvalitet. Den svenske trofæsamling, der er en af de fineste i verden, præsenteres af dens leder, dr. *Arne Danielsson*, der redegør for samlingens omtumlede tilværelse, indtil den 1960 havnede i Det kgl. Armémuseum. Samlingen omfatter i hovedsagen godt fire tusind faner, hvoraf næsten 300 er udstillet dels i museet, dels i Riddarholmkyrkan. Allerede i perioden 1683–1704 udførte trofæmaleren Olof Hoffmann 2300 farvelagte tegninger af samlingens genstande, og i vort århundredes første 10-år kom hertil yderligere 1000 kopier, der sammen med et udførligt 30-binds katalog fra 1685 beror i militærarkivet. Den store værdi af dette tidligt udførte arbejde vil fremgå af, at kun 10 pct. af fanerne indtil nu har kunnet konserveres forsvarligt. Afsluttende beskrives en række østrigske, danske, polske og russiske klenodier.

Den internationale militærhistoriske kommissions 26. årsskrift vidner klart om svensk militærhistorisk virkes bredde og høje niveau; fra svensk side tilsluttede man sig det internationale samarbejde allerede kort efter 2. verdenskrig, og man har forestået redaktionen af årsskrifterne i 1949 og 55. Med den anledning, som nærværende omtale giver, er det nærliggende med beklagelse at pege på den stagnation – for ikke at sige det forfald – der har præget den officielle danske militærhistoriske virksomhed siden 2. verdenskrig, og som hidtil har hindret dannelse af nogen dansk kommission i det internationale samarbejde, hvori foruden Sverige også Norge og Finland deltager.

HELGE KLINT

Afdeling agrarische geschiedenis landbouwhogeschool. A.A.G. Bijdragen 13. Wageningen 1965. 274 s.

A.A.G. Bijdragen 13 indeholder bl. a. et par større afhandlinger vedrørende erhvervs- og befolkningsforhold af mere hollandsk-lokalhistorisk karakter, samt en diskussion mellem flere hollandske forskere om overgangen til protestantismen i de nordlige nederlandske distrikter 1656–1726, statistisk belyst. Men

tidsskriftets drivende kraft er nu som før B. H. Slicher van Bath, og fra hans hånd foreligger der to bidrag af mere almen-historisk interesse.

Den første af disse afhandlinger (her på engelsk) vil for størstedelen indgå i et hollandsk værk om Frieslands historie. van Bath belyser økonomiske og sociale forhold i de frisiske områder fra ca. år 900 til 1500. Et kort-bilag viser opdelingen i 16 landområder fra Zuidersøen til Wesers munding, og efter en geografisk orienterende indledning følger bl. a. beregninger over folketal, dyrket areal og foldudbytte. Selv om man må stille sig tvivlende overfor dette talmateriale, er karakteristikken af de frisiske kystområder, hvorfra handel og skibsfart udgik, i deres modsætning til indlandsdistrikterne af stor interesse. Lensvæsenet og godssystemet nåede aldrig ud til kystegnene, hvorfra der i middelalderen foregik en stadig udvandring til andre lande. van Bath anfører, at der hersker tvivl om frisernes bidrag til skibsbygningens udvikling i den tidlige middelalder, og han fremhæver, at frisisk handel og søfart blev relativt hårdt ramt af den økonomiske krise i senmiddelalderen. Pest, stormflod, misvækst og social uro bragte tilbagegang. For landbruget betød det en betydelig formindskelse af det dyrkede areal, men derimod større husdyrproduktion med eksport af kvæg, smør og ost bl. a. til Hamburg.

I en anden afhandling (på tysk) karakteriserer Slicher van Bath i koncentret form europæiske agrarforhold i det 17. og første halvdel af det 18. årh., idet han m. h. t. den herhen hørende litteratur henviser til *The Agrarian History of Western Europe. A.D. 500–1850* (1963), den engelske udgave af van Baths bekendte hollandske værk (som billigbog i Aula-boeken).

For en nederlandsk historiker er det mærkeligt at skulle se »den gyldne tidsalder«, hvor den materielle og åndelige kultur i Holland nåede et højdepunkt, som en periode med økonomisk tilbagegang og åndelig stilstand i det meste af Europa. Ganske vist, også Holland oplevede en økonomisk krise af længere varighed, men egentlig først efter 1672, »det nationale nødår«, da landet kom i krig med England, Frankrig, Köln og Münster. Forholdet var jo det, at depressionen satte ind på forskellige tidspunkter: i Spanien kort efter 1600, i Italien og store dele af Mitteleuropa efter 1619, i Frankrig og dele af det tyske rige omkring 1630, men i England og Holland 20–30 år senere. Til gengæld synes England og Frankrig at have overstået krisen ved år 1730, mens perioden 1720–40 netop var meget alvorlig for det hollandske landbrug, der først efter 1755 langsomt oplevede en bedring, lidt senere end det tyske rige (og Danmark).

Idet van Bath belyser landbrugets produktions- og afsætningsforhold, påpeger han – i modsætning til en række økonomiske historikere, bl. a. E. Heckscher – at der under komplicerede markedsforhold, hvor den internationale pris er den fremherskende, ikke vil være nogen sammenhæng mellem pris og høst-udbytte. Man har – hævder han – for ensidigt iagttaget kornpris-bevægelser. På længere sigt vil navnlig forholdet mellem priserne på korn og husdyrprodukter være af største vigtighed. Depressionen i det 17. århundrede var fremfor alt en kornkrise, mener van Bath (ud fra danske iagttagelser kan det tegne sig noget anderledes); efterspørgslen efter korn gik stærkere tilbage end produktionen, og de lave priser opmuntrede ikke til bedre jordbehandling.

van Bath advarer historikere mod at danne sig et alt for enkelt billede af forholdet mellem befolkning og priser. Der er ikke blot tale om dalende folke-

mængde, men også om ændringer i erhvervsstrukturen, i den sociale lagdeling og af »forbrugervaner«. I store dele af Vest- og Mitteleuropa vandt hjemmeindustrien indpas under landbrugskriserne i det 17. årh. Iøvrigt klarede bybefolkningen sig bedst, og på landet havde småbrugere, husmænd og inderster forholdsvis ringere kår end tjenestefolkene. Store sociale forskydninger var i gang; Labrousse har påpeget deres betydning for den franske revolution. Befolkningen må – slutter van Bath – ikke betragtes som en uforanderlig størrelse: der skete forskydninger ikke blot m. h. t. erhverv og indkomst, men også i anvendelsen af erhvervsindtægter og forbrug af fødevarer.

F. SKRUBBELTRANG

ALMINDELIG HISTORIE

H. BUTTERFIELD: *The Present State of Historical Scholarship*. 25 s. – C. H. WILSON: *History in Special and in General*. 28 s. – *Inaugural Lectures*, begge Cambridge University Press 1964, hver af dem 3 sh. 6 d.

Der er en vis tradition for at en nyudnævnt engelsk historieprofessor holder en indledningsforelæsning om sit fag i almindelighed og lader den trykke. Det er en god skik. En del historikere har på den måde, måske den eneste gang i deres liv, fået sagt hvad de mener om historieforskningens øjeblikkelige standpunkt og stilling blandt videnskaberne, dens karakter, formål og fremtidsopgaver. Adskillige af forelæsningerne har værdi ud over øjeblikket, i hvert fald som kilder til den skiftende opfattelse af hvad historieforskning er eller bør være; i nogle af dem, deriblandt *C. H. Wilsons*, kan man tillige hente gode argumenter mod den seneste politiske tendens til at forfladige universitetsuddannelsen i historie. Fra det sidste årtis høst af disse småskrifter husker man måske hvordan *H. R. Trevor-Roper* veltalende og som man kunde vente det en smule paradoksalt argumenterer for at moderne historieforskningens frugtbarste tilskyndelser er kommet fra andre discipliner, økonomi, filosofi, sociologi o. a., og hvor indtrængende han taler om at de humanistiske videnskabers vigtigste opgave er at opdrage lægfolket (*History: Professional and Lay*, 1957). Værd at læse er også *John Bromleys* forsøg på at karakterisere den nuværende studentergenerations forhold til historien, hans tilslutning til *Annales*-skolens principper, og hans forsvaret for samarbejdet med andre videnskaber (*History and the Younger Generation*, 1962).

Herbert Butterfield er en åndfuld mand med en vid horisont og et bredt arbejdsfelt. Desværre strejfer han i sin indledningsforelæsning (som *Regius Professor of Modern History* i Cambridge) adskillige emner uden at få sagt meget om dem. Men han har også noget på hjerte, bl. a. om historiografiens historie, som han tidligere har givet fine bidrag til. Han mener at nærliggende og påkrævede opgaver er et mere indgående studium af forskningsteknikkens, den historiske kritiks vekslende former, og endnu vigtigere, en stort anlagt undersøgelse af forholdet mellem mennesket og dets historie, af hvordan den historiske sans bliver til, af menneskers skiftende holdning til tidsforløbet og af de forskellige

måder, på hvilke de føler sig forpligtede over for fortiden – vigtige sider af den menneskelige bevidstheds historie.

Da G. M. Trevelyan tiltrådte det embede som Herbert Butterfield nu beklæder, fandt han det påkrævet at gøre opmærksom på den økonomiske og sociale histories værdi (*The Present Position of History*, 1927, optrykt i de senere udgaver af hans essaysamling *Clio, a Muse*). Idag er situationen en anden, og Butterfield anser det for nødvendigt at forsvare den politiske historie, at fremhæve de politiske begivenheders og institutioners betydning, f. e. statsdannelsernes indflydelse på nationernes og de nationale bevægelser tilblivelse og udvikling, monarkiets rolle i europæisk historie. Forskere der arbejder med massefænomener er under den tiltagende specialisering inden for vort fag tilbøjelige til at opfatte det historiske forløb alt for snævert, siger han. De bidrager til at udbrede en overdrevent deterministisk synsmåde, som ser bort fra menneskets og den menneskelige villies betydning. "We must not say that there are two alternative possible futures for us – that, according as one or the other thing happens, the world will go this way or that way – there is a whole universe of countless alternative futures. And great history may turn on a small pivot, so that rather than trying to study all the details, it may be better to hunt for the pivotal detail«.

Herbert Butterfields egentlige arbejdsområde er åndshistorien og den politiske historie, og det er ikke underligt at han frygter og reagerer mod en overhåndtagende ensidig interesse for fænomener som lader sig behandle statistisk. Det er mere bemærkelsesværdigt at hans efterfølger som *Professor of Modern History* i Cambridge, kendt som økonomisk historiker, ikke er meget uenig med ham i den henseende. Skønt C. H. Wilson mener at den moderne forskers opgave ikke som Acton sagde er at opdage og fremstille kendsgerninger, men at prøve hypoteser, vil han lige så lidt som sin nærmeste forgænger undvære den traditionelle fortællende historie. Selv om der er politiske forhold og begivenheder som efter hans opfattelse kun kan forstås når man kender den sociale og økonomiske baggrund, benægter han at regeringspolitik i almindelighed kan forklares helt eller overvejende ved pres fra økonomiske interessegrupper; tværtimod kan man, hævder han, argumentere for at Spaniens og Hollands økonomiske nedgang skyldes politiske fejltagelser eller »politisk nemesis«, og at det økonomiske fremskridt i England vilde have været utænkeligt uden samfundets relative politiske stabilitet. Han finder det ikke »self-evident that the new schools of sociological historians are necessarily more scientific than their predecessors«, og har ikke meget tilovers for dem der kun vil anerkende en økonomisk-historisk eller socialhistorisk behandling af fortiden: »The economic historians and historical sociologists have, it seems, never had things so much their own way. This is to risk over-correcting for error. To reduce great historic dramas to graphs and curves, to purge them of human values, is merely to substitute one kind of myopia for another. It is to deny the basic principle that history is the true counterpoint between man and his circumstances. Worst of all, it is to make history not only dull but silly«.

Derfor ønsker professor Wilson en ny og finere teknik til at behandle den økonomiske og sociale side af historien, så man ikke blot erstatter de gamle politiske forklaringer med grove og ofte uvidenskabelige økonomiske, men når

til en ny forståelse af helheden. »The web of history must be reknit, so that the new strands of knowledge become part of its warp and weft, and not merely frills round its edge«. Han kræver at historikeren har sans for hvad John Stuart Mill kaldte »the state of society«, d. v. s. alle sider af livet i det samfund, han beskæftiger sig med, økonomiske, kulturelle, politiske, sociale. Det betyder ikke at vi skal have detailviden på alle disse områder, blot at vi ikke må tro at vi kan forstå det udsnit vi behandler, uden at vi er klar over at det er en del af et hele, og at det kun er udskilt til analyse for siden at blive forenet med det øvrige. Og »the personal sense of the whole must be there in each case. People listen to an historian because he has a personal vision of the past«.

Jeg har citeret professor Wilson så flittigt, fordi hans forelæsning forekommer mig at være den bedst skrevne af de fem jeg har nævnt; den er tillige efter min mening den klogeste, som Trevor-Ropers er den vittigste. Men de er alle umagen værd at læse.

POVL BAGGE

C. E. HAMLE: Idéhistorie. I. Kildeskrifter. II. Livs- og samfundssyn i skiftende epoker. København, Gyldendal, 1966. 182 + 332 s. Ill. 19,75 + 25,00 kr.

Hamles idéhistorie er specielt skrevet med henblik på indførelsen af faget kulturhistorie ved de danske teknika og vel også tænkt anvendt i gymnasie- og seminarieundervisningen; en faglig vurdering må derfor kombineres med en pædagogisk.

Fremstillingens (bd. II) sprog er leksikalsk, krydret med komprimerede anekdoter og enkelte poetiske udbrud (f. eks. s. 164: »Lutherdommen begyndte som et sprudlende kildevæld, der fik det åndelige liv til at spire og grønnes på folkets tørre ager . . .«); opdelingen i almindelig skrift og petit inden for de i forvejen ret kortfattede afsnit synes ikke at have sin oprindelse i en skelnen mellem væsentligt og uvæsentligt; vel for nemheds skyld opstilles grafiske modeller af diverse idékomplekser (f. eks. beskriver s. 250 en omvendt trappestige Marx' dialektiske historiesyn, som dog må være revideret af Hamle, da flere af trinene i hvert fald ikke findes hos Marx). Formuleringerne synes klare, men da en række begreber anvendes forkert, opstår i stedet tæt tåge (f. eks. defineres retorikere som »undervisere i dialektik« (s. 50)). I det hele ophober Hamle for meget ubearbejdet stof, som gør fremstillingen uoverskuelig og tung – og det var vel ikke meningen med en kulturhistorisk appetitvækker.

Bind I (Kildeskrifter), som rettelig burde hedde Kildesteder, mangler et effektivt noteapparat; ind imellem findes ny-oversættelser af tekster, som allerede findes præcisere på dansk (f. eks. indledningen til »Det kommunistiske Manifest«, s. 116. Sml. Marx/Engels: Udvalgte skrifter. I. Forlaget Tiden 1952, s. 26).

BENITO SCOZZA

For jysk og for dansk historie. Jysk Selskab for Historie, Sprog og Litteratur 1866–1966. Skrifter udgivet af Jysk Selskab for Historie, Sprog og Litteratur nr. 14. Redaktion VAGN DYBDAHL. Århus, Universitetsforlaget, 1966. 147 s. Ill. 18 (14) kr.

Den 16. februar 1966 fejrede Jysk Selskab for Historie, Sprog og Litteratur 100-årsdagen for stiftelsen af Det jyske historiske-topografiske Selskab som det hed indtil sammenslutningen i 1932 med den tolv år forinden oprettede Jysk Forening for Historie og Sprog. Det skete bl. a. ved udsendelsen af jubilæumsskriftet *For jysk og for dansk historie*. Foruden at give et rids af selskabets til tider bevægede historie tillige med en overmåde grundig statistisk belysning af medlemstallets svingninger i tidens løb indeholder festskriftet skildringer af Jyske Samlingers redaktører 1866–1937: D. H. Wulff, der tillige var den egentlige initiativtager til selskabets stiftelse, Villads Christensen, H. S. A. Nygård, Hans Knudsen og Svend Aakjær. Af disse forekommer især Knud Pranges biografiske skitse af Hans Knudsen fængslende, til en del måske fordi forf. som kilde har kunnet øse af Hans Knudsens mange uforbeholdne breve til Nygård (dennes privatarkiv, Rigsarkivet). Hvor forskellige redaktørerne iøvrigt har været synes det at gælde for dem alle, at de har røgtet deres vistnok undertiden noget sure hverv med beundringsværdig grundighed og saglighed, sikkert et udtryk for en ikke ringe portion idealisme.

Festskriftets titel illustrerer den udvikling, der er foregået inden for Samlingerne i retning af en stærkere rigshistorisk orientering, nu sidst i jubilæumsåret manifesteret ved en ændring af tidsskriftets navn til: *Historie*.

GRETHE ILSØE

ANDREAS HOLMSEN: *Gard Bygd Rike*. Festskrift i anledning Andreas Holmsens 60 års dag 5. juni 1966. Oslo, Universitetsforlaget, 1966. 247 s. 27,50 no. kr.

Festskriftet består af udvalgte artikler og uddrag af større værker fra professor Holmsens meget omfattende historiske forfattervirksomhed og afsluttes med en bibliografi over denne. Andreas Holmsen har ydet banebrydende bidrag til norsk agrarhistorie; og i sin fremstilling af Norges almene historie har han stærkt betonet de økonomisk-sociale forholds grundlæggende betydning for samfundsudviklingen. I *Gard Bygd Rike* indgår en række af Holmsens undersøgelser over det norske agrarsamfund i middelalder og nyere tid. Forfatteren illustrerer det omspændende og indviklede system af faste værdirelationer, som er en forudsætning for den rette udnyttelse af kildernes oplysninger om økonomiske transaktioner i tidligere tider. Under anvendelse af kvantitative metoder lader han de utallige enkeltfænomener i kildematerialet udkrystallisere sig og føje sig sammen til et mønster for det norske agrarsamfund i middelalderen og nyere tid. Blandt andet ad denne vej lykkes det forfatteren at give et nuanceret billede af strukturændringerne i jordejendomsforholdene i Norge gennem flere hundrede år.

Gårdens funktion i det norske samfund har forfatterens særlige interesse, og han følger dens udvikling lige fra forhistorisk tid og frem til vort århundrede.

Han illustrerer hvorledes gårdsnavne kan tjene som kilder angående befolkningstilvækst og bevægelser i bosætning. I afhandlingen *Det gamle gårds- og grannesamfundet i Norge* giver Holmsen en interessant tolkning af, hvorledes gården og »grannelaget« har haft funktioner som vi kender fra et moderne samfunds institutioner. Han understreger her gårdens rolle som samfundsenhed i ældre tid, idet gården ikke blot var et familiesamfund, men oftest også et »arbejdssamfund« og et »hussamfund«; og hver gård havde sine skikke, love og vedtægter, skrevne eller uskrevne – kort sagt sin samfundsorganisation.

Den lokale historie ligger Andreas Holmsen stærkt på sinde, og han fremhæver ved flere lejligheder, hvor vigtigt det er at tage vare på de minder, som stadig findes i de norske bygdelag, og at nedtegne viden, som gamle mennesker er i besiddelse af. Netop for Norges vedkommende kan oplysninger om skik og brug blot nogle få generationer tilbage i ganske høj grad benyttes retrospektivt i forskningen, fordi udviklingen i dette land – i modsætning til mange lande i Vest- og Mellemeuropa – præges af en udtalt kontinuitet. I sin afhandling *Problemer i norsk jordeiendoms historie* sammenligner Holmsen Norge med det øvrige Europa og peger på flere agrarhistoriske områder, hvor en komparativ forskning kunne blive af stor værdi. Således vil det norske kildemateriale kunne bidrage til at klargøre visse almene foreteelser i europæiske befolknings- og jordbrugsforhold i senmiddelalderen. Netop ved en sammenligning af Norge med Europa i øvrigt træder gårdens store betydning for norsk historie frem, både hvad angår landets økonomiske og sociale udvikling. Som resultat af sine vidtforenede specialstudier drager Andreas Holmsen så de store linier i Norges historie, idet han betoner gårdsamfundets betydelige indflydelse også på den politiske udvikling. Gården var den fundamentale samfundsenhed i Norge, først og fremmest for bygden, men set i en større sammenhæng også for riget.

ÓLAFIA EINARSDÓTTIR

OLDTID OG MIDDELALDER

ANDRÉ LEROI-GOURHAN, GÉRARD BAILLOUD, JEAN CHAVAILLON, ANNETTE LAMING-EMPERAIRE: *La Préhistoire. »Nouvelle Clio«, L'Histoire et ses problèmes, No. 1.* Paris, Presses Universitaires de France, 1966. 366 s. Ill. 22 F.

Med det foreliggende arbejde har de fire forfattere tilstræbt at skrive en kortfattet verdens-forhistorie, et mål som kan forekomme dristigt i betragtning af den arkæologiske forsknings nuværende stadi, men som samtidig rummer tillokkende muligheder for en belysning af problemerne omkring de målsætninger, forskningen i dag arbejder efter. Bogen er opdelt i tre afsnit, et første omfattende dokumentationen af det behandlede materiale, et andet omfattende synthesesedannelserne og et tredje, som redegør for aktuelle forskningsproblemer.

Bogens første kapitler tilstræber en oversigt over de kronologiske systemer inden for centrale forskningsområder i hver af de fem verdensdele, hovedsagelig baseret på stratigrafiske iagttagelser i byhøje og hulebeboelser. Oversigt-

ten er ledsaget af en lang men noget tilfældigt udvalgt litteraturliste. Disponeringen af materialet såvel som talrige unøjagtigheder i teksten antyder allerede her forfatterens meget begrænsede målsætninger, ligesom den valgte metode giver fremstillingen et uegalt præg. Kun stenaldersamfund opfattes i egentlig forstand som forhistoriske, selv om litterære kilder også mangler for størsteparten af de kendte bronzealdersamfund uden for den nære Orient. Endvidere er stratigrafiske iagttagelser kun i et vist omfang egnede som udgangspunkt for en beskrivelse af udviklingen inden for disse i erhvervsøkonomisk henseende meget forskelligartede kulturer. Her synes forfatterne i for høj grad bundet af traditionelle forskningsmetoder inden for studiet af palæolitisk tid.

Den omtalte skævhed i fremstillingen kommer endnu tydeligere til udtryk i de efterfølgende afsnit. Forsøgene på sammenfattende betragtninger af de vidt forskellige kulturformer, man finder i palæolitisk, mesolitisk og neolitisk tid, er gennemført med en stærk betoning af franske undersøgelsesresultater, hvis repræsentativitet ofte kan være diskutabel, og skildringen af udforskningen af de neolitiske agerbrugssamfund, som i Frankrig endnu kun er på et begyndelsesstade, bliver i overensstemmelse hermed meget mangelfuld. Et så centralt forskningsområde som de nærorientalske, neolitiske kulturer må således nøjes med en omtale på kun 5 sider, medens gennemgangen af det nordeuropæiske neolitikum afsluttes på 2 sider.

I bogens sidste afsnit gives en oversigt over de målsætninger og metoder, på hvilke de foregående kapitler er baseret. Forfatterens begreb om omfanget af det arkæologiske kildemateriale afslører sig her som meget begrænset. Kun stenredskaber behandles indgående, medens andre kildetyper kun får nødtørfigt eller ingen omtale. Indledningen rummer en række tilløb til et morfologisk beskrivelsessystem for oldsager, der dog kun er en stærkt sammentrængt udgave af de værdifulde forsøgsresultater, der i de senere år er opnået under det franske »Centre d'Analyse documentaire pour l'Archéologie«. Derefter følger en omtale af etableringen af kronologisystemer, begrænset til fransk palæolitikum og ledsaget af en omfattende redegørelse for fransk arkæologisk udvikling. Arkæologiske studier uden for Frankrig synes kun i ringe grad forfatterne bekendt. Afsnittet afsluttes med en række spredte betragtninger over etnologiske problemer, igen hovedsagelig i forbindelse med studiet af palæolitisk tid. Netop denne sidste del af bogen er afslørende for forfatterens holdning til studiet af forhistorien. Her behandles en problematik, som i det store hele er den samme som dengang begavede amatører i slutningen af forrige århundrede grundlagde det arkæologiske studium i Frankrig. Det synes kun at være stenalderens jæger- og fiskersamfund, der er genstand for interesse, og synspunkterne er fremsat uden større hensyntagen til de undersøgelsesresultater, europæisk arkæologi igennem de sidste årtier har opnået. Som helhed kan bogen kun understrege indtrykket af, at store dele af fransk arkæologi i dag befinder sig i en blagelig isolation.

JØRGEN JENSEN

ANDREW ALFÖLDI: *Early Rome and the Latins. Jerome Lectures.* Ann Arbor, The University of Michigan Press, 1964. 416 s. + appendix, index, plancher og 1 kort. 15 \$. – R. BLOCH: *Tite Live et les premiers siècles de Rome.* Paris, Société d'Édition »Les Belles Lettres«, 1965. 121 s. 9 F.

Roms ældste historie er et af historieskrivningens og historieforskningens yndlingstemaer, og det er næppe nogen tilfældighed, at man traditionelt hævder, at den moderne kritiske historieforskning begynder med Niebuhrs *Römische Geschichte* fra 1811–12. Hovedkilderne til vor viden om de første århundreder er Livius og Dionysius fra Halicarnassos, begge fra den augustæiske tidsalder, men at deres livfulde skildringer ikke afspejler den historiske virkelighed, har man siden Niebuhrs dage vel været klar over. Den bekendte oldtidshistoriker Andreas Alföldi – nu professor ved Princeton – har i adskillige år i artikler behandlet problemer fra denne periode, og i 1961 holdt han en serie forelæsninger ved den Amerikanske Skole i Rom. Disse foreligger nu i udvidet skikkelse i hans bog, *Early Rome and the Latins*.

Foruden den historiografiske overlevering har vi bevaret vigtige fragmenter af den antikvariske og religionshistoriske forskning, der florerede i senrepublikansk og tidlig kejsertid, og som især er overleveret i de senantikke kommentarer til antikke forfattere samt samleværker som Plinius' *Naturalis Historia* og Macrobs *Saturnalia*. Dertil kommer et overvældende arkæologisk materiale såvel fra udgravninger i selve Rom som i det øvrige Italien, et materiale der er lige så vanskeligt at fortolke som det er at overskue. Imellem disse mangartede kilder boltrer Alföldi sig som fisken i vandet, og hans særdeles veldokumenterede bog er forsynet med et noteapparat, som nok kan tage pusten fra selv den mere forhærdede læser.

De senere årtiers forskning har måske i nogen grad været tilbøjelig til at lade sig imponere af det arkæologiske materiales mangfoldighed. Den omstændighed at den romerske kongerækkes tre sidste konger bar etruskiske navne, og at fundene fra det sjette århundredes Rom viser et stærkt etruskisk præg, har fået mange til at slutte, at dette etruskisk regerede Rom virkelig havde omtrent den magtstilling i Latium, som de historiografiske kilder beretter. Ikke mindst blandt italienske forskere har der floreret en idé om »La Grande Roma dei Tarquini«. Det er denne idé, Alföldi grundigt søger at aflive.

Hans udgangspunkt er den opfattelse, at stammeorganisationen i Latium er langt mere sejlivet end man ellers har antaget. En grundig undersøgelse af latinernes fælles helligdomme, hvor man mødtes ved faste kultfester, underbygger dette. Vor viden herom bygger på spredte notitser samt nogle få, delvis upublicerede, udgravninger. Disse vidnesbyrd taler imidlertid for, at latinernes tredive stammer var langt mere jævnbyrdige, end det fremgår af den romerske nationalistiske historieskrivning. Først ved Latinerkrigen 338–336 f. Kr. lykkedes det romerne at etablere sig endeligt som ledere i det latinske forbund.

Ifølge den historiografiske tradition fordrev romerne den sidste etruskiske konge, Tarquinius Superbus, i året 509 f. Kr. Herefter valgtes årligt to consuler, der besad den afsatte konges militære og religiøse magt, imperium og auspicium. Grundstammen i republikkens historie er de såkaldte fasti consulares, kalendere hvor hvert år opkaldes efter de siddende consuler. Om denne epo-

nyme embedsmandsliste er det overleveret, at den i 304 f. Kr. blev opstillet offentligt, og i nyere tid har man kunnet rekonstruere den med ret stor nøjagtighed. Navnlig ægtheden af dens ældste del er stærkt omdiskuteret, ikke mindst fordi der blandt consulerne optræder medlemmer af plebejiske gentes, der jo ifølge den sædvanlige tradition først i året 366 f. Kr. får adgang til dette embede. Alföldi er også her kritisk over for traditionen. Han opfatter fordrivelsen af Tarquinius Superbus som et statskup, iværksat af kongens beredne garde som usurperer *auspicium* og *imperium*, hvorefter de og deres efterkommere udgør stænderkampens *patriciere*, der langsomt må afgive deres privilegier til en større del af befolkningen. Et af forskningens hovedproblemer er, at Rom også *efter* 509 beholder sit etruskiske præg, i alle fald ned i anden fjerdedel af femte århundrede. En del – navnlig svenske – forskere har villet omdatere Tarquiniernes fordrivelse og indførelsen af den republikanske styreform. Alföldi derimod forkaster radikalt traditionen om de tre på hinanden følgende etruskiske konger, der efter den romerske tradition var indvandret til Rom. De to Tarquini er i virkeligheden kun een person, som den nationalistiske historieforskning har splittet op i to personer for at dække det faktum, at Rom både før og efter 509 f. Kr. blev styret af *forskellige* etruskiske byer, således Caere, Vulci og Clusium. Som station på en af vejene til det frugtbare Campanien, som etruskerne koloniserede, var Rom ganske vist af strategisk vigtighed, men det berettiger efter Alföldis mening ikke til at godtage den romerske opfattelse om Roms tidlige primat i Latium. Dette opfatter Alföldi som en *bevidst* foredrøjning af de historiske kendsgerninger, foretaget af romersk historieskrivnings nestor, Fabius Pictor. Normalt antages, at dennes på græsk affattede historie blev til i årene efter den anden puniske krig, men Alföldi hævder, at den allerede blev skrevet kort efter slaget ved Cannae som et propagandaskrift, der skulle agitere for romernes sag blandt de græske bystater, der under Philip d. V. af Macedonien truede med at gøre fælles sag med Hannibal. Det lykkedes som bekendt romerne at slutte en traktat med en række græske stater, og et af midlerne hertil skulle altså have været et stykke propagandistisk historieskrivning.

Af Fabius Pictor ejer vi næppe nok et autentisk fragment. Vi kender væsentlig hans værk gennem referater, og det turde nok være vel dristigt at tilskrive ham hovedæren for denne forvanskning af den historiske overlevering. Afgørende er, at skriftet ikke med sikkerhed kan dateres så tidligt som Alföldi gerne vil, hvorfor hans teori om dets tendens som bevidst propaganda forbliver et postulat. Hans bog er et gennemført og dybt opgør med tanken om Roms tidlige politiske supremati, hvorfor vi også finder en forkastelse af den overleverede datering af de ældste traktater med Carthago, som er bevaret hos Polybios (III, 22, 1 f.). Disse omdateres radikalt ud fra forfatterens opfattelse af, hvorledes den historiske udvikling var. Skønt han her ikke står alene, kan absolut enighed næppe opnås i denne sag, og nye indskriftfund, der skal omtales nedenfor, kan støtte Polybs datering.

Metodisk set kan man indvende, at Alföldi uden tøven bruger den fragmentariske *antikvariske* overlevering til at korrigere den historiske tradition. Man må her erindre, at de romerske religionshistorikere og antikvarer – først og fremmest Varro – ikke var videnskabsmænd i moderne forstand, og at deres kilder oftest var identiske med deres historiske kollegers. Ofte har det været vanskeligt –

ja umuligt – for dem at trænge om bag tredie århundredes skrevne tradition. Det kan således virke ejendommeligt, at et sted hos den ældre Plinius – der sikkert er afskrifts afskrift med alle de fejlmuligheder, der ligger heri – kan vælte den historiografiske tradition. Romersk historieskrivning gengiver ganske givet et retoucheret billede af Roms første århundreder, men om det er så bevidst udført, som Alföldi hævder, må stå hen. Derimod kan man roligt gå ud fra, at de antikvariske skrifter har været lige så fejlagtige i deres resultater, præget af moraliseren og overdreven trang til systematik. Den ældre romerske historie vil fortsat være til debat, og nye arkæologiske og epigrafiske fund vil stadig kunne ændre billedet totalt. Alföldis bog vil imidlertid altid stå som et meget skarpsindigt indlæg i debatten, ikke mindst hans topografiske redegørelse for Ager Romanus og dens vækst (s. 288–335), hvis hovedindhold allerede findes i en artikel i tidsskriftet *Hermes* Bd. 90, 1962. I hans arbejdsmetode ses en forening af en skarpsindig kildekritiker og en kyndig arkæolog og numismatiker. Det er næppe Alföldis skyld, at sikrere resultater ikke er nået, men måske nok i nogen grad hans begrænsning, at han selv er så sikker i sin sag som han er.

Raimond Bloch berører i sin bog »Tite Live et les premiers siècles de Rome« en række af de samme problemer, men unægtelig på en ganske anden måde. Forfatteren, der især er kendt som religionshistoriker og etruskolog, vil give en introduktion til, hvordan man læser de to første bøger af Livius' historie rigtigt. Hans bog falder i to dele, hvoraf den første behandler problemer fra Roms grundlæggelse til kongernes fordrivelse, mens den anden behandler perioden fra 509 til slutningen af den etruskiske periode, dvs. til anden fjerdedel af femte årh. f. Kr.

Til Blochs ros skal siges, at han hverken forsøger at give en komprimeret kommentar til Livius eller indskrænker sig til brede almindeligheder. Gennem en række interpretationer af enkelte episoder i Livius' beretning søger han at kaste nyt lys over Livius, hans metoder og kilder, samtidig med at han giver et væld af præcise oplysninger. Disse enkeltinterpretationer kædes sammen af mere resumerende partier, hvor gode litteraturhenvisninger viser hen til speciallitteraturen. Læseren får hermed både en almen introduktion og en række prøver på, hvorledes man kan fortolke, men nægtes kan det ikke, at bogen let derved får et noget kaleidoskopisk præg. Det er ikke nogen sammenhængende skildring, men snarere en eksemplificeret indledning til Liviuslæsningen samt Roms ældste historie.

På en række punkter har Bloch meget til fælles med Alföldi. Begge forskere benægter, at kongernes fordrivelse medfører noget egentligt kulturelt skel. Bloch mener, at det egentlige skæringspunkt ligger omkring 475 f. Kr., og perioden 509–ca. 475 tænkes optaget af en række stridigheder med etruskiske byer som Veii og Clusium, der hver især forsøger at dominere Rom. Først ved de etruskiske nederlag i Campanien i 480 og 474 tvinges erobreren til at trække sig tilbage til deres egentlige landområde nord for Tiberen. Hermed får den historiografiske traditions talrige krige i begyndelsen af republikkens historie en ny interpretation. De romerske sejre skyldes ikke den frie republiks »virtus«, men at en etruskisk præget storby ved hjælp af etruskiske forbundsfæller hævder sin allerede vundne politiske førerstilling i Latium. Roms tidlige dominat af Latium er her fastholdt, omend i en noget ændret form.

Også den ældste traktat mellem Rom og Carthago, som Polyb placerer til republikkens første år, godtager Bloch, og med mange ser han den bestyrket af det sensationelle indskriftfund ved Pyrgi, Caeres havneby. Ved udgravningen af en helligdom dér fra slutningen af sjette århundrede f. Kr. fandtes i 1964 tre stykker guldblik med indskrifter, den ene i fønikisk, de to andre i etruskisk sprog. Det er ganske vist ikke den længe eftersøgte bilinguale indskrift, der skal løse »Etruskernes gåde«, idet teksterne ikke er identiske. Det drejer sig om tre dedikationer af den etruskiske helligdom til en fønikisk gudinde. Dedikator er kongen af Caere. En så nær relation mellem Caere og Carthago i sjette århundrede bestyrker i høj grad formodningen om, at lignende forbindelser kan have bestået mellem Carthago og Rom. Hvis imidlertid Polybs første traktat med Carthago er at datere til republikkens første år, følger deraf, at den politiske tilstand, som traktaten afspejler, dækker en historisk virkelighed, og da er Alföldis sendatering af Roms ekspansion i Latium ikke rigtig.

Det kan være af betydning at konstatere forskellene mellem de to forfattere. Begge bevæger sig på hjemmebane og henviser flittigt til deres egen forskning, men medens Alföldi er den kritiske historiker, der anvender historiens hjælpevidenskaber, står Bloch snarere som repræsentant for disse end som historiker i snævrere forstand. Hvor Alföldi løser konflikten mellem historiografisk tradition og arkæologisk evidens ved at indskyde et led, der er bevidst historieforfalskning og derved giver hovednøglen til forståelsen, er Bloch mere selektiv i sin metode og undgår derved Alföldis drastiske fremgangsmåde. Karakteristisk nok slutter Bloch sin bog med at fremhæve to kapitler af Livius' første bog, 24 og 31, hvor der gives en forklaring på fetialrettens oprindelse og principper. Bloch lovpriser her Livius, fordi han allerede i begyndelsen af sit værk lægger så stor vægt på disse primitive retsregler for »rerum repetitio« og »indictio belli«. Overholdelsen af disse regler var for romerne betingelsen for, at man kunne tale om »bellum justum«. Netop i skildringen af sådanne institutioner har Livius imidlertid sikkert været ganske afhængig af den antikvariske forskning, og fetialrettens grundsætninger har efter al sandsynlighed været lettest at finde hos Varro. På basis af dennes forskningsresultater rekonstrueredes under Augustus en lang række religiøse institutioner, der forlængst var gået af brug. Det er et spørgsmål, om ikke Bloch på samme måde som Alföldi overvurderer de romerske antikvarers resultater og dermed deres værdi som kilde til den ældste romerske historie.

JENS ERIK SKYDSGAARD

OTTO MØRKHOLM: Antiochus IV of Syria. *Classica et Mediaevalia*. Dissertationes VIII. København, Gyldendal, 1966. 229 s. 40 kr.

Gennem arbejdet med sin publikation af Nationalmuseets betydelige samling af seleukidemønter i hæfte 35 af det store katalogværk »Sylloge Nummorum Graecorum« har Den kongelige Mønt- og Medaillesamlings unge overinspektør, cand. mag. Otto Mørkholm fattet interesse for den særprægede konge Antiochos IV (175–164 f.v.t.), som er blevet kendt i eftertiden på grund af sit sammenstød med den romerske verdensmagt under en aktion mod Ægypten i 168 og i endnu

højere grad som følge af de forfølgelser, han satte ind mod Jerusalems jøder. Som udslag af denne interesse offentliggjorde han i årene 1960–64 fem afhandlinger, i hvilke han først og fremmest gik ind på Antiochos' møntprägning og de historiske slutninger, der kan uddrages af denne, og nu har han ladet resultaterne fra disse afhandlinger indgå i en sammenfattende biografi af syrerkongen: »Antiochus IV of Syria«, som han i forbindelse med afhandlingerne forsvarede for den filosofiske doktorgrad ved Aarhus Universitet i november 1966.

Mørkholm indleder sin bog med en kritisk behandling af overleveringen om freden i Apamea 188 og dens følger for seleukideriget, og derpå gør han i tilknytning til sin skarpsindige afhandling »The Accession of Antiochus IV of Syria« (i *The American Numismatic Society Museum Notes XI*, 1964) rede for de indviklede og livligt omdiskuterede omstændigheder ved Antiochos IV's tronbestigelse. Herunder lykkes det ham som frugt af et tilbundsgående studium af det foreliggende møntmateriale at bringe et definitivt bevis for, at den barnekonge med navnet Antiochos, der var Antiochos IV's medregent de første år, ikke, som påstået, var hans egen, men derimod broderen og forgængeren Seleukos IV's søn.

Efter de omtalte indledende manøvrer går Mørkholm i de følgende kapitler over til at betragte Antiochos IV's forhold til den øvrige hellenistiske verden, idet han specielt i de mindste detaljer følger hans dobbelte krigeriske fremstød mod ptolemærriget. Især søger han i tilknytning til den britiske forsker T. C. Skeat at opstille et nyt kronologisystem for syrerkongens Ægyptensfelttog; men det lider af den svaghed, at det alene hviler på en vilkårlig fortolkning af en kortvarig ny ægyptisk æra i slutningen af 170 og ydermere ikke harmonerer med den bevarede skriftlige overlevering hos Polyb og Livius. Betænkeligt er det også, at Mørkholm i Ægyptensafsnittet holder fast ved W. Ottos lidet funderede teori om, at Antiochos IV opkastede sig til formynder for den unge konge Ptolemaios Philometor.

Kapitel VI og VII er helliget Antiochos IV's indre politik. En prosopografisk undersøgelse med det formål at klarlægge seleukiderigets administrationssystem giver kun yderst lidt som følge af det alt for sparsomme kildemateriale. Større held har Mørkholm med at tilbagevise de hyppigt fremsatte hypoteser om, at Antiochos dels var en stor bygrundlægger, dels drev en bevidst helleniseringspolitik. Men hvad der især gør de pågældende kapitler værdifulde, er Mørkholms grundige behandling af Antiochos IV's møntprägning, der for det meste er et koncentrat af den metodisk forbilledlige afhandling »Studies in the Coinage of Antiochus IV of Syria« (i *Videnskabernes Selskabs Historisk-filosofiske Meddelelser* bd. 40, 1953) – uden sammenligning Mørkholms betydeligste videnskabelige arbejde. Gennem minutiøse stempelstudier leverer han her en evident påvisning af, at den hidtil rådende kronologi for Antiochos IV's møntprägning i hovedstaden Antiochia trænger til en kraftig revision. Også for det fønikiske møntsted Ace Ptolemais foreslås en ny kronologi; men da denne lader alle indicier fra selve møntmaterialet vige til fordel for aksiomet om, at Antiochia altid er kommet før Ace med innovationer på møntprägningens område, virker den mindre overbevisende.

I kapitel VIII følger en solid gennemgang af Antiochos IV's herostratisk

berømte politik over for Judæa, og endelig tager Mørkholm i slutkapitlet syrerkongens østpolitik op til en suveræn behandling, hvorunder han eftertrykkeligt tager livet af Tarns og Altheims hypoteser om Antiochos' vidtflyvende anti-parthiske planer.

Efter at have fulgt de forskellige sider af Antiochos IV's virke gør Mørkholm i bogens konklusion regnebrættet op for denne konge. Han slår fast, at Antiochos hverken var gal eller genial, men i og for sig ret almindelig – og dermed også mindre spændende, end de fleste forskere tidligere har antaget. Og selv om Mørkholm nok til tider er vel tilbøjelig til at frakende sin »helt« alle mulige excesser, virker hans Antiochos-billede i det store og hele overbevisende.

Mørkholms værk er især bemærkelsesværdigt ved sin intensive udnyttelse af det numismatiske materiale til belysning af Antiochos IV's kongetid, og det får først og fremmest sin videnskabelige værdi gennem inddragelsen af de vigtige resultater, forfatteren er nået frem til i de tilknyttede afhandlinger. Bortset herfra indeholder »Antiochus IV of Syria« ikke så forfærdelig meget nyt om den i forvejen stærkt omdebatterede syrer-konge; men derfor er det alligevel en særdeles værdifuld herskerbiografi. Den rager ved sin grundighed, klarhed og gennemført forsigtige kritik højt op over alle sine forgængere og skulle have gode chancer for at blive stående som standardværket om Antiochos IV.

RUDI THOMSEN

THORSTEN ANDERSSON: Svenska Häradsnamn. Nomina Germanica. Arkiv för germansk namnforskning, utg. av Jöran Sahlgren, 14. Lund 1965. 397 s. 50 sv. kr.

Kærnen i denne svenske disputats er en indgaaende analyse af herredsdannelsen i Östergötland, men samtidig behandler den udførligt det nordiske herreds oprindelse i sin helhed. Forf. er navneforsker, og følgelig er den sproglige behandling af herredsnavnene overalt det grundlæggende. Hele det middelalderlige materiale fra Sverige (incl. de skaanske landsdele) er samlet og indordnet i en herredsnavnenes typologi ud fra konstruktionsformer og begrebsindhold. Forf. er fortrolig med dansk herredsforskning og medinddrager stadig de danske herreder i sine undersøgelser. Der er saaledes fremlagt et stort og veldisponeret grundlag for herredsdannelsens problembehandling. Forf. vil imidlertid ikke nøjes med den sproglige analyse. Det er hans tese, at de varierende navnetyper repræsenterer tilsvarende forskelle i den faktiske herredsdannelse. Særlig vægt lægger han paa en sondring mellem, hvad han kalder »oprindelige bygdenavne« og »primære herredsnavne« – mellem herreder, der i de ældste belæg er rene bygdebetegnelser (Fjäre, Kind), men siden forsynes med et efterhængt -herred, og andre, der allerede i ældste forekomst har -herred som et integrerende led i benævnelsen, mens første led normalt er typiske landsbynavne eller lokalitetsbetegnelser (Ingelstad-h., Höks-h.).

Sprogligt er denne tvedeling evident for landskaberne øst for Øresund, men for de ældre herredsomraader vest for Sundet er den meningsløs, da -herred praktisk talt undtagelsesløst er føjet til i ældste kendte benævnelse, for Sjælland allerede i 1085 og for de to vestlige »lande« som helhed i Kong Valdemars

Jordebog 1231. (En undtagelse er det jyske *Hwet* i KVJ, først i 1350 *Hwetboheret*. Forf.s henvisning til en provst »de Hane« i 1253 er uden relevans til herreds-institutionen, da pavebrevets to andre nævnte provster betegnes »de Wenlesuel« og »de Thuid«. KVJ har *Hanæheret*). Mere betænkelig er anvendelsen af ordet »primær«, naar der argumenteres for, at herredsnavnet saa at sige afspejler herredets faktiske struktur. Fremstillingen forekommer her uklar og flimrende med umærkeligt glidende overgange fra det formelle til det reale; men en dansk historiker maa i hvert fald tage afstand, naar forf. konkluderer, at herredsinddelingen fortrinsvis udgør et system af »artificielt skapade distrikt«, eller at den »inte huvudsakligen återspeglar en självvuxen bygdegruppering utan år resultatet av en uppifrån på administrativ väg genomförd indelning« (s. 168). En saadan opfattelse, der synes at bero paa en uheldig generalisation eller tilbageslutning fra den – trods forf. – meget sene herredsdannelse i Östergötland, maa betragtes som historisk urealistisk. For de ældre herredsomraader synes præmisserne snarere at føre frem til en modificeret bygde-teori; polemikken mod Johs. Steenstrup og Sv. Tunberg virker til tider unødigt skarp og mod deres efterfølgere delvis misvisende. Forf. har sikkert ret i, at herredet ikke er en simpel videreførelse af gamle bygder, men næppe i at benægte disse som det normale udgangspunkt for herredsdannelsen. Vil man trænge ind i herredsdannelsens problematik, maa man imidlertid starte ikke i de sekundære herredsomraader, men i de primære, dvs. i det gammeldanske omraade. Her er det klart, at herrederne paa Øerne i stor udstrækning svarer til gamle bygdekærner; for Fyn gælder det endda alle 13 herreder uden hensyn til navnetype. Hvad Jylland angaar kompliceres sammenhængen af de store sysselbygder, men baade her og i Skaane kan meget forklares ved naturlig spaltning af større bygder, især naar man opererer med bebyggelsescentre og ikke med herredsgrænser, der længe holdt sig flydende. Forf. berører heller ikke aarsagen til herredsdannelsen, men taler alene om et ubestemt administrativt diktat. Fra hvem? Kongen? I det danske omraade tyder intet paa central dirigering; herredsinddeling synes indført til forskellig tid i de enkelte »lande«, i Sjælland før 1085, i Skaane efter, og nydannelser og spaltninger forekommer baade før og efter Kong Valdemars Jordebog. Derimod maa der være stille krav, der har gjort lokale omdannelser naturlige; det har næppe været en bedre tingordning, som forf. antyder, men snarere en af de nye funktioner, der knyttedes til herredet, ydelsen og fordelingen af de præstationer, der knyttedes til ledingsvæsenet og eventuelt til det kongelige nathold, dvs. pligten til at underholde kongen og hans følge under rejse rundt i landet.

De her fremførte afvigende synspunkter skal imidlertid ikke overskygge bogens store fortjenester m.h.t. forhold, der er snævert knyttet til de navnehistoriske analyser.

AKSEL E. CHRISTENSEN

SIDNEY L. COHEN: *Viking Fortresses of the Trelleborg Type*. København, Rosenkilde og Bagger, 1965. 104 s. 22 plancher. 31,50 kr.

Internationalt har den danske Trelleborg-forskning ikke hidtil været placeret efter fortjeneste. Det er hovedfortjenesten ved ovennævnte bog, at den noget

kort, men relativt kyndigt forelægger dette materiale, monumenterne selv som teorierne omkring dem, for den angelsaksiske verden. I denne del fremfører den amerikanske forf. dygtigt svaghederne ved hver enkelt opfattelse, og han kan i og for sig have ret i, at der ikke er ført bevis for, at Trelleborgene har del i Svend Tveskægs erobring af England. Men tifold løserer er argumentationen for hans egen teori, nemlig at disse geometriske anlæg ikke primært har militær karakter, men er konstrueret som helligdomme for Thordyrkelse. I den imponerende urskov af tvivlsomme arkæologiske sammenstillinger, upaalidelig skriftlig tradition og dristige religionshistoriske analogier, fra forskellig tid og rum (s. 63 ff.), er de 14 fundne kamme, der kan antages at have været brugt i kulten af den skæggede gud, det eneste med relation til Trelleborg. Forf.s indsigt i vikingetidens historie og kultur er dertil yderst overfladisk, saa det er at haabe, at den nye teori ikke vinder proselytter.

AKSEL E. CHRISTENSEN

J. KR. TORNØE: *Early American History. Norsemen before Columbus.* Oslo, Universitetsforlaget, 1964. 127 s. Ill. og kort. 16 no. kr. – HELGE INGSTAD: *Vejen til Vinland. Fundet af Vikingernes Bopladser i Nordamerika. På dansk ved CHRISTIAN DAHLERUP KOCH.* København, Fremad, 1966. 220 s. Ill. 49,50 kr.

Disse to udgivelser behandles under ét, eftersom de stort set behandler samme emne: Problemet om, hvor sagaernes Vinland skal placeres. J. Kr. Tornøes bog er et forsøg på gennem en minutøs analyse af sagaberetningernes topografiske angivelser, selv de mindste antydninger af stedsbeskrivelse, at identificere lokaliteter og rejseruter fra vinlandsfærderne. Han når frem til, at Vinland må være landet bag Falmouth, Mass. Da hans teorier beror på en efter sagkyndiges mening uholdbar overpotensering af den gennemsnitsfart, som norrøne skibe i 1000-tallet kunne skyde, falder hele hans billede og topografi sammen. En gennemsnitsfart af 10–11 knob kunne måske en »krigssnekke« holde, men ikke et bredere og tungere, søgående »handelsskib«; og det var vel nok et sådant, vinlandsfærerne brugte. Tornøe har en klippefast tro på, at revl og krat i sagaberetningerne er den skære sandhed. Dette svækker hans argumentation og foranlediger ham til at overse eller a priori forkaste andre fortolkningsmuligheder end den mest nærliggende.

Helge Ingstads bog er ment som en populær rejseberetning om hans tre ekspeditioner for at fastslå rejseruterne og lokalisere Vinland, 1960–64. I 1910 udkastede svenskeren Sven Söderberg ideen om, at Vinland skulle betyde græsrigt land, og at sagaernes tale om vildtvoksende vin skulle være senere opfundne begrundelser for navnet. Dette tilbageviser Tornøe med bestemthed, men Ingstad tager tanken op, ligesom museumsinspektør Jørgen Meldgård her i Danmark gjorde det (*Naturens Verden* 1961, s. 353 ff.). Ved L'Anse of Meadows på Newfoundland's nordspids skulle Vinland nok søges. Her foretog Helge Ingstads kone udgravninger, mens han rejste for at fastslå ruternes lokaliteter. Den videnskabelige redegørelse for fru Ingstads og andre arkæologers udgravninger bebudes, men der gøres i den foreliggende rejseberetning rede for,

hvad man har fundet, dog kun i meget grove træk. Efter Ingstads og arkæologernes opfattelse er fundene norrøne. En tenvægt af form og materiale som dem, man kender flere af fra udgravninger i Grønland, virker overbevisende norrøn. De omtalte C-14-dateringer peger på første halvdel af 1000-tallet, men der nævnes ingen sådan datering i forbindelse med tenvægten. Ingstads lokalisering af de norrøne rejsruters stednavne på disse kanter virker mere relevante end Tornøes. Helge Ingstad er forøvrigt her i hovedsagen i overensstemmelse med Jørgen Meldgårds lokaliseringer fra 1961.

Begge bøger føjer sig ind i listen over den efterhånden voluminøse litteraturmængde med vinlandsrejserne som emne. Denne liste kan studeres i Tornøes bog. Selvom den ikke er fuldstændig, fylder den godt, og er denne bogs mest værdifulde bidrag.

FINN GAD

KARL BOSL: Frühformen der Gesellschaft im mittelalterlichen Europa. Ausgewählte Beiträge zu einer Strukturanalyse der mittelalterlichen Welt. München-Wien, R. Oldenbourg, 1964. 520 s. 52 DM.

Udvalget af professor Karl Bosls arbejder bærer sin titel med rette. De enkelte bidrag er vidt forskellige i oprindelse og sigte, spænder fra små skitseprægede indlæg i en aktuell kulturdebat over større videnskabelige enkeltundersøgelser til dristig historisk syntese. Et udtalt fælles præg består dog i forsøget på social-historisk strukturanalyse, historisk forskning i konfrontation med navnlig sociologien, og samlingen bliver herved eet blandt mange eksempler på det frugtbare møde mellem historien og samfundsvidenskaberne, som især de seneste årtiers tyske forskning har oplevet.

Forfatterens teoretiske hovedanliggende består i sociologiens utvivlsomme funktion i socialhistorien – som »hermeneutisk princip« – og udvalget bærer da også rigt vidnesbyrd om, at sociologisk præget udlægning af overleverede begreber og kategorier bringer forskeren langt videre, end det er muligt f. eks. ad filologisk vej. Der kan heller ikke være tvivl om, at sociologens søgen efter faste begreber, gyldige i det mindste for et flertal af enkelttilfælde, også i nogen grad må blive socialhistorikerens, ikke mindst når han skal tale ind i vor moderne tekniske kultursituation, der ikke ejer tidligere tiders interesse for det »einmalige«. Mere eller mindre nuancerede forestillinger om opbygning og funktion af gruppe, samfund og stat har vel altid indgået i historikerens forestillingsverden – givet allerede med anvendelsen af gængse begreber som »Deutschland, Frankreich, Volk, Staat, Stamm, Sippe usw., ohne die die Geschichte nicht auskommt, die aber soziologische Idealtypen sind« (s. 476 med et citat af Max Weber). Men dette gælder vel egentlig også det 19. århundredes individualiserende historieforskning, som forfatteren i nogen grad lægger for had (eks. s. 472). Uden et vist – omend unuanceret – begreb om det jævne og typiske havde det vel næppe været muligt at gøre det »einmalige« så interessant. Vægtforskydningen i den historiske betragtningsmåde fra det individuelle til det almene søger sin begrundelse i en ændret kultursituation.

Der er grund til at dele forfatterens glæde over, at sociologien har opgivet »den totalen Systemanspruch ihrer modernen Begründer Saint Simon, Comte,

Spencer und Karl Marx zugunsten einer sachlich-pragmatischen, systemoffenen, also bescheideneren Fragestellung« (s. 481). Det maner til overbærenhed med sådanne betragtninger som at Karl den Store var forud for sin tid (s. 28), eller at »aus den nordischen Quellen und besonders Beowulf ist die Hofhaltung der Dänenfürsten zu Beginn des 6. Jahrhunderts ziemlich gut bekannt« (s. 242).

Professor Karl Bosls socialhistoriske betragtningmåde hæver sig dog op over hverdagen navnlig ved den sikre balancekunst mellem sociologi og historie. Det er prægnant formuleret i indledningen til den fremragende fortolkning af begreberne *potens* og *pauper* (s. 106–134), en tidligmiddelalderlig social differentiering, der udvikler sig til den højmiddelalderlige pauperismens ideologi (klosterfolket som »*pauperes Christi*«, men rekrutteret fra lag, der ellers måtte betegnes som *potentes*). Det hedder her principielt: »Historie unter sozialgeschichtlichem Aspekt projiziert nicht mehr gegenwärtige Situationen in die Vergangenheit und deutet ihre Einheiten . . . nicht nur teleologisch im Hinblick auf ein bekanntes Endergebnis, sondern untersucht das Ineinander der sozialen Gebilde im Rahmen einer Einheit wie auch im Vergleich mit anderen . . . Der Sozialhistoriker interessiert sich für die Dynamik seiner Gebilde ebenso wie für deren Statik, die zeitliche und räumliche Fixierung der jeweiligen Struktur ist gerade ihm ein ernstes Anliegen« (s. 106).

Faghistorikeren vil utvivlsomt værdsætte den inspirerende syntese, Das Hochmittelalter in der deutschen und europäischen Geschichte (s. 377–412), men måske nok så meget de tre store afhandlinger om de kongelige, kirkelige og højadelige *ministeriales* i tysk middelalder, Vorstufen der deutschen Königsdienstmannschaft (s. 228–276), Das ius ministerialium (s. 277–326) og ikke mindst Die Reichsministerialität (s. 327–356). Karakteristikken af dette tjensteforhold, hvis udspring føres helt tilbage til den romerske oldtid, og dokumentationen af denne tjensteadels funktion i det tyske kongedømme er sikkert forfatterens hovedfortjeneste. Disse afhandlinger frembyder tillige ypperlige eksempler på anvendelsen af en sociologisk præget hermeneutik.

Fra Max Weber stammer forfatterens ideal af den socialhistoriske betragtningmåde: »Sozialgeschichte . . . ist geschichtlich gesättigte Soziologie« (s. 378). Læseren af professor Bosls arbejder har ikke mindst grund til at glæde sig over den historiske mætningsgrad.

KAI HØRBY

ERIC JOHN: Land Tenure in Early England. A Discussion of some Problems. Studies in Early English History, ed. by H. P. R. Finberg, vol. I. Leicester University Press 1960, 2nd impression 1964. xii + 184 s. 30 sh.

Engelsk historieforskning kan opregne en række klassiske kontroverser og blandt dem den diskussion, man har ført om, hvorvidt det engelske samfund var feudaliseret eller havde væsentlige feudale træk allerede i angelsachsisk tid, eller – således som Round og Stenton hævder – om William I skabte feudalismen efter erobringen i 1066. Maitland, som indledte debatten, tilsluttede sig det første synspunkt, men føjede dog til, at »many an investigator will leave his bones in that desert before it is accurately mapped«. Dr. John har påny begivet

sig ud i denne ørken, og han er sluppet vel igennem – efter et arbejde, der på uhyre original vis kortlægger visse lange stræk i grove træk.

På grundlag af meget indtrængende analyser af de relevante angelsaksiske charters definerer dr. John det omstridte begreb *landbook* ikke som tilskødning af ejendomsret, men som overdragelse af dispositionsret, hvortil der knyttes visse privilegier. *Bookland* synes oprindeligt og overvejende at have været et kirkeligt fænomen; at verdslige stormænd senere skaffede sig *bookland* skyldes netop de rettigheder, der var knyttet til besiddelsen. Misbrugene blev først udlignet, da kongemagten ved midten af 8. århundrede undtog de militære byrder generelt fra privilegiefrihederne. Bogens andet hovedpunkt angår opbygningen af krigs- pligten; dr. John dokumenterer, at *the sea-fyrd* grundlægges af Eadgar ca. 965 og pålignes på grundlag af beneficium-besiddelse efter det velkendte *five-hide* princip; beneficium-karakter godtgør – hvadenten der er tale om *expeditio per terram vel per mare* – for dr. John, at fundamentale feudale islæt er til stede længe før 1066, og at systemet bygges bevidst op på grundlag af de gamle besiddelsesformer.

Dr. Johns bog udmærker sig ved sin metodiske stringens og sin meget præcise fortolkning af teksterne. Der kan næppe være tvivl om, at hans fortrolighed med kontinental forskning har bidraget væsentligt til, at resultatet er blevet en bog af forskningsmæssig usædvanlig kvalitet; den vil utvivlsomt netop i kraft af sine originale analyser og tolkninger kunne give diskussionen fornyede impulser.

E. LADEWIG PETERSEN

STEN KÖRNER: *The Battle of Hastings, England and Europe 1035–1066*.
Bibliotheca Historica Lundensis XIV. Lund, C. W. K. Gleerup, 1964.
xii + 303 sider, 4 kort, 1 genealogisk tavle. 32,50 sv. kr.

Inspireret af det tilstundende 900-års jubilæum har Sten Körner taget kilderne vedrørende slaget ved Hastings og dets forudsætninger op til kritisk behandling. De emner der belyses er især Harold Godwinesons og William af Normandiets krav på den engelske trone og Englands og Normandiets placering i den europæiske storpolitik i de to sidste decennier før 1066.

Den kildekritiske analyse tillægges i forordet særlig betydning, fordi forfatteren her finder store forsømmelser i den hidtidige forskning. Først undersøger han den angelsaksiske krønike, af hvilke tre versioner, kaldet C, D og E og overleveret i tre håndskrifter fra slutningen af 11. årh., dækker perioden 1002–1066. Körner hævder, at man hidtil har anset disse tre annaler for indbyrdes uafhængige (dog uden at drage den metodiske konsekvens: at deres udsagn kan støtte hinanden), medens han selv ved at dele deres meddelelser op i en række perioder og studere dem hver for sig kommer til det resultat, at der i hver periode kan spores en fælles kilde, og at sammenkædningen af disse annalbrudstykker må være sket i en architype for de bevarede versioner; denne sidste daterer han til tiden 1079–95.

Nu er det vistnok en fejltagelse, at de tre versioner tidligere skulle være betragtet som helt selvstændige. I hvert fald skriver udgiveren af 2. bind af *English Historical Documents*, David C. Douglas, om de tre håndskrifter, at de

»while they are sufficiently alike to be described as »versions« derived from a common source, nevertheless differ from each other so much, both as to matter as to interpretation, as to make it necessary to consider them separately and mutually to compare them«. Ud fra dette synspunkt kan man udmærket betragte dem som indbyrdes uafhængige, selv om de har et vist fælles grundlag.

Men er end resultatet ikke så nyt som det påstås, er det naturligvis af værdi at søge nærmere kendskab til det fælles materiale. Det er nu ikke meget, Körner kan give i så henseende, og for perioden 1035–41 er det eneste fællestræk han kan påvise, at der både i C–D og i E findes udsagn af typen: og der blev han så længe kongen levede. Brugt i forskellig sammenhæng og angivende forskellige terminer er det jo ikke nogen slående overensstemmelse. Da han desuden synes at mene, at påpegelsen af en fælles kilde løser alle problemer i forbindelse med de tre versioner, idet han ikke tager hensyn til de markante forskelle mellem dem, virker hans resultat »the annals are not independent of each other and cannot be used to confirm each others' statements« ikke særlig væsentligt.

Også i behandlingen af de normanniske kilder går Körners stræben ud på at finde en enkel forklaring på lighederne mellem Guillaume de Poitiers's og Guillaume de Jumièges's krøniker, der begge må være blevet til i begyndelsen af 1070'erne, samt de vanskeligere daterbare kilder, Widonis – biskop Guy af Amiens, død 1075 – Carmen de Hastingae Proelio og endelig Bayeux-tapetet. Han mener, at Poitiers-krøniken bygger både på Guillaume de Jumièges og Carmen, men dog også har selvstændige oplysninger, og at fremstillingen på Bayeux-tapetet er sekundær i forhold til Guillaume de Poitiers, hvilket det dog på grund af kildernes forskellige karakter er vanskeligt at argumentere overbevisende for. Derimod synes forfatteren at ramme noget centralt, når han bruger vendingen, at Bayeux-tapetet går tilbage til samme tradition som Poitiers-krøniken. Denne tradition, eller helhedsopfattelse af begivenhederne, er mindst lige så interessant at få indkredset som slægtskabsforholdet mellem kilderne, men det gør Körner kun for så vidt som han taler om den normanniske propaganda ud fra denne kildegruppe som helhed.

Bedst er vurderingen af Encomium Emmæ lykkedes. Forfatteren har her kunnet støtte sig til den seneste udgiver af skriftet, Alistair Campbells påvisning af dets mange halve sandheder – for eks. at man, uden at det siges direkte, får indtryk af at Emmas ægteskab med Knud den Store var hendes første, således at hendes børn af ægteskabet med Æthelred ikke får nogen rigtig dynastisk placering – alt med henblik på at understrege Hardeknuds fortrinsret til den engelske krone. Her drager Körner den meget sandsynlige slutning, at værket har skullet tjene til at afstive Emmas og Hardeknuds position over for Edward (the Confessor). Når Körner på dette grundlag vil afvise de samstemmende kildeudsagn om at Hardeknud frivilligt optog Edward som medkonge, går han for vidt, således som det er blevet påvist af hans opponent Ola Lindquist. Men Lindquist går til den modsatte yderlighed ved helt at underkende tendensen mod Edward, idet han hævder at tvetydighederne kan forklares ud fra andre steder i værket. Herved overser han at disse fordrejelser hører med til værkets stilpræg, at de er bevidste. (Lindquists kritik er trykt i Scandia bind 33, 1967, s. 175–81).

Løvrigt bruger Körner ikke dette resultat i den videre fremstilling af forudsæt-

ningerne for den normanniske erobring, så lidt som han i det hele taget etablerer nogen egentlig sammenhæng mellem de enkelte begivenheder han undersøger i 1050'erne og -60'erne. Han nøjes med at konkludere, at Williams krav på den engelske trone ikke var mere berettigede end Harold Godwinesons, og at England ikke stod så isoleret som antaget i forhold til de kontinentale magter i 1066, medens på den anden side de normanniske kilders påstande om den udstrakte støtte William modtog fra andre fyrster imødegås, og det hævdes at såvidt man kan identificere hans ledsagere kom den overvejende del af dem fra selve Normandiet. Udfaldet af den normanniske invasion tilskrives hverken det samtidige angreb fra Norge, der jo blev slået tilbage, eller splittelse af hæren, for styrkeforholdet mellem parterne ved Hastings kan ikke konstateres, og Williams forsigtighed før slaget kunne tyde på tilstedeværelsen af en engelsk hær i Sydengland. Derimod blev Harold Godwineson muligvis svækket af en nordengelsk opposition, ledet af jarlerne Edwin og Morcar.

Der er mange interessante momenter i dette afsnit, men meget kan sikkert anfægtes ved inddragelse af materiale af anden art – Körner er her helt afhængig af, hvad andre forskere har fundet frem til – eller ved en mere indgående udnyttelse af de anvendte berettende kilder. Det har før vist sig som en svaghed i den klassiske kildekritik, at den lod sig nøje med at søge oprindelsen til en meddelelse og lod de sekundære elementer ude af betragtning, og i det foreliggende værk har denne fremgangsmåde simpelt hen blokeret vejen til en forståelse af de dybere sammenhænge i den normanniske erobring af England. Både de normanniske krøniker og de tre relevante versioner af den angelsaksiske krønike står begivenhederne tidsmæssigt så nær og viser et så udtalt engagement i dem, at deres opfattelse i sig selv er en del af historien, uanset hvor mange af deres oplysninger der er andenhånds.

INGE SKOVGAARD-PETERSEN

JOHN A. F. THOMSON: *The Later Lollards, 1414–1520*. Oxford Historical Series. 2nd Ser. Oxford University Press 1965. xii + 272 s. 3 kort. 42 sh.

Saavel Wycliffes Person og hans Paavirkning af Samtid og nærmeste Eftertid som Spørgsmaalet om de sene Lollarders eventuelle Betydning som Formidlere af den engelske Reformation er ofte taget op til Behandling. Derimod er den mellemliggende Periode, Lollarderne i 15. Aarh., kun stedmoderligt behandlet, fortrinnsvis udfra litteraturhistoriske Synspunkter (især den engelske Bibeloversættelse), eller i lokalhistoriske Arbejder om isolerede Kætterprocesser, og det er følgelig en saare fortjenstfuld Opgave, som Forfatteren her har taget sig paa, at gennempleje det enorme Kildemateriale, især de biskoppelige Dom- og Kopibøger, der er bevaret i saa stort Tal, at kun de færreste er udgivet. Selvom Kilderne saaledes i høj Grad foreligger stiftsvis, har han foretrukket en selvvalgt regional Inddeling, hvoraf fremgaar, at Bevægelsen trods omfattende Forfølgelser trivedes Perioden igennem, især i en Række større Byer som Bristol, Coventry og London samt i visse sydøst-engelske Landdistrikter og i Thames-Dalen (Oxford-Reading-Eggen).

Efter at det af Sir John Oldcastle (Falstaffs »Ophav«) anstiftede Oprør 1414 brød sammen, var Overklassen og Universiteterne tabt for Bevægelsen,

der i udpræget Grad fandt sine Tilhængere blandt Landhaandværkere, Vævere m. fl., hvilket udmærket forklarer, at der er saa forsvindende faa Vidnesbyrd fra det »ikke-industrialiserede« Nordengland. En dansk Læser genkalder sig her Gang paa Gang Studiet af de hjemlige Vækkelser i Enevældens sidste Aar, saavel hvad Milieu som især Kildeproblemer angaar, idet det nu en Gang er særdeles vanskeligt at vinde positivt Kendskab til Sektens Begrebsindhold ud fra de negative Kilder (Forhørsprotokoller), saa meget mere som Lollarderne gerne forhørtes paa Grundlag af et Standardspørgeskema. En Specialist i Heresiologi ville paa dette Punkt nok kunne grave lidt dybere, selvom det skal indrømmes Forfatteren, at en saa lidet artikuleret Befolkningsgruppe som den Lollarderne tilhørte næppe saa meget besad en udførlig Dogmatik som en oppositionel Holdning overfor det bestaaende. Samtiden som Lollarderne selv ansaa Kritikken af Pilgrimsrejser og Helgendyrkelse som noget for Sekten karakteristisk, hvortil kom en fundamentalistisk Bibeltro forbundet med rationalistiske, for ikke at sige antisakramentale Anskuelser. Men bortset fra en vis Tusind-aarsrigeforventning henimod Aar 1500 (hvor Forfølgelserne intensiveredes), er der ikke fundet klare »social-politiske« Underklassesynspunkter.

Et særligt Kapitel er viet selve Procesformen, hvor det fremhæves, at de kirkelige Domstole (der fandtes ikke Inkquisition i England) maa siges samvittighedsfuldt at have overholdt de processuelle Regler. Folkelig Overtro og Krostuesnak blandes aldrig sammen med reelt Kætteri, ej heller den udbredte verdslige »Antiklerikalisme«, der var et karakteristisk Supplement til Semiddelalderens Fromhedsliv. En Undtagelse danner maaske den berygtede Richard Hunne-Affære (1514), der dog paa een Gang viste Londonoverklassens skarpe Holdning overfor Byens Biskop og dens Foragt for Lollarderne. Der var i højere Grad Tale om Forsøg paa at bringe de vildfarne tilbage i Folden end Kættermageri; ubeviste Anklager kunde fragaas ved Meded, og det var en Regel, at første Gang begaaet Kætteri alene straffedes med Bod (ofte Pryglestraf), hvorefter den angrende Synder genoptoges i Kirken. Alene haardnakkede Syndere (meget faa) samt atter frafaldne (relapsi) overgaves den verdslige Magt til Baalet, en Fremgangsmaade, der vist var den vigtigste Aarsag til Kontinuiteten, idet det herved blev næsten umuligt at udrydde Bevægelsen. Thi de faa Henrettelser (en 36 overfor ca. 400 »angrende«) skyldtes Opdagelsen af Lollarder, der efter en pro forma Omvendelse i ofte mange Aar havde fortsat en sekterisk Missionsvirksomhed.

Naar Forfatteren fremhæver, at selv saadanne *relapsi*, hvem Baalet var vis, tit og ofte overbevistes af Skriftefødrenes Anstregelser og saaledes døde forsonede med Kirken, vilde Læseren dog gerne vide, om man i England anvendte den flere Steder paa Kontinentet kendte Sædvane, at de i saa Fald som en sidste Naade stranguleredes, inden Baalet antændtes. Af speciel Interesse er Paavisningen af, at Foxe's berømte Reformationsmartyrologium (Acts and Monuments) i vid Udstrækning bygger paa det samme Materiale (dvs. de officielle Retsakter), som er anvendt i denne velskrevne og instruktive Bog.

TROELS DAHLERUP

NYERE TID

Main Themes in European History. European History from 1500 to the Present. General Editor: BRUCE MAZLISH. New York, The Macmillan Company; London, Collier-Macmillan Limited. – Intellectual Movements in Modern European History, ed. by F. L. BAUMER. 1965. ix + 149 s. – Exploration and Discovery, ed. by R. G. ALBION. 1965. viii + 151 s. – Agrarian Conditions in Modern European History, ed. by C. K. WARNER. 1966. x + 148 s. 11 sh. 6 d. pr. bind.

Foruden de tre her omtalte hæfter omfatter serien »Main Themes« bind, der behandler religionens rolle i moderne europæisk historie, udviklingen af den moderne stat, den europæiske befolkningsudvikling, politisk teori og ideologi og flere andre emner. Hvert hæfte består af en række mindre, i reglen afsluttede tidsskriftartikler af fremtrædende eksperter inden for de forskellige områder; til forskel fra den anden amerikanske serie »Problems in European Civilization«, der bringer sammendrag af forskellige forfatters divergerende meninger om specielle problemer, der er omstridte i den historiske debat, er »Main Themes« artikler ordnet kronologisk og søger først og fremmest at understrege det historiske perspektiv inden for de valgte saglige emner.

Hæftet »Intellectual Movements« begynder med en beskrivelse af renaissance og slutter med eksistentialismen, specielt dens psykologiske aspekter; artiklernes forfattere er ikke primært nulevende forfattere – reformationsafsnittet er således skrevet af Ernst Troeltsch – og man har heller ikke været bange for at gå uden for faghistorikernes kreds – artiklen om freudianismen er forfattet af Thomas Mann. Denne frie holdning i valget af forfattere har ført til en høj faglig og samtidig stilistisk standard for alle ti artiklers vedkommende.

»Exploration and Discovery« fastholder ikke ganske seriens europæiske sigte; standarden fra »Intellectual Movements« holdes heller ikke, idet flere af artiklerne nærmer sig populær ugeblandsstil; at begynde med en skildring af Columbus' færd og slutte med udforskningen af det ydre rum giver naturligvis en vis effekt, men det sker på bekostning af både synsvinkel og kvalitet, når artiklen om det ydre rum slutter med spekulationer over USA's chancer for at nå månen inden 1970 og over eventualiteten af livs tilstedeværelse på andre kloder.

Det landbrugshistoriske hæftes artikler er en blanding af solide fremstillinger af landbrugets struktur og økonomi i forskellige europæiske lande, rækkende fra middelalderen til det 20. århundrede, og et par nærmest kulturhistoriske skildringer af landbrug og bondeforhold, bl. a. en øjenvidneskildring af en »enclosure« fra det 17. århundrede. Artiklen om sovjetisk landbrug har karakter af en propagandapamflet, og et par småstykker om to typiske (hævdes det) franske landsbyer fra det 20. århundrede serveres med indlagte replikker, der virker lidet overbevisende. Kvaliteten i dette hæfte er overmåde svingende; historikere som Marc Bloch og van Bath er i særlig grad med til at afsløre en række andre artiklers magerhed.

Alle hæfterne er forsynet med sparsomme, men godt dækkende bibliografiske noter. »Main Themes«-idéen er god; desværre synes kvalitetssansen at svigte ind imellem – er det salgsstatistikken, som har fremkaldt forringelsen?

BENITO SCOCOZZA

ERNST W. ZEEDE: Die Entstehung der Konfessionen. Grundlagen und Formen der Konfessionsbildung im Zeitalter der Glaubenskämpfe. München-Wien, R. Oldenbourg Verlag, 1965. 213 s. 14,50 DM.

Forf., der er professor i historie ved Tübingen universitet, har med dette arbejde, som er en betydelig udvidelse af en afhandling i *Historische Zeitschrift* (185/1958), ikke ønsket at skrive en reformationshistorie i snævrere forstand. Han har villet belyse, hvorledes reformation og modreformation rent konkret vandt skikkelse i tiden. Men bogens undertitel er værd at bemærke, for forf. beskæftiger sig ikke alene med de enkelte konfessioners opståen fra omkring 1520 til 1650'erne, men også med de folkelige reaktioner, de mange former for konfessionel forvirring, de enkelte kirkers metoder i bestræbelserne for stabilisering etc. Fremstillingen koncentrerer naturligt nok især om catholicismen og lutherdommen, og forf. arbejder her navnlig med forholdene i Tyskland, som p. gr. af den politiske struktur i det 16. årh. er særligt velegnet til denne undersøgelse. Et kapitel vies dog også de østeuropæiske lande, hvorimod Skandinaviens ejendommeligt nok må nøjes med et par linjer i forbiarten.

Særlig betydningsfuldt forekommer bogens kap. II, hvor der klart og overskueligt redegøres for forholdet mellem kirken og den verdslige magt, bekendelse og politisk øvrighed. Selvom disses magt var mere eller mindre begrænset af adelen, kapitlerne og folket, så er det dog ganske klart, at de var de bærende kræfter i denne proces. De enkelte fyrster følte sig forpligtet til at reformere, og hvadenten deres motiver var politiske, økonomiske eller religiøse, så støttedes de i denne opfattelse af reformatorerne. Dette bidrog til statsmagtens styrke, hvilket atter betød en begrænsning af det religiøse liv. Ulydighed mod fyrstekirkens tro var ensbetydende med politisk forbyrdelse, forudsætningen for religionskrigene var skabt. Kirke og stat havde som før i tiden brug for hinanden, men det kan debatteres, hvem der høstede størst fordel. (Også kapitlerne VII og VIII er af betydning i denne sammenhæng). Den politiske øvrigheds bistand var uundværlig for kirkerne, reformationen var ikke folkets i bredere forstand, almen og ofte også landgejstligheden levede i en uvidenhed, der holdt sig i generationer, et fænomen, der også er kendt fra vor hjemlige reformationshistorie.

Ud fra sit omfattende kendskab til reformationstiden redegør forf. for det komplekse af faktorer, der betingede konfessionsdannelsen i et landområde; han viser, hvorledes den konfessionelle bevidsthed langsomt vågnede, eller vel snarere provokeredes frem, hos parterne, og hvorledes disse påvirkede hinanden positivt og negativt. Et meget stort materiale, hentet fra samtidige visitatsprotokoller, kirkeordninger, dagbogsoptegnelser etc. er her arbejdet sammen, og det giver tilmed mange særdeles interessante oplysninger om reformtankernes modtagelse hos folket. Men forf. har valgt at undlade et noteapparat; i stedet

anføres i bogens slutning en række trykte kilder, oversigtsværker og nyere specialundersøgelser. En sådan metode kan i høj grad diskuteres, og forf. taler da også selv om bogens foreløbige karakter (s. 192). Alligevel er det en fortrinlig oversigt over konfessionernes opståen i Tyskland og nogle af dets nabolande.

MARTIN SCHWARZ LAUSTEN

Finlands äldsta domböcker. II: Dombok för nedre Satakunta 1550–1552, utg. av Riksarkivet ved JOHN E. ROOS. Helsinki 1964. 296 s.

Medens tingbøger først forordnedes i Danmark 1551, indførtes de i Sverige allerede 1549, og idet man af hensyn til bøderevisionen paabød, at dombøgerne skulde indsendes til centraladministrationen, er adskillige af disse (i modsætning til hvad tilfældet er i Danmark) endnu i behold, ja en enkelt finsk dombog rækker helt tilbage til 1443. I det finske rigsarkivs serie foreligger nu dombogen for Nedre Satakunta i Kumogaards len, dvs. fra kyststrækningen nord for Åbo, et rent finsk omraade, hvorfor det unægtelig er af interesse, at protokollen udelukkende føres paa svensk. Retsordningen er naturligvis den gamle svenske, der i høj grad adskiller sig fra den danske, bl. a. derved, at der kun holdtes ting faa (4–5) gange om aaret; men paa grund af retskredsens størrelse rejste dommeren rundt til hvert af de 8 administrative sogne (fjerdinger), hvorved »sessionerne« kunde vare fra en halv snes dage op til en maanedts tid. Som man kunde vente, er selve retsreferaterne uhyre knappe (>dømtes NN sag til 9 mk. for tre slag, han slog PP, efter 12 mænds ransagen«), og her findes et værdifuldt kontrolmateriale i den bevarede saköreslängd. I modsætning til danske forhold lededes herredstinget som regel af en adelig herredshovding; men ikke sjældent var det i det daglige en lagläser, der fungerede, og det folkelige element i form af herredsnævn m. m. spillede en meget stor rolle i retsplejen. Langt de fleste sager angaar slagsmaal o. lign., hvortil selvfølgelig kommer et betydeligt antal vedrørende jordbrug, jagt m. fl. næringsveje, og her vil der utvivlsomt være meget at hente for specialdisciplinerne. For danske læsere bør det bemærkes, at Christiern II's felttog endnu var i klar erindring; »jutetiden« huskedes ikke for det gode, og en mand ifaldt 40 mk.s bøde for at have kaldt Sveriges beskrevne lov for *jute lag*. En grundig indledning og udførlige registre gør udgaven til en praktisk haandbog, og her findes saavel person- og stednavne- som et sagregister, ordnet efter systematiske retningslinier.

TROELS DAHLERUP

KRISTOF GLAMANN: Bryggeriets historie i Danmark indtil slutningen af det 19. århundrede. København, Gyldendal, 1962. 291 s. 16 plancher. 42,50 kr.

Emnet lyder umiddelbart festligt, og indledningskapitlet lever op til de tørstigste forventninger. Med en række storartet valgte citater og eksempler illustrerer professor Glamann øllets betydning i hverdag og fest for vore forgængere fra de største som Christian IV på Trefoldigheden til de mindste som børnene i Børnehuset. Men læseren erindres også om, at øllet for vore stærkt konsumerende for-

fædre ikke var det rene pjank; i Christian IV's børnehus skulle brøndene være låsede, »på det at børnene ikke skal få tilfælde deraf at drikke«.

Efter indledningskapitlet bliver tonen dog alvorligere, som det sømmer sig den økonomiske historikers behandling af et så vigtigt erhverv. I første hovedafsnit gives der en indgående beskrivelse af den før-industrielle bryggeriteknik. Forfatterens kyndighed i dette grænseland mellem den materielle kulturhistorie og den økonomiske historie er til stor glæde for læseren, ikke blot fordi han efter endt læsning føler sig i stand til selv at begynde som håndbrygger, men også, og det er vel nok så betydningsfuldt i sammenhængen, i stand til at følge argumentationen i de kronologiske afsnit uden at fortvivle over tekniske finesser som udbrygningsforhold og stænkeskæpper.

Den kronologiske fremstilling er delt i tre hovedafsnit. Det første fra ca. 1550 til ca. 1700 behandler især laugsforhold, beskatning og Kongens Bryghus. De samme emner dominerer også andet kronologiske afsnit, ca. 1700 til ca. 1800, idet dog opmærksomheden her især samler sig om det berygtede københavnske bryggerkartel, den såkaldte omgangsbygning. I det sidste afsnit, der behandler det 19. århundrede, er det ændringerne i bryggeriets teknik og udviklingen i de enkelte foretagenders størrelse, der træder i forgrunden.

Udvalget af stof har naturligvis været betinget af det bevarede kildemateriale, og bogen kommer på den måde til at give både mere og mindre end titlen lover. Frem til tiden omkring 1800 er bogens hovedtema forholdet mellem staten og bryggerne, især det københavnske bryggerlaug. Først i det 19. århundrede bliver det muligt at se bryggerierne indefra og inddrage provinsens bryggerier i større omfang. Hjemmebygningen har forfatteren i det store og hele måttet lade ude af betragtning. Det meget lange snit har umuliggjort en homogen behandling af stoffet, men fører til gengæld andre fordele med sig. Ved at følge et enkelt erhverv gennem en så lang periode belyser professor Glamann ikke kun dette særlige fag, men han giver samtidig et meget tankevækkende længdesnit af dansk erhvervspolitik fra middelalderens slutning til det 19. århundrede.

Ordet tankevækkende er brugt med vilje, for bag de skarpt belyste forgrunds-emner skimter læseren uløste og urejste problemer af stor rækkevidde. Helt centralt forekommer spørgsmålet: hvor meget betød øllet i den før-industrielle danske økonomi, og hvor meget betød den forbrugsomlægning fra øl til brændevin, kaffe eller te, der fandt sted i det 18. århundrede? Om nogen nøjagtig besvarelse af disse spørgsmål kan der selvsagt ikke være tale, men det er interessant at prøve at drage konsekvensen af nogle af de oplysninger, der meddeles, for derved at få en fornemmelse af, hvilken størrelsesorden vi har med at gøre.

Professor Glamann slutter sig til den oftere anførte formodning angående det gennemsnitlige ølforbrug, 4 potter pr. mand pr. dag. Det er ikke blot en anelig vædskemængde, knap 4 liter, det er også et væsentligt tilskud til kosten – for sigtigt kan man sige næppe mindre end 1000 og næppe mere end 1500 kalorier. En så bred strøm må have lagt beslag på en væsentlig del af den danske landbrugsproduktion.

Skolebørn har i det 17. århundrede ikke fjernet sig langt fra de 4 potter, hvis vi skal tro opgivelserne fra Børnehuset, Herlufsholm og latinskolen i Nyborg. Men lad os være beskedne og af hensyn til de endnu yngre regne med et gennem-

snitligt ølforbrug på kun 3 potter ved midten af det 17. århundrede. Hvis vi antager, at kongerigets befolkning ÷ Skånelandene på dette tidspunkt har været ca. 550.000 (Aksel Lassen), ville befolkningens daglige forbrug have været 12.132 tønder eller 4.428.180 tønder à 136 potter om året. Med et ret tarveligt udbrygningsforhold på 12 tønder øl af hver pund malt à 4 tønder ville denne flod af øl kræve 1.476.060 tønder malt. Med et fradrag for rumfangsgevinsten ved maltingen på godt 5% ville den årlige ølproduktion lægge beslag på ca. 1.400.000 tønder byg.

Vi kender ikke den danske kornproduktion ved midten af det 17. århundrede, men for midten af det 18. århundrede anslår Falbe-Hansen den med forsigtighed til gennemsnitligt 4.500.000 tønder korn om året.

De størrelser, der ligger til grund for beregningen, er behæftet med usikkerhed. Høstudbyttet kan have været større o. 1650 end 4.500.000 tønder om året, eller det gennemsnitlige ølforbrug kan have været mindre end 3 potter om dagen. Det kan heller ikke udelukkes, at udbrygningsforholdet har været højere, populært sagt, at der har været mere vand i øllet. (Denne mulighed synes ikke underbygget i kilderne for det 17. århundredes vedkommende, men bliver aktuell i det 18. århundrede). Men hvis vi fastholder de variable, der med vor nuværende viden synes bedst underbyggede i kilderne, kommer vi til den overraskende konklusion, at vore tørstige forfædre ved midten af det 17. århundrede indtog lige ved en trediedel af den danske kornproduktion i flydende form.

Vi kan prøve at nærme os problemet ad en anden vej, ikke gennem det anslåede forbrug pr. næse, men gennem det faktiske maltforbrug i København. Vi ved, at de ca. 60.000 københavnere i 1730'erne brugte gennemsnitligt 77.000 tønder malt om året. Under hensyn til matrosernes kostmalt og eventuelle unddragelser fra konsumtionen må dette betragtes som et minimumstal; det skulle dog være malt nok til at sikre hovedstadens indbyggere knap 2 potter tyndt øl om dagen. Regner vi det københavnske forbrug for typisk og sætter kongerigets befolkning til 715.000 (med alle forbehold), kommer vi med et tyndere øl, men en større befolkning end ved midten af det 17. århundrede til et årsforbrug på ca. 900.000 tønder byg, dvs. ca. en femtedel af gennemsnitshøsten ved århundredets midte som anslået af Falbe-Hansen.

Dette sidste regnestykke er for så vidt sikrere, som udgangspunktet her er et faktisk forbrug af malt. Desværre dukker der samtidig nye problemer op. Det københavnske forbrug var muligvis atypisk og muligvis særlig højt i 1730'erne (de mange byggearbejder). Endelig ved vi, at det københavnske maltforbrug var væsentlig lavere i 1740'erne. En forbrugsomlægning var allerede i gang, men hvornår var den begyndt? Heller ikke denne beregning kan give os mere end en antydning af den størrelsesorden det drejer sig om.

Med det foreliggende materiale er det ikke muligt at komme længere, men det er tilstrækkeligt til at fastslå bryggeriets betydning for den før-industrielle danske økonomi. Dermed må vi også indrømme de ændringer, der fandt sted i forbrugsvanerne mellem det 17. og det 19. århundrede, en helt central plads i den økonomiske historie. Hvornår fandt de sted? Hvad skete der med det frigjorte korn (eller de frigjorte landbrugsarealer)? Hvilke næringsmidler trådte i stedet for øllet?

Der er historiske værker, der nipper til de hvide pletter på historiens land-

kort ved at kortlægge og beskrive hver detalje i et lille hjørne, og andre, der er som ekspeditionsrapporter fra rejser gennem ukendte egne. Denne bog er af den sidste type. Professor Glamann beskriver forbillidigt de fænomener, han har iagttaget under sin ekspedition, men bag de laugsproblemer, statsindgreb og tekniske forhold, der er bogens hovedlinje, aner læseren langt videre problemer og perspektiver.

NIELS STEENGAARD

C. R. BOXER: *The Dutch Seaborne Empire, 1600–1800. The History of Human Society*. Gen. ed. J. H. Plumb. London, Hutchinson & Co. Ltd., 1965. xxvi + 326 s. Ill. og kort. 50 sh.

»*The condition of man is now superior to what it was*«. Det er vist længe siden, en seriøs historiker har vovet at give så utvetydigt udtryk for sin udviklingsoptimisme som Cambridgehistorikeren J. H. Plumb i sin indledning til dette bind i den af ham redigerede serie, »*The History of Human Society*«. Plumb har tidligere i flere essays beskæftiget sig med historiens og historikerens plads i vor tids samfund og kultur, han har beklaget svælget mellem den professionelle forsker og den dannede læser og set det som et resultat, ikke kun af den videnskabelige specialisering, men også af hele det sidste halve århundredes kulturelle usikkerhed.

Dette bevidste engagement er seriens udgangspunkt. *The History of Human Society* skal ikke blot være endnu en række textbooks, planen er, at bindene tilsammen skal give et impressionistisk billede af menneskehedens udvikling gennem de to store revolutioner, den neolitiske og den industrielle, til nutidens komplicerede samfund, hvor »menneskenes vilkår er bedre end før«. Det er med andre ord velstands- og udviklingssamfundenes verdenshistorie, Plumb ønsker at skabe, og dermed en verdenshistorie, der vil forekomme den nutidige læser relevant.

Planen er mere end ambitiøs, men den forekommer meget sympatisk og rigtig. Om den så er gennemførlig er en anden sag. Lord Acton's *Cambridge Modern History* var også i sit oplæg båret af et tidsbestemt engagement, men i sin udformning levede den sjældent op til oplægget – hvad der måske snarest var en fordel for de enkelte bidrag.

Det foreliggende bind er udarbejdet af Camoensprofessoren i portugisisk ved King's College, London, C. R. Boxer, der er kendt som forfatter til adskillige originale arbejder inden for både portugisisk og nederlandsk ekspansionshistorie. Skønt hans oprindelige udgangspunkt var Det fjerne Østens historie, og han hidtil kun har beskæftiget sig med europæisk historie i forbigående, har han i dette bind valgt at lægge tyngdepunktet i Nederlandene. Bogen er tilrettelagt som den nederlandske ekspansions kulturhistorie, med eftertryk på nederlandsk. Dagligliv og idehistorie er skildret på baggrund af en omhyggelig redegørelse for den politiske og økonomiske struktur, der alene udgør op mod en trediedel af bogens omfang. Ét kapitel er helliget udviklingen af den eneste nederlandske bosætningskoloni af varig betydning, Sydafrika, mens de øvrige kapitler behandler forhold som religionen, livet om bord på skibene og i forter og faktorerier.

Dette stofvalg forekommer at være i modstrid med hovedredaktørens intentioner. Hvis bindet skal være et udsnit af menneskehedens historie og ikke kun et stykke nederlandsk kulturhistorie, er der en række emner, der trænger sig på som mindst lige så berettigede til en behandling som de udvalgte. Østersøområdet var ganske vist ikke en del af det nederlandske imperium, men Østersøhandelen, eller nordsøfiskeriet for den sags skyld, var en lige så vigtig del af baggrunden for den nederlandske ekspansion som den reformerte religion eller republikkens forfatning. Det er sandsynligt, at forf. selv har været opmærksom på dette forhold, han nævner Østersøhandelen med respekt, men i forbigående, flere steder i bogen, og i hans kritik af Brugmans påvisning af kolonihandelens forholdsvis beskedne plads i den nederlandske økonomi synes der at ligge et forsvar for den valgte begrænsning.

Helt bortset fra at stofvalget i dette bind ikke er i overensstemmelse med hovedredaktørens planer, er det en særdeles læseværdig bog, ekstra kærkommen i betragtning af knapheden på let tilgængelige værker om den nederlandske storhedstid. Professor Boxer er meget lærd, og han bærer sin lærdom med elegance. Hans kendskab til de mest forskelligartede geografiske og historiske miljøer er lige så imponerende som hans belæsthed, han færdes med samme sikkerhed i den sydafrikanske »veld« som mellem Amsterdams regentfamilier, og han finder gang på gang det helt rigtige citat til illustration af sin fremstilling.

NIELS STEENGAARD

D. L. FARMER: *Britain and the Stuarts, 1603–1714*. Bell Modern Histories. London, G. Bell and Sons Ltd., 1965. 436 s. 35 sh.

Britain and the Stuarts er skrevet med henblik på engelske »undergraduates'« periodelæsning, hvad der ikke mindst har præget dens meget pædagogiske opbygning. Bogen er disponeret i et indledende kapitel »Elisabeth's Legacy« og seks kronologiske kapitler, der igen er opdelt i mindre afsnit, med emner som parlamentet, administrationen, kirken, Irland, Skotland osv. De kronologiske kapitlers saglige opdeling varierer efter, hvilken vægt der tillægges de forskellige emner på forskellige tidspunkter. Denne disposition medfører en del gentagelser; det skæmmer bogens form, men forhøjer uden tvivl dens pædagogiske anvendelighed. Bogens tyngdepunkt er den politiske historie, de kulturelle afsnit er så kortfattede, at de næppe kan være af interesse for den uforberedte. George Herbert får tre linjer, det samme får Robert Herrick, mens John Donne er uomtalt.

Heller ikke den økonomiske historie og ekspansionshistorien er tilgodeset i særlig stort omfang, på disse punkter er bogen endda ikke helt fri for fejl. Overenskomsten mellem ostindienskompagnerne af 1619 undertegnedes ikke i Batavia (s. 62) – en umulig tanke; Coen accepterede kun traktaten, fordi han fik den påtvunget hjemmefra. Det var dog på den anden side ikke Coen, der gav befaling til den såkaldte Amboinamassakre, således som det hævdes på den samme side; ansvaret påhviler alene den nederlandske guvernør i Amboina, van Speult. Meget væsentlige sider af den økonomiske historie lades uomtalt eller nævnes kun ganske kort, det gælder f. eks. kulindustrien, skibsfarten og de

vigtige strukturændringer i den engelske udenrigshandel efter krisen i 1620'erne, ligesom erhvervelsen af de vestindiske kolonier ikke sættes ind i en økonomisk sammenhæng. Det er også overraskende at finde en generalisering som denne (s. 329): »Like most wars, the struggle of 1689–98 provided a stimulus to the development of English industries«. Wilson konkluderer stik modsat, hvad angår de engelsk-nederlandske krige i det 17. århundrede, det samme gør Ashton i sine undersøgelser af det 18. århundredes engelske økonomi. Det kan ikke nægtes, at den engelske økonomi opførte sig højest paradoksalt under Den augsburgske ligas krig, hvor en række dårlige høstår og krigstidens dislokationer ledsagedes af en usædvanlig grundervirksomhed i industrielle joint stock kompagnier. Men at sammenfatte disse ejendommeligheder til at krigen skulle have været en stimulans til udvikling forekommer lidt for stærkt. To trediedele af de kompagnier, der var i gang mellem 1690 og 1695, var forsvundet året efter at freden i Rijswijck var sluttet.

Dr. Farmer har utvivlsomt sin force i den politiske historie, og på det felt vil det være vanskeligt at finde svagheder. Hans fremstilling af de komplicerede forhold under borgerkrigen er særdeles klar, kærkommen er også hans behandling af begivenhederne i Irland og Skotland, der ellers altid isoleres i forhold til begivenhederne i England. Med supplerende læsning inden for den økonomiske historie vil bogen kunne bruges som grundbog ved periodegennemgang for historiestuderende, men kun så længe der ikke eksisterer noget mere velegnet. Den er med enkelte undtagelser ikke dokumenteret, og den uforberedte læser ville let kunne få det indtryk, at studiet af det 17. århundredes engelske historie er blottet for problemer. »Gentrydiskussionen« omtales dog, den får en note på to linjer med henvisning til Christopher Hill (s. 126). Denne mangel opvejes ikke af de »extracts« af samtidige kilder, der er anbragt efter kapitlerne, idet de meddelte uddrag er ynkeligt korte.

NIELS STEENSGAARD

KARL-FRIEDRICH OLECHNOWITZ: *Handel und Seeschiffahrt der späten Hanse.*

Abhandlungen zur Handels- und Sozialgeschichte herausgegeben im Auftrag des Hansischen Geschichtsvereins. Band VI. Leipzig-Weimar, Hermann Böhlau Nachfolger, 1965. xxiv + 185 s. 17,40 DM.

Professor Olechnowitz i Rostock har med denne bog ydet et nyt betydeligt bidrag til udforskningen af den senhanseatiske historie. (Som bd. III i samme serie udsendtes 1960 hans bog *Der Schiffbau der Hansischen Spätzeit*). Efter en indledning, hvor almene synspunkter trækkes op, tildels i polemik mod Fr. Rörigs påstand om »det hanseatiske menneskes« »formindskelse« som årsag til Hansaens »tillbagegang«, følger en række dybtgående undersøgelser. Forf. har dog ikke brugt skandinaviske arkiver, og hans kendskab til nordisk litteratur og kildeudgaver er ret begrænset.

Først behandles Wismars forbindelse med Spanien og Portugal o. 1600. Byens position var da konsolideret, som byggeriet i 16. århundredes sidste årtier viser, og med basis i den traditionelle Norgeshandel formåede dens købmænd at gøre sig gældende i Spanienstrafikken. De kejserliges besættelse 1627 betød, som det skildres i det følgende kapitel, alvorlige ødelæggelser og stands-

ning af fjernhandelen, men de under den påfølgende svenske besættelse førte licentjournaler og -regnskaber viser en trafik 1636–1644 af anseelige dimensioner. Endnu var regenerationsevnen betydelig, og da byen som del af det svenske Østersøimperium i 1660'erne blev stapelplads for baltiske varer, fulgte ny fremgang. Den danske belejring, erobring og påfølgende besættelse 1675–80 gjorde imidlertid en brat ende på herligheden – et i dansk historieskrivning vistnok hidtil uænsat moment.

Også skildringen i kapitel 3 af Rostocks handel har nær tilknytning til dansk-norsk historie; her fremhæves atter nærtrafikken, d.v.s. farten på Danmark-Norge, i forbindelse med byens egen produktion som det grundlæggende – ikke mellemhandelen, som alene Lübeck drev. I oplandet, herunder Danmark, købtets byg og brændeved, der tjente Rostocks mangfoldige bryggerier som råstoffer i den storstilede produktion af øl, som var byens dominerende exportvare ikke mindst til Danmark-Norge. Det kan på denne baggrund ikke overraske, at konjunkturerne viser stor lighed med de danske.

Særlig værdifuldt forekommer det store kapitel 4, hvor der på grundlag af en række bevarede købmandsbøger gøres rede for Stralsunds handel og skibsfart i 17. århundrede. Man får her et fyldigt indtryk af kontakten med andre byer som Leipzig, Hamburg, Lübeck, Königsberg, Stettin, Bergen o.s.v.; ikke mindst tekstilhandelen fra Hamburg belyses på interessant måde. Blandt de mange enkeltheder mærker man sig oplysningen om, at storkøbmanden og bankieren Heinrich von Stade i 1679 havde et anseligt tilgodehavende (5.067 Kurantmark) hos den fra dansk handelshistorie kendte Hamburgekøbmand Gebhard Lüpke. Forholdet til oplandet behandles derimod mindre indgående, og man ville gerne vide noget om, hvorledes den dominerende adel politisk og økonomisk tog handelsbourgeoisiet på slæbetov (s. 115 f.).

Bogens 5. og sidste kapitel bringer en skildring af den lübske familie Roddes handel i Novgorod 1668–72 på grundlag af endnu en købmandsbog. På denne tid, da tyngdepunktet i Ruslands forbindelser vestpå var ved at flyttes til Archangelsk, er der her, som forf. fremhæver, virkelig tale om »Nachklang«. En ganske kort sammenfatning slutter den indholdsrige, også for dansk handelshistorie nyttige bog, der havde været endnu nyttigere, hvis den havde været forsynet med et register.

JOHAN JØRGENSEN

STELLAN DAHLGREN: Karl X Gustav och reduktionen. *Studia Historica Upsaliensia XIV*. Scandinavian University Books. Stockholm, Svenska Bokförlaget/Norstedts, 1964. x + 481 s. 52 sv. kr. – KURT ÅGREN: Adels bönder och kronans. Skatter och besvär i Uppland 1650–1680. *Studia Historica Upsaliensia XI*. Scandinavian University Books. Stockholm, Svenska Bokförlaget/Norstedts, 1964. xii + 230 s. 42 sv. kr. – SVEN A. NILSSON: På väg mot reduktionen. Studier i svenskt 1600-tal. Stockholm, Natur och Kultur, 1964. 157 s. 21 sv. kr.

Privilegiestridd og stænderkonflikter antog i Sverige langt hidsigere karakter end i de fleste andre lande i 15- og 1600-tallet; måske netop af denne grund har de sociale og politiske spændinger og den statsfinansielle udvikling i Sverige sær-

ligt påkaldt forskningens interesse i de seneste årtier. Den latente privilegiestrind og kronens krav til de privilegerede stænder er på grundlæggende vis blevet behandlet af Sven A. Nilsson, hvis undersøgelser senere er blevet suppleret bl. a. af Ingrid Hammarströms og Birgitta Odéns statsfinansielle studier. Disse undersøgelser har ikke blot langt sikrere end hidtil fastlagt udviklingsmønster og problematik i dette område; ligeså væsentligt har det været, at det kamerale kildemateriale i en helt anden målestok end før er blevet underkastet systematisk, kritisk behandling. Løse hypoteser og antagelser har måttet vige for en langt mere nøgtern forståelse af den sociale og politiske baggrund for Sveriges stormagtsperiode.

Det kan derfor også kun konstateres med tilfredshed, at dette forskningsfelt synes at være i færd med at blive lagt i fastere rammer ved Uppsala universitetet under professor Sv. A. Nilssons ledelse; studierne koncentrerer her om Sveriges sociale og statsfinansielle situation ved midten af det 17. århundrede. De første frugter af dette arbejde foreligger i docenterne Stellan Dahlgrens og Kurt Ågrens disputatser. Omtrent samtidig har det »historiska seminaret« i Uppsala som festskrift til Sv. A. Nilssons halvtredsårsdag udsendt en række af dennes mest centrale afhandlinger i bogform.

Sven A. Nilsson fremhæver i sin forskning de brydningstendenser, der gør sig gældende i 1600-tallets svenske statshusholdning: Skulde rigets finanser fortsat hvile på godsindtægter (eller kommerciel udnyttelse af disse) eller ren pengeøkonomi i form af indirekte skatter (told, accise etc.)? De uadelige stænder gjorde sig til talsmænd for det første alternativ, medens aristokratiet foretrak det andet, eventuelt kombineret med adelige kontributioner. Vandene skiltes altså efter ganske naturlige linier: Reduktion eller kontribution.

De alternativer, der således forskningsmæssigt er udstukket, gør sig mærkbart og frugtbart gældende i docent Dahlgrens store bog om Karl X Gustavs reduktionsplaner og reduktionspolitik. I modsætning til dronning Christina og de hidtidige tendenser i regeringens politik gjorde han sig fra første færd til talsmand for kategoriske reduktionsprincipper og kunde således påregne de uadelige stænders politiske støtte. Den aktivitet, han udfoldede fra før sin regeringstiltrædelse, kulminerede i rigsdagsbeslutningen 1655, der foreskrev reduktion af godser i de såkaldte forbudte områder (minedrifts- eller produktionsområder af statsfinansiell eller militær betydning) og fjerdeparts-råfsten (foreløbig en udskrivning af 25 % af afkastningen af godsdonationerne siden 1632). Når rådet og adelen tilsyneladende forholdsvis villigt accepterede dette, skyldtes det antagelig, at man foretrak denne reduktion fremfor den anden udvej, som tonede frem i baggrunden: Angreb på adelsprivilegierne fra 1644.

Docent Dahlgrens bog udmærker sig fremfor alt ved sin ubetinget konsekvente og stringente argumentation; helt fortrinlige er hans analyser af Karl Gustavs planer, således som denne formulerede dem i en lang række koncepter. Ved dygtig og metodisk sikker udnyttelse af modifikationer og afvigelserne i disse akttykker lykkes det Dahlgren at fastlægge en række etaper i udviklingen af kongens politik. Forfatteren betoner med rette, at kongens planer var radikale, men også – som koncepternes forskellige stadier røber – at han gennem sine formuleringer af reduktionskravene og gennem sin behændigt henholdende privilegiepolitik stadig holdt vejen åben for videregående reduktionsforholdsregler.

Hovedformålet bag reduktionsbestræbelserne og den kongelige pressionspolitik overfor aristokratiet synes efter Dahlgrens undersøgelser at have været at skaffe dækning for de ordinære statsudgifter og sikring mod konjunkturbestemte svingninger, som man vilde udsætte sig for ved at foretrække andre, indirekte indtægtskilder. Udgifterne til det planlagte felttog til Polen 1655 havde man i forvejen sikret sig mod ved ekstraordinære skattebevillinger. På den anden side kunde visse momenter i majestæten argumentation tyde på, at hans reduktionsplaner foruden de øjeblikkelige, statsfinansielle hensyn også har lagt vægt på den militære værdi af de forbudte områders ressourcer. Har det endvidere været Karl Gustavs grundsynspunkt allerede inden sin tiltrædelse at etablere balance og stabilitet i landets normale statsfinanser på længere sigt, rejser argumentationen unægteligt spørgsmålet om kongens bevæggrunde i bredere perspektiv – derunder også de udenrigspolitiske aspekter.

At reduktionen – gennem det nyoprettede reduktionskollegium – efter de første åringers intense aktivitet stilnede noget af, bl. a. ved indrømmelser af politiske og taktiske grunde til rigsrådsaristokratiet, rokker tilsyneladende intet i kongens principielle holdning: Reduktionen skulde gennemføres, når og i den udstrækning det politisk lod sig gøre. Den anspændte udenrigspolitiske situation under felttogene i Polen, Brandenburg og Danmark pålagde ham derfor en vis forsigtighed. Dahlgren konstaterer da også afslutningsvis, at den varige betydning af Karl Gustavs reduktionsplaner snarest ligger i den udformning de fik under Karl XI. Reduktionerne efter 1660 – den klassiske periode – har allerede været genstand for en næsten uoverskuelig række undersøgelser, der imidlertid fortrinsvis har bevæget sig på det politiske eller statsfinansielle plan. Fra de senere år kunde man fremdrage docent Ola Lindqvists bog »Jacob Gyllenborg och reduktionen« (1956) og dr. Ulf Sjödells disputats: »Kungamakt och högaristokrati. En studie i Sveriges inre historia under Karl XI« (1966) (Begge i »Bibliotheca Historica Lundensis«, henholdsvis bd. 4 og 17; om den første, se Hist. Tidsskr. 11. rk. V, s. 528–30). De praktiske eller sociale forudsætninger og konsekvenser har derimod indtil nu kun påkaldt forholdsvis ringe interesse. I denne henseende er docent Ågrens bog derfor på mange måder nyskabende.

Den svenske kronens godsdonationer eller godssalg fra Gustav II Adolfs tid udløste en række sociale spændingsmomenter. Medens udlæg af krongods ikke gav afgiftsmæssige komplikationer for den adelige køber, kunde kronen ikke på samme vis afhænde mere end de offentlige ydelser af selvejerbønder (skattebønder). I denne situation har man ofte været tilbøjelig til at antage, at de godsejere, der således fik overdraget indtægterne af skattebønder, ved økonomisk pres eller ved forøgelse af arbejdspræstationerne har søgt at tvinge disse bønder (skattefrålsbønder) til at give afkald på deres ejendomsret, bl. a. for at benytte gårdene som grundlag for hovedgårdsdannelse. Udgangspunktet for dr. Ågrens undersøgelser ligger altså påny i en lidt ældre forskningspostuler. Ved omhyggelige studier over upplandsk godsregnskabsmateriale og kameralt jordebogsmateriale lykkes det forfatteren at dokumentere uholdbarheden af de gængse antagelser. Selvom der bestod store uligheder i påligningen af skatter og andre byrder mellem krone- og adels gods og også indenfor disse grupper, synes selvejernes præstationer at have været relativt mindre, og navnlig synes

overgangen til skattefråse normalt ikke at have forøget deres økonomiske byrder. Til pengeydelseerne må føjes andre præstationer: hoveri og militærtjeneste; også i denne henseende synes selvejere at have været noget gunstigere stillet end de øvrige kategorier, og heller ikke her er der grund til at formode, at overgangen til skattefråse har påført dem principielt tungere byrder.

Docent Ågrens studier har sine begrænsninger, først og fremmest det meget begrænsede geografiske område, undersøgelserne dækker, nemlig Uppland, men også det, at undersøgelsen overvejende afgrænses til en enkelt – højadelig – godstype, rigsskatmester Sten Bielkes, rigskansler Magnus Gabriel de la Gardies og enkelte andres. I sig selv berettiger bogen således endnu næppe til nogen absolut syntese; senere undersøgelser må afgøre om de upplandske resultater også har gyldighed for andre egne af Sverige eller for andre adelsgrupper eller andre godstyper. Men disse begrænsninger opvejes dog af bogens store principielle fortrin. Dens mest iøjnefaldende styrke ligger i dens kritiske og metodiske stringens. Godsregnskabsmateriale og jordebøger er jo på ingen måde let bearbejdelige kilder; deres komplicerede natur og de mange tekniske og kritiske problemer, de rejser, stiller i virkeligheden overmåde store krav til forskeren. Skønt undersøgelserne derfor umiddelbart kan virke omstændelige, har dr. Ågren dog med rette valgt at fremlægge alle de bærende led af den kritiske arbejdsproces, der ligger bag selve undersøgelsen. Bogen står fuldt på højde med den kritiske standard på dette felt, som er skabt i Sverige i den sidste generation.

Selvom emnet – skattefråsebøndernes vilkår – umiddelbart kan forekomme begrænset, kaster dr. Ågrens undersøgelser ved deres almene karakter lys over mange problemer udover denne grænse og giver i virkeligheden et bredt, alment indtryk af upplandske bønderes økonomiske kår 1650–80. Men bogen åbner tillige langt videre perspektiver, som blot antydes i afslutningskapitlet: Består der nogen forbindelse mellem de sociale og økonomiske uligheder mellem de enkelte bondekategorier og den politiske stilling, deres repræsentanter indtog i reduktionsdiskussionerne frem mod den definitive beslutning i 1680? Det er – som forfatteren understreger – givet, at det ekstraordinært hårde pres, den skånske krig havde lagt på bondestanden, delvis kan forklare den akutte situation i 1680, men det er endvidere sandsynligt, at kronbøndernes særligt tyngende byrder også kan have rummet et incitament til at gå i brechen for reduktionskravet. Ikke mindre tankevækkende er det, at dr. Ågren i en senere undersøgelse (*Scandia* bd. 31, 1965) har kunnet dokumentere, at Sten Bielkes embedsindtægter langt oversteg hans godsindtægter; udeblev hans embedsgage på grund af finansnøden, kan det meget vel tænkes, at man heri kan finde én forklaring på, at rigsskatmesteren i 1680 tilsluttede sig de lavere stænders reduktionskrav. I så fald fortøner det tilsyneladende paradoks sig, og vi er atter tilbage ved den problemstilling, Sven A. Nilsson har formuleret, og som har vist sig så frugtbar i studiet af Sveriges sociale og statsfinansielle historie i 1600-tallet: kontribution eller reduktion.

E. LADEWIG PETERSEN

Boupteckningar i Uleåborgs Stad 1653–1800, utgivna af ALF BRENNER (†).
Genealogiska Samfundets i Finland Skrifter XXV. Tammerfors 1963–65.
viii + 671 s. 18 mk.

I betragtning af den flittige brug historikerne gør af det rige kildestof, som skifterne repræsenterer, er det påfaldende, hvor få udgaver der findes på dette område. Udover Jørgen Olriks lille bog fra 1903, *Borgerlige Hjem i Helsingør* for 300 Aar siden, der bringer en kulturhistorisk gennemgang af en række borgerlige boer (et tysk sidestykke til Olriks bog, Maria Schmidt: *Das Wohnungswesen der Stadt Münster im 17. Jahrhundert*, Münster 1965, bygger på testamenter), kan der fra dansk side vistnok kun nævnes det brudstykke af skiftet efter rigsråd Eske Brock, som C. Rise Hansen har udgivet for Udvalget for udgivelse af kilder til landbefolkningens historie. Det må meget håbes, at samme udvalgs planer om en udgave af bondeskifter må blive til virkelighed.

Anderledes står det til i Finland, hvor det meget aktive Genealogiska Samfundet i sin skriftserie har offentliggjort en række købstadskifter, senest et svært bind omfattende Uleåborg. Sigtet med publikationen er naturligvis først og fremmest personalhistorisk, men der er tillige fremlagt et omfattende kulturhistorisk stof. Derimod må, som det bemærkes i forordet, etnologiske og økonomisk historiske undersøgelser fortsat ske på grundlag af de originale kilder, selv om udgaven naturligvis også her er en hjælp. For den ikke-finske (-svenske) benytter har værket følgelig især kulturhistorisk betydning. Alskens løsøre passerer revue i broget mangfoldighed, og der gøres konsekvent rede for samtlige bogsamlinger. Allerede et flygtigt gennemsyn af disse bogfortegnelser gør det klart, at der her er samlet et meget værdifuldt materiale til belysning af, hvad Georg Hansen (*Degnen*, s. 60) har betegnet som »et interprotestantisk bogmarked«.

JOHAN JØRGENSEN

H. G. JUDGE: *Louis XIV. Problems and Perspectives in History*, ed. by Hugh F. Kearney. London, Longmans, 1965. X + 150 s., 1 planche. 10 sh. 6 d.

Den nye engelske serie *Problems and Perspectives in History* tager sigte på periodelæsningen i engelske gymnasier og universiteter. De enkelte bind er opbygget i tre afsnit, et udvalg af kilder, et udvalg fra de historikere, der har beskæftiget sig med emnet, og en kort diskussion af emnets problemer og perspektiver. I forbindelse med det historiografiske udvalg bringes desuden en selektiv bibliografi.

I det foreliggende bind er balancen i denne plan dog noget forskudt. Da der allerede foreligger et let tilgængeligt udvalg fra historikere, der har beskæftiget sig med Ludvig 14.s person og tidsalder (W. F. Church: *The Greatness of Louis XIV, Myth or Reality?*), rummer det historiografiske afsnit kun to korte klip fra Montesquieu og Voltaire, og hovedvægten er lagt på de samtidige kilder. Kildeudvalget er dækkende, men rummer ingen store overraskelser, det er for det meste gamle kendinge, Madame de Sevigné, Spanheim, Bossuet, Saint Simon osv., der er repræsenteret. Kildeudsnittene er illustrerende, de

rejser også mange problemer i kraft af deres modsigende vurderinger af hovedpersonen, men er for korte til at kunne danne udgangspunkt for en dyberegående metodisk drøftelse i undervisningen.

Bortset fra bibliografien (150 numre) vil bindet næppe have interesse for et dansk publikum, der allerede har adgang til en tilsvarende, på visse punkter mere givende, kildeamling i dansk oversættelse (Elin Bach: Ludvig XIV. Historiske Læsehæfter for Gymnasiet, udgivet af Historielærerforeningen, 2. udg. 1961).

NIELS STEENGAARD

BREDO L. GRANDJEAN: Dansk ostindisk Porcelæn. Importen fra Kanton ca. 1700–1822. Udgivet med støtte fra Ny Carlsbergfondet. København, Thaning & Appels Forlag, 1965. 220 s. Ill. 120 kr.

Den danske import af kinesisk porcelæn igennem det 18. århundrede er ikke tidligere behandlet i sammenhæng. »Dansk ostindisk Porcelæn« er en monografi over en lille, men kulturhistorisk interessant gruppe inden for denne import. Det drejer sig om det såkaldte bestillingsporcelæn, som dekoreredes i Kina på bestilling af europæiske købere, ofte helt eller delvist efter europæiske anvisninger. I indledningen giver forfatteren en summarisk historisk skildring af den danske Kinahandel samt en mere udførlig teknisk redegørelse for porcelænets fremstilling og dekoration. En væsentlig del af bestillingsporcelænet, hvoraf stykker fra hertugdømmerne og Norge ikke er medtaget, befinder sig i privateje. Forfatteren understreger derfor, at der ikke er tale om en fuldstændig oversigt; men det fremlagte udvalg forekommer overbevisende som et repræsentativt udsnit af det danske bestillingsporcelæn gennem perioden fra ca. 1700 til 1822. Værkets tyngdepunkt er derfor det udførlige katalog over 143 stel eller enkeltstykker, forsynet med alle nødvendige data og illustreret i en lang række søbre fotografier.

En behandling af bestillingsporcelænet stiller historikeren overfor problemer. Porcelænet hjemførtes ikke af Asiatisk Kompagni, gennem hvis velbevarede arkiv importen ville kunne belyses; det hjemgik derimod som officerernes og mandskabets private gods og kan derfor normalt ikke efterspores i kompagniets og toldvæsenets papirer. Man er henvist til at søge oplysningerne i eventuelt bevaret privat materiale, og oftest med et kummerligt resultat. Det er imidlertid her lykkedes forfatteren at fremdrage interessant materiale, hvoraf især skal fremhæves supercargo Christian Lintrups privatarkiv fra 1740'erne.

En tilfredsstillende monografi over den danske Kinahandel savnes fortsat i dansk historisk litteratur. Når forfatteren derfor karakteriserer emnet som »fortrinligt behandlet« af Kay Larsen i »Den danske Kinafart« (1932), kan han næppe få tilslutning hertil fra mange historikere. For den, der skal arbejde med Kinahandelen, vil »Dansk ostindisk Porcelæn« derimod blive et beskedent, men højst velkomment supplement til de rækker af thepriser, der nødvendigvis vil blive ryggraden i et sådant arbejde.

OLE FELDBÆK

LOUIS DERMIGNY: *La Chine et l'Occident. Le commerce à Canton au XVIIIe siècle, 1719–1833. Tomes I, II, III et album. Paris, S.E.V.P.E.N., 1964. IV + 1755 s. Ill. 220 F. – LOUIS DERMIGNY (éd.): Les mémoires de Charles de Constant sur le commerce à la Chine. Paris, S.E.V.P.E.N., 1964. 491 s. Ill. 68 F.*

Værket er en disputats, som École Pratique des Hautes Études har publiceret i skriftrækken »Ports-Routes-Trafics«, og i forbindelse hermed foreligger forfatterens udgivelse i samme skriftrække af schweizeren Charles de Constants erindringer og papirer. Disse omhandler Constants tre ophold som supercargo i Canton i årene 1779–93, og uden at bringe væsentligt nyt er de dog et værdifuldt supplement til den eksisterende litteratur om den europæiske Kinahandel og forholdene i Canton og Macao. Værdifuld er ligeledes forfatterens indledende redegørelse for Constants deltagelse i den franske Kinahandel under dække af kejserligt flag.

Interessen samler sig dog naturligt omkring selve disputatsen, hvis tabeller, kort og en række udmærkede, samtidige illustrationer er samlet i det medfølgende »album«. Forfatterens oprindelige hensigt var at behandle forbindelsen imellem Kina og Vesten i alle dens aspekter. Selvom han har måttet akceptere en indskrænkning af emnet til »la base matérielle«, nemlig handelen, og selvom det himmelske rige har måttet reduceres til blot at omfatte Canton og Macao, så er afhandlingen ikke desto mindre svulmet op til en størrelse af cirka 6 danske disputater. Afhandlingens emne, den europæiske og amerikanske Kinahandel 1719–1833, er omfattende i sig selv. På baggrund af den eksisterende, næsten uoverskuelige litteratur om emnet rejser værket unægtelig selv spørgsmålet: er det i dag muligt for en enkelt historiker at give en detaljeret fremstilling af et emne som det foreliggende, uden at værkets pålidelighed i detaljerne kommer til at lide under det?

Forfatterens valg af året 1719, grundlæggelsen af Compagnie française des Indes, som indledning synes umiddelbart noget snæver. På den anden side giver en indledning omkring 1720 – det år, hvor co-hong organisationen etableredes i Canton – et naturligt udgangspunkt. I praksis bliver dette spørgsmål imidlertid af underordnet betydning for værkets disposition på grund af forfatterens udførlige indledning om Kinahandelens udvikling gennem 1600-tallet. Afslutningen ved ophævelsen af det engelske ostindiske kompagnis Kinamonopol i 1833 forekommer velvalgt, omend der også kunne argumenteres for en afslutning ved den egentlige åbning af Kina for europæerne med Nankingtraktaten 1842. Tiden 1719–1833 er opdelt i tre afsnit, svarende til de tre bind og omfattende perioderne 1719–1760, 1760–1784 og 1784–1833.

Forfatterens overblik over den europæiske aktivitet bidrager til at skabe klarhed over perioden 1719–1760. Det var de store handelskompagniers tid, men det var samtidig den store tid for omgælder af de nationale kompagniers monopoler. Forfatteren følger her den kamæleonagtige handel, som foregik dels fra Ostende og dels fra andre europæiske havne; den foregik under dække af en række europæiske flag, men fælles var angrebene på de gamle kompagniers enerettigheder. Udover de store handelskompagnier og selve sejlsiden giver forfatteren endvidere en indgående redegørelse for de kinesiske forhold og specielt for den særlige organisation af handelen i Canton.

Perioden 1760–1784 fremstår overbevisende som en overgangstid, hvor en tidligere nogenlunde konstant europæisk konkurrence afløstes af en engelsk-domineret handel. Allerede i 1760'erne udgjorde skibe fra London mere end halvdelen af de europæiske skibe i Canton. Hertil kom den hastigt voksende engelske handel imellem Indien og Kina, og allerede i 1770'erne var antallet af engelske skibe fra Indien større end antallet af engelske skibe fra Europa. Samtidig med den voksende engelske aktivitet kendetegnedes årene 1760–1784 også ved det engelske kompagnis faldende fortjeneste på Kinahandelen på grund af den velorganiserede indsmugling af the i England. Forfatteren understreger med rette, at størstedelen af den kontinentale theimport reeksporteredes – legalt eller illegalt – til England, og at den »nationale« europæiske Kinahandel derfor ikke kan betragtes isoleret. Han kan derfor drage den umiddelbart paradoksale konklusion, at ligesom det engelske herredømme i Indien var det egentlige økonomiske grundlag for en kontinental-europæisk Indienshandel, så var også det voksende theforbrug og den voksende thebeskatning i England det økonomiske grundlag for tilstedeværelsen af størstedelen af de kontinental-europæiske skibe i Canton frem til 1784. Sideløbende hermed placerer forfatteren den europæiske deltagelse i den voksende interasiatiske handel imellem Indien og Kina indenfor rammerne af den europæiske Kinahandel. Gennem den private handel var det engelske kompagnis administration i Indien i stand til at financiere en væsentlig del af indkøbene i Canton og dermed indskrænke udsendelsen af sølv fra England. Dette finansieringssystem tog sin begyndelse omkring 1770; men ved at modtage kapital fra den private engelske handel og stiltiende akceptere de private engelske købmænds tilstedeværelse i Canton, var det engelske kompagni selv med til at undergrave sit monopol.

Det afsluttende afsnit om perioden 1784–1833 indledes med en indgående redegørelse for baggrunden for the Commutation Act 1784 og dens følger for den kontinental-europæiske Kinahandel. Den engelske regerings hensigter og dens administration af loven behandles detaljeret, og det påvises overbevisende, hvorledes grundlaget for thesmuglerierne fjernedes i løbet af ganske få år samtidig med, at englænderne nu blev de absolut dominerende i Canton. Denne dominerende stilling prægedes af et voksende modsætningsforhold imellem det engelske kompagni og det stigende antal private engelske handelshuse. Den private aktivitet, herunder opiumhandelen, og de privates voksende krav om en aktiv engelsk politik for en åbning af Kina, følges frem til 1833. I det år forsvandt det engelske kompagni fra Canton, og i 1840 udbrød opiumkrigen.

Det anførte er selvsagt kun hovedlinier i et værk, som omfatter samtlige aspekter af den europæiske Kinahandel, herunder handelen med Nordvestamerika, Manilahandelen, de russiske karavaner etc., og kun de færreste historikere er vel tilstrækkeligt orienterede i emnet som helhed til at kunne foretage en kritisk efterprøvelse overalt i værket. På den anden side har forfatteren selv valgt den detaljerede fremstillingsform, og det må derfor være naturligt at efterprøve, hvorvidt værket opfylder de krav om pålidelighed i detaljen, som med rimelighed må kunne stilles. En sådan efterprøvelse kan her naturligt koncentreres omkring behandlingen af den danske aktivitet; pladsen tillader imidlertid ikke en egentlig fremlæggelse af resultaterne heraf, og kun konklusionen skal derfor meddeles. Danske arkivalier er ikke anvendt, og tiltrods for, at værket hviler på et betydeligt

upubliceret materiale i udenlandske arkiver, har dette tilsyneladende ikke afkastet nyt stof til belysning af den danske aktivitet i dens forskellige aspekter. For den danske aktivitets vedkommende bygger forfatteren på trykt materiale; han læser dansk, og han har inddraget så godt som hele den relevante danske litteratur. De eneste mangler af betydning er J. H. Deuntzers behandling af *Asiatisk Kompagnis historie 1792–1840* samt værket »Vore gamle Tropekolonier«. Sit væsentligste materiale har forfatteren hentet i de nyere behandlinger af *Asiatisk Kompagni* i oktrojperioderne 1732–72 og 1772–92 samt i Holden Furber: »John Company at Work«, men hans anvendelse af dette materiale er ikke tilfredsstillende. Egentlige sproglige misforståelser er få, men de uddragne oplysninger er ofte fejlagtigt gengivne eller overfortolkede og dramatiserede, og flere fejl og misforståelser må karakteriseres som urimelige. De kunne let være undgået ved kontrollerende opslag i den anvendte litteratur, og generelt bærer forfatterens anvendelse af det danske materiale præg af hastværk. Adskillige uholdbare associationer i forbindelse med person- og skibnavne kunne ligeledes være undgået ved tilsvarende opslag, og sammenfattende må behandlingen af den danske aktivitet karakteriseres som utilfredsstillende for detailfremstillingens vedkommende.

Trods disse indvendinger må det fremhæves, at »Le commerce à Canton« har sin store værdi for dansk forskning ved at placere den danske aktivitet i Asien i årene 1719–1833 i den store sammenhæng. Selvom de mange detailfejl skæmmer fremstillingen, må denne ikke desto mindre som helhedsfremstilling af den danske deltagelse i den europæiske Kinahandel accepteres som dækkende. Generelt må det endvidere fremhæves, at forfatterens store overblik over perioden, hans sikre placering af de mange enkelte handelsforetagender og projekter i den store sammenhæng og hans indgående genealogiske kendskab til tidens internationale handelsverden og til den betydning, som familieskabet spillede der, placerer arbejdet som et hovedværk ikke blot inden for den europæiske Kinahandel, men inden for den europæiske handel med Asien overhovedet.

OLE FELDBÆK

VINCENT T. HARLOW: *The Founding of the Second British Empire 1763–1793*. Vol. I: *Discovery and Revolution*. Vol. II: *New Continents and Changing Values*. London, Longmans, 1964. viii + 664 & x + 820 sider. 6 & 5 kort. 70 & 70 sh.

Ved sin død i december 1961 havde professor Harlow næsten fuldendt det andet og afsluttende bind af sit magnum opus. Det første bind udkom i 1952, og i 1964 genudsendtes det i uændret form samtidig med offentliggørelsen af bind II. Hvad der i 1961 stod tilbage var kun mindre afsnit vedrørende Vestindien, Sierra Leone og Australien, og bindet kunne derfor publiceres med ubetydelige rettelser og tilføjelser af dr. F. McC. Madden, Oxford, der samtidig har forfattet det afsluttende sammenfattende kapitel.

Udarbejdelsen af værket havde stået på i mere end tyve år, og gennem det går en klar og stadig fastholdt tese. Forfatteren vender sig imod den ældre opfattelse, ifølge hvilken det første britiske imperiums sammenbrud dateredes til

freden 1783, og hvorefter dets genopbygning fandt sted på radikalt ændrede vilkår under og efter krigen med Frankrig. Overfor denne katastrofeopfattelse understreger han kontinuiteten i den britiske oversøiske ekspansion og påviser, at grundlæggelsen af 1800- og 1900-tallets andet britiske imperium allerede fandt sted omkring 30 år tidligere end den ældre datering af det første imperiums sammenbrud. Tabet af de amerikanske kolonier var nok et bedøvende slag, men det var på den anden side kun tilsyneladende det store skel i britisk politik. Det første imperiums ekspansion på grundlag af kolonisering indenfor rammerne af et merkantilistisk system var på det tidspunkt godt på vej til at blive afløst af en ny politik under devisen 'trade without dominion'. Den ældre kolonipolitik faldt ikke med et slag, men en ny form for ekspansion på grundlag af små befæstede støttepunkter langs de centrale søruter samt et aktivt diplomati for åbning af tidligere 'lukkede' områder som Stillehavet, Sydamerika, Sydøstasien og Kina er klart påviselig. Samtidig var Englands politiske og økonomiske vanskeligheder i Nordamerika spor, der skræmte. Disse nye synspunkter påvises overordentlig klart i forbindelse med fredsforhandlingerne 1782–84 med de amerikanske stater og med modstanderne i kolonikrigen, Frankrig, Spanien og Holland. England var krigens taber, og en analyse af den britiske regerings prioritering af sine indrømmelser er overbevisende udnyttet til at vurdere og præcisere målsætningen i britisk oversøisk politik.

England kunne akceptere, at de vigtige støttepunkter langs de asiatiske søruter samt Kap det gode Håb var i hænderne på et politisk uafhængigt Holland. Hollands tiltagende politiske svækkelse måtte imidlertid medføre en tilsvarende fransk indflydelse på beherskelsen af ruterne som et led i magtkampen mellem England og Frankrig. I modsætning til regeringen i London betragtede den britiske administration i Indien derimod et svækket Holland som politisk ønskeligt af hensyn til den voksende engelske deltagelse i den interasiatiske søhandel, og dette modsætningsforhold leder direkte til det centrale problem, hvorvidt det andet britiske imperium grundlagdes ude i de oversøiske områder eller i London. Med andre ord om regeringen i London måtte tilpasse sin politik efter en selvstændig, overvejende ukontrolleret ekspansion i de oversøiske områder, eller om denne ekspansion fandt sted som følge af en koordineret planlægning fra den engelske regerings side.

At der ikke er tale om et alternativ, men derimod om en vis vekselvirkning turde være klart. Gennem hele den her behandlede periode arbejdede man i London intenst på at løse problemerne i forbindelse med administrationen af oversøiske områder af så varierende størrelse som Indien, Canada, Vestindien, New South Wales og Falklandsøerne, uden at problemerne dog kunne siges at være blot tilnærmelsesvis løst i 1793. Forfatteren afviser vel ikke, at der var tale om en vekselvirkning og at den officielle britiske politik undertiden måtte tilpasses en allerede stedfunden udvikling i de oversøiske områder; hans egne interesser er imidlertid koncentreret omkring forholdene i London i en sådan grad, at det står klart, at han selv placerer det politiske initiativ i London. Denne vurdering afspejles da også i det anvendte materiale. Værket er i overvejende grad bygget på upubliceret materiale af meget betydeligt omfang, og behandlingen af de komplicerede politiske forhold i London repræsenterer forskning af høj kvalitet. For de oversøiske områders vedkommende bygger

behandlingen derimod i overvejende grad på den eksisterende litteratur, og det kan derfor ikke nægtes, at værket udfra en helhedsbetragtning er præget af en vis ensidighed. På den anden side må det retfærdigvis fremhæves, at en behandling af de oversøiske områder på grundlag af en lige så intensiv forskning som den, der er blevet forholdene i London til del, næppe idag ville være enkeltmands værk. Den eksisterende litteratur vedrørende den britiske oversøiske ekspansion i denne periode karakteriseres netop af specialafhandlinger, der enten beskæftiger sig med London eller med et enkelt af de oversøiske områder; på denne baggrund må det, til trods for de anførte indvendinger, understreges, at 'The Founding of the Second British Empire' i sjælden grad formår at opretholde en balance imellem det europæiske og det oversøiske aspekt, omend det første, som nævnt, er ensidigt tilgodeset i forskningsmæssig henseende. Også i sin disposition opretholder forfatteren en rimelig balance imellem de indbyrdes meget forskellige områder, og for deres historie er værket derfor værdifuldt ved at placere det enkelte område i en større sammenhæng. Størst betydning har værket dog i kraft af den kyndige og veldokumenterede skildring af det britiske imperiums administrative centrum. I forvejen er engelsk politik ofte vanskelig tilgængelig for ikke-engelske historikere, og værket yder her et væsentligt bidrag til forståelsen af det komplicerede politiske spil imellem kronen, parlamentet og de stærke oversøiske interessegrupper.

Forfatterens argumentation for periodens betydning for grundlæggelsen af det andet britiske imperium forekommer overbevisende, og hans fremstilling og synspunkter vil givet virke befrugtende på den fremtidige forskning også af de oversøiske områders historie.

OLE FELDBÆK

T. H. BEAGLEHOLE: *Thomas Munro & The Development of Administrative Policy in Madras 1792-1818*. Cambridge University Press, 1966. 183 s. 35 sh.

Madraguvernøren Thomas Munro hører til det første slægtled af imperiebyggere i Indien. Han var officer i det engelske ostindiske kompagnis hær på et tidspunkt, hvor englænderne endnu havde jævnbyrdige fjender i Sydindien. Efter 12 års militærtjeneste udnævntes Munro i 1792 til assistent hos kaptajn Alexander Read, der skulle varetage civiladministrationen i det nyligt erobrede Baramahal distrikt. Hos Read fik Munro en fortræffelig uddannelse, og det var i disse år, han fik lejlighed til at stifte nært bekendtskab med indisk samfundsstruktur og indiske institutioner. Munro viste hurtigt sine fremragende evner som civil embedsmand, og da den sidste og afgørende kamp mod Mysore-fyrsterne havde fundet sted i 1799, fik han overdraget styret i Kanara provinsen. Halvandet år senere forflyttedes han til The Ceded Districts (Bellary og Cuddapah), som englænderne havde frataget Nizamen af Hyderabad. Som øverste distriktsejendmand i dette område søgte Munro at finde frem til et både for englændere og indere tilfredsstillende skatteopkrævningssystem. Samtidig nåede han til den overbevisning, at det efter britiske forbilleder nyindførte retssystem var ikke blot utilfredsstillende, men også positivt uretfærdigt overfor

inderne, som havde andre retsbegreber, og hvis egne domstole havde arbejdet efter andre retningslinier end de engelske.

Det skattesystem, som Munro eksperimenterede med, var det såkaldte ryotwarisystem (ryot betyder bonde). Under ryotwarisystemet opkrævedes skatterne af regeringen direkte hos den enkelte bonde. I den version af systemet, som Munro gjorde sig til talsmand for, bestod skatten af en pengeafgift, der var lignet direkte på de dyrkede marker. Et sådant opkrævningssystem forudsatte for at kunne gennemføres tilfredsstillende, dels en forholdsvis veludviklet pengeøkonomi, dels en stor og dygtig stab af skatteembedsmænd. Der var andre skatteopkrævningssystemer i brug i Madrasprovinsen. I store områder blev skatterne inddrevet enten af forpagtere eller godsejere, og regeringen modtog en fast årlig afgift af disse uden ellers at have megen indsigt med, hvormeget der blev indsamlet, og efter hvilke metoder. Andre steder betalte landsbyerne skat under et, og varetog selv fordelingen af skattebyrden. Munro var overbevist om, at hans system var det bedste. Efter de brandskatninger, der havde fundet sted under krigene, var det nødvendigt at tilføre landbruget ny kapital, og dette kunne kun opnås ved et større skattenedslag og indførelsen af ryotwarisystemet, der sikrede, at mellemmændene ikke løb med fortjenesten. Efter at Munro havde gennemført en opmåling og ligning af jorden i The Ceded Districts, begyndte han for alvor at agitere for sit system.

Munros ideer mødte modstand hos mange af hans kolleger i Madrasprovinsen; men han havde indflydelsesrige venner i London, og det var takket være deres bistand, at han i 1814 efter en længere orlov i England sendtes tilbage til Madras som Principal Commissioner for the Revision of the Internal Administration. Som sådan fik han i de efterfølgende år lejlighed til at reformere retssystemet, så dette kom i nærmere overensstemmelse med indisk praksis. Hermed var hans indsats imidlertid ikke slut. Som guvernør i Madras fra 1820 til 1827 fik han mulighed for at overvåge indførelsen af et ryotwariskattesystem i de fleste af provinsens distrikter. Munro var således en af nøglefigurerne ved udformningen af det britiske administrationssystem i Indien. Dertil kom, at han var en charmerende og venuesæl mand, som vandt stor sympati for sig og sine synspunkter overalt, hvor han færdedes. Allerede i sin samtid blev han lidt af et ideal, den nye type koloniembedsmand, der utrætteligt arbejdede for de undertvungnes vel og beskyttede de indiske bønder mod godsejere og forpagteres udbytning. Den triste kendsgerning står imidlertid tilbage, at det økonomiske fremskridt, Munro havde håbet på, aldrig satte ind. Tværtimod oplevede Madrasprovinsen nogle vanskelige årtier, hvor der ustandselig klagedes over bøndernes forarmelse. I 1853 så man sig nødsaget til på væsentlige punkter at moderere det af Munro indførte skattesystem. Dette kan nok vække til eftertanke, og man føler stærkt behovet for et mere indgående studium, ikke mindst af skattesystemet og dets virkninger.

Det er med forventning, at man åbner T. H. Beagleholes bog om Thomas Munro. Men forventningerne skuffes. Bogen er temmelig kedsommelig og Munros helteglorie pudses blankere, uden at man egentlig helt kan forstå hvorfor. Beaglehole har valgt at koncentrere sin fremstilling om udformningen af de administrative principper, som Munro gjorde sig til talsmand for. Bogen slutter allerede i 1818, altså inden Munro som guvernør havde fået

lejlighed til at føre skattereformerne ud i livet. Noget forsøg på en vurdering af de økonomiske virkninger af ryotwariskattesystemet bliver der således ikke tale om. Beaglehole har skrevet sin bog efter en systematisk gennemgang af Munros officielle breve og rapporter op til 1818. Den vægtigste indvending imod Beaglehole er, så vidt jeg kan bedømme, at han på intet tidspunkt viser sig i stand til at hæve sig op over det stof, han behandler, og nå frem til en selvstændig vurdering. Han følger Munro fra distrikt til distrikt uden at redegøre for den vekslende økonomiske og sociale struktur, med mindre denne er beskrevet af Munro selv. Man kan læse Beagleholes bog uden at have den ringeste anelse om det vidt differentierede økonomiske liv, der udspillede sig i Madrasprovin-sen. Landet er gennemgående meget frugtbar, men fuldstændig afhængigt af mulighederne for kunstig vanding, der bringer udbyttet op på i hvert fald det firedobbelte. Den afgørende skillelinie går således mellem det land, som er under »wet cultivation«, d.v.s. kunstig vanding, og det som er under »dry cultivation«, d.v.s. det som må nøjes med den almindelige regn. Denne skillelinie er afgørende, ikke blot for dyrkningsmetoderne, men også for den sociale struktur i landsbyerne, eftersom det oftest var lykkedes de højere kaster at bemægtige sig jorden i de overrislede områder. Landsbysamfundet her var opbygget og fungerede efter andre retningslinier end dem, som Munro var bekendt med fra Baramahal og The Ceded Districts, der begge var under »dry cultivation«, og hvor samfundsstrukturen som følge heraf var forholdsvis enkel. Det er umuligt at forstå diskussionen om skattesystemerne i Madras, med mindre man holder sig disse forhold klart for øje. Oppositionen mod ryotwarisystemet var således ikke blot og bar forstokkethed hos Munros samtidige. Mange af disse havde simpelt hen andre praktiske erfaringer end Munro. Beaglehole har ikke set det som sin opgave at fordele sol og vind lige imellem Munro og hans modstandere, men følger sin helt gennem tykt og tyndt.

Er det så til gengæld lykkedes Beaglehole at løse den meget begrænsede opgave, som han har stillet sig selv: nemlig at skildre de administrative principers genesis? Også her forekommer det mig, at Beaglehole er kommet til kort. Han har ikke trukket nogen linie op, der klart viser udviklingen af ryotwarisystemet fra 1792 til 1818. Man får nærmest indtryk af, at det var Alexander Read, der eksperimenterede sig frem til det første ryotwarisystem, som Munro derefter forbedrede. Samtidig hævder Munro flere steder, at dette system var særlig akseptabelt for de indfødte, fordi det lå så tæt op ad det, de tidligere havde været vant til. Hvis Beaglehole havde gjort sig den ulejlighed at læse Francis Buchanans bog »A Journey from Madras through the Countries of Mysore, Canara, and Malabar« (London, 1807) ville han have set, at adskillige former for ryotwari var i brug i Mysore, og det ville have været naturligt, om han havde forsøgt at redegøre for slægtskabet mellem disse og Munros system. Den samme kritik kan rejses mod behandlingen af de andre reformer, som Beaglehole gennemgår. Der er ikke gjort noget forsøg på at skildre Munros forbilleder og derefter vurdere hans indsats.

Konklusionen, der udgør et selvstændigt kapitel, bygger ikke på en analyse af det stof forfatteren har fremdraget i bogens øvrige kapitler, men forsøger at give et bredere billede af Thomas Munros personlighed. Hovedsynspunkterne har forfatteren her hentet hos Cambridgehistorikeren Eric Stokes i dennes bog

»The English Utilitarians and India«, hvor Munro og nogle af hans samtidige skildres som grundlæggerne af en patriarkalsk tradition i indisk administration og politik. Beagleholes forståelse af tiden og dens åndsstrømninger står ikke på højde med Stokes', og det kan anbefales enhver, der ønsker at danne sig et indtryk af Munro, at læse første afsnit af Eric Stokes' bog i stedet for Beagleholes konklusion. Den her anmeldte bog har således kun interesse for specialisten.

BENEDICTE HJEJLE

B. W. CLAPP: John Owens. Manchester Merchant. Manchester University Press, 1965. viii + 193 s. Ill. 37 sh. 6 d.

Under anden verdenskrig fandt man paa loftet af Manchesteruniversitetets hovedbygning en række protokoller og pakker, som viste sig at indeholde Manchesterfirmaet Owen Owens & Son's forretningsarkiv for aarene 1806-46. John Owens, firmaets sidste indehaver, testamenterede kort før sin død i 1846 sin formue på knap 100 000 £ til grundlæggelsen af Owens college, begyndelsen til det senere University of Manchester. Paa grundlag af dette materiale har forfatteren skrevet den foreliggende monografi over firmaets historie.

Forretningsarkiver kan udgøre et vigtigt supplement til udforskningen af den almene økonomiske historie. Ved studiet af Englands samlede økonomiske udvikling i denne periode konstaterer man vækst i produktion og udenrigshandel sammenfaldende med betydelige prisfald paa de omraader, der i kraft af industrialiseringen gennemgik den hastige vækst. Skal man have fat paa bestemmende faktorer i denne proces, maa man videre med detailstudier af enkelte regionale omraaders, enkelte branchers og enkelte firmaers og virksomheders udvikling.

Hvad giver os i denne sammenhæng fremlæggelsen af firmaet Owen Owens & Son's arkiv?

Firmaet startedes i det smaa af Owen Owens som fabriksvirksomhed. Det producerede hattebaand og hattebesætning, paraplyer og paraplymaterialer samt efterhaanden flere og flere tekstilvarer. Dets forhold som fabriksvirksomhed er forholdsmæssigt daarligst belyst. Det har været en lille virksomhed med faa arbejdere i firmaets egen fabrik, men hertil var knyttet fabrikation for firmaets regning rundt omkring hos lokale vævere i hjemmene. Endnu i perioden 1806-22 spillede fabriktionsvirksomheden en betydelig rolle i firmaets økonomi, men ledsagedes stadig mere af salgsvirksomhed inden for tekstilbranchen. Udbyttet ved produktionen har været tilstrækkelig stort til, at firmaet forsøgsvis fra 1807 og regelmæssigt efter 1815 har magtet at gaa ind i den stærkt kapitalkrævende handel paa oversøiske omraader. I perioden fra 1819 til 1836 steg den aarlige investering i udenrigshandelen fra 14400 £ til 44000 £, og det er især former og vilkaar for eksport af tekstilvarer paa denne tid, som firmaets arkiv kan belyse.

Firmaets eksport naaede paa intet tidspunkt ud over $\frac{1}{10}$ af 1% af Storbritanniens eksport af tekstilvarer, men, som forfatteren rigtigt fastslaar, alle firmaer store som smaa arbejder under former og forhold som har været fælles for uden-

rigshandelen med tekstilvarer som helhed, og man tør derfor nok give firmaets erfaringer en mere generel gyldighed.

Det som da især giver bogen værdi er dens afspejling af, hvorledes et saadant mindre firma har tilpasset sig til stærkt konkurrenceprægede forhold for at kunne overleve. Et eksempel herpaa er firmaets beslutning om at opgive fabrikkationsvirksomheden, da man ikke kunne klare konkurrencen i aarene efter 1820. Man satte i stedet kapital ind paa salgsvirksomheden. Man søgte billigst mulige køb af varer, der i pris og kvalitet svarede til de forskellige udenlandske markeds behov og betalingsevne. Man førte nøje kontrol med varernes afskibning, fragtpriiser m. m. Valg af duelige agenter paa de oversøiske pladser var af afgørende betydning. Det oversøiske salg medførte nødvendigvis en ret lang tidsfrist, før kapitalen igen var hjemme, og næsten lige saa vigtig som den gode pris var det, at agenten kunne faa hjemsendt kapitalen hurtigst muligt og forstod at faa den omvekslet paa gunstige tidspunkter. Det varede i almindelighed to aar før investeret kapital igen kunne hjembringes. Med en udelig agent var købmanden hjælpeløs og kompenserede da ved at indstille forretningerne.

Eksportens retning var stærkt skiftende efter gevinstmulighederne. Mens den endnu i 1825 for 68% vedkommende gik til USA bevirkede de umulige toldforhold paa det amerikanske marked herefter en stagnation og tilbagegang, skønt man forsøgte en omlægning til de allerbilligste varetyper. I stedet førtes den voksende kapitalindsats især ind paa afsætning af bomuldsvarer paa sydamerikanske omraader, men ogsaa her var der store fluktuationer, opgivelse af nogle omraader og nye fremstød paa andre. I 1837 afsattes 81% af firmaets eksport til Sydamerika.

Firmaets indehavere havde en række af den engelske middelklasses traditionelle holdninger. Man holdt et lavt forbrug og undlod at benytte laant kapital i større omfang. Forretningens ledelse foregik ud fra nogle faa doktriner om betydningen af at sprede risici mest muligt. Tilpasningerne skete oftest, som det synes, ret blindt, med instinktiv tilbageholdenhed over for høje priser og opgivelse af eksportsteder, som gennem nogle aar ikke havde givet tilfredsstillende resultater. Indstillingen var pragmatisk, uden forsøg paa at naa til en indsigt i de enkelte markeders specielle muligheder.

Under de depressive tilstande 1837–42 blev ogsaa en del af de sydamerikanske agenturer opgivet, uden at dog nye fremstød paa andre steder tog af. Da gunstige resultater heraf udeblev, tog kapitalindsatsen i udenrigshandelen af, og de bundne kapitaler vendte gradvis hjem til firmaets bankkonti i England og anvendtes i stadig stigende grad til rene bankierformaal.

Den stærke vækst i britisk tekstilvareeksport i disse aar var ikke ledsaget af store monopolgevinster til tekstileksportørerne. Set paa grundlag af det foreliggende forretningsarkiv skete ekspansionen under stærk konkurrence, med bestandige fluktuationer i priser og afsætningsmuligheder, som det enkelte firma maatte tilpasse sig for at overleve og trives.

Forfatteren har bestræbt sig paa at give en ærlig og holdbar fremstilling. Dette er agtværdigt, men forsigtigheden har tillige ført til, at han næsten udelukkende har benyttet korrespondancen som grundlag for sin fremstilling. Det fremgaar imidlertid, at arkivet er yderst righoldigt, og man kan ikke frigøre sig fra den tanke, at forfatteren har vist for lidt fantasi og energi ved ud-

nyttelsen af dette materiale, dels til en systematisk, oversigtlig præsentation af salgene opgjort paa varegrupper, af købs- og salgspriser, af omkostningsforhold og nettofortjenester, hvor dette kan lade sig gøre, dels til en heraf flydende mere analytisk fremstilling.

BIRGIT NÜCHEL THOMSEN

SAMUEL C. CHU: *Reformer in Modern China. Chang Chien, 1853–1926.* New York and London, Columbia University Press, 1965. xiii + 256 s. Kort og illustrationer. 6 \$.

Et af de store problemkomplekser i Kinas nyere historie er knyttet til Manchudynastiets senere årtier. Hvorfor oplevede Kina her en splittelse og svækkelse samtidig med, at Japan gennemgik en så voldsom fremgang? Omkring 1860 kunne en iagttagelse udefra meget vel have spået den modsatte udvikling, hævder J. K. Fairbank, en af de bedste kendere af Østasiens historie. Studiet af disse kritiske årtier i Kinas udvikling er i stigende grad blevet præget af forskere, som behersker det kinesiske sprog og som derfor har været i stand til at udnytte hidtil lidet anvendt kildemateriale. Herved er væsentlige aspekter i den indre udvikling i Kina blevet draget frem. Den foreliggende studie må ses i denne sammenhæng.

Chang Chien's skæbne må umiddelbart friste til en nærmere undersøgelse. Han var født i 1853 i en bondefamilie i Kiangsu-provinsen. Med vældig energi kæmpede han sig igennem hele examinationssystemet, indtil han i 1894 – 41 år gammel – opnåede *chin-shih*, den højeste grad. Livet igennem bevarede han en særlig interesse for sin egen provins og ganske særlig for sit eget distrikt Nan-t'ung. Det var her han i slutningen af 1890'erne fik oprettet et bomulds-spinderi, Dah Sun, med støtte fra såvel offentlig som privat side. Han ledede selv denne virksomhed til sin død i 1926, men var samtidig optaget af mange andre forehavender. Således tillagde han uddannelsesspørgsmålet en meget stor betydning, og han blev den drivende kraft i opbygningen af et nyt skolesystem og en læreruddannelse i Nan-t'ung i årene efter århundredskiftet. Blandt hans andre aktiviteter må nævnes hans landvindingsforsøg ved Kiangsuprovincens kyststrækninger og hans bestræbelser på at gennemføre en regulering af Huai-floden. Endelig var han periodevis indblandet i politik på det nationale plan, men her var hans rolle dog i hovedsagen tilskuerens og rådgiverens, selv om han 1913–1915 var minister for landbrug og handel i Yüan Shi-k'ai's regering.

Det er således en spændende og afvejlende karriere vi har for os. Chang Chien var de konkrete projekters mand, og han fremlagde aldrig et samlet reformprogram. Men hans grundlæggende ideer kan vel siges at være en udvikling af det lokale selvstyre, en forbedring af den almindelige skoleuddannelse og fremme af industrien. Karakteristisk nok var han meget åben over for anvendelse af vestlig teknologi og sagkundskab. Men på den anden side var han dybt forankret i den neo-konfucianske tradition, som han var opfødt i. Hans opfattelse var, at det bestående kinesiske samfund ved gradvise reformer – navnlig på det lokale plan – kunne tilpasses de ændrede vilkår. Derimod var

han meget tilbageholdende over for tankerne om politiske reformer. Han tilsluttede sig kun valent kravet om en forfatning i 1906, og kraften i den revolutionære bevægelse havde han slet ingen forståelse for.

Chu's studie giver en række interessante oplysninger om Chang Chien's mangesidede virksomhed og hans grundlæggende ideer. Når undersøgelsen alligevel ikke føles helt tilfredsstillende, hænger det i første række sammen med, at hans sigte er alt for snævert. Det kan ikke have den store interesse at kende Chang Chien's enkelte projekter (hvoraf mange forøvrigt aldrig blev realiseret), hvis ikke de placeres i en større sammenhæng. Her synes fremstillingen at svigte, hvad der vel især skyldes dens snævre kildegrundlag. I hovedsagen benytter Chu nemlig Chang Chien's egne skrifter samt sønnens biografi og en række beretninger om arbejdet i Chang Chien's forskellige virksomheder. Fremstillingen har derfor en tendens til at overvurdere det originale eller særprægede i Chang Chien's indsats. Når det f. ex. nævnes, at Dah Sun er en af de første, overvejende privat drevne industrivirksomheder i Kina, må det dog tilføjes, at dens oprettelse kun havde været mulig ved støtte fra provinsguvernøren og regeringen. Dah Sun lader sig derfor meget vel indpasse i Kinas tidlige industrialiseringsperiode, hvor det netop er et karakteristisk træk, at »staten« spiller en væsentlig rolle, enten ved direkte finansiering eller ved støtte på anden måde, f. ex. ved skattelettelser.

Man kunne også pege på Chang Chien's indsats i uddannelsesspørgsmålet. Det er rigtigt, at Chang Chien er blandt de første, der tager uddannelsen op på et lokalt plan, men det må dog også fremhæves, at netop årene efter århundredskiftet er præget af en vældig udvikling af hele det kinesiske skole- og uddannelsesvæsen. Chu's egen statistik (s. 102 og 104) viser da også, at Nan-t'ung ikke adskiller sig væsentligt fra en række andre områder i Kina.

Endelig må det vel anses for tvivlsomt, om Chang Chien's ideer var helt så originale som fremstillingen lader formode. Man kunne eksempelvis nævne Chang Chih-tung, hvis skrift »Tilskyndelse til Studier«, der udkom under »De hundrede dage« i 1898, på en række punkter svarer til Chang Chien's forestillinger.

Man tør måske derfor sige, at undersøgelsen ville have vundet i dybde ved en understregning af det typiske i Chang Chien's virke og ideer frem for det særprægede.

NIELS AMSTRUP

G. KITSON CLARK: *The Making of Victorian England*. London, Methuen & Co. Ltd., 1962. xiii + 312 s. 30 sh.

»The old bland confident general statements about whole groups of men, or classes, or nations ought to disappear from history; or . . . they must remain under suspicion«. Således formulerer Kitson Clark sin egen tilskyndelse til at undersøge de faktorer, som tilsammen skabte grundlaget for den victorianske periode i Englands historie.

Kitson Clark er Reader in Constitutional History ved universitetet i Cambridge, men denne bog fører sin forfatter langt ud over forfatningshistoriske

emner. Den placerer ham nærmest i den tradition, som i Frankrig er skabt af kredsen omkring »Annales«, men i modsætning til historikere som Braudel og Bloch må Kitson Clark erkende, at hans forhold til f. eks. økonomisk historie er jomfrueligt.

Alligevel må hans forsøg siges at være kronet med held. Det er i vid udstrækning lykkedes at skrive den »history in depth«, som er tilstræbt. Efter et indledende kapitel, som æggende opremser problemer, der burde tages op til undersøgelse, præsenteres skarpsindige analyser af engelske samfundsforhold i perioden 1850 til 1875. Befolkningstilvæksten, industrialiseringen med dens mangeartede følger, de religiøse bevægelers greb i den engelske befolkning, adelens og godsejernes indflydelse i det engelske politiske liv er emner, som hvert for sig andet steds har været genstand for indgående forskning, men som i denne fremstilling sættes i sammenhæng, således at man får et tilforladeligt indtryk af de kræfter, som lå bag engelsk politik i perioden.

Naturligvis er ikke alle afsnittene lige fremragende. Bedst er bogens sidste halvdel, hvor landets indflydelsesrige kredse, specielt de politisk indflydelsesrige, behandles. Mindre originale er afsnittene om den økonomiske udvikling, hvor forfatteren ofte synes at have tabt det mål af syne, som han indledningsvis opstiller: At vurdere kritisk de generalisationer i historieskrivningen, som går igen fra den ene historiker til den anden.

Men i stedet for at ærgre sig over mindre misforståelser er der grund til at glæde sig over, at forfatteren ikke i større udstrækning end tilfældet er har ladet sig lede af »historikernes fællesgods«. Der er grund til at være taknemlig over, at der i en tid, hvor specialisten sidder i højsædet, alligevel er folk, der har mod til at vove pelsen. Bogen er ikke blot en gevinst, fordi den kaster nyt lys over vigtige sider af det engelske samfund, men tillige fordi læseren møder det sjældne: En kyndig historikers spejlbillede af en periodes samfundsmanifestationer i disses mangfoldighed.

KNUD LARSEN

SARVEPALI GOPAL: *British Policy in India, 1858–1905*. South Asian Studies. Cambridge University Press, 1965. xii + 423 s. 70 sh.

Dr. Gopals bog beskæftiger sig med det engelske styre i Indien i årene fra 1858 til 1905. Dette er den periode i Indiens historie, hvor den britiske regeringsmagt i Indien hverken var truet udadtil eller indadtil. Ruslands kolonisation og udvidelsespolitik i Centralasien var det eneste problem, som for alvor bekymrede de engelske ministre og vicekonger. Det var spændingen mellem de to stormagter England og Rusland, der udløste den anden afghanske krig. Bortset fra denne og annektionen af det nordlige Birma var det halve århundrede, hvis historie her skildres, ikke præget af krigeriske begivenheder.

Indadtil forsøgte englænderne at konsolidere deres magtposition efter sepoyoprøret 1857–58. Lord Canning, der var generalguvernør og vicekonge i årene umiddelbart efter opstanden, forsøgte med fuldt overlæg at knytte bestemte befolkningsgrupper til det engelske styre ved i særlig grad at varetage deres interesser. Det blev i første række de indfødte fyrster og de store godsejere i de

dele af Nordindien, hvor oprøret havde fundet almindelig støtte hos befolkningen, som denne politik kom til gode. Samtidig med at man allierede sig med disse grupper, opgav man delvis samarbejdet med den engelskvenlige indiske elite i Calcutta. Denne bestod fortrinsvis af indiske købmænd, bankierer og intellektuelle, som indtil da havde draget nytte af det engelske styre, samt af de unge, der nu blev uddannet i engelsksprogede skoler og kollegier. Inden opstanden havde man set samarbejdet med denne klasse i møde med forventning; men nu frygtede man, at disse, der var ude af kontakt med de bredere befolkningslag, i deres reformiver ville svække snarere end styrke den engelske magt. Foruden de indiske fyrster og godsejere drog de europæiske forretningsdrivende og plantageejere nytte af det britiske styre. Sidstnævnte havde gerne indflydelsesrige venner og slægtninge i England, og det lykkedes dem både retsligt og økonomisk at erhverve sig en særstilling. Hvorledes størstedelen af den indiske befolkning bedømte det engelske styre, og hvorledes deres interesser blev varetaget, er det svært at bedømme. Vor viden om den almene økonomiske udvikling er såre begrænset, og disse klasser havde kun få muligheder for at komme til orde.

Selvom englænderne efter opstanden opgav det nære samarbejde med den engelskpåvirkede elite i byerne, fortsatte de en efter datidens forhold storstilet uddannelsespolitik. Dette kom denne hastigt voksende klasse til gode, og i 1885 var den i stand til at organisere sig i kongrespartiet, hvis hovedformål fra begyndelsen var at skaffe veluddannede indere adgang til de højere stillinger indenfor administrationen, og give dem mulighed for ved en eller anden form for repræsentation at give deres mening til kende i regeringsanliggender. De britiske myndigheder mødte kongresbevægelsen med en indstilling, der strakte sig fra velvillig overbærenhed til isnende kulde. Få var i stand til at fatte, at denne lille skare af engelskuddannede indere skulle være i stand til at skabe et bredere folkeligt grundlag for sin agitation. Henimod århundredets slutning afslørede det imidlertid, at det gærede og sydede under overfladen, og at en national og religiøs vækkelse var ved at få tag i bredere lag af befolkningen. Disse strømninger var ofte af en reaktionær karakter, der gav sig udslag såvel i alvorlige sammenstød mellem hinduer og muhammedanere som i modstand mod pestkarantæner og vaccinationer.

I 1905 gennemførte den engelske regering en deling af Bengalen i to provinser. Dette blev af kongrespartiets ledere opfattet som et forsøg på at fratage Calcutta den ledende stilling og derigennem svække det indiske borgerskab, hvis agitation irriterede regeringen. Over hele provinsen vakte beslutningen vrede og forargelse, da man betragtede provinsen som en sproglig, kulturel og national enhed. Da kongrespartiet opfordrede til en boykot af alle engelske industrivarer, blev opfordringen fulgt i stort omfang af befolkningen. Hermed var det for første gang lykkedes kongrespartiet at skabe et folkeligt fundament for sin agitation. Alliancen mellem den engelskuddannede indiske elite og de bredere befolkningslag og benyttelsen af boykotten som politisk våben peger fremad mod en ny udvikling, og danner afslutningen på den periode, hvor det var lykkedes englænderne at styre efter det romerske magtprincip »divide et impera«.

Dr. Gopal har skuet ned på denne bevægede tid fra i sandhed olympiske højder. Det er den politik, der forberedtes, og de ordrer, der udgik fra vice-

kongernes palads i Calcutta, der danner grundstammen i hans fortælling. Det kildemateriale, han benytter, er brevsvekslingen mellem vicekongerne, deres mest betroede embedsmænd, ministeriet i London og de i indiske spørgsmål ansvarlige ministre. Ved hjælp af dette materiale danner Gopal sig et indtryk af de mænd, der stod i spidsen for det indiske styre, og af de tanker og overvejelser, de gjorde sig. Men selvom disse refereres ret udførligt, er det ikke altid let at bedømme de kendsgerninger, der lå til grund for overvejelserne, og her kunne man nok have ønsket sig, at Gopal havde ydet læserne en bedre vejledning.

Hvor langt kan man nå i sin forståelse af en historisk udvikling ved at kikke topfolkene i kortene? Dette afhænger for en stor del af, hvilke spørgsmål det er, der er under overvejelse. I udenrigspolitik er det ofte således, at afgørende beslutninger træffes af politikerne i toppen, og at deres personlige opfattelse af en situation er afgørende for, hvorledes der derefter handles. Står man derimod overfor et indenrigspolitisk spørgsmål, foreligger der i reglen et større forarbejde i de underordnede instanser, som den øverste myndighed må tage hensyn til, og afgørelsen falder indenfor snævert afstukne grænser. Det vil derfor være naturligt at forvente, at de afsnit i Gopals bog, som omhandler den engelske udenrigspolitik i Indien, vil høre til de værdifuldeste. Dette slår ganske rigtigt til for så vidt som afgørende synspunkter og interessante oplysninger er blevet trukket frem i dagens lys; men disse er ikke blevet placeret i en større sammenhæng, og det er nødvendigt sideløbende at gennemlæse bredere fremstillinger af den engelske og russiske udenrigspolitik for virkelig at drage nytte af Gopals studier.

Går vi over til de indenrigspolitiske spørgsmål, er det svært ikke at lade sig forvirre, særlig når det gælder økonomiske problemer. Man har indtryk af, at de engelske vicekonger og deres økonomiske rådgivere indførte og afskaffede indkomstskat, told og forbrugsskatter efter forgodtbefindende. Alvorlige modsætninger skildres, som f. eks. dem der gjorde sig gældende mellem indigoplanterne og de bengalske bønder, uden at man har nogen anelse om størrelsen af de økonomiske interesser, der stod på spil. Det fremgår tydeligt, at de europæiske forretningsdrivende og plantageejere var en stærk interessegruppe; men vi får intet at vide om deres talmæssige styrke og erhvervsorganisation.

Gopal hører udpræget til de forfattere, der forsøger at forstå en tidsalder ved nøje at studere nogle af dens hovedfigurer og de tanker, disse gjorde sig om, hvad der foregik i deres samtid. En sådan fremgangsmåde kan i sig selv ikke kritiseres; men hvis den skal give værdifulde resultater, forudsætter den, at forfatteren er i besiddelse af en omfattende viden om tiden og dens problemer. Her kommer Gopal ofte til kort. Man savner en fast opbygning i bogen, og mange problemstillinger skimtes, uden at de senere bliver fulgt op. Det er som om forfatteren ikke har gjort op med sig selv, hvad der er centralt, og hvad der er mindre væsentligt, men ønsker at lade stoffet tale for sig selv. Bogen er derved blevet en af de mange i rækken, der handler mere om, hvad englænderne *mente*, de udrettede i Indien, end om den økonomiske og sociale udvikling, der reelt fandt sted.

Ingen kan imidlertid nære tvivl om, at Gopal har befundet sig godt i selskab med vicekongerne og de engelske politikere. Gladstone er hans store ideal, mesteren, hvis moralske styrke det liberale partis vicekonger ikke altid kunne

leve op til. I de små karaktertegninger af de ledende personer, med hvilke Gopal afslutter sine afsnit, synes idealerne således ofte at veje tungere til gunst for statsmændene end den saglige dygtighed og arbejdsindsats, som blev ydet. Dette tjener sjældent til forskønnelse af de konservative politikere og vicekonger, og Gopals domme kommer næppe til at stå uantastede. Dette gælder ganske særligt hans vurdering af Lord Curzon, hvis idealer man nok kan have svært ved at forlige sig med i dag, men hvis fremragende intelligens og dygtighed satte fornyet liv i det træge administrationsapparat. Skønt der således er meget, man må være uenig med forfatteren i, bør vi alligevel være taknemmelige for alt det stof, Dr. Gopal har fremdraget fra arkiverne. Det giver os et godt fingerpeg om, hvor forskningen fremover bør sætte ind.

BENEDICTE HJEJLE

ÅKE HOLMBERG: *African Tribes and European Agencies. Colonialism and Humanitarianism in British South and East Africa 1870–1895. Studia Historica Gothoburgensia VI.* Göteborg, Akademiförlaget, 1966. 409 s. 48 sv. kr.

Trods udtalt interesse i offentligheden for afrikanske spørgsmål må man erkende, at skandinavisk forskningsmæssig indsats på dette felt, uden for fag som etnografi og geografi, har været overskuelig. Man må da også betragte etableringen af Nordiska Afrikainstitutet ved Uppsala universitet i 1962 som et forsøg på at stimulere nordiske forskere inden for alle fag til at tage afrikanske emner op til undersøgelse. Nærværende studie af den nyudnævnte historieprofessor i Göteborg er ikke foretaget i forbindelse med eller under bistand fra ovennævnte institut. Det forekommer derfor så meget desto mere bemærkelsesværdigt, at en skandinavisk historiker har haft blik for en interessant og central problematik i den afrikanske udvikling og besiddet energi og muligheder for at foretage en tilbundsående og original undersøgelse af denne problemstilling.

Undersøgelsens materiale er for en stor del hentet fra britiske officielle arkiver og missionsarkiver samt i samtidige trykte publikationer og senere erindringer og fremstillinger. Endvidere har forfatteren gennemgået store dele af den nyere faglige litteratur, som han inddrager i sin analyse og tager stilling til.

Undersøgelsens formål opridses i bogens første kapitel, der bærer titlen *John Mackenzie v. Cecil Rhodes*. Herved er det allerede antydet, at forfatteren har sat sig for at undersøge »humanitarianism versus colonialism, and both these in their relation to imperialism« (s. 11).

Humanitære opfattelser og interesser var i Afrika først og fremmest repræsenteret af missionærerne, der i deres britiske basis ofte besad indflydelsesrige og effektive pressionsgrupper. Over for dem – ofte i samarbejde, men lige så tit i åbenlys modsætning – stod kolonialisterne, repræsenteret af de briter og andre europæere, der enten var fast bosiddende i afrikanske områder eller havde meget betydelige investerings- og handelsinteresser at varetage. Mellem disse to grupper og under stadig hensyntagen til eller støtten sig til den ene eller den anden stod imperialisterne, repræsenteret af regeringens embedsmænd og andre,

for hvem Storbritanniens interesser som stat i forhold til andre stater, fortrinsvis europæiske, gik forud for alle andre interesser. Det er spillet og forhandlingsmønstret mellem disse tre grupper, hvis afgrænsning aldrig var knivskarp, der er genstanden for Åke Holmbergs undersøgelse.

Ved en detaljeret gennemgang af holdninger, handlinger og resultater, først i det nuværende Sydafrika vedrørende Bechuanaland, dernæst i Centralafrika vedrørende Nyasaland og endelig i Østafrika vedrørende Buganda, får forfatteren tegnet et nyt, et mere nuanceret og bedre underbygget billede af vilkår og målsætning for Storbritanniens udvidelse af sit direkte herredømme i disse områder samt af disse bestræbelsers resultat. Hvor kolonialistiske interesser var stærkt repræsenteret – som i Sydafrika – blev udfaldet den fortrinsvise hensyntagen til stedlige europæiske interesser, som helt tydeligt manifesterede sig ved oprettelsen af Den sydafrikanske Union i 1909. For Nyasalands vedkommende var humanitære interesser – og intriger – mere udslagsgivende end kolonialistiske; regeringens repræsentant havde et videre spillerum, og udfaldet blev et protektorat, der var direkte underlagt den britiske regering. Endelig var i Bugunda imperialistiske interesser i betydningen konkurrence og modsætningsforhold til europæiske stater – først og fremmest Frankrig og Tyskland – udslagsgivende, hvorfor udfaldet blev et protektorat – som i Nyasaland – men med en langt større formel anerkendelse af den lokale myndighedsudøvelse repræsenteret af Bugandas Kabaka.

Et af Åke Holmbergs vigtige enkeltresultater er hans påvisning af, at Cecil Rhodes, der hidtil er blevet opfattet som imperialist fremfor nogen, i virkeligheden var kolonialist og i afgørende situationer tydeligt lod sine koloniale interesser gå forud for hensynet til staten Storbritanniens interesser. Dette viste sig især i hans åbenlyse modsætning til de britiske regeringsrepræsentanter i Nyasaland. Nok ville Rhodes gerne se Storbritannien udvide sit herredømme, men kun på vilkår som ville tjene Cecil Rhodes' og andre kolonialisters interesser.

Åke Holmberg har med denne studie præsteret en virkelig original og selvstændig indsats til dybere forståelse af forudsætninger og vilkår for det fænomen, der ofte benævnes »Afrikas opdeling«. Hans undersøgelse står på højde med og supplerer glimrende John D. Hargreaves: *Prelude to the Partition of West Africa* (London 1963). I modsætning til denne erkender Åke Holmberg, at han kun i ringe udstrækning har haft mulighed for at inddrage afrikanske reaktioner i sin undersøgelse, men han er opmærksom på, hvor vigtigt det er at indtage også disse i de fortsatte undersøgelser for at udvide og muligvis fuldstændiggøre vor viden om denne for Afrika så afgørende periode. (En nærmere redegørelse for denne problematik og nyere litteratur herom findes i min artikel »Afrikas opdeling – europæisk overgreb eller afrikansk tiltrækning?« i *Den ny Verden*, 3. årg., 1966, nr. 1, s. 27–40).

Undersøgelsen er en påskønnelsesværdig præstation, som vidner om svensk historieforskningens dygtighed og åbenhed, og som lover godt for fremtidige skandinaviske studier af afrikanske emner – eller emner fra andre ikke-skandinaviske eller ikke-europæiske områder – hvis de blot vil tage Åke Holmberg som forbillede.

OLE KARUP PEDERSEN

PER FUGLUM: Ole Richter. Statsministeren. Oslo og Bergen, Universitetsforlaget, 1964. 450 s. + 2 s. ill. 19 n. kr.

I 1957 udsendte universitetslektor Per Fuglum bogen »Ole Richter. Ungdom og stortingsvirke«, hvori han fremlagde sine studier over Ole Richters levned frem til 1878, da Richter forlod Stortinget. Nu foreligger fortsættelsen, der behandler Ole Richters sidste ti år, hvor han først var de forenede rigers general-konsul i London og fra 1884 som statsminister ledede den norske statsrådsafdeling i Stockholm. Hele biografien har dermed fået et omfang af 702 sider fremstilling plus 198 sider noter og registre.

Den 15. juni 1888 døde Ole Richter for egen hånd på Ministerhotellet i Stockholm. Umiddelbart efter katastrofen begyndte diskussionen om baggrunden for den tragiske beslutning, om skylden og de skyldige, en diskussion, der fortsatte langt ind i 1889 og med mellemrum blussede op i de følgende år, bl. a. efter offentliggørelsen i 1898 af Bjørnstjerne Bjørnsons drama »Paul Lange og Tora Parsberg«, hvis mandlige hovedfigur er skabt med Ole Richter som model. Hårde domme blev fældet i de år, både Bjørnson, Johan Sverdrup og kong Oscar blev udpeget som ansvarlige for Richters selvmord; for historikeren er det nok så vigtigt, at diskussionen blev anledning til nedskrivning af vidnesbyrd fra personer, der havde haft nærmere kontakt med Richter i hans sidste levetid.

Per Fuglum har gjort et stort arbejde for at søge bag om de forenklede påstande, rekonstruere de begivenheder, der udløste katastrofen, og forklare, hvorfor de formåede at udløse den. Han analyserer Sverdrups optræden i foråret 1888, især hans egenmægtige rekonstruktion af ministeriet, der sårede Richter dybt, ja, nok var anledningen til, at han kom ud i en voldsom sjælelig krise; han klarlægger omstændighederne omkring den artikel i Verdens Gang den 23. maj 1888, hvori Bjørnson gennem et voldsomt angreb på Sverdrup stillede Richter frem som i bedste fald en ambitiøs opportunist – Bjørnson benyttede i sit angreb på Sverdrups pålidelighed sin korrespondence med Richter, men gengav, som Fuglum påviser, ikke Richters oplysninger korrekt. Men ingen enkeltstående begivenhed synes dog at kunne give en tilfredsstillende forklaring på Richters selvmord, også konstitutionelle faktorer og lang tids psykisk pres indgår som væsentlige forudsætninger.

Fuglums omhyggelige undersøgelser af Richters politiske virksomhed gør dette psykiske pres forståeligt. Det personlige modsætningsforhold til Sverdrup, til dels et konkurrenceforhold, har virket stærkt belastende på den sårbare Richter; stillingen som norsk statsminister i Stockholm gav kun sjældent en indflydelse, der kunne tilfredsstille ham; stillingen i Stockholm gjorde kontakten med vennekredsen i Norge vanskelig, enkelte venner mistede han af politiske grunde, således Bjørnson; hustruens død gjorde ham en tid stærkt nervenedbrudt. Men til alt dette kom, at hans politiske idealer ikke lod sig omsætte til praktisk politik i den tids Norge.

Richter var liberal af politisk anskuelse – en del inspiration synes han her at have hentet fra de nationalliberale i Danmark, da han sidst i 1840erne opholdt sig et par år hos slægtninge på Liselund ved Slagelse og satte sig særdeles grundigt ind i dansk politik. Men hans liberalisme var moderat, han foretrak den

langsomme udvikling, de politiske kompromiser tiltalte ham, længst muligt søgte han at hindre spaltningen af det politiske milieu i to fjendtlige lejre. Med denne holdning blev Richter en af de ledende i 60ernes og 70ernes »sagførerparti«, der ikke viste sig levedygtigt, da de politiske modsætninger skærpedes i kampen om statsrådenes adgang til stortinget. Richters mål i 1880erne var også en centrumspolitik, hvortil han ønskede støtte fra moderate kredse i både venstre og højre; dannelsen af det »rene« venstre samt Emil Stangs dygtige samling af alle højregrupper gjorde Richters politik urealisabel, i hvert fald når den ikke fik støtte fra Sverdrup.

Richters intellektuelle begavelse og administrative dygtighed var også af samtiden almindelig kendt. Men hans psykiske konstitution var ikke robust. Under de givne omstændigheder blev statsministertiden i Stockholm ham en plage, flere gange overvejede han alvorligt at søge tilbage til diplomatisk virksomhed i London. Tvivl, tvesyn og ubeslutsomhed er ord, der hyppigt anvendes i karakteristikken af ham i hans sidste år; han kunne fortsat med skarphed fremstille de grunde, der talte for og imod en sag, men det blev ham vanskeligt at veje dem mod hinanden og vælge uden at fortryde.

Et meget stort kildemateriale, trykt og utrykt, har Fuglum gennemarbejdet, både norsk og svensk. Hans slutninger synes velafbalancerede; et fint eksempel herpå er hans afvejning af de modstridende udsagn i spørgsmålet om Sverdrups forhåndskendskab til indholdet af den berømte protokol af 15. maj 1885, hvori statsrådsafdelingen fik udvirket, at nordmændene og svenskerne i det ministerielle statsråd skulle være talmæssigt ligestillede, men samtidig accepterede, at udenrigsministeren altid skulle være svensk. Sverdrups benægtelse synes ikke overbevisende. Det bør også bemærkes, at Fuglum har talent for at fremstille en kompleks situation, så at læseren holdes fængslet af såvel stoffets dramatik som undersøgelsens logik.

Adskillige af de markante standpunktets mænd i norsk politik har fået deres store biografier, Ole Gabriel Ueland, Fredrik Stang og Johan Sverdrup f. eks. Det er fortjenstfuldt, at Per Fuglum så grundigt har beskæftiget sig med en af de mindre markante politikere – han har uddybet vort kendskab til en tid i norsk historie, hvor det kompromisløse engagement blev regnet for politikerens fornemste dyd.

VAGN SKOVGAARD-PETERSEN

NYESTE TID

JARL TORBACKE: Journalistik på osäkra villkor. Den liberala Afton-Tidningen och dess föregångare. Acta Universitatis Stockholmiensis/Stockholm Studies in History, 10. Stockholm, Almqvist & Wiksell, 1966. x + 354 s. 2 plancher. 45 sv. kr.

Afton-Tidningen var i sin korte levetid (1909–1920) et af Stockholmpressens relativt betydende dagblade. Journalisten Valfrid Spångberg søgte at skabe et spidsorgan for den svenske liberalismes venstre fløj – efter Hørups Politiken.

Men skønt August Strindbergs opsigtsvækkende samfundskritiske indsenderartikler i 1910 gav bladet en flyvende start (ca. 20.000), forblev sympatisørernes offervilje ringe og økonomien fra starten håbløs. De største indskud gjordes faktisk fra det socialdemokratiske typografforbund. Siden trådte de svenske georgister til, og en af dem, tandlægen Karl Elander overtog bladet et halvt års tid (1912–13). Da han havde fået halveret oplaget, købtes bladet overraskende af 90 ledende »liberala nykterister« (bl. a. 70 rigsdagsmænd). Denne gruppe savnede et landsorgan just nu, da kampen for totalforbudet blæstes ind. Den nye redaktør Carl Ekman viste imidlertid at han nu var mere partimand end afholdshøvding. Han lod straks det eksplosive forbudsspørgsmål glide i baggrunden og gjorde i stedet A-T til Karl Staafs hovedorgan og forvalter af den centrale partilinjé. Dette var muligt i liberalismens krisetid omkring regeringsskiftet 1914, fordi de tre-fire store liberale hovedstadsblade enten (tidvis) svigtede partiet eller – som Dagens Nyheter – »sejlede sin egen sø«. Ved disse politiske konjunkturer voksede Afton-Tidningen endog i udbredelse (til 35.000??). Men Ekman var ingen stor bladleder – han lød i fagkredse øgenavnet »stenhuggeren« (hvad forf. ikke har haft blik for). Med Staafs død i 1915 vendte billedet påny, og krigens inflationære omkostningstigninger tømte nykteristernes ressourcer på et par år. Tyskerne søgte så at få tag i bladet, men det blev en ententevenlig kreds omkring krigs-millionæren A. R. Bildt, der hjemførte det (okt. 1917). Det gik imidlertid slet ikke for de nye hastigt skiftende redaktører, der alle mødte med patentløsninger. Bildt søgte flere gange at sælge, bl. a. til konkurrenterne, men først i 1920 slap han af med det ret nyopstillede trykkeri og kunne droppe dødssejleren.

Det er denne afvekslende, omend ikke altid lige fængslende historie, Jarl Torbacke fremlagde og fik antaget som disputats sommeren 1966.

Forfatteren fastslår med rette, at viden om avisernes interne forhold er nødvendig for at klarlægge pressens rolle og for at kunne vurdere den som kilde. Som begrundelse for sit emnevalg anfører han spørgsmålet om, hvorvidt man kan rekonstruere avisens materielle arbejdsvilkår, når de interne arkiver er forsvundet. Og han mener med sit arbejde at have løst denne opgave for Afton-Tidningens del.

Men han har kun delvis ret i denne påstand. Bogen indpasser med et omfattende bevismateriale og med sundt omdømme Afton-Tidningen i dens politisk-historiske sammenhæng, og den rummer flere interessante præciseringer af bladets rolle i hændelsesforløbet. Men meget står tilbage førend vi på en tilfredsstillende måde kan vurdere bladets position og dets skæbne. Dels er der endnu afgørende huller indenfor det ret snævre arbejdsfelt, forfatteren tager op, og dels er en meget vigtig side af sagen – vel nok den centrale side – ladet uomtalt.

Til det første kan anføres, at mangelen på pålidelige oplysninger om avisens materielle livsnerve, oplaget, står tilbage i det mindste for tiden efter 1913. Forfatterens ret hasarderede tommelfingerberegninger ud fra postoplaget m.v. kan ikke fylde dette hul. Dernæst lader den økonomiske stilling sig ikke belyse tilstrækkeligt uden driftsregnskaber, selvom likviditetsvanskeligheder kan påvises ved tiggerier og bagsnak, og selvom annoncemængden måles (de »realiserede« priser er i sådanne tilfælde meget svære at vurdere ud fra de officielle takster). Ledelsens problemstilling, situationsanalyse og planer – som de fremgår af

bestyrelsesreferater, responsa og tabelopstillinger – kan naturligvis ofte suppleres, men aldrig rigtig erstattes af bemærkninger i breve og dagbøger. Som eneste kilde er dette klassiske arbejdsmateriale farligt og uensartet, først og fremmest uegnet til at give et kontinuerligt forløb i kvantitative faktorer. Og uden disse får vi intet fast greb om, hvor skoen egentlig trykkede for f. eks. Afton-Tidningen. Skønt mulighederne for at skaffe supplerende konkrete data er mange – partierne, konkurrenterne, leverandørerne, bureauerne o. s. v. – er det tænkeligt, at der ikke findes mere om Afton-Tidningen end her fremlagt. Men man savner det i alle fald.

På det mere generelle plan må det indvendes, at vi ikke i tilstrækkelig grad har fået skildret bladets journalistiske egenart, dets »vareprofil« og dets publikum. Avisens typologiske indplacering i det almindelige pressebillede er af afgørende betydning ikke blot for historikers senere tolkninger af dens ytringer, men også for dens konkurrencesituation. Midlet hertil findes i indholdsanalysen. Forfatteren har visse målinger af denne type – f. eks. annoncerens totale andel, opdeling af pressecitaterne på ophavsblade og rubricering af lederne efter emner (den sidste og vigtigste er iøvrigt gjort uden skellig specifikation af kriterier og den virker ikke alt for tillidvækkende). Men han har slet ikke udnyttet de muligheder for en karakteristik, som ligger i en systematisk sammenlignende tælling af forskellige slags telegrammer, notitser, småannoncer o. s. v. Heller ikke den mere subjektive vurdering af stil og niveau i stoffet er forsøgt, fraset et par isolerede, ultrakorte sidebemærkninger.

Til forklaring på denne perspektivforkortelse skriver forfatteren på forhånd, at »tidningens kulturella, journalistiska och tidningstekniska insatser antingen var episodiska eller obetydliga. Andra sidor än de ekonomiska och politiska belyses därför endast i den mån de inverkat på dessa båda«. Men netop publikumsappellen er vel den faktor, som gir avisen konstant karakter, som fremfor noget bestemmer dens udfoldelse og trivsel. En undersøgelse heraf kan ikke erstattes af en jævnt fremadskridende kronologisk redegørelse for skiftende ejergrupperes kontantsorger. Disse kan vel synes at dominere det lille kæmpende dagblads hverdag, men de er blot trivielle udslag af dets eksistensproblem og ikke dets kernepunkt. Man kan sige, at uden et sådant forsøg på at finde en nøgle glider pressehistorien jævnt over i den lavt sigtende institutionshistorie – blir en halvdårlig undskyldning for at behandle adskilte personer, problemer og episoder under eet, skønt de måske ret beset kun har en tilfældig avistitel fælles. Mangelen på konklusion i denne bog – der findes en række sammendrag af de vigtigste konstateringer og ellers blot et slutord – bevidner sandheden i den her fremsatte påstand. Der er ganske simpelt ikke noget at konkludere om.

Givetvis er bogen dog et præsentabelt stykke arbejde. Ved at samle et uhyre spredt materiale og behandle det med solid kildekritisk teknik har Jarl Torbacke kunnet opløse denne korte, omskiftelige bladeksistens i faste, karakteriserede perioder og han har dermed givet et ikke ringe grundlag for den, der senere skal arbejde med avisen som kilde og som politisk faktor.

NIELS THOMSEN

HAROLD NICOLSON: *Peacemaking 1919*. University Paperbacks. London, Methuen, 1964. xxiv + 378 s. 15 sh.

Bogen udkom første gang 1933 og i nyt oplag 1943, forsynet med en indledning af mere principiel karakter. Det er denne 1943-udgave Methuen nu har genudsendt. Nicolson deltog selv i konferencen som en af det engelske udenrigsministeriums unge eksperter, og bogen er inddelt i to afsnit: en analyse af konferencen og et optryk af Nicolsons dagbog under forhandlingerne. Nicolson har jo forlængst slået sit navn fast med en række bøger om diplomatisk historie; alligevel forekommer beslutningen om at genudsende netop denne bog ikke ganske indlysende, så tidspræget som den er. I dag har den mindre interesse ved sin analyse af fredsforhandlingerne end som vidnesbyrd om den desillusionering freden betød for en række unge idealister. Den kan som sådan sammenstilles med Keynes's *The economic consequences of the peace*. Denne desillusionering er det gennemgående træk i analysen af konferencen, der især har sin betydning ved, at Nicolson var en af de første, der pegede på konferencens organisatoriske mangelfuldhed og konsekvenserne heraf. Bogen er iøvrigt i høj grad læseværdig, så engageret og veloplagt den er skrevet. Men den skal benyttes med varsomhed.

INGA FLOTO

PAUL GUICHONNET: *Mussolini et le fascisme*. Paris, Presses Universitaires de France, 1966. 120 s. 2,50 F.

Denne lille bog er kommet i den populære serie »Que sais-je?«, hvis særkende er kort sammentrængt orientering på grundlag af den eksisterende sagkundskab. Man skal derfor ikke vente nogen særlig originalitet, men en kort velredigeret orientering. I denne henseende svarer bogen til sigtet. Forfatteren er ekspert i 19. århundredes italienske historie, men udvider med denne bog sin kronologi til 20. århundrede. Som venteligt er det værdifuldeste afsnit det, der vedrører fascismens opståen og udvikling af samfundstilstande, der grundlagdes i 19. og begyndelsen af 20. århundrede. Hertil kommer et levende portræt af Mussolini efter Paolo Monellis biografi (1955). De udenrigspolitiske afsnit er de svageste, svagere end nødvendigt, bogens sigte og omfang taget i betragtning. Mussolini som redskab for en borgerlig reaktion mod den sociale uro, som regeringen så sig ude af stand til at beherske, belyses, særligt hans forhold til storindustrien. Fascismen som et frem for alt syd- og mellemitaliensk fænomen i politisk forstand og som udbredt i overklassen og dele af middelklassen i social henseende understreges. Nogen dybere analyse af fascismen i sociologisk forstand i lighed med Daniel Leners undersøgelse over den nazistiske elite findes ikke, således at den foreliggende orientering ikke giver mange holdepunkter på dette område. Interessant er det at se, at forfatteren så stærkt understreger den fascistiske bevægelses udvikling som en funktion af ydre politiske og økonomiske konjunkturer.

IB DAMGAARD PETERSEN

ORON J. HALE: *The Captive Press in the Third Reich*. Princeton University Press, 1964. xiv + 353 s. 6,50 \$.

Den amerikanske historieprofessor Oron Hale, University of Virginia, har med held og med stor grundighed løst den komplicerede opgave at klarlægge nazistpartiets planmæssige, men stykvis og halvt fordækt realiserede overtagelse af den tyske dagspresse. Han har gennemgået resterne af fire store organisations- og departementsarkiver foruden afhøringsrapporter og det anelige trykte materiale. Tillige har han i 1945 og senere i 1958 interviewet et dusin af hovedaktørerne, bl. a. Max Amann.

Resultatet er en veldokumenteret, solid og anvendelig redegørelse for ekspansionens økonomiske vilkår og teknik – den særprægede vekselvirkning mellem lovgivning, trusler, pression og normal forretningspraksis – og for dens skiftende faser. Noget nyt er skildringen af den økonomisk meget svage nazistiske presses opvækst i Weimartiden. Først med konfiskationen af arbejderpartiernes presse og den politibeskyttede intimidering af publikum i 1933 nåedes et oplag af 3 millioner, en firedobling fra 1932. Samtidig fik man en fuldstændig centralisering af de lokale («Gau-») partiaviser under Max Amanns »Eher Verlag«, som fra München udsendte »Völkischer Beobachter«. Forlods kendt i hovedtræk – men ikke som her dokumenteret ved forløbet i talrige konkrete tilfælde – er det, hvorledes Eher Verlag gennem sine datterselskaber i de følgende år erhvervede kontrollerende aktieposter i de fleste større »borgerlige« blade. Operationsbasis var her lovene om udelukkelse af »upålidelige« udgivere (1934) og om »strukturrationalisering« af den nødstedte avisindustri (Amannforordningerne af 1935). De følgende bølger af overtagelser indebar for så vidt blot en udvikling af denne aktionsmetode, styrket af krigsøkonomiens sparekrav. Allerede i 1939 sad partiet således på 66 % af oplaget, i 1944 på 80 %, idet de endnu privatejede aviser da var af »Heimatpresse«-typen. Det skal nævnes, at der i skildringen er interessante enkeltheder til karakteristik af regimet. Således hvorledes Amann som Hitlers personlige ven (og forlægger) berigede ikke bare sit firma, men også i stor stil sig selv. Videre den stærke spænding, der kunne være mellem regimets forskellige magtcentre, her mellem Goebbels og Amann. Og endelig, hvorledes de store industribaroner måtte aflevere deres aviser, når Amann ville have dem – ligesom alle andre udgivere.

På den anden side forekommer det, som om forfatteren i de lidt større linjer undervurderer virkningen af regimets almindelige karakter for dagspressen. Det er rigtigt, at nazisterne i deres overtagelsesstrategi udnyttede den gamle modsætning mellem redaktører og udgivere og også fandt støtte i den forældede, næsten ufatteligt decentraliserede struktur i provinspressen. Men dette var sekundært, da de først havde hele den politiske magt. På samme måde må det anføres, at ensretningens væsentlige side ikke lå i den koncentration af ejerforholdene, som er bogens hovedemne. Helt fra 1933 kunne regimet jo regne med fuld støtte fra den samlede presse. Karakteristisk var det herved, at den gammel-dags, præventive censur ikke kom til at spille nogen rolle – netop fordi den med sin negative karakter ikke ansås for tilstrækkelig for det moderne, dynamiske totalitære system. Det, man ønskede, var den positive oplutning, den aktive, viljeløse stræben efter at gå magthavernes ærinde. Herved kunne det naturligvis

spille en vis rolle, at aviserne blev overtaget af partiet. Men det var vigtigere, at tilbageværende private var bange for at blive det. Og endnu vigtigere var den latente trusel mod alle medarbejdere om vilkårlig udelukkelse af »Berufslisten«, som indebar udelukkelse fra al publicistisk virksomhed (samt eventuelt videre personlig forfølgelse). Hovedresultatet opnåedes altså egentlig ved selve ophævelsen af retsstaten, og det formelle redskab par excellence var »Schriftleitergesetz« af 4.10.1933, som frigjorde redaktørerne fra udgiverne for at gøre dem til slaver af partiet. Hvem der ejede aviserne var herefter forsåvidt et mindre vigtigt spørgsmål. Modsat f. eks. W. Hagemann (*Publizistik im dritten Reich*, 1948) fastholder Hale ikke denne hovedlinje, og dette får ham til at se væk fra, at det var Goebbels og ikke Amann-Rienhardt, som var tysk presses mestermand.

Det andet manglende element er indplaceringen af dagspressen i nazisternes propagandasystem. Hale gir interessante citater til belysning af den frustration, uniformiseringen skabte selv hos de ledende partijournalister, og han påviser også uroen over oplagens stagnation eller tilbagegang. Men han får ikke fat på den afgørende baggrund herfor, nemlig at nazisternes propagandistiske hovedvirkemidler lå andetsteds og måtte gøre det: i radioen, filmen og ikke mindst massedemonstrationen, der, langt mere end det trykte ord med dets uhjælpelige hang til argumentation, lempede sig for den følelsesmæssige, hypnotiske appel og for at træde i aktiv forbindelse med den fysiske magtudfoldelse. (Se herom Z. A. B. Zeman: *Nazi Propaganda*, Oxford University Press 1964). Først på denne baggrund blir det klart, hvorfor regimet i det væsentlige kunne lade sig nøje med at betragte dagspressen som et udbytningsobjekt og lade det vantroves som publikumsmedium.

Smudsomslagets citat af William L. Shirers anmeldelse skyder derfor over målet, når det siger: »With this work Professor Hale has written the definitive book on what happened to the press in Nazi Germany . . .« At der på et snævrere felt er ydet en glimrende præstation – selvom de kvantitative opgørelser måske nok i højere grad burde bygge på selvstændige systematiske rubriceringer og ikke på arkivfragmenter – er derimod ubestrideligt, og bogen vil gøre udmærket nytte som oversigtsværk.

NIELS THOMSEN

ERNEST K. BRAMSTED: *Goebbels and National Socialist Propaganda 1925–45*. Michigan University Press, London, Cresset Press, 1965. 488 s. 50 sh.

Forfatteren til dette omfangsrige værk om den nazistiske propaganda og Joseph Goebbels er af sydtysk oprindelse og tidligere lektor i tysk sprog ved forskellige universiteter. Efter 1933 emigrerede han til England, hvor han arbejdede på London School of Economics sammen med den tyske sociolog Karl Mannheim. Under krigen var han knyttet til BBC og det engelske udenrigsministerium. Efter krigen blev han medarbejder ved den store udgave af dokumenter fra det tyske udenrigsministerium, *Documents on German Foreign Policy*, som de allierede i fællesskab udgav.

Bramsteds formål har ikke været at skrive en biografi af Goebbels eller at dække alle aspekter i propagandaapparatet. Hans ønske er først og fremmest

at kaste lys over udviklingen af de temaer og det maskineri, hvorpå den national-socialistiske propaganda byggede, samt at vise sammenhængen imellem propagandaen og nazismens konkrete manifestationer, især forfølgelsen af jøderne. Metoden er induktiv, idet Bramsted bygger på en analyse af karakteristiske holdninger og metoder, som anvendtes af Goebbels og hans medarbejdere. Bogen falder i en historisk og en systematisk del, og som mange tidligere, der har søgt at anvende en systematisk analyse på et historisk forløb, finder Bramsted vanskeligheder ved at kombinere den historiske analyse med den systematiske.

Bramsted har ved udarbejdelsen kunnet benytte en række ikke publicerede pressedirektiver fra Goebbels' hånd. Det drejer sig om nogle samlinger i det tyske forbundsarkiv i Koblenz (Brammer-samlingen 1933-36 og Sangersamlingen 1934-43) og en samling i Institut for Publicistik ved Münster universitet (Oberheitsamlingen). Forfatteren har derimod ikke udnyttet materiale fra det tyske propagandaministerium, der er gjort offentligt tilgængeligt af det amerikanske Nationalarkiv, men mest rummer personaleakter. Ved at bygge på kildematerialet fra Tyskland får bogen en særlig værdi. Forfatteren har givet sig i kast med en omfattende opgave, og den metode, han benytter, er pladskrævende. Bogen ville have vundet både sagligt og omfangsmæssigt ved at være blevet koncentreret om et af de to aspekter, forfatteren ønsker at belyse. Den ville have vundet endnu mere ved en grundigere diskussion af kildematerialet og den anvendte metode.

Ser vi på den historiske del, kan det ikke nægtes, at perspektivet er meget tillokkende. En forudsætning for Hitlers store succes var det snævre og smidige samarbejde med denne propagandamaskine, som Goebbels stillede til hans rådighed. Tankevækkende er her forfatterens indledning, der viser forbindelsen mellem den tyske dolkestødslegende og den allierede krigspropaganda, der under Northcliffe's hensynsløse ledelse bragte så store resultater i I. verdenskrigs afsluttende stadium. For nazisterne blev det tidligt et erklæret mål at lære af den engelske propaganda og at skabe et uovertruffent instrument i psykologisk krigsførelse. Ved krigens begyndelse stod Tyskland uendeligt meget bedre rustet end i 1914 i denne henseende og, ironisk nok, de tidligere læremestre som diletanter.

For den historiske analyse bliver pressedirektiverne et første klasses materiale, sammenholdt med hvad vi ivoirigt ved om kursvekslingerne på det strategiske og taktiske plan. En række strategiske faser i udenrigspolitikken lader sig anskue gennem propagandaen. Det er den tykke streg under de historisk belagte kendsgerninger fra Rigskanselliet og Førerhovedkvarteret. Propagandamaterialet er endvidere en kilde til viden om, hvilke forestillinger de nazistiske ledere gjorde sig om befolkningens store masse, dens reaktioner og hele psykologiske mekanisme. (Ikke mindst dette aspekt kunne det i lyset af den politiske videnskabs interesse for forholdet mellem den brede befolkning og topplanet i den politiske proces have været interessant at få belyst mere end tilfældet er). Endelig synes den systematiske analyse af materialet omkring visse emner, for eks. jødespørgsmålet, at kaste stærkere lys over den måde, hvorpå disse emner anskuedes af de nazistiske topledere.

Påvisningen af den intime sammenhæng mellem propaganda og politik er dog ikke dybtgående nok til at være fuldt tilfredsstillende. Vi lades således

næsten helt i stikken i en periode fra München-konferencen til begyndelsen af marts 1939, hvor kun Goebbels' direktiver i forbindelse med jødeprogromen omtales. Det ville være interessant at vide, om dette skyldes et hul i kildematerialet eller et bevidst udvalg. Det samme gælder perioden september 1939 til sommeren 1940, den såkaldte »støjkriksperiode«, hvor den tyske propaganda sammenlignet med den allierede nåede udmærkede resultater. Netop denne periode, der mere var en kamp mellem statsmænds prestige end imellem hære, meddeler forfatteren praktisk taget intet om. Endvidere ville analysen først virkeligt få betydning, hvis forholdet til de enkelte lande blev taget op. Det længste, Bramsted når her, er en analyse af tyske holdninger til England og en omtale af B.B.C.'s propagandaoffensiv mod Tyskland. Bogen rummer meget og interessant materiale. Den er resultatet af et stort arbejde. Den har imidlertid ikke til bunds løst hverken den systematiske eller den historiske opgave, som kan stilles i forbindelse med emnet.

IB DAMGAARD PETERSEN

E. M. ROBERTSON: *Hitler's Pre-War Policy and Military Plans 1933-39*. London, Longmans, 1963. XIII + 207 s. 35 sh.

Kunsten at skrive kort og knapt med et maksimum af indhold er i almindelighed ikke særligt udbredt. Den fordrer mod til at præsentere sit arbejde på et uanseligt antal sider, og den fordrer ikke så lidt stilistisk evne til at sammenpresse et stort materiale i korte rammende sætninger. Esmonde Robertson, lektor ved Edinburgh universitet, hører til disse sjældne væsener, der mestrer kunsten. Han arbejdede fra 1951-55 i »The Cabinet Office Historical Section« på en monografi af operation Barbarossa og på en studie over Hitlers førkrigs-politik og militære planer. Det foreliggende arbejde er et resultat af denne beskæftigelse. I denne forbindelse havde Robertson adgang til de beslaglagte tyske arkiver, hvoraf en betydelig del siden er blevet offentliggjort. Bogen er en af de bedste foreliggende små fremstillinger af Hitlers udenrigspolitik og militær-politik i trediveerne.

Robertson er original på en række punkter, hvoraf jeg vil fremhæve spillet omkring indmarchen i Rhinlandet og hans tese om, at Hitler fra 1937 sigtede mod et opgør med England og ikke med Sovjet. Et andet aspekt, der træder tydeligt frem, er den afhængighed af Tyskland, som Mussolinis abessinske og spanske eventyr bragte ham i. Det er berettiget at tale om en italiensk såvel som en engelsk-fransk appeasement-politik over for Tyskland. Elimineringen af Østrig og Tjekkosllovakiet muliggjordes blandt andet af Italiens svaghed over for Tyskland i en situation, hvor det havde bragt sig i et skarpt modsætningsforhold til vestmagterne.

Robertsons tese om, at Hitler fra november 1937 sigtede mod et opgør med England fremfor med Sovjet, holder næppe stik. Robertson bygger på Hossbach-konferencen og på en lignende konference 28.5.1938, hvor Hitler bl. a. udtalte: »I tilfælde af krig mellem Tyskland og vestmagterne, hvor det tyske krigsmål vil være en udvidelse af den tyske kystlinie [o: til at omfatte Belgien og Holland], står Tjekkosllovakiet som en fjende i ryggen i vejen for en sikker

tysk sejr. Det må udslettes«. – En nærmere analyse af de diplomatiske forhold på dette tidspunkt peger mere i retning af tysk frygt for vestlig intervention i forbindelse med opgøret med Tjekkoslaviet eller måske i anden anledning. Undersøger vi den engelske politik, vil vi se, at Chamberlain spillede på to strenge over for Tyskland. På den ene side alvorlige advarsler for det tilfælde, at Tyskland igen skulle forsøge at ændre status quo uden forudgående forhandling med England, og på den anden side tydelige tilkendegivelser af samarbejdsvilje, dersom Hitler ville gå ind på dette krav. Den politik, som Chamberlain søgte at realisere, var en bred omfattende forståelse med Tyskland om Europa og rustningskontrol. Chamberlain var villig til at opfylde Tysklands nationale aspirationer, men under engelsk kontrol, efter forudgående forhandling mellem de fire europæiske stormagter, der mødtes i München, og på formelt set fredelig måde, som følge af diplomatisk pres og forhandling. Politikken skulle forebygge et opgør mellem vestmagterne og de revisionistiske, fascistiske magter og var rettet imod Sovjets voksende magt og formodet undergravende indflydelse i Vesteuropa.

For at nå sit mål gav Chamberlain en række kraftige advarsler i noter og offentlige taler, der tydeligt viste Hitler den risiko, han ville løbe, dersom han ikke gik ind på appeasementpolitikken. Samtidig svækkede Chamberlain ved hemmelige breve til Daladier virkningen af disse erklæringer over for Frankrig, således at Frankrig følte sig tvunget til at gøre indrømmelser og deltage i presset på Tjekkoslaviet. Det indtryk af fasthed, som meddeltes til Hitler, fik ham til at imødesee et muligt opgør med vestmagterne omkring hans østeuropæiske politik. Han tog udfordringen op, men følte at han spillede højt spil. Kun stillet over for vestmagternes begyndende mobilisering, presset af Mussolini og under tryk fra generalerne og Göring bestemte han sig til at forhandle i München og ikke løbe an på, at vestmagterne bluffed. Set fra Chamberlains side var der vundet en sejr. Set fra Hitlers synspunkt var hans triumf blevet svækket, og nødvendigheden af at øge flåderustningerne og at skabe en egentlig militæralliance med Japan og Italien for at eliminere engelsk indflydelse i Østeuropa trådte stærkere frem. Først efter at Japan havde vist sig uvillig til at deltage i en alliance rettet mod England, og da det viste sig, at Polen ikke ville spille Hitlers spil mod Sovjet, ændrede Hitler strategi og søgte at neutralisere Sovjet for dermed at slå vestmagternes diplomatiske baghåndstrumf af hånden på dem. Støttet militært til Italien, som Hitler (det fremgår af denne bog) var tilbøjelig til at overvurdere, og med Sovjet neutraliseret, kunne Hitler håbe at afskrække vestmagterne fra at intervenere ved nedkæmpelsen af Polen. Hitler spillede højt spil. Robertson hører til de forfattere, der viser ham som den køligt beregnende spiller, der tager en kalkuleret risiko, ofte en stor risiko, men aldrig en blind risiko. For en gangs skyld fejlede han. Denne mand, der var vant til at manipulere med folkemasser, undervurderede den engelske opinion, og han undervurderede Chamberlains vilje til om fornødent at gennemføre appeasementpolitikken med magt! Det vil sige, bringe Hitler til fald indefra eller ved ødelæggende bombeangreb udefra for derefter at genoptage Münchenpolitikken med mere samarbejdsvillige tyskere.

Robertson har formentlig ret i, at Hitler på et eller andet tidspunkt havde gjort op med sig selv, at det før eller siden måtte komme til et opgør med Eng-

land. Så vidt vi kan bedømme kilderne var dette opgør imidlertid ikke i hans mere langsigtede planer bestemt til at foregå i 1938, heller ikke i 1939 og endog ikke i 1940, men derimod nok i 1944, når hans flådeoprustning var fulden, hvis udviklingen gik i hans favør. Drømmen om at udvide Tysklands område i øst forlod ham ikke og forsøget på at neutralisere Sovjet i 1939 var en behændig taktisk manøvre. Set fra en øjeblikssynsvinkel er Hitlers politik at opfatte som en lang række improvisationer og behændige manøvrer for at nå konkrete isolerede mål. Set i et langt perspektiv bliver realiseringen af langsigtede mål gennem denne række af enkeltaktioner tydelig. Robertsons synsvinkel er i temmelig høj grad øjeblikssynsvinklen. Dette spørgsmål om perspektiv er formentlig afgørende i den standende strid om vurderingen af Hitlers politik.

IB DAMGAARD PETERSEN

JACOB KRONIKA: Midt i fjendens lejr. Slesvigske dagbogsblade fra Hitlerkrigens Berlin. København, Gyldendal, 1966. 270 s. 39 kr.

Jacob Kronika, det danske mindretals talsmand hos den tyske regering fra 1932–45 og »Nationaltidende« og »Svenska Dagbladet« berlinerkorrespondent i samme tidsrum, påbegyndte i 1957 offentliggørelsen af sine optegnelser i en bog som han kaldte »Lys i vinduet – slesvigske dagbogsblade fra Berlin 1933–39«; »Midt i fjendens lejr« er en fortsættelse heraf, idet den dækker perioden oktober 1941 til maj 1943. Om sin første bog skrev Kronika selv, at det drejede sig om en bearbejdelse af et udpluk af notaterne, og om »Midt i fjendens lejr« erklærer han, at »ingen anden end jeg selv er forresten i stand til at tolke de kodeord, afkortelser, forvrængninger osv., som jeg af forståelige grunde har gjort brug af i mine dagbøger fra dette Naziberlin. Hvor det bliver nødvendigt, vil jeg efter hukommelsen kunne komplettere notaterne« (s. 23). De originale nedtegnelser er således oversat til normalsprog, de er bearbejdede og suppleret med erindringsstof, og de er – som det vil vise sig under læsningen – kædet sammen af store passager med ren fiktion. Det giver en let læst, atmosfærefyldt og i bedste forstand spændende bog om krigshverdagen i Berlin, om samtaler med regerings- og partifunktionærer, om danskhedens skæbne og kampen for »Flensborg Avis«, og om københavnerrejser med inspirerende diskussioner på »Nationaltidende« redaktion i kredsen omkring Aage Schoch; men samtidig har forfatteren rigtignok også gjort den kritiske læser en bjørnetjeneste, fordi det ikke af teksten fremgår, hvornår det samtidige notat slutter, og erindringsstoffet og den senere erhvervede viden begynder; tværtimod har Kronika bibeholdt dagbogsstilen – det sker blandt andet gennem ganske unødvendige mystifikationer som anvendelsen af pseudonymer, navneforkortelser og ikke motiverede udeladelser i samtalerreferaterne – og han har derigennem givet sin fremstilling et præg af samtidighed og autenticitet som en stor del af oplysningerne i hvert fald ikke kan gøre krav på. Det gælder klart, når Kronika 12.12.42 karakteriserer den selv i parti- og regeringskredse ukendte og konturløse bureaukrat Eichmann som »den stormægtige chefadministrator vedrørende jødeudryddelsen«, når han 9.1.43 med tydelige associationer fra 20. juli-attentatet i 1944 taler om en hængning i Plötzensee-fængslet med »slagterkroge«, eller når

han 27.4.42 under et københavnerophold lader Peter de Hemmer Gudme berette om den voksende aktivitet indenfor »modstandsbevægelsen«, et begreb der endnu ikke eksisterede. Men i almindelighed er det uhyre vanskeligt for ikke at sige umuligt at sondre imellem forfatterens ubestridelig store viden om interne tyske forhold, nedfældet i dagbogsnotatets umiddelbarhed, og så de oplysninger som stammer fra efterkrigsårenes øgede indsigt, og som derfor hyppigt i tilbageprojektion får karakter af bagklogskab og efterrationalisering; derfor er »Midt i fjendens lejr« – der fremlagt i en anden form kunne være blevet et fremragende kildeskrift – i det store og hele død kapital for forskningen, indtil dagbøgerne i dechifreret stand, men uden at deres oprindelige anlæg iøvrigt er forvansket, en gang ad åre kan gøres tilgængelige for historikerne.

Kronikas bog er imidlertid ikke blot et stemningsbillede fra krigsårenes Berlin, den er også en højt personlig og lidenskabelig ført dialog mellem realpolitikeren Jacob Kronika, der »spiller spillet« for at overleve og redde danskheden igennem krigen, og hans modpart, den kristne og dybt engagerede antinazist Jacob Kronika, der stillet overfor sine venners krav om en klar stillingtagen – i sidste instans valget af den tredje emigration: selvmordet – forfølges af sin fortid og pines i sin samvittighed over at han gennem sit loyale samarbejde med rigsregeringen gør sig til medansvarlig for regimets forbrydelser. Karl Jaspers ord »Vi er skyldige, fordi vi har overlevet«, står som motto på titelbladet, og denne tanke går som den bærende igennem fremstillingen. Denne er da også blevet et engageret og til tider meget bevægende indlæg i diskussionen om kollaborationens komplicerede og knugende problemstilling – og Kronika skåner ikke sig selv. Så meget desto ejendommeligere – omend følelsesmæssig forståelig – er hans nedvurdering af de ideelle hovedmotiver bag den danske regerings og især Scavenius' forhandlingspolitik. For hvad gjorde Scavenius i København andet end Kronika i Berlin? At spille spillet i fjendens lejr for at overleve og få sine landsmænd til at overleve!

HANS KIRCHHOFF

WALTHER HUBATSCH: Kriegswende 1943. Beiträge zur Wehrforschung Band XI. Udgivet af Arbeitskreis für Wehrforschung. Darmstadt, Wehr und Wissen, 1966. 160 s. 12,80 DM.

Professor Walther Hubatsch fra Bonn, der vil være kendt herhjemme bl. a. for sit arbejde »Die deutsche Besetzung von Dänemark und Norwegen 1940« (1952), har øget sin omfattende krigshistoriske produktion med en bog om 2. verdenskrigs kulminationsår, vendepunktet i 1943. Der er ikke her tale om noget originalt arbejde, for fremstillingen er praktisk talt identisk med forfatterens introduktion til det af ham redigerede tredje bind af Kriegstagebuch des Oberkommandos der Wehrmacht 1940–45 (1963); således er også her krigsdagbogen hovedkilden, synsvinklen er førerhovedkvarterets og emnet de tyske krigshandlinger i deres militær-strategiske sammenhæng. Med disse begrænsninger giver bogen en kort, klar og logisk opbygget fremstilling af den militære udvikling i 1943, det år da de allierede i afgørende grad vristede initiativet fra Hitler og tvang værnemagten ud i forsvarskrigen.

»Kriegswende 1943« rummer en højst nyttig analyse af Det tredje Riges beslutningsorganer og giver et overskueligt og godt udblik over værnemagtens organisation, dens kampkraft og dens rustningsniveau i 1943. Også det afsluttende kapitels gennemgang af de tyske krigsteatre og de militære operationer danner en udmærket vejviser igennem den øvrige litteraturs jungle af taktiske og operative detaljer. Svagere står derimod beskrivelsen af udviklingen på den allierede og den neutrale front, ligesom fremstillingen af det politiske og militære forløb i den japanske og italienske lejr såvel som i satellitstaterne og i de okkuperede lande lader en del tilbage at ønske. Her virker den kronologiske afgrænsning stærkt hæmmende for en dybere forståelse, og den militære problemstilling kommer afgørende til kort.

Hubatsch's arbejde imødekommer et stort behov i sit forsøg på at skabe en syntese, men det skæmmes af forfatterens O.K.W.-perspektiv, som lader verdenskrigen fremstå som et blot og bart magtpolitisk opgør; den tyske soldat gør sin pligt som partisanen gør sin, og dermed mener forfatteren at have affærdiget hele spørgsmålet om konfliktens ideologiske udfordring. Resultatet er imidlertid en »objektivering« af den tyske krigs- og besættelsespolitik som skaber ganske betydelige proportionsforvrængninger og misforståelser. Man noterer sig også, at bogen ligger på linie med den store del af tysk efterkrigslitteratur i sit forsøg på at distancere værnemagten fra Hitlers og N.S.D.A.P.s politik.

Det er naturligvis med betydelig interesse man vender sig til det afsnit der er tilmålt Danmark i fremstillingen, men er disse knapt to sider (s. 81–83) symptomatiske for bogens øvrige og mindre kontrollable kapitler, må der sættes et stort spørgsmålstegn ved dens kvalitet og anvendelighed overhovedet. Hubatsch, der dog tidligere har vist interesse for det besatte Danmarks historie i en afhandling »Um die dänische Souveränität 1940–43« (Unruhe des Norden, 1956), afslører her store mangler i sin viden om de særlige danske okkuperingsforhold, og den anlagte synsvinkel skaber et fortegnet og på visse punkter helt misforstået billede af udviklingen i landet. Rigsdagsvalget i marts 1943 fortolkes således som »eine zunehmende Ablehnung der Besatzungsmacht« (!); sabotagebølgen i sommeren 1943 tilskrives alene stemningsskredet som følge af landgangen på Sicilien og luftoffensiven mod Tyskland i juli, mens en simpel statistik vil vise, at sabotageaktiviteten nok blev båret frem af de tyske tilbagetog, men havde helt andre og meget tidligere forudsætninger. Strejkerne og urolighederne i august opfattes med den udenforstående iagttagers tilbøjelighed til oversimplificering som et storstilet oprørsforsøg fra modstandsbevægelsens side der uheldigvis løber ind i overførslen af den 25. panserdivision fra Norge til Frankrig og derfor kvæles i kimen, mens den forstærkede værnemagt nu uden besvær kan afvæbne den danske restarmé. Den tredje faktor i spillet, Scavenius-regeringen og de danske politikere, forbigås ganske, hvorved statusbetragtningen den 29. august bliver uden værdi. Heller ikke tovrækkeriet om den moderate eller den hårde besættelseskurs – personificeret i Best og v. Hanneken – berører Hubatsch; tværtimod krediterer han helt uformidlet værnemagten for dens nej til at medvirke ved jødedeportationen, hvorved v. Hanneken uden hensyn til hans store andel i undtagelsestilstanden den 29. august kommer til at stå som eksponent for en moderat politik. At aktionen mod den danske hær placeres den 24., og at Best i flæng tituleres som Reichsbevollmächtigter og Reichskommissar noteres kun for en ordens skyld. Ankomsten af tysk politi

til landet i september omtales ikke. Derimod gør Hubatsch – og det sikkert med rette – opmærksom på, at etableringen af departementschefsstyret var en for tyskerne gunstig afslutning på augustkrisen.

Alt i alt kan »Kriegswende 1943« kun anbefales med et betydeligt forbehold.

HANS KIRCHHOFF

F. ROY WILLIS: *France, Germany, and the New Europe 1945–1963*. Stanford, Stanford University Press, London, Oxford University Press, 1965. XVI + 397 s. 55 sh.

Forfatteren er professor i historie ved University of California og har tidligere beskæftiget sig med forholdet mellem Tyskland og Frankrig i efterkrigstiden i bogen *The French in Germany 1945–1949* (1962). Nærværende studie kan betragtes som en fortsættelse af den nævnte, men rummer et videre perspektiv, idet dens formål er at undersøge forholdet mellem de to stater, der opfattes som afgørende mht. en mulig europæisk integration. Fremstillingen er baseret på gennemgangen af et meget stort trykt materiale af både fransk og tysk oprindelse samt udgået fra de allerede etablerede organer for sider af et europæisk samarbejde inden for Det europæiske Fællesmarked. Dette materiale er suppleret med den meget omfattende litteratur, der for en stor del er af dokumentarisk karakter, for så vidt som den er udtryk for standpunkter og indlæg i debatten om europæisk integration og specielt forholdet mellem Tyskland og Frankrig. Dette gælder også væsentlige dele af den litteratur, der bærer betegnelsen studier. Endelig har forfatteren haft adgang til at interviewe en række enkeltpersoner, der har beklædt fremtrædende poster i henholdsvis det franske og tyske beslutningssystem.

Fremstillingen er fortrinsvis disponeret kronologisk med hovedvægten lagt på baggrunden og forudsætningen for afgørelsen af enkeltbeslutninger i forholdet mellem de to stater. Den egentlige, analyserende fremstilling afsluttes med indgåelsen af Romtraktaten i 1957, mens de sidste kapitler forekommer medtaget af studiemæssigt uvedkommende grunde, såsom aktualiteten i døgnperspektiv og trangen til at se en opfattet og argumenteret tendens ført videre. Trods den kronologiske disposition er det i høj grad lykkedes forfatteren at gøre fremstillingen analytisk ved hjælp af hans koncentration om efter hans opfattelse vigtige, ja afgørende beslutninger i forholdet mellem Tyskland og Frankrig.

Man finder ikke i bogen nogen klart tilkendegivet analytisk ramme, ligesom man savner en redegørelse for den anvendte metode. Forfatterens hovedsynspunkt og hans opfattelse af studiets formål fremgår af nogle bemærkninger i forordet (s. VII ff.), hvor han anser tilnærmelsen mellem Tyskland og Frankrig – først i form af den tyske besættelse af Frankrig og senere i form af den franske besættelse af Tyskland – for at have været om ikke eneafgørende så dog vigtig for den udvikling i retning af europæisk integration, der kan iagttages fra 1945 til 1958. Hovedspørgsmålet bliver da, hvad der medførte, at disse to stater, hvis indbyrdes modsætninger gennem århundreder hævdes at have forpurret mulighederne for en »europæisk fred«, fra 1945 befandt sig i en ny situation, der muliggjorde en tilnærmelse og tenderer imod et fast etableret samarbejde?

Den grundige og veldokumenterede gennemgang af enkeltbeslutninger fra Petersberg-protokollen i 1949, etableringen af kul- og stålunionen i 1952, forhandlinger og sammenbrud i spørgsmålet om europæisk forsvarsfællesskab, Den tyske Forbundsrepublikks optagelse i NATO 1955 og til Romtraktaten i 1957 er absolut oplysende og lærerig læsning. Forfatteren er i alle disse enkelttilfælde forsigtig med at drage for vidtgående slutninger mht. årsagssammenhænge og lægger vægt på at vise det meget brogede og sammensatte forhandlingsmønster, der tegner sig ved alle disse afgørelser. Han redegør omhyggeligt for, hvorledes økonomiske argumenter bevidst fremføres for at opnå politiske resultater, hvis økonomiske virkninger ofte er uoverskuelige og vækker betænkelighed hos de mest berørte interessegrupper. Han påviser også, hvorledes forestillingen om et Europa »fri for politikere« og ledet af erhvervsudøvere eller teknikere søges gjort gældende i den offentlige debat både i og uden for de repræsentative forsamlinger og besluttende organer. Der er kort sagt meget stof og mange oplysninger at hente i denne bog.

Men trods det kan besvarelsen af hovedspørgsmålet ikke anses for tilfredsstillende, hvilket sandsynligvis skyldes manglen af en analytisk ramme, inden for hvilken problemstillinger og materialets relevans kunne tages under overvejelse. I sammentrængt form lyder svaret således: »With or without a treaty, Franco-German rapprochement was a reality because it had been brought about by a myriad contacts of students, teachers, businessmen, federalists, tourists, soldiers and politicians, and because it had been institutionalized by ties, not of governments, but of mayors and their cities, historians and their students, universities and their rectors, businesses and their administrators« (s. 327). Det peger i retning af de psykologiske faktorer, som forfatteren omtaler i sit forord. Sådanne er imidlertid ikke søgt påvist, og en sammenhæng mellem dem og de undersøgte beslutninger er ikke søgt sandsynliggjort. Materialet kan ikke bære en sådan argumentation, da dets hovedindhold er regeringspublikationer, parlamentsdebatter og kommissionsbetænkninger, som nok rummer en lang række psykologiske argumenter for gensidigt at overbevise hinanden, men som ikke egner sig for psykologiske efterprøvninger og kontrol. Der er flere steder i fremstillingen tilløb til en opfattelse, der – foruden i de indre fransk-tyske forbindelser – finder vilkår og årsager i det omgivende internationale samfund, som også Frankrig og Tyskland måtte tage hensyn til. Uden at udelukke eller se bort fra mulige psykologiske faktorer i de to behandlede samfund, ville det sandsynligvis have styrket forfatterens argumentation og fremstillingens klarhed, om han havde klargjort sig og sine læsere, hvilken sammenhæng der bestod mellem disse faktorer, det omgivende internationale samfund og varetagelsen af både franske og tyske interesser, der ifølge hans materiale og fremstillingens enkeltresultater alle påvirkede udfaldet af de tagne beslutninger.

Som den første fremstilling af et centralt problem på grundlag af et hidtil uudnyttet materiale kan bogen anbefales til punktlæsning og erhvervelse af detailviden om enkeltbeslutninger inden for dette område.

OLE KARUP PEDERSEN

CARL GUSTAV STRÖHM: Zwischen Mao und Chruschtschow. Wandlungen des Kommunismus in Südosteuropa. Stuttgart, W. Kohlhammer Verlag, 1964. 304 s. 12,80 DM.

Hvorledes skal journalisters beskrivelser af samtidshistoriske begivenheder bedømmes ud fra et faghistorisk synspunkt? Dette spørgsmål er blevet mere og mere aktuelt i massekommunikationens tidsalder, hvor journalister ikke nøjes med kuriøse skildringer af fremmede folks sære skikke, men ofte omkring de emner, de løbende har behandlet i deres aviser, samler en vis stofmængde sammen, bearbejder den og udgiver den i bogform. Skribenter som John Gunther, Anna Louise Strong og Edgar Snow er f. eks. ofte citerede forfattere, når den kommunistiske verdensbevægelse behandles; i Danmark har eksempelvis Kai Moltke behandlet disse emner, og inden for genren er vel det mest kendte danske værk Nicolai Blædels »Forbrydelse og Dumhed« om oplægget til Anden Verdenskrig.

Ströhm hører på godt og ondt til i den »journalistiske historieskrivning«; han ledsager sin skildring af de sydøsteuropæiske landes efterkrigsudvikling med ret detaljerede beskrivelser af landenes historiske forudsætninger, og det virker ofte solidt og godt; selve emnet behandles særdeles håndfast uden overvældende tøven, selv når kildegrundlaget er spinkelt eller overhovedet ikke kan skimtes; da især Jugoslavien og Albanien behandles, henviser Ströhm hyppigt til officielle publikationer i og fra disse lande, hvorpå han efter citater giver sig til over flere sider at indfortolke skjulte meninger og diverse magtkampe i det ofte ret traditionelle materiale. Ströhms udgangspunkt er østekspertens; hans vurderinger har som forudsætning en antikommunistisk, nærmest tysk-europæisk holdning.

Bogens hovedidé er gennem skildringen af forholdene mellem Jugoslavien og Albanien og i fjernere tilknytning mellem Sovjetunionen og Kina at påvise, hvorledes den kommunistiske politik underordnes nationale interesser; Albaniens særstilling i Østeuropa skyldes efter Ströhms mening dets kamp for at undgå infiltration fra, ja måske direkte indlemmelse i Jugoslavien, og når det er lykkedes, skyldes det den albanske leder Enver Hoxhas erkendelse af loven om de små staters usårlighed under visse ekstreme geografiske og strategiske forhold (s. 268). Overhovedet behandles de sydøsteuropæiske landes politik udelukkende i et magtpolitisk perspektiv, mens de omfattende ideologiske spørgsmål og problemer omkring socialismens konkrete politiske og sociale opbygning uden undtagelse omfortolkes til åben eller dulgt magtpolitik. Dermed bliver billedet ensidigt, og dette forhold sammen med den næsten brutale kildefortolkning og de mange spekulationer uden henvisninger må ud fra et forsigtigt fagligt synspunkt mane til varsomhed – men af vesttyske østeksperter meninger om europæisk kommunisme får man et ganske godt billede, og det er jo nok så værdifuldt, når f. eks. vesttysk østeuropapolitik skal vurderes; den baseres jo netop på bøger som Ströhms.

BENITO SCOCOZZA

Foreningsmeddelelser

DEN DANSKE HISTORISKE FORENING I ÅRENE 1965 OG 1966

Foreningen udsendte i 1965 Historisk Tidsskrift 12. række bind I hæfte 4, i 1966 12. række bind I hæfte 5 og 12. række bind II hæfte 1 samt Henry Bruun: Dansk historisk Bibliografi 1913-42 bind I. På foreningens årsmøde den 1. september 1966 vedtoges en forhøjelse af kontingentet pr. årgang af tidsskriftet fra 18 til 30 kr. for ordentlige medlemmer og fra 10 til 18 kr. for studenter.

Foreningens medlemstal var 1. januar 1966 6 livsvarige og 342 ordentlige medlemmer samt 169 studenter, 1. januar 1967 6 livsvarige og 348 ordentlige medlemmer samt 266 studenter.

På årsmødet den 1. september 1966 genvalgtes professor C. O. Bøggild-Andersen som medlem af bestyrelsen. Til revisorer genvalgtes overinspektør Otto Mørkholm og amanuensis Troels Dahlerup. På det efterfølgende bestyrelsesmøde fordelte bestyrelsens medlemmer arbejdet mellem sig på samme måde som i det foregående år.

På årsmødet den 26. maj 1967 fremsatte bestyrelsen forslag om ændring af vedtægternes § 4 til følgende ordlyd: »Den danske historiske Forenings hovedsæde er i København. Her ledes dens virksomhed af en bestyrelse på indtil ni medlemmer, der vælges på 3 år af foreningen på dens årsmøder med flertallet af de tilstedeværende stemmer. Udtrædende medlemmer kan vælges på ny. Bestyrelsens medlemmer fordeler forretningerne mellem sig og vælger en formand. Bestyrelsen samles på formandens indbydelse, så ofte som et af dens medlemmer forlanger det«. Med ændring af ordene »der vælges på 3 år« til »der på skift vælges for 3 år« vedtoges dette forslag. Et ligeledes af bestyrelsen fremsat forslag om ændring af vedtægternes § 6, 1. punktum til: »Foreningens årsmøde holdes i København efter offentlig indbydelse fra bestyrelsen« blev ikke vedtaget.

På samme årsmøde genvalgtes professor Svend Ellehøj som medlem af bestyrelsen for 3 år. I stedet for afdøde professor C. O. Bøggild-Andersen valgtes professor Erling Ladewig Petersen, ligeledes for 3 år. Revisorerne genvalgtes. På det efterfølgende bestyrelsesmøde fordelte bestyrelsens medlemmer arbejdet mellem sig på samme måde som i det foregående år.

Regnskabet for 1965.

Indtægter

Medlemsbidrag og salg af skrifter	9.591,62 kr.
Understøttelse fra Undervisningsministeriet	6.000,00 -
Understøttelse fra Den Hielmstjerne-Rosencroneske Stiftelse	1.000,00 -
Understøttelse fra Dansk historisk Fællesfond	925,00 -
Renteindtægter	2.141,84 -
Kassebeholdning 1. januar 1965	20.653,02 -
	<hr/>
	40.311,48 kr.

Udgifter

Forfatterhonorarer	1.671,50 kr.
Trykning af Historisk Tidsskrift 12. rk. I:4	6.724,94 -
Distribution af Historisk Tidsskrift	164,73 -
Administration og diverse	1.172,70 -
	<hr/>
	9.733,87 kr.

Kassebeholdning 31. december 1965	30.577,61 kr.
Private indsamlingsfond, obligationer til pålydende værdi	26.500,00 -
	<hr/>
Formue 31. december 1965	57.077,61 kr.

Regnskabet for 1966.

Indtægter

Medlemsbidrag og salg af skrifter	16.313,13 kr.
Understøttelse fra Undervisningsministeriet	6.000,00 -
Understøttelse fra Den Hielmstjerne-Rosencroneske Stiftelse	1.000,00 -
Understøttelse fra Dansk historisk Fællesfond	950,00 -
Renteindtægter	2.495,60 -
Kassebeholdning 1. januar 1966	30.577,61 -
	<hr/>
	57.336,34 kr.

Udgifter

Forfatterhonorarer	9.302,60 kr.
Trykning af Historisk Tidsskrift 12. rk. I:5, II:1	43.300,66 -
Distribution af Historisk Tidsskrift	578,59 -
Administration og diverse	3.218,75 -
	<hr/>
	56.400,60 kr.

Kassebeholdning 31. december 1966	935,74 kr.
Private indsamlingsfond, obligationer til pålydende værdi	26.500,00 -
	<hr/>
Formue 31. december 1966	27.435,74 kr.

DEN DANSKE HISTORISKE FORENINGS VEDTÆGTER

Vedtagne 10. maj 1876 på foreningens årsmøde med ændringer vedtagne på årsmøderne 18. maj 1898, 15. april 1937 og 26. maj 1967.

§ 1.

Formålet for Den danske historiske Forening er dels at vække historisk ånd og interesse i almindelighed, dels at fremme historisk kunst og historiske studier, nærmest med hensyn til fædrelandet og dets litteratur.

§ 2.

Foreningen udgiver et dansk historisk tidsskrift. Dettes indhold skal fornemmelig bestå af originale historiske afhandlinger; tillige kan deri optages historiske anmeldelser og kritikere, utrykte breve, dokumenter og andre historiske bidrag. Ved siden deraf kan særskilt udgives større historiske arbejder.

§ 3.

Enhver, som anmelder sig for bestyrelsen, kan blive ordentlig medlem af foreningen, er stemmeberettiget 1 måned efter anmeldelsen og betaler et på et årsmøde med almindeligt stemmeflertal fastsat årligt bidrag eller bidrag een gang for alle.

Æresmedlemmer, som ikke erlægger kontingent, kan vælges på foreningens årsmøder. Medlemmerne modtager de skrifter, som foreningen udgiver.

§ 4.

Den danske historiske Forenings hovedsæde er i København. Her ledes dens virksomhed af en bestyrelse på indtil ni medlemmer, der på skift vælges for 3 år af foreningen på dens årsmøder med flertallet af de tilstedeværende stemmer. Udtrædende medlemmer kan vælges på ny. Bestyrelsens medlemmer fordele forretningerne mellem sig og vælger en formand. Bestyrelsen samles på formandens indbydelse, så ofte som et af dens medlemmer forlanger det.

§ 5.

Foreningens årsregnskab revideres af 2 dertil valgte revisorer og forelægges derefter på årsmødet.

§ 6.

I løbet af hvert års andet kvartal holdes i København efter offentlig indbydelse fra bestyrelsen et årsmøde. I dette vælges medlemmer af bestyrelsen og revisorer, og bestyrelsen gør rede for udførelsen af sit hverv. I dette årlige møde afgøres tillige de forslag og andragender fra medlemmer i foreningen, som måtte være indsendte til bestyrelsen inden marts måneds udgang. Bestyrelsen meddeler tillige i hvert bind af det historiske tidsskrift en nøjagtig beretning om foreningens virksomhed og pekuniære forhold, ligesom der også med passende mellemrum offentliggøres en fortegnelse over dens medlemmer. Ekstraordinære almindelige

møder afholdes, når enten bestyrelsen finder det hensigtsmæssigt eller det forlanges af 30 medlemmer i en til bestyrelsen stilet skrivelse.

§ 7.

Forandringer i disse vedtægter kan alene ske i foreningens årsmøder. Forslag til sådanne forandringer fra medlemmernes side må indgives til bestyrelsen inden hvert års 1ste marts. Både i dette tilfælde, og hvis bestyrelsen vil foreslå forandringer, må de 14 dage før mødet bekendtgøres for medlemmerne. Underændringer til foreslåede ændringer skal anmeldes for bestyrelsen 3 dage forinden mødets afholdelse. For at give beslutninger, som forandrer vedtægterne, gyldighed, må i det mindste 30 medlemmer, bestyrelsen iberegnet, være tilstede i mødet og $\frac{2}{3}$ af de tilstedeværende billige forandringen.

§ 8.

Et eksemplar af disse vedtægter skal medfølge ethvert bind af Historisk Tidsskrift.

Navneregister

VED

KAI HØRBY

(Oversigterne s. 371 f. er ikke registreret)

- Abel, Wilhelm, ty. historiker 225 ff.
Abessinien 514.
Abildgaard, Nicolai, da. maler 181.
-, Søren, da. arkivtegner 450.
Absalon, da. ærkebiskop 50 52 223.
Acton, Lord, eng. historiker 538 562.
Adalbert, ærkebiskop af Hamburg-Bremen 40 ff 55.
Adam af Bremen, ty. historieskriver 40-45 49 55 f 63 f 87 438 ff 444 528.
Adenauer, Konrad, ty. forbundskansler 291.
Adlercreutz, A. F. Carlos, sv. efterretningschef 285.
Afrika 420 423 ff 427 585 f.
Afzelius, Adam, da. historiker 396 f.
Ager Romanus 545.
Aggersborg 33 f 37 f 54.
Agobard af Lyon, fr. ærkebiskop 222.
Agus, Irving A., amer. historiker 222 f.
Ahlefeldt, Ditlev 250.
Ahnlund, Nils, sv. historiker 159.
Aix-en-Provence 199.
Akab, jød. konge 387 390.
Alban, eng. helgen 51.
Albanien 602.
Albertus Magnus, ty. skolastiker 364.
Albion, R. G., amer. historiker 557 f.
Albrecht, hertug af Mecklenburg 454.
Albrecht, Conrad, ty. admiral 190 f.
Alexander den Store 381 390.
Alexander II, pave 42.
Alexander III, pave 219 221.
Alf, biskop af Garðar 75.
Alföldi, Andrew, ung.-amer. historiker 543-546.
Alin, Oscar, sv. politiker 265 f.
Alkibiades, ath. statsmand 381 390.
Allard, Sven, sv. diplomat 290 ff.
Allen, C. F., da. historiker 293 300 305 315 f 321 333.
Als 173 183.
Alsace 227.
Alsace-Lorraine 273.
Alten, F. von, ty. historiker 455.
Altheim, Franz, ty. historiker 548.
Altmark 195.
Amann, Max, nat.-soc. pressemand 592 f.
Amboina 563.
Amerika 29 57 571 f 574.
Amplonius 364 373.
Amsterdam 563.
Amstrup, Niels, da. historiker 580 f.
Anatolien 210.
Andersen, Emilie, da. historiker 453-458.
-, Ernst, da. jurist 499.
-, H. C., da. digter 485 f.
-, H. N., da. forretningsmand 273 f.
-, J. Oskar, da. kirkehistoriker 293 305 309 320 ff 337 341-349 351-354 356 362.
Andersson, Erik, sv.-fi. officer 432.
-, Thorsten, sv. navneforsker 548 f.
Andrea Bianco, ital. kartograf 77 ff 82 85 89.
Andrae, Carl Göran, sv. historiker 204 f.
Andreas Sunesøn, da. ærkebiskop 44.

- Andrén, Nils, sv. statskundskabsforsker 287 ff.
- Andresen, A. P., borgmester i Flensborg 182.
- Angmagssalik 79 f.
- Anker, Carsten Tank, no. jernværksejer 181.
- Ann Arbor, Michigan 127.
- Ansgar 41 51 440.
- Antiochia 413 547.
- Antiochos III af Syrien 387.
- Antiochos IV af Syrien 546 ff.
- Antwerpen 456 f.
- Anund Jakob, sv. konge 40.
- Apamea 547.
- Arbman, H., sv. arkæolog 39.
- Archangelsk 565.
- d'Archimbaud, Gabrielle Démiens, fr. arkæolog 226.
- Arhning, J. O., da. historiker 235 f.
- Are Frode, isl. historieskriver 215 437 f.
- Aristoteles, gr. filosof 364 366–370.
- Arnald, biskop over Grønland 72 75.
- Arne, biskop over Grønland 75.
- Arnold af Lübeck, ty. historieskriver 56.
- Aron, Raymond, fr. sociolog 126 134 ff.
- Artlenburg (Sachsen) 50.
- Arup, Erik, da. historiker 32 f 41 49 54 157 163 203 377 f.
- Arresø 448.
- Asa, jød. konge 389.
- Ashton, T. S., eng. historiker 255 564.
- Asien 89 573 f 580.
- Asinius Pollio, rom. historieskriver 401.
- Askov 282 f.
- Aslaksen, Kurt, da. teolog 338.
- Asmundsen, Tyge, da. biskop 463.
- Asquith, H. H., eng. politiker 262.
- Asser, da. ærkebiskop 44 50 52 56 74 f.
- Athen 211 f.
- Attika 211.
- Attila, hunnerkonge 387.
- Attolico, Bernardo, ital. diplomat 110.
- Augsburg 564.
- Augustin, kirkefader 394 424 f 427.
- Augustus, rom. kejser 399 f 411 543 546.
- Australien 573.
- Ausá (Skåne) 463.
- Avignon 69.
- Azorerne 189.
- Bach, Elin, da. historiker 570.
- , Erik, da. historiker 409.
- Badian, E., eng. historiker 403 f.
- Bagdad 38 f.
- Bager, Einar, sv. arkivar 453–458.
- Bagge, Povl, da. historiker 8 140 146–159 203 206 ff 282 f 537 ff.
- Bailloud, Gérard, fr. arkæolog 541 f.
- Balfour, Michael, eng. historiker 268 f.
- Ballin, Albert, ty. skibsreder 273.
- Bang, P. G., da. embedsmand 489.
- Banner, Erik, da. rigsråd 295 350.
- Bara hd. (Skåne) 461 463 469.
- Baramahal (Indien) 575 577.
- Baranowski, B., po. historiker 248.
- Barb, A. A., eng. religionshistoriker 424.
- Bardenfleth, Carl Emil, da. politiker 490 493.
- Basel 166 241.
- Bastrup 47.
- Batavia 563.
- Bath, B. H. Slicher van, holl. historiker 536 f 557.
- Bauhin, Caspar, schw. botaniker 241.
- Baumer, F. L., amer. historiker 557 f.
- Bayern 259 f.
- Bayeux 47 554.
- Beard, Charles A., amer. historiker 5.
- Beaglehole, T. H., eng. historiker 575–578.
- Beaumont, Elie de, fr. geolog 261.
- Becatti, Giovanni, ital. arkæolog 213.
- Bechuanaland 586.
- Becker, C. J., da. arkæolog 441–452.
- Beckett, Francis, da. kunsthistoriker 50.
- Behrend, Harald, ty. historiker 170–176.
- Beldenak, Jens Andersen, da. biskop 299.
- Belgien 96 99 103 108 114 119 255 272 595.
- Bellary (Indien) 575 ff.
- Beloff, Max, eng. historiker 516.
- Benediktsson, Jakob, isl. filolog 240.
- Benestad (Skåne) 466.
- Bengalen 583.
- Benhadad, aramæisk konge 384.
- Beresford, Maurice, eng. historiker 225 227 f.
- Berg, C., da. politiker 508.
- Bergen 75 168 200 529 565.

- Berges, Wilhelm, ty. historiker 380.
 Berggren, Håkan, sv. historiker 262 ff.
 Berlin 109 272 285 505 597 f.
 Bernard, Paul P., amer. historiker 259 f.
 –, Stephane, fr. sociolog 132 ff 136.
 Bernis, François Joachim de Pierre de, fr. udenrigsminister 258.
 Bernstorff, A. P., da. udenrigsminister 144.
 –, J. H. E., da. udenrigsminister 511.
 Berntsen, Klaus, da. politiker 507 ff.
 Bertold, biskop af Garðar 69.
 Best, Werner, ty. embedsmand 599.
 Bethmann Hollweg, Theobald von, ty. rigskansler 270–274.
 Bidermann, Jacob, ty. jesuit 470.
 Bielke, Sten, sv. rigsskatmester 568.
 Bildt, A. R., sv. forettingsmand 589.
 Bille, Anders, da. rigsråd 456.
 –, Eske, da. rigsråd 230 456.
 Birka 38 439 f.
 Birma 582.
 Biskupin (Polen) 38.
 Bismarck, Otto von, ty. rigskansler 110 207 259 f 269 f.
 Bistrup 144.
 Bjarni Herjulfsson 60 64 f 87.
 Bjerregaard, Hans, da. præst 487.
 Bjork, David K., amer. historiker 140.
 Bjäre hd. (Skåne) 461.
 Bjæverskov hd. 235.
 Bjøl, Erling, da. statskundskabsforsker 132.
 Bjørkvik, Halvard, no. historiker 228.
 Bjørn, Claus, da. historiker 204 f.
 Bjørnbo, A. A., da. historiker 79.
 Bjørnson, Bjørnstjerne, no. digter 587.
 Bjørnstorp (Skåne) 462 f.
 Björnsthål, Jacob Jonas, sv. orientalist 233.
 Blekinge 460.
 Blicher, Steen Steensen, da. digter 485.
 Blinkenberg, Chr., da. arkæolog 1.
 Bloch, Herbert, amer. arkæolog 425.
 –, J., da. arkivmand 525.
 –, Marc, fr. historiker 557 582.
 –, Raimond, fr. historiker 543–546.
 Blomberg, Werner von, ty. general 92 191.
 Blædel, Nicolai, da. journalist 602.
 Boak, A. E. R., amer. historiker 420.
 Bock, Karl N., ty. filolog 186.
 Bodulf, eng. helgen 51.
 Boëthius, Axel, sv. arkæolog 213.
 Boisen, Mogens, da. oversætter 275 f.
 Bojsen, Frede, da. politiker 507 f 510.
 Bolin, Sture, sv. historiker 38 41 45 54 222 408.
 Bollerup 466.
 Bonifacius VIII, pave 69.
 Bonin, Eduard von, ty. officer 185.
 Bontems, Claude, fr. historiker 231 f.
 Boutruche, Robert, fr. historiker 227.
 Bordesholm, slesv. kloster 366 374.
 Borgbjerg, F. J., da. politiker 274.
 Bornholm 165.
 Bornhöved 49.
 Bosen, Jep, Malmøborger 458.
 Bosl, Karl, ty. historiker 551 f.
 Bossuet, Jacques-Bénigne, fr. teolog 569.
 Boston (Massachusetts) 253.
 Boström, Christopher Jacob, sv. filosof 160.
 –, E. G., sv. statsminister 265 f.
 Boulding, Kenneth E., amer. konfliktforsker 128.
 Boxer, C. R., eng. historiker 562 f.
 Braem, Goddert, da.-no. købmand 168.
 –, Johan, da.-no. købmand 168.
 Braidwood, Robert A., amer. arkæolog 5 20.
 Bramsnæs, C. V., da. politiker 282 f.
 Bramsted, Ernest K., ty.-amer. historiker 593 ff.
 Brancourt, Jean-Pierre, fr. historiker 231 f.
 Brandenburg 567.
 Brandes, Edvard, da. politiker 508.
 Brauchitsch, Walter von, ty. general 94.
 Braudel, Fernand, fr. historiker 225 582.
 Braunius, Georgius, ty. topograf 182.
 Bremen 40 f 51 54 74 f 241 528 533.
 Brenner, Alf., fi. genealog 569.
 Brest 191 f.
 Bretagne 67 119.
 Briey (Frankrig) 272.
 Bristol 555.
 British Museum 57.
 Broch, Hermann, ty. forfatter 28.
 Brochmand, Jesper, da. biskop 376 382 393.

- Brock, Eske, da. rigsråd 569.
 –, Ludvig Frederik, da. officer 178.
 Bromley, John, eng. historiker 537.
 Brugmans, Hajo, holl. historiker 563.
 Bruhn, Daniel, da. officer 139.
 Bruun, Henry, da. historiker 143 603.
 Bryson, I. L., amer. konfliktforsker 130.
 Brønderslev 526.
 Brøndsted, H. V., da. zoolog 158.
 –, P. O., da. arkæolog 1.
 Budé, Guillaume, fr. statsteoretiker 231f.
 Bugge, P. O., no. biskop 181.
 Bulgarien 269.
 Bull, Francis, no. litteraturhistoriker 478.
 –, Hedley, amer. konfliktforsker 129.
 Bundsen, Axel, da. arkitekt 183.
 Burckhardt, Jacob, schw. kulturhistoriker 206.
 Burgman, Torsten, sv. historiker 267f.
 Burleigh, Walter, eng. logiker 369.
 Bury, J. B., eng. historiker 408.
 Buchanan, Francis, eng. forfatter 577.
 Buganda 586.
 Buschardt, Leo, da. biblioteksmand 286f.
 Butterfield, Herbert, eng. historiker 537.
 Bülow, E. von, da. amtmand 479.
 Byzans 39 48f.
 Bække (Ribe a.) 450.
 Bødvar den Hvide, isl. bonde 438.
 Bøggild-Andersen, C. O., da. historiker 603.
 Böhme, Hermann, ty. generaladmiral 196.
 Böhmen 224.
 Børglum 166.
 Börringe (Skåne) 468.
 Cabeljavius, Johannes 241.
 Caenegem, R. C. van, belg. historiker 218f.
 Caere (Etrurien) 544 546.
 Caesar, rom. statsmand 162 390 395f 399 404ff 429.
 Calcutta 583f.
 Calixt, Georg, da. teolog 477.
 Calza, Guido, ital. arkæolog 213.
 Cambridge 537f 562 577.
 Campanien 544f.
 Campbell, Alistair, eng. filolog 554.
 Canada 574.
 Canara (Indien) 577.
 Canaris, Wilhelm, ty. spionagechef 103 121.
 Cannae 544.
 Canning, Charles John Lord, vicekonge i Indien 582.
 Caracalla, rom. kejser 412.
 Carcopino, Jérôme, fr. historiker 214.
 Carinus, rom. kejser 418.
 Carl X Gustav, sv. konge 534.
 Carl XIV Johan, sv. konge 178.
 Carls, Rolf, ty. admiral 189 191.
 Carlsson, Carl Oskar, sv. præst 143.
 –, Gottfrid, sv. historiker 140–143.
 –, Lizzie, sv. historiker 143 216ff.
 Carpini, Giovanni di Piano, ital. opdagelsesrejsende 59 68 85f 88.
 Carpoocrates, gnostiker 385.
 Carthago 544 546.
 Cassiodor, rom. embedsmand 420.
 Cato (den ældre), Marcus Porcius, rom. politiker 402.
 Cato (den yngre), Marcus Porcius, rom. politiker 401.
 Cavour, Camillo Benso greve af, ital. statsmand 261.
 Cederlöf, Olle, sv. historiker 535.
 Chamberlain, Arthur Neville, eng. politiker 111 596.
 –, Joseph, eng. politiker 262.
 Chang Chien, kin. politiker 580f.
 Chanut, Pierre, fr. diplomat 161 164.
 Charlotte Frederikke, prinsesse af Mecklenburg-Schwerin 180f.
 Chavillon, Jean, fr. arkæolog 541.
 Child, Sir Josiah, eng. merkantilist 239.
 Childe, Gordon V., eng. arkæolog 4ff 21 25.
 Choiseul, Etienne François de, fr. udenrigsminister 258.
 Christensen, Aksel E., da. historiker 31–56 197ff 203 435–441 548ff.
 –, C. A., da. historiker 225 235.
 –, Villads, da. historiker 540.
 –, William, da. historiker 303.
 Christian I, da. konge 184 381 390.
 Christian II, da. konge 217 293f 297ff 315f 321 333f 336 343 345 356 455ff 559.
 Christian III, da. konge 184 361 378 381 390 454 456f.

- Christian IV, da. konge 85 169 234 375–378 382 392 ff. 475 477 559f.
- Christian VI, da. konge 482.
- Christian VII, da. konge 173.
- Christian VIII, da. konge 144 ff 176–181 489f.
- Christiania 256.
- Christiansen, Andreas (jun.), da. grosserer 182.
- Christina, sv. dronning 566.
- Christoffer, greve af Oldenburg, 454f.
- Chu, Samuel C., amer. historiker 580f.
- Church, W. F., amer. historiker 569.
- Churchill, Lord Randolph, eng. politiker 262.
- Cicero, Marcus Tullius, rom. politiker 386 397 401 405 470.
- , Quintus Tullius, rom. privatmand 401.
- Cinthio, Erik, sv. kunsthistoriker 50.
- Citeaux 50.
- Clairvaux 50.
- Clapp, B. W., eng. historiker 578 ff.
- Clark, G. Kitson, eng. historiker 528 581f.
- , Grahame, eng. arkæolog 208f.
- Claudierne, rom. senatorslægt 402.
- Claudius Clavus (Claudius Clausson Swart), da. geograf 63 78–82 85 ff 89.
- Clausen, H. P., da. historiker 147–159 200 ff 431.
- Clemens VII, pave 69.
- Clusium (Etrurien) 544f.
- Cockerill, William, eng. foretager 255.
- Coen, Jan Pieterszoon, holl. generalguvernør i Indien 563.
- Cohen, Sidney L., amer. arkæolog 549f.
- Cohn, Georg, da. jurist 125f 128.
- Colbaz 51.
- Cole, W. A., eng. historiker 253.
- Columbus, Christoffer 57 86 550 557.
- Comte, Auguste, fr. filosof 551.
- Connolly, James, irsk politiker 262.
- Constable, Giles, eng. historiker 219 ff.
- Constant, Charles de, schw. supercargo i Kanton 571.
- Constantius I, rom. kejser 423.
- Constantius II, rom. kejser 425.
- Corbett, Sir Julian, eng. søkrigsteoretiker 189 193.
- Cornelieerne, rom. senatorslægt 402.
- Courbin, Paul, fr. arkæolog 226.
- Courcelle, Pierre, fr. historiker 425.
- Courtois, Ch., fr. historiker 427.
- Coventry 555.
- Crassus, Marcus Licinius, rom. politiker 404.
- Crone, G. R., eng. bibliotekar 59.
- , Henriette, f. Konow 509.
- Cronstedt, Carl, sv. oberst 251.
- Crouzet, François, fr. konfliktforsker 133.
- Cuddapah (Indien) 575 ff.
- Cunningham, John, skotsk søofficer 84.
- , William, eng. historiker 238.
- Curzon, Lord George, eng. generalguvernør i Indien 585.
- Czaplinski, Wladyslaw, po. historiker 247f.
- Czarnecki, Stefan, po. feltherre 249f.
- Czestochowa (Polen) 248.
- Cypern 133.
- Cyrus den Store, pers. konge 389.
- Çörper, Georg, da. kancelliembedsmand 231.
- Dagö 189.
- Dah Sun (Kina) 581.
- Dahl, Frantz, da. retshistoriker 273.
- , Ottar, no. historiker 10 13 147–154 157 200f 431.
- , Sven, sv. geograf 463 469.
- Dahlberg, Erik, sv. officer 534.
- Dahlerup, Troels, da. historiker 165 ff 229 244f 526f 555f 559 603.
- Dahlgren, Stellan, sv. historiker 565–568.
- Daladier, Edouard, fr. politiker 596.
- Dalby 51.
- Dalgas, Enrico Mylius, da. officer 484–487.
- Dalgård, Sune, da. historiker 167–170.
- Dalin, A. F., sv. filolog 233.
- Dallin, A. B., da. teolog 375f.
- Damgarten (Mecklenburg) 251.
- Damsholt, Torben, da. historiker 213f 407–430.
- Daniel 384 387.
- Danielsson, Arne, sv. museumsdirektor 535.
- Danneskiold-Samsøe, Conrad, da. lensgreve, amtmand 178f.

- Danneskjold-Samsøe, Frederik greve, da. officer og embedsmand 481.
- Dannevirke 38.
- Danton, Georges Jacques, fr. revolutionær 262.
- David 381 384 389.
- Deane, Phyllis, eng. historiker 253 ff.
- Decius, rom. kejser 423.
- Deichmann, Carl, no. bogsamler 477 f.
- Delmenhorst 258.
- Delos 387.
- Demosthenes, gr. statsmand 211.
- Demougeot, Emilienne, fr. historiker 415.
- Dermigny, Louis, fr. historiker 571 ff.
- Desborough, V. R. A., arkæolog 210.
- Deutzner, J. H., da. politiker 573.
- Deutsch, Karl W., amer. konfliktforsker 123 ff 137.
- Devèze, Michel, fr. historiker 228.
- Diderichsen, Paul, da. filolog 158.
- Diesner, Hans-Joachim, ty. historiker 426 f.
- Dimitrakos, D., gr. klass. filolog 382.
- Diokletian, rom. kejser 409 411 416 418.
- Dionysios fra Halicarnassos 543.
- Donne, John, eng. digter 563.
- Dons, Aage, da. forfatter 214.
- Dopsch, Alphons, østr. historiker 408 417.
- Dorothea, Christoffer af Bayerns dronning 141.
- Dorothea, Christian IIIs dronning 378.
- Dorothea, hertuginde af Preussen 230 f.
- Douaumont (fort ved Verdun) 276.
- Douglas, David C., eng. historiker 553.
- , L. W. A., sv.-no. udenrigsminister 265 f.
- Drachmann, A. B., da. klass. filolog 397.
- Droysen, Johann Gustav, ty. historiker 11 f 148 206.
- Disko-bugten 79.
- Duby, Georges, fr. historiker 226 228.
- Dumézil, Georges, fr. kulturhistoriker 215.
- Dumreicher, Carl Otto, da. embedsmand 490.
- Durkheim, Emile, fr. filosof 25 f 207.
- Duroselle, J.-B., fr. konfliktforsker 129 133 f.
- Duřková, Šaša, tjekk. historiker 224.
- Dybdahl, Vagn, da. historiker 273 540.
- Dybvad, Jørgen, da. teolog 377 f 393 f.
- Dyggve, Ejnar, da. arkæolog 446–452.
- Dönitz, Karl, ty. admiral 196.
- Daae, L., no. historiker 363 365.
- Eadgar, angels. konge 553.
- Ebbesson, Christian, da. hofembedsmand 375.
- Ebert, Max, ty. politiker 7 24.
- Eckersberg, C. W., da. maler 182.
- Edvard Bekenderen, angels. konge 554.
- Edwin, eng. jarl 555.
- Eggers, H. J., ty. arkæolog 10 f 14.
- Ehrle, Frantz, ty. kardinal 363.
- Eichmann, Adolf, ty. nat.socialist 597.
- Eidsvold 145 176 f 181.
- Einarsdóttir, Ólafía, isl.-da. historiker 540 f.
- Eirik Upsi Gnipsson, biskop over Grønland 61 64 68–73 86–90.
- Ejder, Bertil, sv. filolog 458–469.
- Ekman, C. G., sv. politiker 280.
- , Karl, sv. journalist 589.
- Elander, Karl, sv. politiker 589.
- Elisabeth I, eng. dronning 237 f 563.
- Elisabeth, prinsesse af Østrig 217.
- Elisabeth, da. prinsesse 378.
- Eller, Povl, da. historiker 246.
- Ellehøj, Svend, da. historiker 603.
- Ellingsted (Slesvig) 175.
- Elton, G. R., eng. historiker 528.
- Elvander, Nils, sv. historiker 264.
- Emma, Knud den Stores dronning 554.
- Emund den Slemme, sv. konge 43.
- Engelbrektsen, Engelbrekt, sv. hovedsmand 142.
- Engel-Janosi, F., østr. historiker 197.
- Engels, Friedrich, ty. socialist 261 f 539.
- England 29 36 39 46 49 51 55 91 93–96 98 f 101 f 104 107 f 110 f 113 f 118–121 167 178 181 191 195 225–228 237 ff 252–256 273 514 522 528 f 532 536 538 550 552–556 563 f 571 f 574 ff 578 f 581 ff 593 595 f.
- Engström, Sten, sv. historiker 230 f.
- Ennius, Quintus, rom. digter 386.
- Ensslin, Wilhelm, ty. historiker 428.
- Erfurt 363–366 368 370 373 f.
- Erich, August, da. kancellisekretær 375 f 393.

- Erik Ejegod, da. konge 44.
 Erik af Pommern, da. konge 143 230.
 Erik Sejrsæl, sv. konge 140.
 Erslev, Kr., da. historiker 8 12f 49
 54 141 143f 148f 152ff 162 201f
 230 293 432f.
 Esajas 387f.
 Eskil, ærkebiskop af Lund 44 50 52.
 Eskil, ærkebiskop af Nidaros 69.
 Eskilstuna (Sverige) 232.
 Estland 190.
 Estrup, J. B. S., da. politiker 508.
 Etrurien 543-546.
 Etdorf, Hasso von, ty. officer 109.
 Evans-Pritchard, E. E., eng. etnolog 28.
 Eversley, D. E. C., eng. historiker 200.
 Ezechias, jød. konge 389.
 Eusebios, gr. kirkehistoriker 423.
 Eutropius, rom. historieskriver 418.
- Fabricius, Gajus F. Luscinus, rom. hærfører 387.
 Fabricius, Knud, da. historiker 162
 273 376 382 393.
 Fabritius, Albert, da. historiker 145
 176f 286f.
 Fairbank, J. K., eng. historiker 580.
 Falbe-Hansen, V., da. nationaløkonom
 561.
 Falck, Niels Nicolai, slesv.-holst. jurist
 171.
 Falkenhayn, Erich von, ty. general 273.
 Falkenhorst, Nicolaus von, ty. general
 116.
 Falklandsøerne 574.
 Falkman, Ludvig B., sv. landmåler
 460-465 467ff.
 Falmouth (Massachusetts) 550.
 Falster 166 455 467 485.
 Falster, Christian, da. klass. filolog 477.
 Farao 379 387.
 Farmer, D. L., eng. historiker 563f.
 Febvre, Lucien, fr. historiker 208.
 Feldbæk, Ole, da. historiker 252f 570-
 575.
 Fennell, J. L. I., eng. historiker 236f.
 Fink, Troels, da. historiker 171 173ff 511.
 Finkelstein, L., amer. konfliktforsker
 130.
 Finland 102 104 111 190 250ff 292
 535 559 569.
- Fischer, Erik, da. kunsthistoriker 246.
 -, Fr., ty. historiker 272.
 -, Roger, amer. konfliktforsker 128f.
 Fjäre hd. (Halland) 548.
 Flaccerne, rom. senatorslægt 402.
 Flatey (Breiðfjörður, Island) 74.
 Flensburg 175 181-186 533.
 Fljot (Island) 438.
 Floto, Inga, da. historiker 270f 278f
 284 591.
 Flädie (Skåne) 462.
 Fontenay 50.
 Forchhammer, G., da. geolog 1.
 Forni, G., ital. historiker 411.
 Forsell, Hans, sv. historiker 161.
 Fox, Annette Baker, amer. historiker
 511.
 Foxe, John, eng. præst 556.
 Frandsen, Karl-Erik, da. historiker 247-
 250.
 Frank, Tenney, amer. historiker 399.
 Frankerriget 222.
 Frankfurt, H., amer. arkæolog 20.
 Frankrig 46f 50f 55 91 93 95f 104 117
 165 187 189 225-228 255 257f 260f
 264 272 277 490 513 536 542 551
 571 574 582 586 596 599ff.
 Frants I, fr. konge 231.
 Frederik I, da. konge 230 316 338 340f
 352 354-361 381 390 454 456.
 Frederik II, da. konge 375 378 381
 383 390 460 478.
 Frederik III, da. konge 249f 376 393
 475.
 Frederik IV, da. konge 475f 482 485.
 Frederik VI, da. konge 144 177-180 489.
 Frederik VII, da. konge 185f 489f
 498-501 505.
 Frederik, da. arveprins 181.
 Frederik II (den Store), preuss. konge
 260 270.
 Frederik III, preuss. konge 269.
 Frederik Vilhelm, kurfyrste af Branden-
 burg 249.
 Frederiksborg 495.
 Frederiksen, Erik Ellegaard, da. bog-
 tilrettelægger 470.
 Frend, W. H. C., eng. religionshistori-
 ker 426.
 Freymond, Jacques, schw. konfliktfor-
 sker 131f 134.

- Fricke, Kurt, ty. admiral 113.
 Fridericia, J. A., da. historiker 144 375.
 Friedrich, Gustav, tjekk. historiker 224.
 Friis, Aage, da. historiker 145 157 506.
 – (Kragerup), Christian, kansler 240.
 –, Johan, kansler 230.
 –, Jørgen, da. biskop 315 333.
 Frisch, Hartvig, da. klass. filolog 211
 397 520.
 Frisland 49 536.
 Fritsch, Werner von, ty. general 92 191.
 Frosta hd. (Skåne) 465.
 Fryxell, Anders, sv. historiker 160f.
 Frödin, John, sv. geograf 469.
 Frölich, Lorens, da. maler 183.
 Fuglum, Per, no. historiker 264 587f.
 Fulvierne, rom. senatorslægt 402.
 Furber, Holden, eng. historiker 573.
 Furtenbach, Børje, sv. officer 534.
 Fustel de Coulanges, N. D., fr. historiker 408.
 Fyn 307 467 533 549.
 Fyrkat 33f 37 54.
 Färs hd. (Skåne) 464.
 Færøerne 189 504.
 Fønien 546f.
- Gabba, E., ital. historiker 412.
 Gad, Finn, da. historiker 57–90 551.
 Gadebusch (Mecklenburg) 251.
 Gadh, Hemming, sv. biskop 141.
 Gagé, Jean, fr. historiker 410ff 419.
 Galerius, rom. kejser 423.
 Galla Placidia, rom. kejserinde 421.
 Gallien 420 423 428.
 Galster, Georg, da. numismatiker 52
 235.
 Gamson, William A., amer. konfliktforsker 129.
 Ganshof, F. L., belg. historiker 218f.
 Garðar 63 69 75 77 88.
 Gardie, Magnus Gabriel de la, sv. rigskansler 568.
 Garnisonsbibliotek, Det kgl. 275 532.
 Geijer, Erik Gustaf, sv. historiker 159ff.
 Geissler, Hans ty. officer 116.
 Gelzer, Matthias, ty. historiker 396ff
 406.
 Gemzell, Carl-Axel, sv. historiker 91–
 96 99ff 105 107f 112ff 116 119f
 122 187–196.
- Genève 291.
 Geodætisk Institut 34.
 Georg, hertug af Lüneburg 477.
 Gersdorff, Rudolph baron, stiftamtmand 479.
 Gibbon, Edward, eng. historiker 407f
 410.
 Gislinge (Holbæk a.) 235f.
 Gissel, Svend, da. historiker 225–228
 235f 458–469.
 Gieysztor, A., po. historiker 197 225.
 Gla (Grækenland) 209f.
 Gladstone, William, eng. politiker 262
 584.
 Glamann, Kristof, da. historiker 200
 478–483 559–562.
 Glavendrup (Fyn) 450.
 Glénisson, Jean, fr. historiker 228.
 Glob, P. V., da. arkæolog 450.
 Godefroy (Gothofredus), Jacques, fr. retslærd 412.
 Goebbels, Joseph, ty. nationalsocialist 592–595.
 Goitein, S. D., isr. historiker 222.
 Goormaghtigh, John, amer. konfliktforsker 131 133.
 Gopal, Sarvepalli, ind. historiker 582–
 585.
 Gottorp 171 184 533.
 Gouber, A. A., sovj. historiker 197.
 Graccherne, rom. politikere 395 399
 404.
 Graebner, Fritz, ty. etnolog 4.
 Graham, A. J., eng. historiker 212.
 Gram, Hans, da. historiker 239 471.
 Grandjean, Bredo L., da. historiker 570.
 Gratian, rom. kejser 425.
 Grees, Hermann, ty. historiker 227.
 Grégoire, H., belg. historiker 423.
 Gregor VII, pave 42f.
 Gregor af Tours 218.
 Greifswald 363f 373.
 Greiner, Helmuth, ty. historiker 98 116.
 Gretely (v. Tibirke kirke) 447.
 Griffith, Arthur, irsk politiker 262.
 Grimm, Jacob, ty. historiker 216 f.
 Groener, Wilhelm, ty. general 196.
 Grotius, Hugo, holl. retslærd 123.
 Grækenland 209 212 225 544 546.
 Grønbech, Vilhelm, da. kultur- og religionshistoriker 9 163.

- Hrafnkel, isl. høvding 215.
 Huai, kin. flod 580.
 Hubatsch, Walther, ty. historiker 103
 106 109f 115 117 187 194 598ff.
 Huitfeldt, Arild, da. historiker 230 234
 315f 338f 360.
 Hunne, Richard, eng. købmand 556.
 Hunnius, Chr., 375.
 Hus, Jan, tjekk. reformator 364 373.
 Husum 185.
 Hvass, Jens, landsdommer i Nørrejylland 295.
 Hvetbo hd. (Hjørring a.) 549.
 Hvid, Niels, da. biskop 461f.
 Hvidding (Sønderjylland) 446.
 Hvidt, Kristian, da. historiker 507–510.
 Hvidtfeldt, Johan, da. historiker 181
 184 293ff 301f 305 310 312 333ff
 360 529.
 Hübner, R., ty. historiker 11.
 Hærens Arkiv 531f.
 Hæstrup, Jørgen, da. historiker 511.
 Høeg, Carsten, da. klass. filolog 211
 401.
 Høegh-Guldberg, Ove, da. politiker
 181.
 Høgsbro, Sofus, da. politiker 508ff.
 Høks hd. (Skåne) 461 548.
 Hørby, Kai, da. historiker 218–221 551f.
 Hørning (ved Randers) 446.
 Hørup, Viggo, da. politiker 588.
 Høvelte 532.
 Höör (Frosta hd., Skåne) 465.
 Haagensen, Clement, kannik i Lund
 462.
 Håkon Magnusson, no. konge 217.
 St. Ibb (Hven) 459.
 Ilsoe, Grethe, da. historiker 527 529ff
 540.
 –, Harald, da. historiker 230f 237f
 469–478.
 Imperial War Museum 274.
 Indiana (U.S.A.) 199.
 Indien 209 215 572 574ff 578 582ff.
 Ingelstad hd. (Skåne) 466 548.
 Ingstad, Helge, no. historiker 550f.
 Innocens III, pave 221.
 Iolkos (Grækenland) 210.
 Iran 215.
 Irland 261f 528f 563f.
 Island 59ff 72ff 77 79 81f 84 88 168
 189 240f 443 445 504.
 Italien 46 50f 55 225 228 282 396 403f
 410 419f 428 514 536 543 595f.
 Ivan IV den Skrækelige, russ. czar
 236f.
 Ivar Barðson, official i Garðar 75.
 Jacobsen, Knud Dahl, no. historiker
 204.
 Jacobus de Sancto Martino 368.
 Jansen, F. J. Billeskov, da. litteratur-
 historiker 470 474 476.
 Japan 268 580 596.
 Jasna Gora (Polen) 248.
 Jaspers, Karl, ty. filosof 598.
 Jechonia, jød. konge 386.
 Jelling 46 441f 446 449 451f.
 Jena 11 141.
 Jensen, C. A., da. maler 182.
 –, Frede P., da. historiker 375–382.
 –, Hans, da. historiker 509.
 –, H. C., flensb. stænderdep. 186.
 –, Jørgen, da. arkæolog 1–30 208–211
 541f.
 –, Sigurd, da. historiker 239–242.
 Jersin, Jens Dinesen, da. biskop 471.
 Jerusalem 82 533 547.
 Jeschonnek, Hans, ty. officer 105f 112.
 Jexlev, Thelma, da. historiker 530.
 Job 387.
 Jodl, Alfred, ty. generalmajor 92ff 97f
 100f 104–107 112–122.
 Johannes XXIII, pave 69.
 Johannes, munk 68.
 Johannes Buridanus, fr. filosof 366 373.
 Johannes Meyer fra Lübeck 366 368
 370 374.
 Johannesson, Gösta, sv. historiker 467.
 Johannsen, Hans Peter, flensb. biblio-
 teksdirektør 182.
 –, Gustav, sønderjy. politiker 185.
 Johansen, Holger Friis, da. klass. filo-
 log 239–242.
 –, Paul, ty. historiker 50.
 John, Eric, eng. historiker 552f.
 Jomsborg 33.
 Jón Smyrill, biskop af Grønland 75.
 Jón Ógmundarson, biskop af Hólar 73f.
 Jones, A. H. M., eng. historiker 412ff
 416–421 424 426f.

- Jónsson, Finnur, isl. filolog 75 437.
 Jordan, Karl, ty. historiker 532.
 Josafat 381 389.
 Josef II, østr. kejser 259f.
 Josias 381 389.
 Judge, H. G., eng. historiker 569f.
 Judæa 548.
 Jugoslavien 602.
 Jugurtha, numiderkonge 404.
 Julian, rom. kejser 418.
 Justinian, rom. kejser 428.
 Juvenal, Decimus Junius, rom. satiriker 385.
 Jylland 247 249 294 297f 307 310 312 335f 350 466 485ff 505 527 549.
 Jäger, Helmut, ty. geograf 226.
 Jägerskiöld, Stig, sv. retshistoriker 242ff.
 Järrestad hd. (Skåne) 462 464.
 Jørgensen, A. D., da. historiker 203 510.
 –, Andreas, da. historiker 530.
 –, Ellen, da. historiker 51 230 363 365 477.
 –, Frank, da. historiker 529 531.
 –, Harald, da. historiker 488–510 526f.
 –, Johan, da. historiker 528 531 564f 569.
 –, Poul Johannes, da. retshistoriker 296 300 302 306f 309.
 Jørund Gode, isl. bonde 438.
- Kairo 222.
 Kallias, ath. politiker 212.
 Kalmar 142.
 Kalø 479.
 Kanara (Indien) 575.
 Kanstrup, Jan, da. historiker 204f.
 Kanton 570–573.
 Kap det gode Håb 574.
 Kapverdiske øer, De 189.
 Karl den Store, frankerkonge 39 389 410 552.
 Karl X Gustav, sv. konge 247 249 565ff.
 Karl XI, sv. konge 567.
 Karl XII, sv. konge 251.
 Karlskrona 460 535.
 Katharina af Medici, fr. dronning 231.
 Kannitz-Rietberg, fyrst Wentzel, østr. udenrigsminister 259f.
 Kaupang (Skiringsal) 38.
 Kazimierz, Jan, po. konge 248ff.
- Keitel, Wilhelm, ty. general 92 97f 104 106–110 112 115f 122.
 Kellenbenz, Hermann, ty. historiker 200.
 Kelman, Herbert C., amer. socialpsykolog 128 518.
 Keos (Grækenland) 209f.
 Kersten, Adam, po. historiker 247–250.
 Keynes, John Maynard, eng. nationaløkonom 591.
 Kiangsu (Kina) 580.
 Kiel 145 178 189f 366f 374 532ff.
 Kielland, Alexander, no. forfatter 256f.
 –, Gabriel Schanche, no. købmand 256.
 –, Jacob, no. købmand 256.
 –, Jacob Jansen, no. købmand 256.
 Kienast, D., ty. historiker 402.
 Kiev (Rusland) 48.
 Kina 209 570–574 580f 602.
 Kind, sv. landskab 548.
 Kirchhoff, Hans, da. historiker 187–197 284ff 597–600.
 Kjølens, Frits Hammer, da. søofficer 285.
 Kleidemos, attisk historieskriver 212.
 Klein, Burton H., amer. historiker 95.
 Kleineidam, E., ty. historiker 363 365. 373.
 Klineberg, Otto, amer. konfliktforsker 128.
 Klint, Helge, da. militærhistoriker 250ff 274ff 531f 534f.
 Kniphof, Claus, da. kaperhøvding 456f.
 Knud den Store, da. konge 39ff 52 554.
 Knud den Hellige, da. konge 40 44 55.
 Knud VI, da. konge 44 55.
 Knud Lavard 44 51 55.
 Knudsen, Hans, da. historiker 469 540.
 Knutsson, Paul, udsending til Grønland 75.
 Koblenz 594.
 Koch, Christian Dahlerup 550f.
 –, Hal, da. kirkehistoriker 41 409.
 Kock, Jørgen, borgmester i Malmø 455 457.
 Kohns, H. P., ty. historiker 420.
 Koht, Halvdan, no. historiker 31 54 177.
 Kolderup-Rosenvinge, J. L. A., da. retshistoriker 293f 300 313 316 469.

- Kondratieff, N. D., russ. økonom 254.
Kgl. Bibliotek, Det 334 365 377 523.
Kongo 534.
Konstantin den Store, rom. kejser 389
409 418 430.
Konstantinopel 413 415.
Koppe, Wilhelm, ty. historiker 226.
Korhonen, Arvi, fi. historiker 432.
Kornerup, Bj., da. kirkehistoriker 235
377f.
Kors-øerne (norrøn tradition) 79.
Korsør 236.
Kossack, G., ty. arkæolog 5.
Kossinna, Gustav, ty. arkæolog 2–5 29.
Krabbe, Tyge, da. rigsmarsk 455f.
Kraft, Ole Bjørn, da. politiker 513.
Krag, Erik, oversekretær i Da. Kanc.
531.
Kragelund, A., da. klass. filolog og litt.
historiker 469–474.
Krakov 367.
Kreisky, Bruno, østr. udenrigsminister
290f.
Krenzlin, Anneliese, ty. geograf 226.
Kreta 209f.
Kretschmer, K., da. historiker 181.
Krieger, A. F., da. politiker 152 495
498 501 509f.
Kristianstad 460.
Krogh, Knud, da. arkæolog 446.
Krohn, August, slesv.-holst. officer 185.
Kroman, Erik, da. historiker 453–458.
Kronika, Jakob, da. journalist 597f.
Krüger, Paul, præsident i Transvaal 269.
Kubala, Ludwik, po. historiker 247.
Kuhn, Alfred, amer. sociolog 518.
–, H., ty. filolog 5 50.
Kumogaards len (Finland) 559.
Kundby (Holbæk a.) 235f.
Kungfutse, kin. filosof 580.
Kurbskij, Andrej, russ. fyrste 236f.
Kurck, Knut, sv. godsejer 233.
Kærby (ved Randers) 445.
København 140 144 168 171 239f 256
266 285 334f 359 368 375 393 454f
469 472 508 526 532f 560f 598.
Køge 479.
Köln 363f 368 374 536.
Königsberg 565.
Körner, Sten, sv. historiker 553ff.
Kaartvedt, Alf, no. historiker 264.
Labrousse, Ernest, fr. historiker 537.
la Cour, Vilhelm, da. historiker 36.
Lactantius, rom. historieskriver 423.
Lafeber, C. V., holl. historiker 273.
Lagerroth, Fredrik, sv. historiker 380.
Laholm (Halland) 461.
Laming-Emperaire, Annette, fr. arkæo-
log 541f.
Lamprecht, Karl, ty. historiker 162.
Landquist, J., sv. kulturhistoriker 7.
Landqvist, Åke, sv. historiker 287ff.
Landskrona 461 464.
Lane, Frederick C., amer. historiker
200.
Langebek, Jacob, da. historiker 240
377 459.
Langholm, Sivert, no. historiker 203.
L'Anse of Meadows (Newfoundland)
550.
Larkin, James, irsk politiker 262.
Larsen, J. E., da. retslærd 293 300 315
330.
–, Kay, da. historiker 570.
–, Knud, da. historiker 279–282 581f.
Lasch, Christopher, amer. historiker
278f.
Lassen, Aksel, da. historiker 200 250
561.
Latium 543–546.
Lauenborg 503ff.
Laurentsen, Peder, da. reformator 341
346f.
Lauring, Palle, da. forfatter 452.
Lauritzen, Jens, byfoged i Malmø 456.
Lausten, Martin Schwarz, da. teolog
558f.
Le Goff, Jacques, fr. historiker 200 225.
Leif Eriksson (den Lykkelige) 60f 64ff
87.
Leipzig 363f 373 475 565.
Lejre 440.
Leroi-Gourhan, André, fr. arkæolog
541f.
Leisner, Johnny, da. historiker 261f 268ff.
Lenin, Uljanov Vladimir Iljitj, russ.
politiker 207.
Leowigild, visigotisk konge i Spanien
428.
Lepszy, K., po. historiker 247.
Lerna (Grækenland) 209.
Lerner, Daniel, amer. sociolog 591.

- Le Roy Ladurie, Emmanuel, fr. historiker 227f.
- Lervaaagsdal (Island) 438.
- Leyden 241.
- Leysener, Nicklaus, borger i Malmø 455f.
- Lewenhaupt, Carl., sv.-no. udenrigsminister 265.
- Libanios, gr. rhetor 413.
- Libby, Orin Grant, amer. historiker 139.
- Libizowska, Zofia, po. historiker 248.
- Liddell Hart, Basil Henry, amer. militækspert 275.
- Liebe, C. F. J. H., da. statssekretær 501 505.
- Liemar, ærkebiskop af Hamborg-Bremen 40.
- Lijt, Henric van, borger i Antwerpen 456f.
- Lilleasien 209 471f.
- Lind, Egmont, da. konservator 46.
- Lindberg, Folke, sv. historiker 264.
- Linde, Helle, da. historiker 527.
- Lindenov, Christopher Henriksen, kancellisekretær 139.
- , Godske, admiral og opdagelsesrejsende 84.
- Lindholm 38.
- Lindquist, Ivar, sv. historiker 43.
- , Ola, sv. historiker 554 567.
- Lintrup, Christian, da. supercargo 570.
- Linvald, Axel, da. historiker 143-146 176-181 497 529.
- , Steffen, da. historiker 177.
- Lipson, E., eng. historiker 238.
- Lisbjerg (Århus a.) 47.
- Liselund (v. Slagelse) 587.
- Lister 460.
- Livius, Titus, rom. historieskriver 402f 424 472 543 545ff.
- Ljungberg, Leif, sv. historiker 453-458.
- Ljunggren, K. G., sv. historiker 458-469.
- Ljunits hd. (Skåne) 461.
- Loccenius, Johan, sv. retshistoriker 233.
- Lolland 455 467 485.
- Lombardiet 50.
- Lon (Island) 437.
- London 188 252f 277 285 504 529 555f 562 572 574ff 584 587f.
- Lopez, Robert S., amer. historiker 200.
- L'Orange, H. P., no. kunsthistoriker 36 409.
- Lorraine 103.
- Los Angeles (Calif. U.S.A.) 139f.
- Lossberg, Bernhard von, ty. officer 96.
- Lossmann, Friedrich, ty. historiker 405.
- Lot, Ferdinand, fr. historiker 227 408.
- Lovisa (fi. by) 251.
- Ludendorff, Erich, ty. general 270 273.
- Ludvig XIV, fr. konge 569f.
- Ludvig XV, fr. konge 257f.
- Luggude hd. (Skåne) 461 464.
- Lund (Skåne) 31 44 50f 54 56 73ff 140f 150 165ff 456-460 462 466ff 533.
- Lund-Sørensen, Asger, da. jurist 530.
- Lunde, Johs. no. historiker 256f.
- Lunding, H. M. V., da. statssekretær 501.
- Lundkvist, Sven, sv. historiker 203 205.
- Luther, Martin, ty. reformator 270 356 359.
- Lübeck 32 49f 52 54 56 455 533 565.
- Lübker, Friedrich Heinrich Christian, rektor i Flensborg 185.
- Lüpke, Gebhard, købmand i Hamburg 565.
- Lyschander, Claus Christoffersen, da. historiker 85.
- Lönnroth, Erik, sv. historiker 49 228 433.
- Macao (Kina) 571.
- Maciver, R. M., amer. konfliktforsker 130.
- Mackenzie, John, eng. missionær 585.
- Mackeprang, M., da. historiker 46.
- Mac Mullen, Ramsay, amer. historiker 411 413.
- Mc Neil, Elton B., amer. konfliktforsker 128.
- Macrobios, Ambrosius Theodosius, rom. grammatiker 543.
- Madden, F. McC., eng. historiker 573.
- Madras 575ff.
- Mager, Friedrich, ty. historiker 175.
- Maginotlinien 190 275.
- Mahan, Alfred Thayer, amer. søofficer og historiker 189.
- Mahn, Jean-Berthold, fr. historiker 221.

- Maitland, Fredric William, eng. retslærd og historiker 221 552.
- Malabarkysten (Indien) 577.
- Malling, Peder, da. arkitekt 181.
- Malmø, M. P., sv. arkæolog 2 7 15 17.
- Malmström, C. G., sv. historiker 161.
- Malmø 342 347 453–458 460f 464 468.
- Malmøhus 461.
- Malmøhus len 263.
- Malone, Joseph J., eng. historiker 252f.
- Manasse 389.
- Manchester 578.
- Manchudynastiet 580.
- Manila 572.
- Mann, H. K., eng. kirkehistoriker 73.
–, Thomas, ty. forfatter 557.
- Mannheim, Karl, ty. sociolog 593.
- Mansergh, Nicholas, eng. historiker 261f.
- Mantoux, Paul, fr. historiker 255.
- Mao Tse-tung 602.
- Marcus Aurelius, rom. kejser 410.
- Margrethe, da. dronning 143 217.
- Margrete Hansdatter, enke efter Nick. Leysener i Malmø 456.
- Maria Theresia, østr. kejserinde 259f.
- Marie Antoinette, fr. dronning 262.
- Marius, Gaius, rom. politiker 397 403f.
- Marko, Kurt, ty. historiker 289f.
- Marokko 132.
- Marrou, Henri-Irénée, fr. historiker 149 425.
- Marseille 471.
- Marsilius von Inghen 364.
- Marston, Th. E., amer. historiker 57 87.
- Marsvin, Jørgen, da. rigsråd 463.
- Marx, Karl, ty. filosof 30 261f 282 539 552.
- Massachusetts 550.
- Matzen, Henning, da. retshistoriker 293 305 315.
- Maulfield, Thomas, eng. logiker 369.
- Mazowien (Polen) 248.
- Mazzarino, Santo, ital. historiker 407f 418f 421f 427.
- Mazzini, Giuseppe, ital. revolutionsleder 261.
- Maximinus I Thrakeren, rom. kejser 410.
- Mecheln (Belgien) 456.
- Mehlen, Berend von, ty. lejetropfører 141.
- Meier, Christian, ty. historiker 406.
- Meiggs, Russell, eng. arkæolog 213.
- Meinecke, Friedrich, ty. historiker 206f.
- Melchior, H. B., da. historiker 233.
- Meldgård, Jørgen, da. arkæolog 550f.
- Mendès-France, Pierre, fr. politiker 132.
- Mesopotamien 20 209.
- Meyer, Eduard, ty. historiker 3 396.
–, Ernst, ty. historiker 397.
- Mickelsen, Hans, borgmester i Malmø 455.
- Mickwitz, Gunnar, fi. historiker 417ff.
- Mikander, Kai, fi. oversætter 431.
- Mikkelsen, Vald. M., da. botaniker 469.
- Mill, Johan Stuart, eng. nationaløkonom 539.
- Millar, Fergus, eng. historiker 414.
- Milward, Alan S., eng. historiker 95.
- Misraki, Jaqueline, fr. historiker 228.
- Molbech, Chr., da. historiker 469.
- Moltke, Carl, kancellipræsident 490.
–, Kai, da. politiker 602.
- , Otto Joachim, præsident i rentekammeret 489f.
- Momigliano, Arnaldo, ital. historiker 424.
- Mommsen, Theodor, ty. historiker 395f 400f 407.
- Monelli, Paolo, ital. historiker 591.
- Mongoliet 59 85.
- Monrad, D. G., da. politiker 492 501.
- Montelius, Oscar, sv. arkæolog 2 3.
- Montesquieu, Charles de Secondat baron af, fr. filosof 407 569.
- Morcar, eng. jarl 555.
- Moreau, J., fr. historiker 423.
- Morgan, Lewis H., amer. sociolog 25.
- Morgenthau, Hans J., amer. statskundskaabsforsker 130.
- Mors 296.
- Morville, Georg, da. jurist 484.
- Moskva 199 291.
- Mourier-Petersen, Ferdinand, da. gods-ejer og politiker 484.
- Muhammed 410.
- Mun, Thomas, eng. merkantilist 239.
- Munch, P., da. politiker 512f 515 518ff.
- Munro, Thomas, eng. guvernør i Madras 575–578.
- Mussolini, Benito, ital. fascistleder 591 596.

- Müllenhoff, K., ty. arkæolog 3.
 Müller, Sophus, da. arkæolog 1 ff 8f 14 17.
 –, Th. A., da. historiker 474–478.
 München 95 198 ff 225 ff 592 595 f.
 Münster 536 569 594.
 Münter, Fr., da. biskop og kirkehistoriker 338 ff 342 345 353 f 361.
 Münzer, Friedrich, ty. historiker 398 400.
 Mysore (Indien) 575 577.
 Møller, Andreas, da. embedsmand 497.
 –, Christmas, da. politiker 512 f.
 –, Elna, da. arkæolog 36.
 –, Erik, da. historiker 489 497 f 502 506 f.
 –, J. P., da. maler 181.
 Møn 530.
 Mørkholm, Otto, da. historiker 211 f 546 ff 603.
- Nanking 571.
 Nan-t'ung (Kina) 580 f.
 Napoleon Bonaparte, fr. kejser 181.
 Narvik 109 f 121 285.
 Nassau, William, eng. økonom 261.
 Nationalmuseet 546.
 Nebukanedzar 378 384.
 Nederlandene 47 165 167 169 f 225 228 259 f 562 ff.
 Nedersachsen, Statsarkivet for, 528.
 Neergaard, Niels, da. politiker 507–510.
 Nero, rom. kejser 387.
 Nevins, Allan, amer. historiker 284.
 New England 252 f.
 Newfoundland 550.
 New South Wales 574.
 Nicolaus III, pave 63.
 Nicolaus V, pave 63.
 Nicolaus Theoderici fra Amsterdam 365 f 368 373.
 Nicolson, Harold, eng. diplomat 591.
 Nicomedia 423 472.
 Nidaros 63 69 73.
 Niebuhr, Barthold Georg, ty. historiker 543.
 Niels, da. konge 44.
 Nielsen, Lauritz, da. biblioteksmand 51.
 Nilsson, Göran B., sv. historiker 262 ff.
 –, Sven A., sv. historiker 565–568.
 Nonnebakken (Odense) 33 ff 54.
- Norborg, Lars-Arne, sv. historiker 228.
 Norby, Søren, da. søkriger 455 457.
 Nordamerika 550 574.
 Nordberg, Tord O:son, sv. historiker 242 ff.
 Nordborg (Als) 175.
 Nordholm, G., sv. kulturgeograf 468.
 Nordland 517.
 Norðrsetur 79.
 Nordseen 563.
 Norge 54 63 65 72 75 81 91 f 99–111 113 f 116 f 119–122 145 f 167 f 177–180 186–192 194 f 229 253 264 ff 268 276 ff 285 445 459 478 521 525 530 535 540 f 555 564 f 570 587 598 f.
 Normandiet 119 553 555.
 Normann, Carl-E., sv. kirkehistoriker 376.
 Northcliffe, Lord Alfred, eng. bladkonge 594.
 North Dakota 139.
 Novgorod 49 565.
 Nowak, Tadeusz, po. historiker 248.
 Nûgssuaq-halvøen 79 f.
 Numidien 426.
 Nyasaland 586.
 Nyborg 560.
 Nyerup, Rasmus, da. historiker 1.
 Nygård, H. S. A., da. historiker 540.
 Nürnberg 187 194 534.
 Nyrop, C., da. historiker 483 f.
 Nysted 183.
 Näshulta (Södermanland) 232 f.
 Nørlund, Poul, da. historiker 33 f 36 46 ff 56.
 Nørregaard, Georg, da. historiker 176–181.
 Nørrejylland, Landsarkivet for, 527.
 Nørretranders, Bjarne, da. historiker 236 f 289 f.
- Ockham, William, eng. filosof 364 373.
 O'Connell, Daniel, irsk politiker 261.
 Odén, Birgitta, sv. historiker 203 566.
 Odense 166 315 337 341 345 ff 352 f 355 358–361 456 533.
 Odhner, C. Th., sv. historiker 160.
 Oeing-Hanhoff, Ludger, ty. historiker 370.
 Oldcastle, Sir John, eng. Lollard-leder 555.

- Oldenburg 258.
 Olechnowitz, Karl-Friedrich, ty. historiker 564f.
 Oliva, L. Jay, amer. historiker 257 ff.
 Oliwa (Polen) 247 249.
 Olrik, Axel, da. folkemindeforsker 440.
 -, Jørgen, da. historiker 569.
 Olsen, Albert, da. historiker 478f 482.
 -, Olaf, da. arkæolog og historiker 33 35 ff 215f 435-452.
 -, Peder, da. historieskriver 230.
 Olsvig, Viljam, no. litteraturhistoriker 470.
 Onsjö hd. (Skåne) 461.
 Orchomenos (gr. by) 210.
 Orlogsmuseet 531f.
 Ormslev (Sorø a.) 467.
 Orosius, rom. historieskriver 424.
 Oscar II, sv.-no. konge 264f 587.
 Oslo 31 102 203f 277 285.
 Osten, Wilhelm August van der, da. embedsmand 482.
 Ostende 571.
 Ostia 213f 425.
 Ostindien 570 575.
 Oswald, eng. helgen 51.
 Otto af Bamberg, ty. biskop 52f.
 Otto, W., ty. historiker 547.
 Owens College (Manchester) 578.
 Owens, John, købm. i Manchester 578.
 -, Owen, købm. i Manchester 578.
 Oxie hd. (Skåne) 461.
 Oxford 555 573.

 Padua 240.
 Painter, G. D., amer. historiker 57 60 62 65-68 70 72 ff 76f 84 87 ff.
 Palanque, J.-R., fr. historiker 409.
 Palme, Sven Ulric, sv. historiker 204.
 Palmstierna, Nils, sv. oberstløjtnant 534.
 Paludan-Müller, C., da. historiker 141 293 299 337-341 343 348f 354-357 360 ff 454.
 Paris 50 166 262 285 364 508.
 Parnell, Charles Stewart, irsk politiker 262.
 Paschalis II, pave 61 67-71 73f 88.
 Pasternak, Jacob, da. historiker 294 ff 298 301-306 309-318 320-331 333 335f.
 Pau (Sydfrankrig) 169.

 Pedersen, Mikkel, sjæll. stiftsskriver 460.
 Pedersen, Ole Karup, da. historiker 123-138 267f 276 ff 286-289 511-524 585f 600f.
 Peristeria (Grækenland) 209.
 Persien 534.
 Pesez, Jean-Marie, fr. historiker 227f.
 Persson, A. W., sv. historiker 408.
 Petain, Henri Philippe, fr. marskal 276.
 Peter III, russ. czar 259.
 Petersberg (Tyskland) 601.
 Petersen, Carl S., da. litteraturhistoriker 79 470.
 -, E. Ladewig, da. historiker 203f 222f 233f 552f 565-568 603.
 -, Ib Damgaard, da. historiker 91-122 194 591 593-597.
 -, Niels, da. historiker 488-507 529f.
 Petit, P., fr. historiker 413.
 Petré, Sture, sv. hovrättspresident 242 ff.
 Petronius, Gajus, rom. forfatter 470 472.
 Philip V, konge af Macedonien 544.
 Pictor, Fabius, rom. historieskriver 544.
 Piganiol, André, fr. historiker 407 409f 418.
 Piggott, Stuart, eng. arkæolog 18 208f.
 Pilichowski, C., po. historiker 248.
 Pinborg, Jan, da. filolog 363-372 382.
 Pirenne, Henri, belg. historiker 38 54 222 408 410 417.
 Piwarski, Kazimierz, po. historiker 249.
 Platon 385.
 Plesner, Johan, da. historiker 50.
 Plinius (den Yngre), rom. historieskriver 412 469-472 543.
 Plinius (den Ældre), rom. historieskriver 545.
 Ploug, Carl, da. politiker 510.
 Plumb, J. H., eng. historiker 208 562.
 Plutarch, gr. forfatter 387f 472.
 Plötzensee, ty. fængsel 597.
 Poitiers 554.
 Polen 38 96 103 195 225 247 258 273 567 596.
 Pollux, gr. leksikograf 212.
 Poltava 534.
 Polybios, gr. historieskriver 211 407 544 546f.
 Pommern 249 530.
 Pompeii 213.

- Pompejus, Gnæus, rom. politiker 390
396 404 406.
- Pontoppidan, Erik, da. kirkehistoriker
338.
- Popper, Karl R., eng. filosof 155.
- Porkala (Finland) 291.
- Pors, Sti, stiftslensmand i Lund 465.
- Portugal 253 562 564.
- Post, Eric von, sv. diplomat 110.
- Postan, M. M., eng. historiker 227f.
- Poulsen, Henning, da. historiker 201f.
- Powell, Thomas Reed, amer. statskund-
skabsforsker 137f.
- Poznan 38.
- Prag 238 364.
- Prange, Knud, da. historiker 527 529
540.
- , Wolfgang, ty. historiker 226.
- Premmerstein, Anton von, ty. historiker
399f 411.
- Preussen 258 260 505 528.
- Prince-Smith, John, eng.-ty. national-
økonom 255.
- Protagoras, gr. filosof 385.
- Provence 226f.
- Ptolemaios Philometor 547.
- Pufendorf, Samuel, ty. historiker og
retslærd 474ff 534.
- Puteoli (Italien) 213.
- Pylos 210.
- Pyrgi (Caeres havneby) 546.
- Pyrrhus, konge af Epirus 387.
- Quisling, Vidkun, no. nationalsocialist
102f 105 107f 112 119 195.
- Raeder, Erich, ty. storadmiral 91 94f
97 99–102 105 108 111–114 116–122
187–196.
- Rajewski, Z., po. arkæolog 38.
- Rambaud, Alfred, fr. historiker 257.
- Ramsay, W., eng. arkæolog 399.
- Ramskou, Thorkild, da. arkæolog 225.
- Ramsø hd. 235.
- Randers 297f.
- Ranke, Leopold von, ty. historiker 162
164 206.
- Rantzau-Breitenburg, Konrad greve,
da. statsminister 489.
- Rantzau, Johan, holst. feltherre 455.
- , grev Kristian, da. embedsmand 480.
- Rapoport, Anatole, amer. konfliktfor-
sker 128 138.
- Rasch, Aa., da. historiker 256f.
- Rasmussen, Poul, da. historiker 171
244f 527.
- Rathsack, Mogens, da. historiker 293–
334.
- Ravn den Hemske, landnamsmand på
Island 438.
- Raybaud, Léon-Pierre, fr. historiker
231f.
- Read, Alexander, eng. officer 575 577.
- Reading (England) 555.
- Redlefsen, Ellen, mus.dir. i Flensborg
182.
- Redmond, John Edward, irsk politiker
262.
- Reims 166.
- Reitzer, Chr., da. jurist 475.
- Rendsborg 185 531f.
- Renouvin, Pierre, fr. historiker 273.
- Renvall, Pentti, fi. historiker 202 431–
434.
- Rerup, Lorenz, da. historiker 158 507–
510.
- Resen, Hans Poulsen, da. biskop 84f
90 377.
- Reutersvård, P. O., sv. politiker 265f.
- Rhinen 55 89 532.
- Rhode, Johan, da. læge og filolog 240.
- Rhodes, Cecil, eng. koloniembedsmand
585f.
- Ribe 296 298.
- Richard of Chilmington 369.
- Richert, Arvid, sv. diplomat 110f.
- Resen, Peder Hansen, da. historiker og
retslærd 294.
- Richter, Ole, no. politiker 264 587f.
- Rickert, Heinrich, ty. filosof 28 155.
- Riegels, N. D., da. historiker 480.
- Rienhardt, Rolf, nat.-soc. presseem. 593.
- Rigsarkivet 294 454 525 529 540.
- Riis, P. J., da. arkæolog 9 12.
- Rijswijk 564.
- Riksarkivet (Helsingfors) 559.
- Rimbert, hamb. ærkebiskop 440.
- Ringkøbing 296 298.
- Ringsted 44 55.
- Riste, Olav, no. historiker 276ff 521.
- Ritter, Gerhard, ty. historiker 197 208
270–274 364.

- Robertson, E. M., eng. historiker 103 595 ff.
- Robespierre, Maximilien de, fr. politiker 262.
- Rode, Ove, da. politiker 283.
- Rokkan, Stein, no. historiker 204.
- Rom 42 55 69f 72 ff 213f 321f 339 357f 361f 387 395–430 473 475 543–546 552 600f.
- Romano, Ruggiero, ital.-fr. historiker 225f.
- Roncayolo, Marcel, ital. geograf 228.
- Roosevelt, Franklin D., amer. præsident 284.
- Roover, Raymond de, amer. historiker 200.
- Rosenberg, Alfred, ty. nationalsocialist 102 108 121.
- Rosenhane, Gustav, sv. godsejer 233.
- , Shering, sv. godsejer 233.
- Rosenkrantz, Niels, da. udenrigsminister 179.
- Rosenørn, P. Chr. Stemann, borgmester i Stege 509.
- Roskilde 44 165 ff 235f 328 453.
- Rostgaard, Frederik, da. embedsmand 239 459 475.
- Rostock 363–368 370f 373f 455 564f.
- Rostovtzeff, M., russ. historiker 399 408 410 ff 417f.
- Rostow, W. W., amer. økonom 254 268.
- Rothenstein, Robert L., amer. konfliktforsker 511.
- Rouillé, Antoine Louis, fr. udenrigsminister 258.
- Round, J. H., eng. historiker 552.
- Rousseau, Jean-Jacques, fr. filosof 130.
- Roussel, Aage, da. museumsmand 50 443.
- Rubens, Peter Paul, flamsk maler 246.
- Rubow, Paul V., da. litteraturhistoriker 469 471.
- Ruge, Morten, da. museumsmand 286f.
- Ruggini, Lellia Cracco, ital. historiker 414 419f.
- Rusland 45 48 54 81 119 236f 248 257f 260 268 273 f 278 565 572 582.
- Russell, J. C., eng. demograf 226.
- Rydberg, O. S., sv. historiker 142.
- Rygen 166.
- Rönnebergs hd. (Skåne) 461.
- Rørdam, H. F., da. kirkehistoriker 377f 393 465.
- Rörig, Fr., ty. historiker 54 564.
- Saar 131f.
- Sabine, George H., amer. statskunds-kabsforsker 137.
- Sachsen, 32 52 504.
- Sadolin, Jørgen Jensen, da. biskop 356 359.
- Sahlgren, Jöran, sv. filolog 548f.
- Saint Simon, Claude Henri de Rouvroy, fr. socialist 551.
- , Louis de Rouvroy, fr. statsteoretiker i det 17. årh. 231f 569.
- Sallust, rom. historieskriver 401 405.
- Salomon, jød. konge 384 389 391 438f.
- Samos 387.
- Sandler, Rickard, sv. politiker 107.
- Sandvik, Gudmund, no. historiker 229.
- Sankerib, assyr. konge 379 387.
- Sars, Ernst, no. historiker 203.
- Satakunta (Finland) 559.
- Saul, jød. konge 379 384 387 390.
- Sauvigny, Gaston de Bertier de, fr. historiker 261.
- Saxo, da. historieskriver 31f 39 54 150 471.
- Scavenius, Erik, da. diplomat og politiker 283 598f.
- Schafer, B. C., amer. historiker 197.
- Schalling, Erik, sv. retshistoriker 229 460 462f 468f.
- Scharff, Alexander, ty. historiker 533.
- Scheel, Anton Wilhelm, da. jurist og politiker 498.
- Scheidt, Hans Wilh., ty. Amtsleiter 108.
- Schelling, Friedrich Wilhelm Joseph von, ty. filosof 160.
- , Thomas C., amer. konfliktforsker 128.
- Schepelern, H. D., da. filolog og museumsmand 239–242.
- Schieder, Theodor, ty. historiker 206 ff.
- Schiern, Fr., da. historiker 477.
- Schiller, Bernt, sv. historiker 204.
- Schmid, H. F., østr. historiker 197.
- Schmidt, Frederik, da. provst 152.
- , Maria, ty. historiker 569.
- Schoch, Aage, da. journalist 597.

- Schoubye, Jørgen, da. historiker 257–260 511.
- Schow, N. J., da. filolog og arkæolog 181.
- Schreiber, Georg, ty. historiker 221.
- Schulte-Mönting, Erich, ty. officer 196.
- Schulin, Johan Sigismund, da. politiker 481.
- Schultz, C. G., da. arkæolog 33f 36 44.
- Schumpeter, Joseph Alois, østr.-amer. økonom 254.
- Schweiz 225 228.
- Schwerin 454.
- Schütt, Hans-Friedrich, stadsarkivar i Flensborg 182 ff.
- Schütt, Otto, flensb. historiker 183.
- Scipionerne, rom. politikere 402f.
- Scipio Aemilianus, Publius Cornelius, rom. politiker 404.
- Scocozza, Benito, da. historiker 231f 539 557f 602.
- Scullard, H. H., eng. historiker 402f.
- Šebanek, Jindřich, tjekk. historiker 224.
- Secher, V. A., da. retshistoriker 529.
- Seeck, Otto, ty. historiker 408.
- Seignobos, Charles, fr. historiker 163.
- Seip, Jens Arup, no. historiker 203 229.
- Seleukos IV af Syrien 547.
- Seneca, Lucius Annæus, rom. filosof 385.
- Senko, W., po. historiker 367.
- Serajevo 274.
- Serbien 272.
- Severerne, rom. kejserfamilie 411 423.
- Sevigné, Marie de Rabutin-Chantal marquise de, fr. adelsdame 569.
- Shetlandsøerne 189.
- Shirer, William L., amer. journalist 593.
- Sicilien 599.
- Sick, Wolf-Dieter, ty. geograf 226.
- Sienkiewicz, Henryk, po. forfatter 247.
- Sierra Leone 573.
- Sighvat, isl. skjald 438.
- Simlinge (Vemmenhøgs hd., Skåne) 465.
- Sirago, V. A., ital. historiker 421.
- Sjælland 307 376 378 393 459 461 464 466ff 548f.
- Sjælland m. m., landsarkivet for 526.
- Sjöbeck, Márten, sv. kulturgeograf 469.
- Sjøberg, Erik, da. historiker 337–362.
- Sjödell, Ulf, sv. historiker 567.
- Sjøqvist, Viggo, da. historiker 511–524.
- Skeat, T. C., eng. historiker 547.
- Skelton, R. A., amer. historiker 57 60ff 65ff 70 73–78 80 83f 87ff.
- Skodvin, Magne, no. historiker 187 194.
- Skokloster 169.
- Skondelev, Johan, biskop i Flensborg 183.
- Skotland 189 529 563f.
- Skovgaard-Petersen, Inge, da. historiker 159–165 201ff 431–434 553ff.
- , Vagn, da. historiker 262–266 587f.
- Skrubbeltrang, Fridlev, da. historiker 170–176 483–488 535ff.
- Skydsgaard, Jens Erik, da. historiker 395–407 411 420 543–546.
- Skytts hd. (Skåne) 461 463.
- Skyum-Nielsen, Inger, f. Dübeck, da. jurist 216ff 242ff.
- , Niels, da. historiker 165ff 223f 293.
- Skåne 307 453f 456–460 463 466ff 548f 561 568.
- Skånemarkedet 51.
- Slagelse 467 587.
- Slesvig 459 486 498 503 517 533 570.
- Smith, Adam, eng. nationalekonom 184.
- , G., eng. rejsende 237f.
- , M. A., amer. arkæolog 22.
- Småland 140.
- Snorre Sturlason, isl. historieskriver 31 54 215.
- Snow, Edgar, eng. journalist 602.
- Sorø 234 236.
- Sostelid, jernaldergård i Island 444f.
- Soutman, Pieter, holl. kunstner 246.
- Sovjetunionen 96 102 104 107 109 128 189f 199 288–292 595ff 602.
- Spang-Hanssen, E., da. filolog 469 474–477.
- Spanheim, E. von, ty. diplomat 569.
- Spanien 55 189 220 225 228 237 253 404 536 538 564 574.
- Spencer, Herbert, eng. filosof 552.
- Speult, Herman van, holl. guvernør på Amboina 563.
- Speyer 50.
- Spitsbergen 168.
- Sponneck, Wilhelm Carl Eppingen rigsgreve, da. finansminister 492.

- Sprout, H., amer. statskundskabsforsker 522.
 –, M., amer. statskundskabsforsker 522.
 Spångberg, Valfrid, sv. journalist 588.
 Sreniowski, Stanislaw, po. historiker 247f.
 Staafl, Karl, sv. politiker 589.
 Stade 528.
 Stade, Arne, sv. militærhistoriker 534.
 –, Heinrich von, hamb. storkøbmand og bankier 565.
 Stalin, Josef, sovj. politiker 289.
 Stang, Emil, no. politiker 265 588.
 –, Frederik, no. politiker 588.
 Stauning, Th., da. politiker 283 512 514 519f.
 Stavanger 256.
 Stavenow, L., sv. historiker 160.
 Steenberg, Jan, da. kunsthistoriker 50.
 Steensberg, Axel, da. kulturhistoriker 225 227.
 Steensgaard, Niels, da. historiker 167–170 199f 238f 253–256 559–564 569f.
 Steenstrup, Iapetus, da. naturforsker 1.
 –, Johs., da. historiker 549.
 Stege 509 530.
 Stein, Ernst, østr. historiker 409 417.
 –, H., da. pressemand 273.
 Stenton, F. M., eng. historiker 552.
 Stephanus, Johannes, da. skolemand 85.
 –, Stephanus Johannes, da. historiker 241 471.
 Stephens, Henry Morse, amer. historiker 139.
 Sternburg, Schenk von, ty. officer 105.
 Stettin 565.
 Sthyr, Jørgen, da. kunsthistoriker 246.
 Stiesdal, Hans, da. arkæolog og historiker 36.
 Stilicho, vand. hærfører 415.
 Stillehavet 574.
 Stockholm 141 169 197 199 204 243f 249 253 274 287 293 460 535 587f.
 Stoke, Eric, eng. historiker 577f.
 Stokkeby (= Stokkerup) 225.
 Storbritannien 276ff 514 521 528 573 578 586.
 Storebælt 467.
 Stralsund 565.
 Strassburger, Hermann, ty. historiker 406.
 Strindberg, August, sv. digter 589.
 Stroheker, Karl Friedrich, ty. historiker 428.
 Strong, Anna Louise, amer. journalist 602.
 Struensee, Johann Friedrich, da. statsmand 144.
 Ströhm, Carl Gustav, ty. historiker 602.
 Strövelstorp (Skåne) 462.
 Sture, Sten, sv. rigsforstander 142.
 Suhm, P. F., da. historiker 315.
 Sulla, Lucius Cornelius, rom. politiker 401 404.
 Sundeved 183.
 Sundwall, Johs., fi. historiker 415 428.
 Suyderhoef, Jones, holl. kunstner 246.
 Svaning, Hans, da. historiker 230 338.
 Sveaborg (v. Helsingfors) 251.
 Svend Estridsen, da. konge 40–45 49 51 53 55f.
 Svend Tveskæg, da. konge 41 550.
 Svend Nordmand, biskop af Roskilde 44.
 Svensson, Bjørn, da. journalist 284ff.
 Sverdrup, Georg, no. politiker 178.
 –, Johan, no. politiker 587f.
 Sverige 102ff 107 109 111 145 179 204 230 242 248f 251 253 258 264–267 279f 287ff 291 433 445 521 534f 544 548 559 565–569.
 Sydafrika 562f.
 Sydamerika 574 579.
 Syme, Ronald, eng. historiker 400f 406.
 Synesios fra Kyrene, gr. filosof 425.
 Syrien 423 546ff.
 Søborg 47.
 Söderberg, Sven, sv. arkæolog 550.
 Söderblom, Staffan John, sv. diplomat 110.
 Sønderborg 175.
 Sønderjylland 139 143f 170–176 181 184.
 Sövde s. (Skåne) 464.
 Tacitus, Cornelius, rom. historieskriver 395 401 429.
 Tannenbergske, østpreuss. by 273.
 Taranger, Absalon, no. historiker 229.
 Tarn, Sir William, eng. historiker 548.
 Tarquinius Superbus, etruskisk konge 543f.

- Tausen, Hans, da. reformator 345 359.
 Tavastehus (Finland) 251.
 Taylor, Lily Ross, amer. historiker 401 f.
 Teit Isleifsson, isl. lærd 438.
 Tengberg, N., sv. historiker 161.
 Tengström, Emin, sv. klass. filolog 426 f.
 Terraine, John, eng. militærhistoriker 274 f.
 Themistokles, gr. statsmand 381 390.
 Themsen 555.
 Theoderik, visigotisk konge i Italien 428.
 Theodosius I, rom. kejser 389 411 425.
 Thietmar af Merseburg, ty. historieskriver 439 f.
 Thisted 296 298.
 Thomas, George, ty. officer 96.
 Thomas Aquinas, ital. filosof 364 367 373.
 Thomas af Canterbury, eng. helgen 51.
 Thompson, E. A., eng. historiker 418 424 429.
 Thomsen, Birgit Nüchel, da. historiker 578 ff.
 –, Chr. Jürgensen, da. arkæolog 1.
 –, Ejnar, da. litteraturhistoriker 473.
 –, Niels, da. historiker 588 ff 592 f.
 –, Rudi, da. historiker 200 211 f 546 ff.
 Thomson, John A. F., eng. historiker 555 f.
 Thord Litle, da. retslærd 296 298 ff.
 Thorolf Mostrarskeg, isl. bonde 437.
 Thott, Otto, da. politiker 234 478 481 ff.
 Thukydide, gr. historieskriver 212.
 Thy 549.
 Tiberen 545.
 Tibirke 441 446 f 451.
 Tiimgård (Ringkøbing a.) 245.
 Tillisch, Frederik Ferdinand, da. politiker og embedsmand 185 495.
 Tingsted (Falster) 441 446 f.
 Tingsten, Herbert, sv. politiker 263.
 Tirpitz, Alfred von, ty. admiral 189 192 f.
 Tisvilde 441.
 Tjekkoslavakiet 94 118 225 f 595 f.
 Tocqueville, Alexis de, fr. historiker 261.
 Tolstrup, Flemming, da. jurist 233 f.
 Tommerup (Skåne) 223.
 Torbacke, Jarl, sv. historiker 588 ff.
 Torna hd. (Skåne) 462 f 469.
 Tornøe, J. Kr., no. historiker 550 f.
 Torshavn 504.
 Torstendahl, Rolf, sv. historiker 159–165 431.
 Trajan, rom. kejser 213.
 Trelleborg 33–36 47 f 54 56 549 f.
 Trevelyan, G. M., eng. historiker 538.
 Trevor-Roper, H. R., eng. historiker 537 539.
 Trier 50.
 Triest 133 f.
 Troeltsch, Ernst, ty. historiker 7 557.
 Trolle, Gustav, sv. ærkebiskop 142.
 –, Herluf, da. rigsråd 234.
 Trommer, Aage, da. historiker 41.
 Trondheim 102 181.
 Trygger, Ernst, sv. politiker 280.
 Tryggevælde (Præstø a.) 479.
 Tscherning, A. F., da. politiker 501.
 Tue, da. ærkebiskop 365.
 Tunberg, Sv., sv. historiker 549.
 Turville-Petre, E. O. G., eng. filolog 215 f.
 Tvevad, Jørgen, da. historiker 528 f 532 ff.
 Tübingen 558.
 Tyskland 29 43 53–56 91 95 103 107 ff 116–119 208 225–228 255 258 ff 269 f 272 ff 276 ff 291 f 390 396 505 513 f 517 ff 521 f 536 551 f 558 f 586 594–597 599 ff.
 Tøjhusmuseet 531 f.
 Tønder 175 183.
 Tönnersjö hd. (Skåne) 461.
 Tønnesen, Helge, da. biblioteksmand 286 f.
 Tønningen 251.
 Ueland, Ole Gabriel, no. politiker 588.
 Ukraine 247 f.
 Uleåborg (Finland) 569.
 Ulfila, visigotisk helgen 429.
 Ulfjot, isl. landnamsmand 437 f.
 Ungarn 273 282.
 Uppland 565 568.
 Uppsala 140 204 f 263 265 ff 368 438 ff 444 452 458 566.
 Urne, Lage, da. biskop 333.
 U.S.A. 128 139 f 198 267 271 276 f 279 284 288 f 557 579.

- Ussing, Tage Algreen, da. politiker 491f 497.
 –, J. L., da. klass. filolog 396.
- Vaagt, Gerd, ty. historiker 182 184f.
 Valdemarerne, da. konger 54 56.
 Valdemar I, da. konge 51f 55.
 Valdemar II, da. konge 52 548f.
 Valentinian I, rom. kejser 415.
 Valerian, rom. kejser 423.
 Vandal, Albert, fr. historiker 257.
 Varde 296 298.
 Vargas-Bedemar, E. R. greve, da. mine-
 ralog 181.
 Varkaus (Finland) 251.
 Varro, Marcus Terentius, rom. forfatter
 424 544 546.
 Vedel, Peter, da. embedsmand 511.
 Veii (Etrurien) 545.
 Velasquez, Diego, sp. maler 246.
 Vemmelv (Sorø a.) 467.
 Vemmenhøgs hd. (Skåne) 461 464f 468.
 Ven 459.
 Vendsyssel 549.
 Vercauteren, F., belg. historiker 198.
 Verdun 273 275.
 Vermeule, Emily, amer. arkæolog 209ff.
 Versailles 192 283 521.
 Vestervig 245 296 298.
 Vestindien 139 186 253 256 504 571
 573f.
 Viard, Paul, fr. historiker 221.
 Viborg 244f 316 322 334 342 347 359
 487.
 Vidalenc, Jean, fr. historiker 261.
 Vilhadus, ty. helgen 51.
 Vilhelm Erobreren, eng. konge 39 552f
 555.
 Vilhelm af Jumièges, norm. historieskri-
 ver 554.
 Vilhelm af Poitiers, fr. historieskriver
 554.
 Villands hd. (Skåne) 461.
 Vincent de Beauvais, fr. teolog 59 85.
 Vinland 57–61 63–67 69–72 74 77ff
 81ff 85–90 550f.
 Vinstrup, Peder Jensen, da. biskop
 375–382 393f.
 Vogt, Joseph, ty. historiker 424 429f.
 Volborg hd. 235.
- Voltaire, François Marie Arouet de,
 fr. filosof 469 569.
 Voss, Knud, da. kunsthistoriker 525f.
 –, Olfert, da. arkæolog 449.
 Vreden, Lyder van, kæmner i Malmö
 454.
 Vries, Jan de, holl. litteraturhistoriker
 215.
 Vulci (Etrurien) 544.
 Væ (Skåne) 464f.
 Växjö 143.
- Wagner, Gerhard, ty. officer 196.
 Wahle, Ernst, ty. arkæolog 4.
 Waitz, Georg, ty. historiker 455.
 Wales 529.
 Wallin, Curt, sv. historiker 223.
 Walsingham, Sir Francis, eng. stats-
 mand 237f.
 Waltz, Kenneth N., amer. konfliktfor-
 sker 130f 134ff 518.
 Warlimont, Walter, ty. officer 93 97f
 105 113 116.
 Warner, C. K., eng. historiker 557f.
 Waterloo 532.
 Watt, James, skotsk opfinder 255.
 Weber, Max, ty. sociolog 18 22f 206f
 551f.
 Weeke, C., da. biblioteksmand 51.
 Wegener, Wolfgang, ty. admiral 189–
 195.
 Weibull, Curt, sv. historiker 31 43 54
 164.
 –, Jörgen, sv. historiker 201f 264.
 –, Lauritz, sv. historiker 31 33 41 51 54
 142 159 163f 293.
 –, Martin, sv. historiker 161 164.
 Weichold, Eberhard, ty. officer 196.
 Weigand, Karl, ty. historiker 182.
 Weimar 592.
 Weise, Erich, ty. arkivmand 528.
 Wenceslaus I, po. konge 224.
 Wernham, R. B., eng. historiker 237f.
 Werlauff, E. C., da. historiker 474.
 Weser 536.
 Westergaard, Waldemar Christian, da.-
 amer. historiker 139f.
 Westfalen 32 52.
 Westin, G., sv. historiker 248.
 Widding, Ole, da. filolog 171.
 Wieacker, Franz, ty. retshistoriker 421f.

- Wien 197 ff 259 290.
 Wieslander, Hans, sv. statskundskabsforsker 279–282.
 Wilhelm II, ty. kejser 268 ff 273.
 Willey, Gordon R., amer. arkæolog 20.
 Willis, F. Roy, eng. historiker 600f.
 Wilna 248.
 Wilson, Charles, eng. historiker 238f 564.
 –, C. H., eng. historiker 262 537 ff.
 –, Woodrow, amer. præsident 273 278f.
 Windmann, Horst, ty. historiker 182.
 Winkel Horn, Fr., da. litteraturhistoriker 470 473.
 Winstrup, L. A., kgl. bygn.insp. 183.
 Winter, August, ty. oberstløjtnant 109.
 Wismar 564.
 Wistrand, Erik, sv. filolog 404f.
 Witzell, Karl, ty. admiral 191.
 Wohlhaupter, Eugen, ty. retshistoriker 172.
 Wojcik, Zbigniew, po. historiker 248.
 Wolfen, J. C., da. embedsmand 475.
 Wolfers, Arnold, amer. konfliktforsker 135f.
 Worm, Christen, da. biskop 239.
 –, Ole, da. læge og oldforsker 239–242.
 –, Willum, kgl. historiograf og højesteretsassessor 239.
 Worsaae, J. J. A., da. arkæolog 1 449.
 Wright, Quincy, amer. folkeretsforsker 123 ff 128 134f 137.
 Wulff, D. H., da. historiker 540.
 Wullenwever, Jürgen, lybsk borgmester 455.
 Wycliffe, John, eng. teolog 555.
 Yale 57f 87.
 Yeats, William Butler, irsk digter 262.
 Ystad 461 464.
 Yüan Shi-k'ai, kin. politiker 580.
 Zampini, Matthieu, ital. statsteoretiker 231f.
 Zeeden, Ernst W., ty. historiker 558f.
 Zeman, Z. A. B., eng. historiker 593.
 Ziemke, Earl F., ty. historiker 106f 110ff 116 120f 194.
 Zuiderseøen 536.
 Ægypten 20 209 423f 546f.
 Ægæiske øer, De 210.
 Æthelred, angels. konge 554.
 Ætiopien 534.
 Øksnebjerg (Rønninge s. Odense a.) 183.
 Øland 36.
 Ørberg, Paul G., da. historiker 527 530.
 Øresund 252 455 468 548.
 Ørsted, A. S., da. jurist 489f.
 Ørvik, Nils, no. historiker 278.
 Øsel 189.
 Østerbygden (Grønland) 75.
 Östergötland 548f.
 Østersøen 54 186 565.
 Østrig 258 ff 272f 290 ff 595.
 Övraby (Skåne) 466.
 Åberg, Alf, sv. militærhistoriker 535.
 –, Nils, sv. arkæolog 7 24.
 Åbo (Finland) 159 559.
 Ågren, Kurt, sv. historiker 565–568.
 Ågård (Thisted a.) 245.
 Aakjær, Svend, da. historiker 540.
 Åland 189f.
 Ålborg 480.
 Ålin, P., sv. arkæolog 210.
 Århus 49 144f 200–204 378 480 487 533 547.
 Årstad hd. (Skåne) 461.
 N. Åsbo hd. (Skåne) 461.
 S. Åsbo hd. (Skåne) 461 ff.
 Åsbring, Lars-Göran, sv. jurist 242.
 N. Åsum (Skåne) 468.

RETTELSE

2. linie på s. 259 hører hjemme øverst s. 258.

HISTORISK TIDSSKRIFT

HISTORISK TIDSSKRIFT

I2. RÆKKE · BIND II

Udgivet af
Den danske historiske Forening
ved dens bestyrelse
under redaktion af
Svend Ellehøj

KØBENHAVN
ROSENKILDE OG BAGGER
1966-67

HISTORISK TIDSSKRIFT
Bispetervet 3, 1167 København K
Copyright © 1967
by Den danske historiske Forening

Printed in Denmark
Bianco Lunos Bogtrykkeri A/S
København

INDHOLD

	Side
Arkæologi og kulturforskning. Af kandidatstipendiat, mag. art. JØRGEN JENSEN..	1
Summary	29
Mellem vikingetid og Valdemarstid. Et forsøg på en syntese. Af professor, dr. phil. AKSEL E. CHRISTENSEN	31
Summary.....	54
Christiern den andens landlov. En undersøgelse af håndskriftet AM 804 4to. Af amanuensis, mag. art. & cand. jur. MOGENS RATHSACK	293
Summary.....	334
Odense-privilegiet af 1527. Af seminarieadjunkt, cand. mag. ERIK SJØBERG.....	337
Summary.....	361

Småstykker

»Vinlandskortet«. Af lektor, cand. mag. FINN GAD	57
Summary.....	87
En håndbog fra 1462 for studerende ved universitetet i Rostock. Af universitetslektor, dr. phil. JAN PINBORG	363
Zusammenfassung.....	373
Peder Vinstrups tale ved Christian 4.s kroning. Et teokratisk indlæg. Af stud. mag. FREDE P. JENSEN.....	375
Summary.....	393
Aksen OKW-OKM. Af universitetsadjunkt, cand. mag. IB DAMGAARD PETERSEN	91
Summary.....	118

Oversigter

Partidannelsen i den sene romerske republik. Af amanuensis, cand. mag. JENS ERIK SKYDSGAARD	395
Det senromerske samfund. Af amanuensis, mag. art. TORBEN DAMSHOLT.....	407
Studiet af internationale konflikter efter 1945. Af amanuensis, cand. mag. OLE KARUP PEDERSEN	123

Nekrologer

Waldemar Westergaard. Af professor, dr. phil. POVL BAGGE.....	139
Gottfrid Carlsson. Af overarkivar, dr. phil. HENRY BRUUN.....	140
Axel Linvald. Af professor, dr. phil. POVL BAGGE.....	143

Anmeldelser

H. P. CLAUSEN: Hvad er historie? Anm. af professor, dr. phil. POVL BAGGE	147
PENTTI RENVALL: Den moderna historieforskningens principer. Anm. af amanuensis, cand. mag. INGE SKOVGAARD-PETERSEN	431
ROLF TORSTENDAHL: Källkritik och vetenskapssyn i svensk historisk forskning 1820–1920. Anm. af amanuensis, cand. mag. INGE SKOVGAARD-PETERSEN	159
Flensburg. Geschichte einer Grenzstadt. Anm. af fhv. overarkivar, dr. phil. HOLGER HJELHOLT	181
OLAF OLSEN: Hørg, hov og kirke. Historiske og arkæologiske vikingetidsstudier. Anm. af professor, dr. phil. AKSEL E. CHRISTENSEN og professor, dr. phil. C. J. BECKER	435
TROELS DAHLERUP: Studier i senmiddelalderlig dansk kirkeorganisation. Anm. af professor, dr. phil. NIELS SKYUM-NIELSEN	165
Malmø rådstueprotokol (stadsbok) 1503–1548. Udg. ved ERIK KROMAN i samarbejde med LEIF LJUNGBERG og EINAR BAGER. Anm. af fhv. arkivar, mag. art. EMILIE ANDERSEN	453
Lunds stifts landebok, utg. av K. G. LJUNGGREN och BERTIL EJDER. Anm. af førstebibliotekar, cand. mag. SVEND GISSEL	458
SUNE DALGÅRD: Dansk-norsk hvalfangst, 1615–1660. En studie over Danmark-Norges stilling i europæisk merkantil expansion. Anm. af amanuensis, cand. mag. NIELS STEENGAARD	167
Ludvig Holbergs tre levnedsbreve 1728–1743. Ved A. KRAGELUND. – A. KRAGELUND: Ludvig Holberg citatkunstneren. Holberg og den yngre Plinius. – E. SPANG-HANSEN: Fra Ludvig Holbergs unge dage. Hans strid med Andreas Hojer. Anm. af bibliotekar, cand. mag. HARALD ILSØE	469
KRISTOF GLAMANN: Otto Thott's Uforgribelige tanker om kommersiens tilstand. Et nationaløkonomisk programskrift fra 1735. Anm. af landsarkivar, cand. mag. JENS HOLMGAARD	478
FRIDLEV SKRUBBELTRANG: Det indvundne Danmark. Anm. af landsarkivar, cand. mag. JENS HOLMGAARD	483
HARALD BEHREND: Die Aufhebung der Feldgemeinschaften. Die grosse Agrarreform im Herzogtum Schleswig unter Mitwirkung der Schleswig-Holsteinischen Landkommission 1768–1823. Anm. af universitetslektor, dr. phil. FRIDLEV SKRUBBELTRANG	170
AXEL LINVALD: Kong Christian VIII. Før Eidsvoldgrundloven. – Kong Christian VIII.s breve 1796–1813. Udg. ved AXEL LINVALD under medvirken af ALBERT FABRITIUS. Anm. af professor, dr. phil. GEORG NØRREGÅRD	176
Statsrådets forhandlinger 1848–1863. Udg. ved HARALD JØRGENSEN. Anm. af arkivar, mag. art. NIELS PETERSEN	488
Tre venstremænd. En brevveksling mellem Frede Bojsen, Klaus Berntsen og Niels Neergaard. Udg. ved HARALD JØRGENSEN. – Frede Bojsens politiske erindringer. Udg. ved KRISTIAN HVIDT. Anm. af amanuensis, mag. art. LORENZ RERUP	507
VIGGO SJOQVIST: Danmarks udenrigspolitik 1933–1940. Anm. af amanuensis, cand. mag. OLE KARUP PEDERSEN	511
CARL-AXEL GEMZELL: Raeder, Hitler und Skandinavien. Der Kampf für einen maritimen Operationsplan. Anm. af kandidatstipendiat, cand. mag. HANS KIRCHHOFF	187

Nyt fra historisk videnskab

Kongresser og møder

Den 12. internationale historikerkongres, Wien 1965 (AKSEL E. CHRISTENSEN)...	197
Den 3. internationale kongres for økonomisk historie, München 1965 (NIELS STEENSGAARD).....	199
Den 1. nordiske fagkonference om historisk metodelære, Århus 1965 (INGE SKOVGAARD-PETERSEN).....	200
Den 2. nordiske fagkonference om historisk metodelære, Voksenåsen 1966 (ERLING LADEWIG PETERSEN).....	203
Universitetskursus i Sveriges historie, Uppsala 1966 (CLAUS BJØRN og JAN KANSTRUP).....	204

Hjælpebidler

Vejledende arkivregistraturer XII. Rentekammeret. I. Danske og norske afdelinger 1660–1848. Ved JENS HOLMGAARD (KNUD VOSS).....	525
Landsarkivet for Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm og hjælpebidlerne til dets benyttelse. En oversigt. Af HARALD JØRGENSEN (TROELS DAHLERUP).....	526
Jyllands brevkiste. Landsarkivet for Nørrejylland 1891–1966 (GRETHE ILSØE)...	527
ERICH WEISE: Geschichte des Niedersächsischen Staatsarchivs in Stade nebst Übersicht seiner Bestände (JOHAN JØRGENSEN).....	528
G. KITSON CLARK and G. R. ELTON: Guide to Research Facilities in History in the Universities of Great Britain and Ireland (JØRGEN TVEVAD).....	528

Tidsskrifter

Arkiv. Tidsskrift for arkivforskning (GRETHE ILSØE).....	529
Krigshistorisk tidsskrift (HELGE KLINT).....	531
Christiana Albertina. Kieler Universitäts-Zeitschrift (JØRGEN TVEVAD).....	532
Revue internationale d'histoire militaire, 1967 (HELGE KLINT).....	534
A. A. G. Bijdragen 13 (FRIDLEV SKRUBBELTRANG).....	535

Almindelig historie

THEODOR SCHIEDER: Geschichte als Wissenschaft. Eine Einführung (POVL BAGGE)	206
H. BUTTERFIELD: The Present State of Historical Scholarship – C. H. WILSON: History in Special and in General (POVL BAGGE).....	537
C. E. HAMLE: Idéhistorie (BENITO SCOCOZZA).....	539
For jysk og for dansk historie. Jysk Selskab for Historie, Sprog og Litteratur 1866–1966. Red. VAGN DYBDAHL (GRETHE ILSØE).....	540
ANDREAS HOLMSEN: Gard Bygd Rike. Festskrift i anledning Andreas Holmsens 60 års dag 5. juni 1966 (ÓLAFIA EINARSDÓTTIR).....	540

Oldtid og middelalder

GRAHAME CLARK & STUART PIGGOTT: Prehistoric Societies (JØRGEN JENSEN)...	208
ANDRÉ LEROI-GOURHAN, GÉRARD BAILLOUD, JEAN CHAVAILLON, ANNETTE LAMING-EMPERAIRE: La préhistoire (JØRGEN JENSEN).....	541
EMILY VERMEULE: Greece in the Bronze Age (JØRGEN JENSEN).....	209
ANDREW ALFÖLDI: Early Rome and the Latins – R. BLOCH: Tite Live et les premiers siècles de Rome (JENS ERIK SKYDSGAARD).....	543
RUDI THOMSEN: Eισphora. A Study of Direct Taxation in Ancient Athens (OTTO MØRKHOLM).....	211
OTTO MØRKHOLM: Antiochus IV of Syria (RUDI THOMSEN).....	546

	Side
ERLING HARSBERG: Ostia. Roms havneby (TORBEN DAMSHOLT).....	213
JÉRÔME CARCOPINO: Dagligt liv i antikkens Rom (TORBEN DAMSHOLT).....	214
E. O. G. TURVILLE-PETRE: Myth and Religion of the North. The Religion of Ancient Scandinavia (OLAF OLSEN).....	215
THORSTEN ANDERSSON: Svenska häradsnamn (AKSEL E. CHRISTENSEN).....	548
SIDNEY L. COHEN: Viking Fortresses of the Trelleborg Type (AKSEL E. CHRISTEN- SEN).....	549
J. Kr. TORNØE: Early American History. Norsemen before Columbus – HELGE ING- STAD: Vejen til Vinland. Fundet af vikingernes bopladser i Nordamerika (FINN GAD).....	550
LIZZIE CARLSSON: »Jag giver dig min dotter«. Trolovning och äktenskap i den svenska kvinnans äldre historia (INGER SKYUM-NIELSEN f. DÜBECK).....	216
R. C. VAN CAENEGEM/F. L. GANSHOF: Kurze Quellenkunde des Westeuropäischen Mittelalters (KAI HØRBY).....	218
KARL BOSL: Frühformen der Gesellschaft im mittelalterlichen Europa (KAI HØRBY).....	551
GILES CONSTABLE: Monastic Tithes from Their Origins to the Twelfth Century (KAI HØRBY).....	219
ERIC JOHN: Land Tenure in Early England (ERLING LADEWIG PETERSEN).....	552
IRVING A. AGUS: Urban Civilization in Pre-Crusade Europe (ERLING LADEWIG PETERSEN).....	222
STEN KÖRNER: The Battle of Hastings, England and Europe 1035–1066 (INGE SKOVGAARD-PETERSEN).....	553
CURT WALLIN: Tommarps urkundsbok 1085–1600 (NIELS SKYUM-NIELSEN).....	223
Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae IV: 1–2, ed. J. ŠEBÁNEK et S. DUŠKOVÁ (NIELS SKYUM-NIELSEN).....	224
Villages désertés et histoire économique XIe–XVIIIe siècle (SVEND GISSEL)....	225
JOHN A. F. THOMSON: The Later Lollards, 1414–1520 (TROELS DAHLERUP).....	555
GUDMUND SANDVIK: Prestegard og prestelønn (TROELS DAHLERUP).....	229

Nyere tid

Main Themes in European History from 1500 to the Present. General Editor: BRUCE MAZLISH (BENITO SCOCOZZA).....	557
ERNST W. ZEEDEN: Die Entstehung der Konfessionen (MARTIN SCHWARZ LAUSTEN)	558
SVEN ENGSTRÖM: Om tillkomsten af den s. k. Chronologia anonymi (HARALD ILSØE).....	230
CLAUDE BONTEMS, LÉON-PIERRE RAYBAUD et JEAN-PIERRE BRANCOURT: Le Prince dans la France des XVIe et XVIIe siècles (BENITO SCOCOZZA).....	231
SAM. HEDAR: En Sörmlandsbygd och dess inbyggare (HOLGER HJELHOLT)....	232
Finlands äldsta domböcker. II: Dombok för nedre Satakunta 1550–1552, utg. ved JOHN E. ROOS (TROELS DAHLERUP).....	559
KRISTOF GLAMANN: Bryggeriets historie i Danmark indtil slutningen af det 19. år- hundrede (NIELS STEENSGAARD).....	559
FLEMMING TOLSTRUP: Det ældste Herlufsholm 1560–1788 (ERLING LADEWIG PETERSEN).....	233
Roskilde kapitels jordebog 1568. Udg. ved J. O. ARHNUNG (SVEND GISSEL)....	235
Prince A. M. Kurbsky's History of Ivan IV. Ed. by J. L. I. FENNELL (BJARNE NØRRETRANDERS).....	236
List and Analysis of State Papers, Foreign Series, Elizabeth I, Preserved in the Public Record Office. Vol. I: August 1589–June 1590. Ed. by R. B. WERNHAM (HARALD ILSØE).....	237
C. R. BOXER: The Dutch Seaborne Empire, 1600–1800 (NIELS STEENSGAARD) ..	562
D. L. FARMER: Britain and the Stuarts, 1603–1714 (NIELS STEENSGAARD).....	563

	Side
CHARLES WILSON: England's Apprenticeship, 1603–1763 (NIELS STEENSGAARD) ..	238
KARL-FRIEDRICH OLECHNOWITZ: Handel und Seeschiffahrt der späten Hanse (JOHAN JØRGENSEN)	564
Breve fra og til Ole Worm. I. 1607–1636. Oversat af H. D. SCHEPELERN, under medvirken af HOLGER FRIIS JOHANSEN (SIGURD JENSEN)	239
STURE PETRÉN, STIG JÄGERSKIÖLD, TORD O:SON NORDBERG: Svea hovrätt (INGER SKYUM-NIELSEN, f. DÜBECK)	242
Viborg landstings dombøger 1616. Sagsreferater og domskonklusioner. Udg. ved POUL RASMUSSEN (TROELS DAHLERUP)	244
JØRGEN STHYR: Kobberstikkeren Albert Haelwegh (POVL ELLER)	246
STELLAN DAHLGREN: Karl X Gustav och reduktionen – KURT ÅGREN: Adelns bönder och kronans. Skatter och besvär i Uppland 1650–1680 – SVEN A. NILSSON: På väg mot reduktionen. Studier i svensk 1600-tal (ERLING LADEWIG PETERSEN)	565
Boupppteckningar i Uleåborg stad 1653–1800, utg. af ALF BRENNER (†) (JOHAN JØRGENSEN)	569
Polska Akademia Nauk, Instytut Historii: Polska w okresie drugiej wojny północnej – ADAM KERSTEN: Stefan Czarniecki 1599–1665 (KARL-ERIK FRANSDEN)	247
JONAS HEDBERG: Kungliga Finska artilleriregementet (HÆLGE KLINT)	250
H. G. JUDGE: Louis XIV (NIELS STEENSGAARD)	569
JOSEPH J. MALONE: Pine Trees and Politics. The Naval Stores and Forest Policy in Colonial New England 1691–1775 (OLE FELDBÆK)	252
BREDO L. GRANDJEAN: Dansk ostindisk porcelæn. Importen fra Kanton ca. 1700–1822 (OLE FELDBÆK)	570
LOUIS DERMIGNY: La Chine et l'Occident. Le commerce à Canton au XVIIIe siècle, 1719–1833 – LOUIS DERMIGNY (éd.): Les mémoires de Charles de Constant sur le commerce à la Chine (OLE FELDBÆK)	571
PHYLIS DEANE: The First Industrial Revolution (NIELS STEENSGAARD)	253
W. O. HENDERSON: Britain and Industrial Europe 1750–1870 (NIELS STEENSGAARD)	255
JOHS. LUNDE: Handelshuset bak Garman & Worse. Jacob Kielland & Søn (AAGE RASCH)	256
L. JAY OLIVA: Misalliance. A Study of French Policy in Russia during the Seven Years' War (JØRGEN SCHOUBYE)	257
VINCENT T. HARLOW: The Founding of the Second British Empire, 1763–1793 (OLE FELDBÆK)	573
PAUL P. BERNARD: Joseph II and Bavaria. Two Eighteenth Century Attempts at German Unification (JØRGEN SCHOUBYE)	259
T. H. BEAGLEHOLE: Thomas Munro & The Development of Administrative Policy in Madras, 1792–1818 (BENEDICTE HJEJLE)	575
B. W. CLAPP: John Owens. Manchester Merchant (BIRGIT NÜCHEL THOMSEN) ..	578
JEAN VIDALENG: La restauration (1814–1830) (JOHNY LEISNER)	261
NICHOLAS MANSERGH: The Irish Question, 1840–1921 (JOHNY LEISNER)	261
SAMUEL C. CHU: Reformer in Modern China. Chang Chien, 1853–1926 (NIELS AMSTRUP)	580
G. KITSON CLARK: The Making of Victorian England (KNUD LARSEN)	581
HÅKAN BERGGREN och GÖRAN B. NILSSON: Liberal socialpolitik 1853–84 (VAGN SKOVGAARD-PETERSEN)	262
SARVEPALLI GOPAL: British Policy in India, 1858–1905 (BENEDICTE HJEJLE)	582
ÅKE HOLMBERG: African Tribes and European Agencies. Colonialism and Humanitarianism in British South and East Africa 1870–1895 (OLE KARUP PEDERSEN)	585
PER FUGLUM: Ole Richter. Statsministeren (VAGN SKOVGAARD-PETERSEN)	587
STIG HADENIUS: Fosterländsk unionspolitik. Majoritetspartiet, regeringen och unionsfrågan 1888–1899 (VAGN SKOVGAARD-PETERSEN)	264

Nyeste tid

TORSTEN BURGMAN: Svensk opinion och diplomati under rysk-japanska kriget 1904–1905 (OLE KARUP PEDERSEN).....	267
JARL TORBACKE: Journalistik på osäkra villkor. Den liberala Afton-Tidningen och dess föregångare (NIELS THOMSEN).....	588
MICHAEL BALFOUR: The Kaiser and his Times (JOHNY LEISNER).....	268
GERHARD RITTER: Das deutsche Problem (INGA FLOTO).....	270
GERHARD RITTER: Staatskunst und Kriegshandwerk III (HOLGER HJELHOLT).....	271
JOHN TERRAINE: The Great War 1914–1918 (HELGE KLINT).....	274
ALISTAIR HORNE: Verdun 1916 (HELGE KLINT).....	275
OLAV RISTE: The Neutral Ally. Norway's Relations with Belligerent Powers in the First World War (OLE KARUP PEDERSEN).....	276
HAROLD NICOLSON: Peacemaking 1919 (INGA FLOTO).....	591
CHRISTOPHER LASCH: The American Liberals and the Russian Revolution (INGA FLOTO).....	278
HANS WIESLANDER: I nedrustningens tecken. Intressen och aktiviteter kring försvarsfrågan 1918–1925 (KNUD LARSEN).....	279
PAUL GUICHONNET: Mussolini et le fascisme (IB DAMGAARD PETERSEN).....	591
C. V. BRAMSÆS: Erindringer (POVL BAGGE).....	282
ALLAN NEVINS: The Place of Franklin D. Roosevelt in History (INGA FLOTO).....	284
ORON J. HALE: The Captive Press in the Third Reich (NIELS THOMSEN).....	592
ERNEST K. BRAMSTED: Goebbels and National Socialist Propaganda 1925–45 (IB DAMGAARD PETERSEN).....	593
E. M. ROBERTSON: Hitler's Pre-War Policy and Military Plans 1933–39 (IB DAMGAARD PETERSEN).....	595
BJØRN SVENSSON: Derfor gik det sådan 9. april (HANS KIRCHHOFF).....	284
Den illegale presse 1940–45. En antologi. Redigeret af LEO BUSCHARDT, ALBERT FABRITIUS, MORTEN RUGE, HELGE TØNNESEN (OLE KARUP PEDERSEN).....	286
JACOB KRONIKA: Midt i fjendens lejr. Slesvigske dagbogsblade fra Hitlerkrigens Berlin (HANS KIRCHHOFF).....	597
WALTHER HUBATSCH: Kriegswende 1943 (HANS KIRCHHOFF).....	598
NILS ANDRÉN & ÅKE LANDQVIST: Svensk utrikespolitik efter 1945 (OLE KARUP PEDERSEN).....	287
F. ROY WILLIS: France, Germany, and the New Europe 1945–1963 (OLE KARUP PEDERSEN).....	600
KURT MARKO: Sowjethistoriker zwischen Ideologie und Wissenschaft. Aspekte der sowjetrussischen Wissenschaftspolitik seit Stalins Tod, 1953–1963 (BJARNE NØRRETRANDERS).....	289
SVEN ALLARD: Ryskt utspel i Wien (BERTEL HEURLIN).....	290
CARL GUSTAV STRÖHM: Zwischen Mao und Chruschtschow. Wandlungen des Kommunismus in Südosteuropa (BENITO SCOCOZZA).....	602
Foreningsmeddelelser. Den danske historiske Forening i årene 1965 og 1966....	603
Den danske historiske Forenings vedtægter.....	605
Navneregister. Ved amanuensis, mag. art. KAI HØRBY.....	607
Rettelse.....	630

HJÆLPEMIDLER

Vejl. arkivreg. XII. Rentekammeret. I. Da. og no. afd. 1660–1848.....	525
Landsarkivet for Sjælland m.m.....	526
Jyllands brevkiste.....	527
WEISE: Geschichte des Niedersächsi- schen Staatsarchivs in Stade.....	528
CLARK and ELTON: Guide to Research Facilities in History.....	528

TIDSSKRIFTER

Arkiv.....	529
Krigshistorisk tidsskrift.....	531
Christiana Albertina.....	532
Revue internationale d'histoire mi- litaire.....	534
A. A. G. Bijdragen 13.....	535

ALMINDELIG HISTORIE

BUTTERFIELD: The Present State of Historical Scholarship – WILSON: History in Special and in General	537
HAMLE: Idéhistorie.....	539
For jysk og for dansk historie.....	540
HOLMSEN: Gard Bygd Rike.....	540

OLDTID OG MIDDELALDER

LEROI-GOURHAN m.fl.: La préhistoire	541
ALFÖLDI: Early Rome and the Latins – BLOCH: Tite Live et les premiers siècles de Rome.....	543
MØRKHOLM: Antiochus IV of Syria..	546
ANDERSSON: Svenska häradsnamn ..	548
COHEN: Viking Fortresses.....	549
TORNØE: Early American History – INGSTAD: Vejen til Vinland.....	550
BOSL: Frühformen der Gesellschaft ..	551
JOHN: Land Tenure in Early England	552
KÖRNER: The Battle of Hastings....	553
THOMSON: The Later Lollards.....	555

NYERE TID

Main Themes in European History..	557
ZEEDE: Entstehung der Konfessio- nen.....	558

Finlands äldsta domböcker. II.....	559
GLAMANN: Bryggeriets historie.....	559
BOXER: The Dutch Seaborne Empire	562
FARMER: Britain and the Stuarts....	563
OLECHNOWITZ: Handel und Seeschif- fahrt der späten Hanse.....	564
DAHLGREN: Karl X Gustav och reduk- tionen – ÅGREN: Adelns bönder och kronans – NILSSON: På väg mot re- duktionen.....	565
Bouppteckningar i Uleåborg stad...	569
JUDGE: Louis XIV.....	569
GRANDJEAN: Dansk ostindisk porce- læn.....	570
DERMIGNY: La Chine et l'Occident – Les mémoires de Charles de Con- stant.....	571
HARLOW: The Founding of the Second British Empire.....	573
BEAGLEHOLE: Thomas Munro.....	575
CLAPP: John Owens.....	578
CHU: Reformer in Modern China ...	580
CLARK: The Making of Victorian England.....	581
GOPAL: British Policy in India.....	582
HOLMBERG: African Tribes and Euro- pean Agencies.....	585
FUGLUM: Ole Richter.....	587

NYESTE TID

TORBACKE: Journalistik på osäkra vill- kor.....	588
NICOLSON: Peacemaking 1919.....	591
GUICHONNET: Mussolini.....	591
HALE: The Captive Press in the Third Reich.....	592
BRAMSTED: Goebbels and National Socialist Propaganda.....	593
ROBERTSON: Hitler's Pre-War Policy	595
KRONIKA: Midt i fjendens lejr.....	597
HUBATSCH: Kriegswende 1943.....	598
WILLIS: France, Germany, and the New Europe 1945–1963.....	600
STRÖHM: Zwischen Mao und Chrusch- tschow.....	602

HENRY BRUUN: DANSK HISTORISK BIBLIOGRAFI 1913–1942.

Bind I 1966. Bind II i trykken. Rosenkilde og Bagger. 49,50 kr. pr. bind.

„Only a small country could attempt such bibliographical thoroughness, and probably only the Danes could produce the quantity of publications represented here“, Franklin D. Scott i The American Historical Review.

„Nicht nur den dänischen Historikern ist mit diesem mustergültigen Werk ein grosser Dienst erwiesen“, Olaf Klose i Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte.

INDHOLD

	Side
Christiern den andens landlov. En undersøgelse af håndskriftet AM 804 4to. Af amanuensis, mag. art. & cand. jur. MOGENS RATHSACK	293
Summary	334
Odense-privilegiet af 1527. Af seminarieadjunkt, cand. mag. ERIK SJØBERG	337
Summary	361

Småstykker

En håndbog fra 1462 for studerende ved universitetet i Rostock. Af universitetslektor, dr. phil. JAN PINBORG	363
Zusammenfassung	373
Peder Vinstrups tale ved Christian 4.s kroning. Et teokratisk indlæg. Af stud. mag. FREDÉ P. JENSEN	375
Summary	393

Oversigter

Partidannelsen i den sene romerske republik. Af amanuensis, cand. mag. JENS ERIK SKYDSGAARD	395
Det senromerske samfund. Af amanuensis, mag. art. TORBEN DAMSHOLT	407

Anmeldelser

PENTTI RENVALL: Den moderna historieforskningens principer (INGE SKOVGAARD-PETERSEN)	431
OLAF OLSEN: Hørg, hov og kirke (AKSEL E. CHRISTENSEN og C. J. BECKER)	435
Malmø rådstueprotokol (stadsbok) 1503-1548. Udg. ved ERIK KROMAN i samarbejde med LEIF LJUNGBERG og EINAR BAGER (EMILIE ANDERSEN)	453
Lunds stifts landebok. Utg. av K. G. LJUNGGREN och BERTIL EJDER (SVEND GISSEL)	458
Ludvig Holbergs tre levnedsbreve 1728-1743. Ved A. KRAGELUND - A. KRAGELUND: Ludvig Holberg citatkunstneren - E. SPANG-HANSEN: Fra Ludvig Holbergs unge dage (HARALD ILSØE)	469
KRISTOF GLAMANN: Otto Thott's Uforgribelige tanker om kommerciens tilstand (JENS HOLMGAARD)	478
FRIDLEV SKRUBBELTRANG: Det indvundne Danmark (JENS HOLMGAARD)	483
Statsrådets forhandlinger 1848-1863. Udg. ved HARALD JØRGENSEN (NIELS PETERSEN)	488
Tre venstremænd. En brevveksling mellem Frede Bojsen, Klaus Berntsen og Niels Neergaard. Udg. ved HARALD JØRGENSEN - Frede Bojsens politiske erindringer. Udg. ved KRISTIAN HVIDT (LORENZ RERUP)	507
VIGGO SJØQVIST: Danmarks udenrigspolitik 1933-1940 (OLE KARUP PEDERSEN)	511
Nyt fra historisk videnskab (specifikation på omslagets side 3)	525
Foreningsmeddelelser	603
Navneregister. Ved amanuensis, mag. art. KAI HØRBY	607
Rettelse	630